

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीमती टिप्पणी ।

(दशमस्कन्धपरकरणद्वयविवृतिप्रकाशः ।)

श्रीमद्भोस्वामिश्रीमद्विट्ठलेश्वरदीक्षितप्रणीता ।

श्रीमत्प्रभुचरणनिजश्रीरुतांशरत्नखनेन संवादिता ।

सा च,

श्रीसुरतिस्थश्रीमद्भोस्वामिश्रीमद्भालालमजश्रीवज्ररत्नलालचरणसंपूर्णसाहाय्येन
सुरतिस्थ धैर्यलाल व्रजदास साकलिया बी. ए.,
एल्ल. बी., चकोल हाई कोर्ट' इत्येतेन
सशोध्य द्वितीयेयमावृत्ती राजनगरे
'आदिष्य' मुद्रणालये मुद्रयित्वा
प्रकटीकृता ।

श्रीवल्लभान्दा ४७३ संवत् २००७

मूल्यं रूप्यकत्रयम् ।

પ્રકાશક :

ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળિયા,
બી. એ, એલએલ. બી,
બખખર બિલ્ડિંગ, ચોથે માળે,
સી પી ટેન્ક રોડ, • મુમ્બઈ-૪

વિ સ ૨૦૦૭
ઈ સ ૧૯૫૧

* *

પ્રત ૧૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ

કિ રૂપિયા ત્રણ

•

મુદ્રક
મણિલાલ પુ મિસ્ત્રી, બી એ
આ દિ ત્ય મુ દ્ર જા લ ય
રા ય બ ડ • અ મ દા વા દ

LIBRARY

પ્રકાશક :

ધીરજલાલ વ્રજદાસ સાંકળિયા,
બી. એ., એલએચ. બી.,
બપ્પર બિલ્ડિંગ, એથે માળે,
સી પી. ટેન્ક રોડ, • મુમ્બઈ-૪

વિ. સ. ૨૦૦૭
ઈ. સ. ૧૯૫૧

* *

પ્રત ૧૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ

કિ. રૂપિયા ત્રણ

મુદ્રક
મલિયાલ પુ મિસ્ત્રી, બી. એ.
આદિત્ય મુદ્રણાલય
રાયબાડ • અમદાવાદ

LIBRARY

પ્રકાશક :
 ધીરજલાલ મુનશીસ સાંકળિયા,
 બી. એ., એલએલ. બી.,
 અખખરે બિલ્ડિંગ, ચોથે માળે,
 સી. પી. ટેન્ક રોડ, • મુમ્બઈ-૪

વિ. સં. ૨૦૦૭
 ઇ. સં. ૧૯૫૧

* *

પ્રત ૧૦૦૦
 બીજી આવૃત્તિ

કિ. રૂપિયા ત્રણ

•

મુદ્રક
 મણિલાલ પ્ર. મિસ્ત્રી, બી. એ.
 આદિત્ય મુદ્રણાલય
 રાયખડ • અમદાવાદ

પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

જયન્તિ શ્રીમદ્વાચાર્યા દીનચત્સદયાલભઃ ।

યેષા કૃપાસ્તાક્ષેણ સાફલ્યં જન્મનોઽમયન્ ॥ ૧ ॥

દ્રવ્યાદિસાહાય્ય

શ્રીમદ્વિનયનિરુપદેશચરણપ્રણીત શ્રીમતી ટિપ્પણીજીનું મુદ્રણ કયા સંયોગોમાં થયું તે અત્ર જણાવવું આવશ્યક છે સન્ ૧૭૫૫ના વૈશાખ માસમાં કાકરાધીમાં અરમદ્ગુરુચરણ શ્રીમાયકૃષ્ણનાનંદજીના લાલજી શ્રીનગરમુખજીઓ યગોપવીત મહોત્સવ હતો તે સમયે ધણા માળકો ત્યા પધાર્યા હતા સુરતવાસી શ્રીમદ્ગોસ્વામિશ્રીનગરજી પણ તે પ્રસંગે પધાર્યા હતા તે સમયે હું (મુનયદ્ર) પણ અન્ય મિત્રો સહિત ત્યા ગયો હતો ત્યાં ગોક દિવસ પ્રભુની હજારથી અમે શ્રીનગરજીના દર્શનાર્થે ગયા તે સમયે રાજનંદરસ્ય હરિનંદભદ્રાસ મૂલચંદલાલા શેઠ અચ્ચાભાઈ પણ મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે આવેલા તે સમયે મહારાજશ્રીએ મને પૂછ્યું કે કોઈ સાપ્રદાયિક સંસ્કૃત ગ્રંથ જાણવા લાયક તૈયાર છે ? મેં કહ્યું કે હા, શ્રીયુસારજીના શ્રીટિપ્પણીજી જાણવાલાયક છે આ નેની પ્રેરણાથી પણ તૈયાર છે માત્ર અપેક્ષિત દ્રવ્ય નથી મેંને મુદ્રણ થયું નથી આ ઉપરથી મહારાજશ્રીએ અચ્ચાભાઈ શેઠને અપેક્ષિત ૧૧ આ શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણો માટે આપવા સૂચના કરી જેની મહારાજશ્રીએ સૂચના કરી કે તરત જ અચ્ચાભાઈ શેઠે તે આસાને સદર્પે રીકાર કર્યો, અને એ શેઠે આ ગ્રંથનું સર્વ અપેક્ષિત દ્રવ્ય આપ્યું છે ઉક્ત શેઠ અચ્ચાભાઈ હરિવંશભદ્રાસ મૂલચંદલાલાના આ નામમેરણે માટે ઉપકાર માનીએ છીએ

લિપ્તનસાહાય્ય

શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણ માટે તથોગ્ય પ્રતિ તૈયાર કરનામાં નીચે જણાવેલા વૈધજીવ સન્મિત્રોને ઉપકાર ધણો થયો છે ગ્તભીર્થરથ સાસ્ત્રી ભદ્રાકરે શ્રીટિપ્પણીજીનું સાધન પ્રકરણ લખ્યું હતું અને ચંદુલાલ ચુનીલાલ ચાહે પ્રમાણ પ્રમેય તથા ૬૧ પ્રકરણ લખ્યાં હતાં સંસ્કૃતથી અપરિચિત હોવા છતાં કેવળ એ સેવાની જ શુદ્ધ અગ્નિનારા હોય તે પ્રભુ કેટલું સાહાય્ય કરે છે તે ચંદુલાલે ઉત્તમ રીતે નિખિત પ્રતિષ્ઠા સૂચવાય છે રા ઉત્સવના ૧ રામકૃષ્ણ પંથના મૃદમા તથા ભગવદીવ મોતીભાઈ અને તેમના પરચોખવારી ધર્મપત્ની રાધામહેનના સૌજન્યથી ૧૯૧૭ના મે માસની રમમાં આ સર્વ કાર્ય આનંદમાં થયું તેો માટે તેમને ઉપકાર ૫૧ નિમ્મરણીય નથી

श्रीमद्गोस्वामिश्रीब्रजरत्नलालचरणाः ।

श्रीबृहभाचार्यवचोविचारमचारचर्योपचयैकचित्तः ।

गुणैर्गतिष्ठोऽधिगतप्रतिष्ठो धर्मात्तनिष्ठो ब्रजरत्नलालः ॥ १ ॥

ચેત્ર કૃષ્ણ ચતુર્દશી ને મંગલવારે પૂર્ણ લખાયુ છે, આ પુસ્તકનો લેખક કોઈ મિત્ર સુખરામ હતો. આ પુસ્તકના અસ્તિત્વનું જ્ઞાન જ્યારે અમે કોટા શ્રીમન્મથુરેશજીના પુસ્તક-મંદિરનું નિરીક્ષણાદિ કરવા સને ૧૯૧૮ના મે માસમા ગયા હતા ત્યારે થયું હતું આ પુસ્તક બહુ સારી રીતે લખાયેલુ તથા શોધપનાદિથી પૂર્ણ તથા પ્રાય શુદ્ધ છે શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રણ સમયે શોધનમા આજ પુસ્તકનો ઘણો આધાર લીધો છે આ પુસ્તક અમને શ્રીમન્મથુરેશજીના મુખ્યાળ પડિત ગોકુનદાસજીદ્વારા પ્રાપ્ત થયુ છે

૩ તૃતીય પુસ્તક ભાષ્યારકર રિસર્ચ ઈન્સ્ટીટ્યુટના શ્રી ડેક્કન કોનેજ્ઞાના સરકારી સમ્રહમાંનું છે આ પુસ્તક કોઈક ભાગ્યવાન વૈષ્ણવ હરિદાસસુત ગોવિંદદાસના પડનાર્થ મવત ૧૬૭૬ ભાદ્રપદ શુક્લ સપ્તમીને દિવસે લખાયેલુ છે આ પુસ્તકમા ખરી માનાતુ પણ દર્શન વારવાર થાય છે બહુજ મુદર તથા સ્વરૂ અક્ષરે લખાયેલુ છે જન્મ અને તામસ પ્રકરણના શ્રીટિપ્પણીજી આ પુસ્તકમા છે શ્રીટિપ્પણીજીના જન્મ અને તામસ પ્રકરણ આ પુસ્તક સાથે સરખાવેલા છે આ પુસ્તકના માત્રીક કોઈ જ્યાસ ભાઈજી યાસના પુત્ર હરિનારાયણ હતા, જેની પાસેથી સરકારે ખરીદી ડેક્કન કોલેજના મગ્રહમા રાખેલુ

૪ ચતુર્થ પુસ્તક અમને ભગવદ્ભૂપરાયજી પડિત બદ્ધ બનભદ્રશર્માએ આપેલુ આ પુસ્તકમા જન્મ પ્રકરણ, તથા તામસ પ્રકરણનાં પ્રમાણ પ્રમેય અને સાધન પ્રકરણ પૂર્ણ છે, જ્યારે ફલપ્રકરણનો માત્ર પ્રથમાધ્યાય છે આ પુસ્તક શુદ્ધ તથા પ્રાચીન છે કોઈ વિદ્વાને આ પુસ્તકમાં કોઈ કોઈ સ્થળે ટિપ્પણ પણ થોડાં છે જ્યાં ઉચિત લાગ્યું ત્યાં આ ટિપ્પણ અમે તે તે સ્થળે ટિપ્પણ તરીકે મુદ્રિત કર્યું છે

૫ પચમ પુસ્તક સ્તબ્ધતીર્થના શાસ્ત્રી ભાઈનારાયણજી છે આ પુસ્તકમા માત્ર ફલપ્રકરણ છે આ પુસ્તક પણ પ્રાચીન છે ફલપ્રકરણની પ્રેસકોપી શોધવામા આનો ઉપયોગ કર્યો છે

૬ ૬મ પુસ્તક સુરતવાલા શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીવજરત્નજી છે આમા માત્ર ફલપ્રકરણ છે

૭ સપ્તમ પુસ્તક શ્રીમદ્ગોસ્વામી શ્રીવજરત્નજી છે આ પુસ્તકમા જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ પૂર્ણ છે આ પુસ્તક નૂતન છે કોઈનું વાચેતુ જણાતુ નથી, પરંતુ આમાથી અન્યત્ર સર્વત્ર અવિદ્યમાન એવું એક શોધપન પ્રાપ્ત થયુ છે

૮ અષ્ટમ પુસ્તક લા મા વે લ પડિત ગદ્દનાલાજી છે આ પુસ્તકમા માત્ર ફલપ્રકરણ છે આ પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાય શુદ્ધ છે.

૯ નવમ પુસ્તક પણ પ ગદ્દનાલાજી છે આ પુસ્તક પ્રાચીન, શુદ્ધ તથા શોધનમાં બહુ ઉપયોગી નીવડેલુ આમાં જન્મ તથા તામસ પ્રકરણ છે

૧૦ ભમરગીતનાં શ્રીટિપ્પણીજીનાં ત્રણ પુસ્તક ૫ ગદ્દનાલાજીના છે ત્રણે પુસ્તક પ્રાચીન તથા પ્રાય શુદ્ધ છે ચતુર્થ પુસ્તક શ્રીમદ્વૈષ્ણવ પરિષદનું હતું મુદ્રણમા આ નૂતન પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગજ પ્રાપ્ત ન થયો

મૂલ શ્રીદસ્તાક્ષરપુસ્તકનો શોધ

ઉપર જણાવેલા સર્વ ગોસ્વામિગણના તથા વૈષ્ણવ વિદ્વાનોનો ઉપકાર અમે અન્ત-કરણથી માનીએ છીએ નવ પુસ્તકના આધારે શ્રીટિપ્પણીજી શોધન કરી અમે મુદ્રણકાર્યમાં ફલપ્રકરણના પ્રથમાધ્યાયના અન્તભાગપર્વન્ત આગ્યા 'કિંવા સર્વાપિ સંવાત્ર' એ શ્રીમુખોદ્ધાન-

કારિકાનુ વ્યાખ્યાન મધક વિનક્ષણ લાગ્યુ આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીત તત્ત્રકાશ જોયો આ પ્રકાશ પણ શ્રીપુરુષોત્તમજીનો નિજશ્રીહસ્તાક્ષરે લખેનો અમારે ત્યા વિરાજે છે તે જોતાં નીચેની પકિત વાચવામા આવી — અગ્ર કારિકાવ્યાખ્યાન ટિપ્પણોત્કરેણ દર્શયતે, તત્ત્ર શબ્દો નિહને નક્ષત્રીતિ ધ્રંગાકુલનાથના તત્ત્ર પ્રતિમાનિ, તેજરીત્યાપિ તથેનિ ચ ।” અહિ કારિકાવ્યાખ્યાનનું દર્શન ટિપ્પણીપુસ્તકમા થાય છે, તે પાડુવિખનમા નથી, તેથી શ્રીગોકુનનાથજીનું તે હોય એમ લાગે છે, લેખરીતિથી પણ નેમજ લાસે છે એ કારિકા વ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનું છે એમ શ્રીપુરુષોત્તમજી કહે છે તે વાતને એ જ કારિકાવ્યાખ્યાનનું સ્વતંત્ર પુસ્તક જે અમારી પાસે વિદ્યમાન છે તે પ્રુષ્ટિ આપે છે તે પુસ્તકમા આ પ્રકારે લખેલું છે — ‘ધીરોદભત્તો જરનિ । દક્ષના અધ્યય ૨૬ ને સમયે ધીમાચાર્યજીનો કરિકા ૫ ॥ છે, તે ગણે પહેલો કારિકા જે ‘કમ્પા ઇતિ સંવાત્ર પર જામો મ કિયતે । તામાં કામસ્ય સર્વનિર્દિષ્ટામેતિ તાત્પર્યા ॥ ૧ ॥ ધીજજન શ્વ દિગ્ગજ’ આના પછી મુદિત શ્રીટિપ્પણીજીમાં વિદ્યમાન મરુન વ્યાખ્યાન અક્ષરશ આદ્યન્ત લખેલું છે શ્રીગોકુલેશના અન્તરગ સેવકો એઓશ્રીને પુરુષોત્તમજીનાથી શ્રીજમજાથી નવદારે છે આથી શ્રીપુરુષોત્તમજીનું કથન કે આ વ્યાખ્યાન શ્રીગોકુલનાથજીનું છે તે સુદ્ધ થાય છે આ તો અપ્રસ્તુત પ્રસંગ થયો, પરન્તુ આ શ્રીપુરુષોત્તમજીની પકિતથી અન્ય વાતાં રુદરી આ લેખથી એમ જણાયું કે શ્રીપુરુષોત્તમજી પાસે આ પાડુવિખન શ્રીટિપ્પણીજીનું હોવું જોઈએ, અને શ્રીપુરુષોત્તમજી સુરતમા થયેના હોવાથી ઉક્ત પુસ્તક સુરતના શ્રીમાનકૃષ્ણજીના મંદિરમા હોવું જોઈએ આ અનુમાનોથી દેરાધને અમે એક વિનંતિપત્ર આ સખધમા શ્રીનરજનજીને લખ્યું, મહારાજશ્રીએ નિજ મંદિરમા વિદ્યમાન સમ્રદમા તપાસ કરી, પરન્તુ એ પાડુવિખનનું પુસ્તક તેમા મળ્યું નહિ તેથી આપશ્રીએ અમને જણાવ્યું કે ઉક્ત શ્રીટિપ્પણીજીનું પુસ્તક અમારે ત્યાં સુરતના મંદિરમાં નથી આ પ્રત્યુત્તરથી અમારા અન્તરાત્માને સતોષ થયો નહિ, તેથી સ્વતાઃ સુરત જઈ આનો નિષ્પ કરવાનું રુકુર્કુ આથી દીવાળીની રજામા ગત આશ્વિન શુકલ ત્રયોદશીને દિવસે અમે સુરત ગયા તે જ દિવસે મહારાજ શ્રીનરજનજીને વિનંતિ કરી કે આપશ્રી અમને આપશ્રીને ત્યાં એવામા વિરાજતા હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવવા કૃપા કરો મહારાજશ્રીએ કૃપા કરી અમારી વિનંતિ લક્ષમા લઈ બીજે જ દિવસે-આશ્વિન શુકલ પૂર્ણિમા-રામોત્સવને દિવસે-પ્રાતઃકાલે ગાન અને રાજબોજના અનવસરમાં ઉક્ત પુસ્તકોનું દર્શન કરાવ્યું હસ્તલિખિત પુસ્તકોનું દર્શન કરતાં અમને ખડુ જ આનંદ તથા સતોષ થયો અમને માલૂમ પડ્યું કે શ્રીમદ્વિક્રમેશ્વર પ્રભુચરણના નિજ શ્રીહસ્તાક્ષરે લખેનાં શ્રીટિપ્પણીજીના મૂળ પુસ્તકજી ત્યાં વિરાજે છે અને આ જ પુસ્તકનો ઉપ-પાસ શ્રીપુરુષોત્તમજી પાડુવિખન તરફિ કરે છે આ ઉપરથી મહારાજશ્રીને વિનંતિ પૂર્ણ કરી કે મુદિત શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકને આ મૂળ સાથે સરખાવવા દેવાની કૃપા કરો આપશ્રીએ અમારી આ વિનંતિ પણ રાહકારો દીધોત્સવના અમકૂટાદિ ઉત્સવ પ્રસંગોમા આ કાર્ય શાન્તિથી નહિ થાય એમ હોવાથી આપશ્રીએ અમને આ કાર્ય નાતાની રજામાં કરી લેવાની અનુગ્રા આપી તા ૨૧ મી ડીસેમ્બરને મંગલવારે અમે સુરત પાછા ગયા તે જ દિવસે સાયંકાલે મહારાજશ્રીના દર્શનાર્થે ગયા ઉપ્પ કાર્ય કંઈ રોતે કરવું તેનો આપશ્રીએ સુનિપુણતાથી અને સરજતાથી પ્રવધ કર્યો જુધવારે પ્રાતઃકાલે મૂળ શ્રીહસ્તાક્ષરનાં શ્રીટિપ્પણીજી સાથે સરખાવવાનું કાર્ય આરંભ્યુ આ કાર્ય કરતા અમારા આનંદનો પાર ન રહ્યો જુધ, ગુરુ,

શુક, શનિ અને રવિ એમ પાંચ દિવસ પ્રાત કાલે ૯ થી ૧૨ અને બપોરના ૨ થી ૬ વ્યા કાર્ય મહારાજગ્રીની કૃપાથી અમે નિર્વિઘ્ન શાન્તિથી તથા અલ્પન્ત ઉલ્લાસથી કર્યું, અને જન્મપ્રકરણથી આરબીને છેક જમરગીતના શ્રીટિપ્પણીજીના પર્વન્તનો સમગ્ર ગ્રન્થ મૂન શ્રીહરતાક્ષરના પુસ્તક સાથે સવાઈ લીધો ૧૨૮ પૃષ્ઠ તો શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્રિત છતાં તેથી તેટલા પૃષ્ઠ મૂન સાથે શોધીને શોધપત્ર પણ તૈયાર કર્યું, અને અવશિષ્ટ ભાગ તો મૂનને જ અનુસરીને મુદ્રિત કર્યો છે આથી આ મુદ્રિત શ્રીટિપ્પણીજીનું પુસ્તક અત્યન્ત પ્રામાણિક હોવાનો સભન છે ૧૨૮ મુદ્રિત પૃષ્ઠોમાં અશુદ્ધ પાઠ માત્ર એક બે સ્થલે દૃષ્ટિગોચર થયા હવે જે કાષ્ઠ દોષ મુદ્રિત પુસ્તકમાં હોય તો તે નેત્રદોષ અથવા મુનશ્યુષ દોષ વિના અન્ય હોવાનો સભન નથી શ્રીટિપ્પણીજીના પ્રત્યેક વાચકને અમારી વિનંતિ છે કે વાચવાનો આરભ કરતા પહેલાં અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના આધારે મુદ્રિત પુસ્તકના ૧૨૮ પૃષ્ઠ શોધી લેવા

ઉક્ત મૂલ શ્રીહરતાક્ષરના શ્રીટિપ્પણીજીના દર્શનાદિ કરતા ટેટનાક વિચારો જે અમને રહુરેલા તે પણ અત્ર વૈષ્ણવોને નિવેદન કરવાનું આવશ્યક લાગે છે ઉક્ત મૂન શ્રીહરતાક્ષરની પ્રતિ એવી રીતે લખેલી હતી, અને તેમાં એટલા બધા તો શોધપત્રો ભિન્ન પ્રમાણના પત્રો ઉપર અને સાહિત્યી લખેના હતા કે હાલ શ્રીટિપ્પણીજીના પુસ્તકોમાં જે સ્વરૂપનું દર્શન થાય તે તે મૂન શ્રીહરતાક્ષરની પ્રતિ ઉપરથી ગોઠિત અને કવચિત્ વર્ધિત રૂપનું લાગે છે અન્તે મુદ્રિત શોધપત્રના મૂન શ્રીહરતાક્ષરપુસ્તકરથ પાઠો અત્ર મુદ્રિત પાઠો સાથે સરખાવતાં આ કથનને પુષ્ટિ મળે છે આ જ શોધિત વર્ધિત આવૃત્તિના મૂલ આધાર રૂપ આ પાંડુલિખન છે, અને તે જ પુસ્તકનો ઉપનામ ધીમત્પુરોત્તમશ્રી નિજવિરચિત રાસપદ્યાપ્તપ્રકાશમાં કરે છે

મૂલ શ્રીહરતાક્ષરની પ્રતિ પ્રથમથી જ ગ્રન્થરૂપે કલ્પાઈ હોય એમ લાગતું નથી શ્રીમત્પ્રભુચરણે સેવાનવસરમાં શ્રીમુખોધિનીજી ઉપર કવચિત્ કવચિત્ ટિપ્પણ ચોળેલું પરન્તુ પુન પુન વિચાર કરવાથી આપશ્રીને અધિક અધિક બખવાની સ્મૃતિ થઈ, અને તેથી પ્રથમ જે શ્રીટિપ્પણરૂપે હતું તે અન્તે ઇતિશ્રીના વિરૂત્તિપ્રકાશરૂપ થયું તથાપિ મૂન પ્રસિદ્ધિ જે શ્રીટિપ્પણીજીથી થઈ હતી તે જ સપ્રદાયમાં ચિરસ્થાયી થઈ જેમ બાનકતું અન્ય ગૌરવયુક્ત નામ હોવા છતાં રેનેહીઓ બાણ બચુ નામથી રેનેહથી વ્યવહારે છે તેમ શ્રીમુખોધિનીજીના વાચકોએ આ ગ્રન્થને તેના વિરૂત્તિપ્રકાશ એ જહત્ નામથી ન વ્યવહાર્યું પરન્તુ શ્રીટિપ્પણીજી એવા મૂલારાપદ્યક નામથી પૂર્ણ લાવથી વ્યવહાર્યું મૂન આ ગ્રન્થ માત્ર પ્રકીર્ણરૂપ હતો તે વાત પણ આ મૂન પુસ્તકમાં પાછળથી ઉપરનીચે ટિપ્પણરૂપે લખેલા મગલાચરણના શ્લોકોથી તથા અન્તમાં ઇતિશ્રીના અભાવથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે

મૂલ શ્રીહરતાક્ષરની પ્રતિમાં પ્રાય સર્વત્ર ન્યાં ભગવત્ શબ્દનો પ્રયોગ આવતો હોય ભગવત્ને સ્થાને ભવત્શબ્દ બેવામાં આવ્યો સાપ્રદાયિક પરિભાષામાં પ્રભુને 'આપ એમ સામાન્ય વ્યવહાર છે શ્રીમત્પ્રભુચરણને પ્રભુસાનિધ્ય અને પ્રભુતન્મયતા એટલી બધી પ્રકટ છે અને પ્રભુના સયોગરસમાં એટલા બધા આપશ્રી મમે છે કે અનવધાનતાથી ભગવત્શબ્દને સ્થલે પ્રાય સર્વત્ર ભવત્શબ્દનો પ્રયોગ આપશ્રીથી થઈ ગયો છે શ્રીટિપ્પણીજીના ગોઠિત લિખનમાં લેખકે ભગવત્શબ્દ ચોળ્યો હોય એમ લાગે છે

૧ જુઓ આ અંશકરપ ને અન્તે 'નનુ ગાચાયે' કુન એવ મ્હાલ્યામ્ ને બદલે નન્નેવ મ્હાકુતો કો દેવુ

કે તરત જ આ ભાસની અતિશયતા પણ પરમ હૃદયગમ લાગે છે કાંઈ કાંઈ રથને આચાર્યશ્રીની સાકેતિક વાણીમા સ્થિત પરમ નિગૂઢ અવ્યક્ત માધુર્ય આપથી અત્યંત ઔચિત્યાનુસાર પરમ ઓજસ્યુક્ત અલ્પ શબ્દોમા દર્શાવી દે છે જેમ ધ્વજસૂત્રોનું અન્ય ટીકામંત્રકૃત ધર્મપર વ્યાખ્યાન અસમત નહિ હોના છતાં પણ આપથી તો સર્વસૂત્રોનું તાત્પર્ય ધર્મમાં જ યોગે છે, કારણ કે આચાર્યશ્રીને તે જ અભીષ્ટ છે, અને વ્યાસને પણ તે જ હેતુ જોઈએ, તેમ શ્રીસુમોધિનીશ્રીમાં પણ ધર્મપર વ્યાખ્યાન નહિ કરતા ધર્મપર સર્ગત્ર યોગે છે આચાર્યશ્રી રાસલીલેકતાતર્ક છે, અને તે રાસસ્ત્રીભાવપૂરિતવિગ્રહ છે, તેથી આમથી શ્રીટિપ્પણીજીના શ્રીગુમોધિનીશ્રીનું તાત્પર્ય એવી રીતે ઘટાવે છે કે જ્યાં એઓથીનું તાત્પર્ય દૃષ્ટિગોચર થાય કે તત્ક્ષણ જ સમસ્તોને પરમ નિગૂઢ ભાવ એ જ પરમ પ્રાપ્ત વસ્તુ છે એમ સ્ફુરે, અને તત્કૂર્તિ થતા રમેશ પ્રભુના રામોત્સવની પરમ ફનતાનો આગ્રહ પ્રાપ્ત કરવાના પ્રચુર હયગમ મનોરથો તદ્વાવધી આરક્ત હૃદયમા સ્ફુરે, અને કવચિત્ કરુણામન પ્રભુના કૃપાતિશયી લીનાધિકારીને પણ પરમફનની સિદ્ધિ થઈ જાય વસ્તુતઃ શ્રીસુમોધિનીશ્રીનું યથાસ્થિત તાત્પર્ય શ્રીટિપ્પણીના દર્શન વિના સ્ફુરેલુ દુર્લભ છે, અને તેથી જો શ્રીસુમોધિનીશ્રીના દર્શનાદિ કરનારાઓ શ્રીટિપ્પણીશ્રીરૂપ ઉપનૈવધારણ કરીને તદ્દર્શનાદિ કરશે તો અમને તો સશય નથી કે તેમનું હૃદયકમન પણ ભગવન્ચરણારરિન્દના પરાગરાગથી સત્ત્વ અરુણ થયા વિના રહે

મુદ્રણસંગ્રહી ।

વાચકોને શ્રીટિપ્પણીજીના સ્વરૂપનું યથાસ્થિત પરમ સુન્દર દર્શન થાય તેને માટે યાવત્કલય પરિશ્રમ અમે લીધા છે શ્રીટિપ્પણીજી સ્વરૂપથી જ શ્રીસુમોધિનીશ્રીના પ્રકીર્ણ શ્લોકોના વ્યાખ્યાનરૂપ છે તેથી અમે માળુમા પ્રત્યેક ટિપ્પણના અધ્યાય તથા શ્લોકની સખ્યાનો નિર્દેશ કર્યો છે, અને પ્રત્યેક ભિન્ન વ્યાખ્યાનને માટે નૂતન વિભાગ કર્યો છે શ્રીસુમોધિનીશ્રીનાં પ્રતીકા મોટા ટાઇપમા બાંધ્યા છે શ્રીમદ્ભાગવતના શ્લોકો જેના ઉપર ટિપ્પણ છે તે તથા અધ્યાયારંભ પણ મોટા ટાઇપમા બાંધ્યા છે પ્રકરણના તથા અધ્યાયના આરંભ અંત નિર્દેશન છે મુદ્દલસમયમા જેટલા સ્વતંત્ર લેખ પ્રાપ્ત થયા તેટલા સર્વ શ્રીટિપ્પણીશ્રીમાં તે તે રથને જોડે () કરી બાંધ્યા છે પ્રાચીન પુસ્તકોમા કવચિત્ વિદ્યમાન ટિપ્પણ પણ ઉપયોગી જણાય ત્યાં ટિપ્પણરૂપે બાંધ્યું છે પાંચપાઠાનંતરે શોજવામાં યાવત્કલય પ્રભુદત્ત વિવેક કર્યો છે અર્થાત્ શ્રીટિપ્પણીજીનું સર્વાંગસુન્દર સ્વરૂપ દર્શન થઈ શકે તો માટે યાવત્કલય અમે પ્રભુકૃપાથી મુર્ચ્છિત છે

સ્વતંત્ર લેખો ।

શ્રીટિપ્પણીજીના અન્તે શ્રીગુણાધી, શ્રીગોકુલનાથજી શ્રીહરિરાયજી વગેરે મહાનુભાવોના યાવત્પ્રાપ્ત શ્રીભાગવતના શ્લોકોના સ્વતંત્ર રાખ્યાનો તથા શ્રીસુમોધિનીશ્રીના પ્રકીર્ણ ટિપ્પણો પરિશિષ્ટમા જાણવાનો અમારો મનોરથ હતો, પરંતુ આ સમય એ મનોરથ અમારો સફળ નથી થતો તેથી અમને કાંઈક જેનું થય છે પગિશિષ્ટમા જાણવાને માટે જેમ જેમ અમે સ્વતંત્ર લેખો તથા ટિપ્પણોનો શોધ કરતા ગયા તેમ તેમ તે મગ્ગદ વૃદ્ધિ પામતો ગયો, અને હવે અમારી પામે તે સમગ્ર એટલો તો મહાન થઈ ગયો છે કે જે

તેનું અમે મુન્સુ કરવા જઈએ તો એક બીજા શ્રીમતી ટિપ્પણીજી જે થઈ ગયું પ્રદાસિત
તેથી પણ પરિશિષ્ટ મોકડું થઈ જવાનો સભવ વાગે. આ મર્વ પૂર્ણ કરતા પ્રેમની
હાડમારીમા કદાચિત્ બે વર્ષ શ્રીટિપ્પણીજીની પ્રસિદ્ધિમા વિદેશ થવાનો સભવ વાગે,
તેમ જ તે કાર્યને સાગોપાંચ પૂર્ણ કરવાને દ્રવ્યદિસામગ્રીનો પણ વિશેષ અપેક્ષા પડવા
લાગી આથી એ સર્વ સમૃદ્ધિત તત્ત્વ લેખો સ્વતંત્રમન્યરૂપે યથાવખસ મુક્તિ પ્રદાનો
નિર્ણય અમારે અનિચ્છાથી કરવો પડ્યો છે આ નિર્ણયથી શ્રીટિપ્પણીજીનાં શીર દર્શનની
અભિલાષાવાળા ભગવદીયોને કવચિત્ આનન્દ પણ થશે તત્ત્વ લેખોનો આવો સુંદર
મદાન સમઠ પ્રભુકૃપાથી અમને પ્રાપ્ત થશે તેથી અમને પણ આ વિનયમા પ્રભુની ઇચ્છા
કારણભૂત લાગે કેવચિત્ અન્ય લેખોનો પણ સમાવેશ હજી પણ આ સમઠમા થવાનો હશે
પરંતુ સંપૂર્ણ સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ત થયે તેનું પણ મુન્સુ અમને અતીવ ઉપયોગી જણાય છે
પ્રભુ તે કાર્ય કરવાનું પણ અપેક્ષિત સામર્થ્ય અમને દાન કરે એવું જ તત્ત્વપ્રતિપ્રાપ્ત્ય છે

ચિત્ર ।

શ્રીટિપ્પણીજીના આરભમા શ્રીમત્પ્રભુચરણનું નક્ષીઆરંભમા તૈયાર કરાવેનું ચિત્ર
ધર્મ છે, તે શા હજીનાલ દરિદ્રાસ ભગતે આપ્યું છે તેથી તેમનો પણ ઉપમાર માનીએ છીએ

શ્રીયજ્ઞાનગ્રંથો ઉપકારસમ્પરણ ।

શ્રીટિપ્પણીજીના મુદ્દલદારા પ્રકાશ કરવામા શ્રીમદ્વજ્ઞાનગ્રંથોના આદિથી અન્તપર્યન્ત
પરમ ઉપકર થશે છે શ્રીટિપ્પણીજીના મુન્સુર્થ અપેક્ષિત દ્રવ્ય પાદન પ્રવામા ગોધન
માટે નિજ મદિગ્ના સમઠમાથી અપેક્ષિત પુસ્તકો આપવામા, શ્રીકરપરીના શ્રીકારમા
ધીરાજીના મદિરના પુસ્તકસમઠના દાર પરમ પરિચય લઈને અમને ઉચ્ચતા આપવામા,
અને નિજમદિરમા શ્રીનાવકૃષ્ણજીનો નિમ્ન સેવામા વિરાજતા શ્રીમત્પ્રભુચરણ શ્રીમદ્ધિજીને
શ્રવતા નિજશ્રીકૃષ્ણતાક્ષરથી વિખિત થતી શ્રીટિ પણીજીના પુસ્તક સાથે મુક્તિ શ્રીટિપ્પણીજીના
પુસ્તકને વિના પ્રતિનધિ અને વિના સજ્જાને પરમ ઉચ્ચતાથી અને સરવતાથી સરખાવવા
અને ગોધના દેવામા, ઉચ્ચ મતારાજશ્રીની સામ્રિક ઉચ્ચત ઉત્તમ કરવાની પરમ અભિરચિ
રૂપક થાય છે આ પ્રકારે અપૂર્વ અને અનુપમ ઔચિત્ય દર્શાવેને મદારાજશ્રીએ નિખિલ સપ્ર
દાપને આપશ્રીનો પગમ જણી બનાવે છે મદારાજશ્રીનો અમારા ઉપર જે પર અનુમદ થશે
છે તેનું કથન અસ્મરોક્ત પ્રાકૃત શબ્દોથી થઈ શકે તેમ નથી મદાનુભાવો નિજ અનુભવથી
થયાર્થ સમજી શકે છે તેમને અગમ્યકથનની આપેક્ષા નથી શ્રીમદ્વજ્ઞાનગ્રંથ પ્રભુ મદા
રાજશ્રીના સમ્ર સામ્રાવિક ઉન્નતિપ્રસારન અને ન્યાય સફલ પ્રેર એટલે પ્રાર્થો વિરમીથ

અન્યનિવેદન ।

શ્રીસુભોધિનીજીના વરેણ્ય આસથો મુકુરાવામા આ પુસ્તક કોઈ પણ મદાનુભાવ
ભગવદીયને સદાયક થશે જ એ વિચારથી અમારા પરિચમની તત્કૃપતા માનીએ છીએ
અન્તર્મા આ પરમ પ્રેમથી અને અભિરુચિથી સિદ્ધ થયેલા અન્ય શ્રીમત્પ્રભુચરણકમનમા
સમર્પણ કરીએ છીએ

વસન્ત પચ્ચી, }
૧૯૭૭ મુગધ }

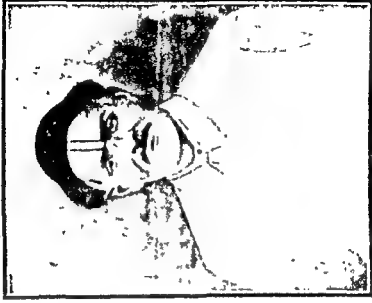
મુલચન્દ્ર તુવરસીતમ તેનીરાવા
શ્રીગજનાલ દરિદ્રાસ સાદગિયા

શ્રી નારાયણ આશ્રમભદ્ર.

જન્મ - મૃત્યુ ૧૯૨૦ વાગ્ય મહી ૭.
અગમન - મૃત્યુ ૧૯૨૮ વાગ્ય મહી ૭.
જી. નં. ૧૯૨૬ ના ૬ પી માર્ગિક.

શ્રી જ્ઞાનંદ આશ્રમભદ્ર.

જન્મ - મૃત્યુ ૧૯૨૬ ના માર્ગિક મહી ૧૧.
અગમન - મૃત્યુ ૧૯૨૫ વાગ્ય મહી ૧૨.
જી. નં. ૧૯૨૬ ના ૬ પી માર્ગિક.

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धविवृतिप्रकाशः ।

श्रीटिप्पणी ।

गोस्वामिश्रीश्रीविठ्ठलनाथदीक्षितविरचिता ।

नमः श्रीकृष्णपादाब्जतलकुङ्कुमपङ्कजयो ।

रुचे यदरण शश्वन्मामकं हृदयान्बुजम् ॥ १ ॥

पितृपदसरसिजनतिततिविनिहतविश्रान्तुर्भैरिरोधस्य ।

विद्युतौ सशयवंशच्छेदः श्रीविष्टुलै क्रियते ॥ २ ॥

दशमस्कन्धविवरणं चिकीर्ष्योऽत्र रज-धार्थरूपोऽपि भगवानेवेति ज्ञापनाय तद्रूपं
तं नमस्यन्ति नमामीति । 'निरोधोऽस्यानुशयनमा मनः सह शक्तिभि'रिति वाक्यात्
तद्रूपं तं विष्टुण्यन्तो, यथा नारायणो दास्योपयोगिशय्यादिसर्वाथैरूपवेन प्रभोः शेषभावं
प्राप्तत्वेन तत्त्वेनैव प्रसिद्धे वेदात्मकत्वेन प्रमाणरूपे शेषे लक्ष्म्या सेव्यमानः क्षीराब्धौ
शेते, तथा सर्वात्मभावेन दासत्वं प्राप्तत्वेन शेषरूपेऽस्मद्बुद्धये पुष्टिरसप्रेम्बुपेयोऽयत्तागाधो
यो लीलाक्षीराब्धिस्तत्र शयानत्वेना यत्र गतिरहितो यस्तं नमामीत्यर्थः । लक्ष्मीसहस्रैस्त-
लीलाभिश्च सेव्यमानं चतुःपट्टिकलानिधिं तद्रूपोपपणेऽतिचतुरम् । अथवा स्वाशकलानि
धानत्वेन पूर्णं पुरुषोत्तममित्यर्थः । एतेन नारायणाद्वैलक्षण्यमुक्तं भवति । तत्रैका लक्ष्मी
रत्नापरिमितास्ताः । तत्र क्षीराब्ध्यधिकरणके शेषे शेते, अत्र तु हृदयात्मकशेषाधिकरणक-
लीलाक्षीराब्धौ शेते । अत्रेदमाकृतम् । सर्वा मभाभवति हृदये सततभावनया प्रकटो यो
रसात्मक पुष्टिमार्गाद्यो लीलाब्धिः स्वयमेव कृतो यथा वृन्दारण्यप्रवेशेपुङ्गवनादिः ।
तत्र पुष्टिमार्गाद्यैर्मक्तैः स्वस्वरूपेण स्वलीलाभिः कटाशादिरूपाभिश्च तैश्च । तेन नायिका-
नामपि प्रभुलीलामध्यपाति वात् पृथक्कटुकिरुपपन्नेति शङ्का निरस्ता । यथा पुरि शयनं
पुरुषस्योच्यते, तथात्र तत्तलीलानुरूपा स्थितिः शयनपदेनोच्यते । न तु निद्रा । तथा सति
विविधनायिकालीलानामनुपयोगात्तत्सेवनोक्तिर्विरुध्येत । नारायणे कमलान् स्थायिमात्रा-
त्मके स्वस्मिन् विचित्रान् भावानुपायं ब्रह्मवत्तादृशं कश्चन प्रचुरं भावमुपादितवान् येन
तत्तलीलाविवरणा मकमरितरसामकं जगन्नाविरभूदिति । तेन^३ शूले शयनपदोक्तया नारायणे

भावः । अन्यसंश्रय इति । भक्तेष्वेवाविश्य सेवितवन्तो, न स्वातन्त्र्येणैव । यदा प्रभोराविर्भावस्य स्वस्यापीष्टत्वेऽपि न स्वयं विज्ञापयितुं शक्तास्तादृशार्थभावात्, किन्तु तादृशीं भुवमग्रे कृत्वैत्यर्थः । प्रद्युम्न इति । अत्र निबन्धानुरोधादयं क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयम् । हेतोर्बैविष्ये तात्पर्यमाहुः गुणा इति । सत्त्वादय इत्यर्थः । तद्वत् । भक्तागतमित्यर्थः । द्वादशभिः प्रश्ने हेतुमाहुः गुणदोषग इति । षड्गुणा लोके दोषत्वेन प्रसिद्धा धर्माश्च षड् देशान्तरगता गर्भमातुलमारणादयः । उभयविषयकत्वात्तस्य तथात्वमित्यर्थः । गुणवान्यसाम्यं दोषवाक्यानामयुक्तमित्याशङ्क्याहुः समत इति । यथा गुणा उत्तमास्तथा लोके दोषा अप्युत्कृष्टा इत्युभयोः साम्येन राज्ञा प्रश्नः कृत इति तथेत्यर्थः । समत इति भावप्रधानः ।

१०-१-३ अग्रिमप्रयोजनार्थमिति । अनवतारसामर्थ्यकजीवोद्धारार्थमित्यर्थः ।

श्रवणानन्दत्वेनेति गानतापर्यम् । अनिवार्या इति । भगवद्विषयकत्वेन निवारयितुमयोग्याः कामादय इत्यर्थः । तथापि श्रवणस्येति । आया प्रवृ-

१०-१-४ त्तिर्विषयत्वेनैवेति तथा प्रवृत्तस्यास्ति लपुरुषार्थसाधकेऽर्थे प्रवृत्तिप्रयोजकं विषयात्तरसमानधर्मवत्त्वं जघन्यमेवेति तथोक्तम् । अनिर्वर्त्यदोषेण चेति । सहजामुरत्वेनेत्यर्थः । वैराग्यजनकस्येति । गुणानुवादे वैराग्यजनकस्येत्यर्थः । दैवानां मुक्तिस्वरूपमाहुः अपुनरावृत्तीति ।

पुण्यद्वारमात्रतामिति । अग्रे हि भगवान् साक्षादेव भक्तदुःखं निर्गस्तिमान् तु केनचिद् द्वारेणैव युष्यते । तेन तच्चरितेऽपि साक्षात्पुरुषार्थसाधकश्च, न तु

१०-१-५ पुण्यद्वारेति ज्ञापितं भविष्यतीति तथेत्यर्थः । क्षेत्रं पाण्डो, बीजिनो धर्म-
द्वादयः । एकस्वामिकक्षेत्रजत्वेन पञ्चापि । एकक्षेत्रजत्वेन तु त्रय एव पितामहा भवन्ति । स्वधर्मस्याजनसामर्थ्यमपीति । भगवद्विद्विग्नकरणं तद् देवव्रतं, तद्विरुद्धं तद् दैत्य-
व्रतम् । तथाच देवव्रते भीष्मे तिमिह्वलं दैत्यव्रतं कौरवैः संपादितमिति तेषां कौरवाणां तथासामर्थ्यं जातमित्यर्थः । इदमतितामर्थ्यमिति भावः । सैन्यसागरपद्मापर्यमाहुः
चरितः स्थितमपीति । सैन्यस्था होतस्ततः स्वसेनाबाह्वं स्थितं मारयन्ति, न तु स्वसेनाम् । समुद्रस्थास्तु स्ववृन्दमन्यस्थमपि । इह च उभयरूपत्वमुक्तम् । तेनोक्तकैमुतिकन्यायनूच-
नाय सैन्यत्वं समुद्रत्वं चोक्तमित्यर्थः । पीतमपि गिलतीति साधनघातकत्वम् । चेत-
नेति । जलान्मकः समुद्रः स्वयं न मारकोऽचेतनत्वात्, किन्तु तत्तथाश्चेतनाः । इह समुद्रस्यैव चेतनत्वात् स्वस्वरूपेणैवान्यनाशकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः । पुनः प्रोक्तापर्यमाहुः

मगवत् इत्यादिना । प्लवा हि समुद्रात् स्व-पतरस्तस्वरूपान त पाती च । स्वाश्रयणमात्रेण तारको, न तु मकरादिनिवारणे स्वक्रियान्, एवं मगवानपि पाण्डुरसैन्यमशेष रक्षितुं नोयत । तदा बहदरूपः स्यात् । किं तु पाण्डवान् रक्षितुम् । अतोऽल्परूपत्वमयुद्धच-मानत्वात्तदनन्तं पौति वम् । 'पितामहा म' इति श्लोकविवरणे तथापि सम्यगि-यादि । उक्तसागर व सपदमनुर्वन्नित्येतावतैव चारितार्थ्यं प्रभो प्लवनिरूपण तत्तरणोक्तिश्च निरर्था । व सपदे मज्जनासंभवेन प्लवानपेक्षणादित एव तरणस्याप्यसंभवाद्बलहनस्यैव तत्र संभवादि-याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः, तथापीति । व सपदे तासामेव मज्जनसम्भवात् प्लवतर-णोक्त्या तेषां तथा-व ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तत्र हेतु सम्यगि-यादि । तत्रापि हेतु स्वदृष्ट्येति । स्वसाम्येनेत्यर्थः । लौकिकदृष्ट्येति वा । भगवत्त्वेन भगवति-जाने व सपदे मज्जनसम्भवात् न स्यादि-याहुः मगवद्भाव इति । ब्रह्माक्षदर्शन उत्तरा-च्छरणगमनमेव स्याद्, न शङ्खग्रहणम् । तदा चक्रेण प्रमुणा चेन्न रक्षिताः स्युन्मदा स्वसामर्थ्यस्याप्रयो-जकत्वाद्, नाश एव स्यात् । इदमेव मज्जनरूपम् । स्वसामर्थ्येनात्मार्थकं जय इत्यभिमानेन हि तदा शङ्खग्रहणम् । एव सति पूर्वमपि प्रमुणैव रक्षित वेन तदुपकाराजानान्माहात्म्या-ज्ञाना-च क्षुद्राद्यमेव तेषु पिपीलिका-यम् ।

दौष्येष्टेयस्य विवरणे अर्जुनस्ये-यादि । सर्वात्मना गर्मदाहे गोप्यस्याभावाद्

गोपनासम्भ-व इति गोप्यमशमाहुः अर्जुनस्ये-यादिना । स्थूलाशो दग्धेऽप्युक्त-

१०१६ योजन्याशामको धर्मस्तु वैष्णवाशत्वात् स्थित एवेति दग्धान्यशान् स्वसा-

मर्थेन बद्धधान् भाषितवानिति तैः सहभूतं बीजभा-व जुगोपेत्यर्थः । योगविभागादिति ।

'जनपदशब्दात् क्षत्रियादजि'ति सूत्रप्राप्तान्प्रत्ययस्य लोपस्तु 'जनपदे लुवि'ति सूत्रेण भवति,

इह कुरशब्दस्य जनपदावाचित्वे-जो लोपाम्भवादेवं प्रयोगासम्भव इत्याशङ्क्य तत्संभव-

प्रकारमाहुः योगविभागादिति । जनपदशब्दे विभक्ते कृते, लुवि येतान् मात्रं सूत्रमिति

जनपदावाचि वेऽपि तत्प्रत्ययलोपात्तथा शब्दसिद्धिरित्यर्थः । अन्यथा प्रतीतैरिति ।

पूर्व दग्धत्वेन प्रतीतानामदग्धत्वेन प्रतीतिर-यथाप्रतीतिः । धर्मरक्षार्थ इति । वेद-

म त्रेगाधिप्रापितरक्षरूपदेवता हि ब्रह्मायम् । त कायस्य भगवता प्रतिबन्धे भगवती वेद-

मार्गगतक यलक्षणो धर्मो ग छेदिति तथा । एतेनादाहेऽपि सामर्थ्यं प्रभो सूचितम् । मोक्ष

इति । वेदम-त्राधिप्राप्ता देवता हि स्वकार्यं कृत्वा निवर्तते । तदकरणे तदनिवृत्त्या मोक्ष-

प्रतिबन्ध स्या मर्यादामार्ग इति तदमावार्थं तथेत्यर्थः । तत्त्वसहितमिति । 'तेजस्तरवं

सुदर्शन'मिति वाक्यादिति भावः । इह चक्रपदं भगवति स्थिताना सर्वेषां तत्त्वानामुपलक्ष-

कम् । तानि तु 'द्वादशस्कन्धे, 'अयेममर्थं पृच्छाम' इत्युपक्रम्य, 'तान्त्रिकाः परिचर्यायां केवलस्य श्रियः पतेः । अज्ञोपाङ्गायुषाकल्पं कल्पयन्ति यथा च यै'रिति शौनकेन पृष्टः सूतो 'नमस्कृत्य गुरुन् वश्ये विष्णुतीर्थेष्वाचरीषी'त्युपक्रम्य ^२अज्ञादीनि पूजायां येन रूपेण ध्याय-
न्त्याचार्यास्तानि रूपाण्यवदत् । तथाच ध्यानार्थमेव तथा प्रदर्शनमिति साधुक्तं उपकार
इति । रक्षार्थं चक्रोक्तावप्रमोक्षया विरोधः स्याज्ज ^३तूकरीत्याहुंरत एवेति । काल-
निग्रहार्थं वेति । चक्रं मारकत्वेन कालरूपम् । तद् भूत्वा तिष्ठतीति तत्र स्वकार्यकरणक्षमं
भयतीति तथा । चक्रपदोपादानतात्पर्यान्तरमाहुः अत एवेति । दग्धस्यापि पूर्वभावसम्पा-
दनेन, जीवितसम्पादनमनुभावः । तादृशो भगवान् पूर्णं गर्भं प्रयोजनाभावात्ततो निवृत्त इति
सोऽनुभावोऽपि निवृत्तः; अन्यथा भगवता रक्षित इति कालदेरपि भयाभावादयं देहो नित्य
एव स्यात् । तथाच चक्रं भ्रमणशीलमिति व्याख्येयं न परित्रो भ्रमणं कृतवदिति कालाधी-
नत्वं सम्प्रतिमितीदानीं न जीवनसम्पत्तिरित्यर्थः । -

वीर्याणीत्यत्र अनेनेत्यादि । वारद्वयं वीर्यप्रभृत्तथनेत्यर्थः । यदुवंशे वंशसंबन्धि-
कार्यकरणार्थं प्रबुध्नांशेनावतीर्थं वीर्याणि कृतवानिभमल्लङ्घनमागधादिवधरू-
१०-१-७. पाणि प्रवयसामपि यौवनं यदूनां द्वारकानयनवैदर्भाहरणादिरूपाणि चेति
'तत्रांशेनावतीर्थस्ये'त्यनेनावताररूपं निरूपितम् । 'वीर्याणि तस्ये'त्यनेनोक्तरूपद्वयमुक्तकल-
दाने वाशीवत् करणभूतं यस्य तन्मूलभूतं रूपं निरूपितम् । अखिलदेहभाजामिति पदादेत-
दवतारात् पूर्वमपि तेषामुक्तफलदानोक्तेस्तथात्वं ज्ञायते । एवं सत्यवतारकार्यस्य मूलरूप-
कार्यस्यापि करणादुभयरूपत्वमस्मिन्नवतारे ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन वीर्यबहुत्वसम्भावनास्तीति
तत्प्रभृ इति भावः । अत्रैतदवतारवीर्यं पृच्छंस्त कर्तुर्यन्मूलरूपत्वमुक्तवान् ^४तेनास्यैवावतारस्य
मूलरूपवोक्त्या माहात्म्यमेवोक्तवानित्याशयेन पश्चान्तरगाहुः इदमेवेत्यादिना । आत्मत्वेन
मृत्युदानमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समादधते निमित्तवशादिति । देहभाक्-वोक्तितात्पर्योक्ति-
रियम् । 'परामिध्यानात् तिरोद्भूतं ततो ह्यस्य बन्धविपर्यया'विति तत्त्वमूत्रात् । 'स नैव
रेमे, तस्मादेकाकी न रमते, स द्वितीयमैच्छ'दित्यादिश्रुतिभ्यश्च जीवानां देहसम्बन्धः
स्वकीयार्थमेव भगवता कृत इति कीदृशं निमित्तं, तदशात्तथेत्यर्थः । भगवद्भयानरूपा-
णीति । आन्तरत्वादिति भावः । अत कथमपीति । उतेति पदादन्तर्मुखेभ्यो रूपद्वये-

१. द्वादसे स्कन्धे मू. पा. । २. अज्ञादीन् मू. पा. । ३. तूकरीत्यामिहुरत मू. पा. ।

४. पूर्वभाव इति मूलस्य. पाठः. आविर्भाविति पाठस्-वनिष्टः ।

५. पुष्पकालरूपाग्रहम् ।

६. दानोपरि मृत्युमृत्योः इति टीका वर्तते.

७. रूपावमुक्तम् मू. पा. ।

नाप्यमृतदानम् । विषयपक्षे भजनोपयोगिवेन तथाऽपि । ब्रह्मादिपक्षे भगवत्कीडोपयोगि-
त्वेन विभूतिरूपवेन च ज्ञानात्तथात्वम् । बहिर्मुखेभ्यस्तथा च स्पष्टम् ।

क वासमित्यत्र । अथवेत्यादि । अनुनापि, 'वयं गोवृत्तयोऽनिशं, धृतता मे
पितरित्यादिवचनानामग्रजणादमुदेवपुत्रत्वेन यादव वेन ज्ञानादेवमपि कथनं
१० १-२ सम्भाष्यते इत्याशयेनेदमुक्तम् ।

देहं मानुषमित्यत्र । तत्रैवोक्तमिति । तत्रैव वृष्णिमानुषदेह एवाश्रयणमत्रोक्त-
मित्यर्थः । तेषु सर्वेषु भूभारराजपृतनानिरसनसामर्थ्याय भगवानाविष्टस्तिष्ठ-
१०-१-११ तीति तथा । 'वृष्णिभिः सह संयवहारे क्रियमाणे वृष्णिदेहेन्द्राश्रयणसंभ-
वादिपि तथा । एतज्जापनापैवाद्यधरण उक्त । अन्यथा तं विनापि प्रश्नमप्येतत् न
वदेत् । एव सति, 'वृष्णिभिः सह देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि यदुपुर्यामयासी'दिति
सम्बन्धो हेयः । अत एवाग्रे प्रमुख्यस्यति, 'नैवान्वतः परिभवोऽस्य भवेत् कथञ्चि'दित्यत्र
हेतुभूतं विशेषणं न संश्रयस्येति ।

उद्धारविषयनिर्द्धारमाहुः ये भक्ता इति । शास्त्रीयसाधनरहितानामित्यर्थः । ननु
ससाधनानामपि कथं न विषयत्रमित्याशङ्क्य तत्र बाधकमाहु येणामिति ।
१० १-१७ किञ्च, एतेषा निरोधपदार्थोऽपि पूर्वस्माद्विलक्षणोऽतोपि न विषयवमित्याहुः
संसारेति । अत्र ससाधनेष्वित्यर्थः । निरूप्यते । त्वयेति शेषः । तथाच संसारस्याविद्या-
कार्यवेन तन्निवृत्तेश्च ज्ञानैकसाध्यत्वेन तद्रूप एव निरोधस्तेषां बाध इत्याह अत इति ।
तथाच बह्वेव वैलक्षण्यमिति भावः । किञ्च । भक्तानां संसारो लीलोपयोगिवेन सुखरूप
स्तेषां तु दुःखरूप इतीतोपि तद्वैलक्षण्यमित्याहु दुःखेति । प्रासङ्गिकमुक्तत्वा पूर्वोक्तमुप
संहरन्ति एवमिति । एकं न साधनानां भगवत्प्राप्तिलक्षणमित्यर्थः । ननु भगवत्कृतनिरोधो
न शक्यैर्जनयितुं शक्य इति पूर्वोक्तशेषमावाम्भवात् ससाधनानामपि विषयव वक्तुं
युक्तम् । अत एव, 'तथा परमहंसानां मुनीनाममलम्बनम् । भक्तियोगवितानार्थं कथं
पत्येमहि । अथ 'इतिपृथगत्रचक्रमपि गीयत इत्याशयेन पश्चात्तरमाहुः द्वय चेति । उभयो
निरोधस्यैकरूपत्वेनोक्तवैलक्षण्यमात्रात्तयेत्यर्थः । एवंप्रकारेण लीलाकरणे कथने च हेतु
माहुः साङ्गस्येति । निरोधस्येति शेषः । अत्रोपपत्तिमाहु तत इति । यतश्चिकीर्षितनिरोध
मवतीर्य स्वयं कृतगततो हेतोरायं एकस्यो दशमत्वेन मुख्यत इत्यर्थः । अन्यथाऽनवतीर्य-
वाम्बरीपादेरिवात्रापि भक्तदुःखनिवारणोक्तौ भक्तकथैवोक्ता भवतीति ईशानुकर्तव्यमपि

१. 'वृष्णिभिः सह... . समवादिपि तथा' इति हस्ताक्षरपृष्ठेषु न वर्तते, यथात्र प्रत्यक्षार-
क्षितमिति प्रतिपाति ।

भवेदित्यस्य स्कन्धस्य दशमत्वं न स्यादिति भावः । अङ्गमाहुः अवतार इति । येन विना यन्न सम्भवति तत्तदङ्गमत्रोच्यते । तथाचानाविर्भावे निरोधपदार्थ एव न स्यादिति भावः । यद्वा, यत् ससारमवदुस्त्रयावृत्तिरेव निरोधप्रयोजनमतो निरन्तरं भगवत्स्मरणात्मको निरोधो दैवानुरसाधारणो निरूप्यत इत्याहुः ससारेति । स्मृतिश्च क्वचित् स्नेहात् क्वचित् द्वेषादिनेति परं विशेषः । एक पूर्वोक्तमित्यर्थः । अथवा यतो लीलानुपयोगिससारवर्ता 'संस्मृतिरपि दुस्वरूपातोषिकारिभेदेन विरोषाभावाद् दुस्स्मृतिः संसारनिवृत्तिश्चेति द्वयमपि फलमित्युक्तमित्याहुः दुस्स्वरूपा च संस्मृतिः, द्वयं वा न विरुध्यत इति । एवमनुक्ती दुस्वरूपेयायनर्थकं स्यात्, केषाञ्चिद्वक्तानां दुस्स्मरं निवारितम् । अहम्मात्मकः संसारस्तु लीलौपयोगिवेन स्थापित एव । केषाञ्चिद्वक्तानामन्येषां च समारोऽपि नाशितः । तेन द्वयमपि फलमित्यर्थः । न-वाधिदैविकप्रवर्तनं विना वाण्युद्गमासम्भवे भक्त, दुस्स्महेतुवाणी स कथं प्रवर्तितवानित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः सर्वमुक्त्यर्थमिति । हर्षा विर्भाव विना सा न भवतीति स्वयं तं कर्तुमशक्तस्तद्देवहेतुं चक्ष इत्यर्थः । तदेनुगुणदेवतायास्तदुत्कर्षमसहमानाया इतिरूपेऽग्रिमप्रश्ने तपदाभ्यां कम एवोक्त इति ज्ञेयम् । मुक्तिहेतुवेन तदनुगुणात्मम् । भगवन्मातृदास्य दैवपक्षे परमो कर्षः । अयं चासुर इत्यसहमानत्वम् । एवमविरोधः पूर्णपरयोः । कालो ह्यत्र प्रतिबध्नी जात इत्यत्रापि भ्रतपदस्य दैवानुगुणावेकसस्येत्यर्थो ज्ञेयः । तथा सति मातुर्दुस्त्रासम्भवेन मातृत्वमेव न स्यादिति भावः । अतस्तेऽप्यन्त इति । भीष्मादय इत्यर्थः । तद्धर्मा इति । नृपधर्मा इत्यर्थः ।

वासुदेवकलानन्त इत्यस्य विवरणे । तदाविष्टस्तस्मिन् सङ्कर्षणे आविष्ट इत्यर्थः ।

अत्र पूर्वं शय्यारूपे सङ्कर्षणे शयानस्यावतारदशापने तस्मिन्नावेशरूपा स्थितिः

१० १ २४

रनुशयनं भवति । तथाचानुशयनस्यैव स्कन्धार्थेवाद् बलदेवाविष्टवासुदेव-

कलाया एव लीलास्कन्धार्थः स्यादित्यत आह अत इति । यत् शयानस्यावेगोऽतो हेतोर्विष्णो सात्त्विककल्पाधिष्ठातुरेव बलभद्रेण कृतवानुशयनमुच्यते, नात्मन पुरपोत्तमस्य नैत्यर्थः । 'निराधोऽस्यानुशयनमात्मनः' इति मूलवाक्यादिति भावः । तेन नोक्तदूषणमिति भावः । तर्हि बलदेव एव निरूपणे किं तात्पर्यं तदाह एकवदिति । पूर्वोक्तवासुदेवस्याशब्दादंशाशिनोश्च तद्भाष्येनाभेदादेकवदेव प्रोच्यते । तेन तत्रापि तथा निरूपणमित्यर्थः । अतस्तच्चरित्रमपि मूलरूपचरित्रमेवेति भावः । न-वेवं लोके न प्रतीयत इत्यत आह कृष्ण इति । यथाशब्देनैक्येऽपि स्वरूपे द्वैतमध्यप्रतीतिस्तथा चरित्रेऽप्यर्थः । अत एव यथा चतुर्व्यूहरूपेण प्राकट्य मथुराया, पुरुषोत्तमस्य वजे तथैवात्रापि याह देवक्यामिति ।

१ समृति-मू ५ । २ लीलानुपयोगिससारवर्तामिति मूलपुस्तके न वर्तते । ३ यथा चतुर्व्यूहरूपेण सह प्राकट्य पुरुषोत्तमस्य, तथा वजे बलभद्रेऽपि वासुदेवावेशेन सह प्राकट्यमित्यर्थः । ४ व्यूहरूपेणेत्यर्थः ।

शूरसेनो यदुपतिरित्यत्र । ननु मातृचरणानां तु स्वप्रापणोपायमात्रं ह्यत्र वाच्यम् ।
 १०१२७ तत्तु विवाहं कृत्वा गृहपमनसमये तथाकाशवाप्यभूदित्येतावतैवोक्तं भव-
 तीति देशकालावस्थादिभिः सर्गोत्कर्षवर्णनं यथमित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
 सर्वोत्कर्षे त्वित्यनेन । भगवदाविर्भावस्थानमिति । यथा वसुदेवज-मसमय आनका
 दुन्दुभयश्च नेदुरिति सर्वत्र उत्कर्षो लोके जातस्तथा स्त्रिया भर्तृगृह एव पुत्रज-म
 भवति । तत्र विवाहो निमित्तमिति त कृत्वा तद्गृहपमनसमये मातुः सर्वोत्कर्षे भगवता
 सम्पादिते सति यत् दुःस्वमुपस्थितं तत् स्वल्पके निमित्ते शीघ्रमनायासेन भगवता निरसितुं
 योग्ये सति भवतीति भगव-मार्गे शास्त्रे निरूपितमित्यत्रापि न काचिद्विहितेति ज्ञापनाय
 तद्वर्णनमित्यर्थः । सुष्ठु अ-परकमसिद्धम् दुर्ज्ञेयमिति यावत् । तद्वद्वै निमित्ते सतीत्यर्थः ।
 भक्तदुःखं निना भगवदाविर्भावो न भवतीति तदर्थं त कथनमित्यपि ता पर्यं ज्ञेयम् ।
 देशतः कालत इत्यादि । सत्तैः सुखदा इत्युक्त एरुस्य द्वयोर्वापि सुखदत्वं सम्भ-
 वतीति नायं नियम इत्याशङ्क्य निमित्तानां तादृशं वातयेति बोधयितुं तायेवोक्तानि,
 देशतः इत्यादिना । अथवा, सार्वविभक्तिरुत्तसिलिति केचिदिति वाक्यादत्र प्रथमातस्त-
 सिलिति ज्ञेयम् ।

तस्या तु कर्हिचिदित्यस्य विवरणे सर्वानि याचाचरुर्पेक्षन्तम् । पूर्वसाभिष्ये
 सति भक्तदुःखामात्रे स्वावतारो न सम्भवतीति तदर्थं तस्मान्मन्यं दूरोक्त-
 १०१२९ वान् । अग्रे च त प्रयोजनाभावात् स्वस्मिन्नेव लीनं कृतवानित्यर्थः ।

पथि प्रग्रहिणमि यत्र । अनेनाधिपैतिकः काल इति । भगवत्प्रादुर्भा-
 वेतुर्भक्तिमार्गोऽयं विवाहश्चेत्युभयोः साम्यादेतत्सम्बन्धिमार्गे कालवृत्तप्रति-
 १०१३४ म-धकथनेन भक्तिमार्गोऽपि तथा व ज्ञायत इत्याशयेनेदमुक्तम् । एवं सय-
 तिमन् मार्गे भगवत्प्रापकमार्गे इत्यर्थो ज्ञेयः ।

खड्गपाणिः कचेऽग्रहीदित्यत्र । कचेषु क्रिश्चिदित्यादि । ग्रहणक्रियाकर्म-
 त्वेपि कचानां कर्तृग्रहणक्रियेप्सिततमत्वाभावात्तथात्वज्ञापनाय सप्तश्रुता,
 १०१३५ न द्वितीयेत्यर्थः ।

दृष्ट्वा समत्वंमित्यत्र । अनेन पञ्चवर्षिक इत्यादि । अत्रायं भारः । अग्रे
 निगडनिग्रहान्तरमेव, जातं जातमहन्निति वक्ष्यमाणत्वात् समर्पणान्तर-
 १०१५९ ममारणं तन्नोचितमिति मरुग नारदेन तथा कथनादेतदनुपपदमेव तत्कथनं
 मिति ज्ञायते । तथाच निग्रहे गर्भासंभव इति । अत एव, जातं जातमिति न कालभ-
 जापकमित्यपि वक्ष्यते । भगवत्स्वलौकिकी रीतिरिति नानुपपत्तिः ।

इति प्रथमाध्यायः ।

द्वितीयाध्यायाथोक्तौ कृष्णोद्यम इत्यादि । भगवदुद्यमे हेतुमाहु महत्त्वेति ।

हेतोरिति शेष । अत एव तावन्तमपि विलम्बमसहिष्णुर्गर्भेण गर्पणमाज्ञमवान् ।

१०-२०.

न ह्येवमन्यत्रेति भावः । अथवाग्न्येभ्योऽवतारेभ्योऽत्र महत्तज्ज्ञापनाय माया-
ज्ञापनवसुदेवादिमनःप्रवेशलक्षणः स उच्यत इत्यर्थः । अथवा महत्त्वं पुरुषोत्तमत्वं तज्ज्ञा-
पनाय सद्विशेषणः स उच्यत इति सम्बन्धः । असाधारणात्वेन तरेभ्यो व्यावर्तको धर्मो हि
विशेषणम् । तदत्र मायाज्ञापनमेकम् । न हि ब्रह्मादिव्यामोहिका तामन्य आज्ञप्तुमर्हति,
सान्नायीना वा भवति । वसुदेवदुरासदत्वादिकं, देवक्या स्वहन्तृज्ञानेभ्योऽसुरभावत्याजनं
कंसस्य, ब्रह्मादिस्तुतिश्च ।

हृतेष्वित्यस्याभासे देवक्या बन्धनावधीति । अप्रेतमाकृतम् । सप्तमे गर्भे

जाति नन्दाद्या ये वज्र इत्यादि नारदेनोक्तम् । तदा षट्पुत्रवृत्तिमातृबन्धनं

१०-२४.

च जातम् । तदत्र, हृतेष्वित्येकेनानृच स गर्भो देवक्या हर्षशोकविवर्धनो
बभूवेत्यर्थेन शीघ्रं भगवदुद्यमे हेतुरक्त । पूर्व शोकवर्धनो नासीत् । हृतेषु तेषु अयमपि
तथा भविष्यतीति ज्ञानेन तथा बभूव । तथाचेदं सर्वं बन्धनान्तरं जातमिति तदेव पूर्वा-
वधिर्व्यस्य तादृश चरित्रमाहेत्यर्थः । अत एवाग्रे वक्ष्यन्ति 'षट्पुत्रवधात् पूर्वमेव संद्वर्पणगर्भे'
इति । 'असुरहमनं सङ्घर्षणगर्भविषयकं दुःखं च भगवच्चरित्रमेव । तर्हि हर्षवर्धनत्वमनुपपन्न-
मित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिमाहुः स चार्धमित्यादिना । पुरुषोत्तमस्यैव पूर्णानन्दत्वाभावात् गर्भमिति
तदागमने तत्रानन्दाविर्भाव एवाभूत्, 'परस्परं तादृशी नाभुञ्जिरोधवशादिति सरस्वती-
दृष्टान्तेन वक्ष्यते । अस्यानन्दमयवैपि प्रभुसङ्गम एव पूर्णानन्दप्राकट्यकरणं भवतीति तथा ।

गच्छ देवीत्यत्र स्थावरान्नगरादिति । न गृणातीति नगरमत स्थावर-

१०-२६

तुल्यम् । अभिमानेन स्तब्ध एव तिष्ठतीति तथा ।

आविवेशेत्याद्याभासः^३ । अथाक्रोशानन्तरमि यादि । ननु मूळ एतदानन्तर्य-

वाचकपदाभावात् स्वयं ताकयनमनुपपन्नमिति भातीति चेन्नैवम् । भावानव-

१०-१-१५.

बोधात् । तथाहि । इह हि शीघ्रं स्वागमनार्थमेव गर्भरूपेण ज्ञापनम् ।

तत्तु 'गां गता तत्तथाकरो'दित्येतावतैव निरूपितमभूत् । आक्रोशस्तु प्रकृतानुपपुक्त ।
एव सत्यपि 'गर्भे प्रणीत' इति श्लोककथनं यत्तद्भगवद्वाक्यस्याथशब्दतात्पर्यकथनायेति
ज्ञायते । अन्यथा 'तत् सन्निकृष्य रोहिण्या उदरे सन्निवेशये'त्युक्ते प्रयोजनाकाङ्क्षायामहं

१ आसुर मृ. पा ।

२ परस्पर परम् मृ. पा ।

३ आविवेशेत्यस्यानाम मृ. पा. ।

देवक्या. पुत्रतां प्राप्स्यामीत्येतावतैव चारिताध्यादथशब्दं न वदेत् । एवं सति यस्मा-
दानन्तर्यं प्रभुबुद्धिस्थं स पदार्थो 'गर्भं प्रणीत' इति श्लोकेन विवृतः श्रीशुकेन । आचार्यै-
रपि तमेवाथशब्दं प्रतीकत्वेनोक्तत्वा, गर्भं इतिश्लोकोक्ततात्पर्यमाज्ञोक्तानन्तरमित्यादिनानु-
दितम् । अयमर्थो भगवतोऽयन्तं गोपनीय इति तसम्पत्तिर्लोकानामन्यथाज्ञानोक्त्या तत
एव तदज्ञानसूचनेन च ज्ञापितेति सर्वमनवयम् ।

पुरुषोत्तमस्तु नन्दगृह एवेत्यादि, भवती यन्तम् । अत्रायं भावः । उक्त-
वाक्यानुरोधान्दगेहे पुरुषोत्तमाविर्भावोऽवश्यमङ्गीकार्यः । एवं सति 'सुतं यशोदाशयने
निधायै'त्यग्निमवाक्यं चानुपपन्नं भवति । तत्र स्वरूपद्वयदर्शनप्रमत्तात् । आगतस्य तिरोधानं
न वक्तुं शक्यम्, आगमनवैयर्थ्यापातात् । 'प्रागयं वसुदेवस्य'तिवाक्यविरोधश्चेति उभयतः-
पाशाञ्जुरितिचेत् । अत्र ब्रूम । नन्दगेहे प्रादुर्भूतस्यैव पुरुषोत्तमस्य सर्वतःपाणिपादा-
न्तत्वेन तदा 'कार्यमस्तीति वसुदेवगृहे प्रादुर्भाव इति ज्ञायते । स एव 'वसूव प्राकृतः
शिशु'रित्यनेन उक्तः । पूर्वरूपस्य तिरोधानेऽप्यग्निमकार्यायै स्वस्मिन्नेव स्थापितान् । यतो
मुक्तिभूभारहरणवशसम्बन्धित्वेनाविर्भावपित्रादिमुखदानवेदमार्गक्षानारदशापविमोक्तद्विजसंमा-
ननादिकार्याणि वामुदेवादिमूर्तिनियतकारणकानि उक्तकार्याण्यग्रे स्पष्टानि । एतदेवोक्तम्
एवं सति सर्वेषां चरित्राणामभिनिवेशो भवतीत्यनेन । अत्र श्रुतार्थापत्तिरेव मानमिति
नानुपपत्तिः काचित् । रूपान्तरमिति । रूपान्तरत्वेन मानमित्यर्थः । तच्च मानुषवत् ।
तथाच शुद्धे पुरुषोत्तमे एव तथा मानस्यग्रे वाच्यवान्मायानिरूपणेन तन्नियतकार्यविषय-
स्याप्युत्पत्तिर्निरूपिता भवतीत्यर्थः ।

दधार सर्वात्मकमित्यस्य विवृतो वृद्धिराकाशस्येवेत्यारभ्य, भवतीत्य-

न्तम् । यथा यथा भित्त्यावावरणापसारणं तथा तथाकाशप्राकट्यं यथा, तथा

१०-२-१७.

यावदावन्मायारूपं येन प्रकाशोपसार्यते तावत्तारत्नेन प्रकाशेण भगवत्स्वरूपं
प्रपटं भवतीति त्रमेणैव गर्भस्थणाविर्भावस्तेनेतर्गर्भेभ्यो भगवद्गर्भसम्बन्धिन्यपि बुद्धिर्वे-
षक्या अविलक्षणोपपन्ना भवति । एवमेव यावता अंशेनेतोपसारणं तारतांशेन यशोदागर्भं
मायाप्रादुर्भाव इति यशोदाया अप्यविवृता बुद्धिस्तथेत्यर्थः । अन्यथा स्वलौकिकत्वेन पूर्वं
तद्वृक्षणाभावे पथात् प्राकट्ये च उभयोर्यशोदादेवक्योर्बुद्धिर्विवृता भवेत् । तथा सति लोका-
न सम्पद्येतेति तथैव द्वयमिति भावः । साकारव्यापकव्यपण- स्तोकाकारमात्रावरणापसार-
णोपसारितस्यापि तस्य तथाकारवं लोकन्यायेन सिद्धम् । अत्रावरणस्य व्यापकत्वेनाविशोपाद्
यशोदागर्भदेशेपि तप्राकट्ये नानुपपन्नं किञ्चिन् ।

सत्यव्रतमित्यस्य विवरणे अष्टविध भवतीत्यादि । अष्टविध व चाग्रे स्प-
 १० २ २५ णीभविव्यति । यत् सत्यं तत् परमित्यादिवक्ष्यमाणश्रुत्यर्थनिरूपकमिति ज्ञे-
 यम् । यद्वा सगोक्तुष्टमित्यत्र वाशब्द एवकारार्थो वाक्यालङ्कारे । श्रुताविव
 स्तुतावप्येतयोरैक्यं प्रतिपादनीयमिति दिशन्ति एव सत्यन्वेत्यादिना । लोके हि व्रत
 मृच्छकर्मणि यदुक्तं तत्रोपपत्तिर्यस्यैवादिना उच्यते । तथाच लोके व्रतं सत्यं चेति द्विविधं
 सत्यं निरूपितं भवति । मूले व्रतपदेनैतदुभयप्राप्तौ हेतुमाहुः उभयोः परत्वादिति ।
 सत्यव्रतमित्यनेन सत्यं परमिति श्रुतिपदस्यार्थं उक्तो भवतीति भावः । तेन लोके सत्यं व्रतं
 चेति द्वैविध्यम् । अग्रे परं सत्यमिति श्रुत्यर्थनिरूपकं सत्यपरमिति पदं व्याकुर्वन्ति अतः
 परमिति । अत्रापि लोके लौकिकं नियामकं वैदिकं द्वादशविधं चेति द्वैविध्यम् । भगवतो
 व्रतं लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं चेति द्वैविध्यम् । त्रिसत्यमिति पदार्थं भूरादि-
 त्रयं कायादित्रयं चेति द्वैविध्यम् । एवमष्टविधं सत्यस्य भगवतः कालरूपस्य^१ । यदि
 सत्यरूपत्वं न स्यात्तदा लोके व्रतादिकं नियामकं च वैदिकं च द्वादशविधं भगवद्व्यवस्थानि
 च लोकानुसारादयश्च न स्युरित्युपपत्तिरूपवत् । व्रतं हि उपोषणादिरूपमहोरात्रादिसा-
 ध्यम् । सत्यमपि तस्मैलादिष्वप्यदाहोऽयुक्तपापेऽप्येनैव कालेनानिष्टमनुकटवेचिणे
 स्यादि । अथ यत् स्पष्टम् । लौकिकमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम् । भगवतीयं व्रतं
 नियामकं चेति च द्विविधम् । लोका भूर्भुवः स्वर्लक्षणा । आमानः कायजीवपरमात्मानः ।
 लोकाः फलरूपाः । इतरे त्वितराणि । इदं च द्विविधम् । एवमष्टविधं सत्यस्योक्तमेवेन ।
 पदद्वये विधेयमेवेन द्वैविध्यम् । त्रयं च द्विविधम् । एवं चतुर्विधत्वम् । इतरादिति ।
 प्रमाणफललक्षणावयवविवक्षितं । आश्रयन्तयोरिति । सयामकमित्यन्तिमेन पदेन फलम् ।
 एतस्मादाद्येन, कृतसत्यनेत्रमित्यनेन प्रमाणमित्यर्थः । भगवत्स्वरूपज्ञानशक्तयोः फलत्वं प्रमा-
 णत्वे प्रसिद्धे । अथवा सत्यस्य योनिमित्यनेन प्रमाणम् । सत्यस्य सत्यमित्यनेन फलम् ।
 'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति कारणात्तपाति मानमिति तथा । पूर्वमज्ञस्य ज्ञानेन विषयस्य
 रूपमपि तदैव सिद्धं भूतमिति यतो मानम् । फलं विवृतावेन स्फुटं, सत्यं एवेत्यादिना ।
 प्रमाणादिचतुरूपं भगवति प्रतिष्ठितं चेति पञ्चविधम् । पूर्वोक्तमष्टविधमेतत्पञ्चविधं चेति
 त्रयोदशधा । अग्रे ज्ञानशक्तिद्वयं धर्मा चेति पाठशेषः ।

विमर्षी यस्य विवृता चराचरशब्देनेत्यादि । 'यस्य ब्रह्म च क्षणं चोभे भवत
 ओदन' इति श्रुत्यर्थनिर्णयं कुर्वन्, 'अत्ता चराचरप्रवृत्ता'दिति सूत्रे विषय-
 १० २ २८ वाक्योक्तब्रह्मक्षेत्रे चराचरशब्देन व्यासोवददिति तथेति ज्ञेयम् ।

त्वत्पादपोतेनेत्यत्र भगवद्भावकेत्यादि । अक्षरपक्षेऽनुपपत्तिरियम् । भगवतः
 पुत्ररूपेणाविर्भावो ह्यक्षरस्य चरणरूपत्वम् । तदा भगवत्तत्र तरणसम्भवे ता
 १०२२९. वन्मात्रस्य तथात्वमयुक्तम् । एतदेवेकं भगवती यादिना । न च तेन
 पुत्ररूपेणापि तसम्भव इत्याह समाधिकल्पितस्यैवेति ।

येन्येरविन्दाक्षेत्यत्र । सम्यग्वायुसञ्चारो नाटीशुद्ध्या भवतीति तदर्थमपेयपानादिकं
 १०२३१. यत्तदेव विकर्मेति ज्ञेयम् । एतदुक्तं विकर्मसहितमित्यनेन ।

शरीरिणां श्रेय इत्यत्र ते हि शरीराभिमानिन इत्यादि । वैदिकं कर्म
 यथोक्तमेव वृत्तमष्टजनकम् । ज्ञानमपि तत्राङ्गम् । 'य एवं वेदे'ति वाक्ये-
 १०२३३. भ्यः । तथाच तदभावात्तथेति भावः । जट वादपि तथा च ज्ञेयम् ।

सत्त्वं न चेदित्यत्र उभयो साक्षात्कार इत्यादि । आत्मसाक्षात्कारस्य फल-
 मध्यासनिवृत्तिः । द्वितीयस्याद्वैतभूतिः । वैदिकमार्गे हि प्रमेयं 'स हैतावा-
 १०२३४. नासे'ति श्रुतेर्प्रसामकम् । अतरत्वेन स्फूर्तिः फलमिति भावः । इत्पद
 'व्यतिरिक्तमिति । न चेदित्यत्र यदिपदं तद्व्यतिरिक्तमित्यर्थः । 'अज्ञानमिद्विज्ञानं
 मार्जनमापेति न व्याख्यातमिति । क्रियापदस्य समानलक्षणेनैवान्वयनियमान्मार्ज-
 नमाप्नुयादिति भवेत् । 'स्वोक्ताशङ्काया अनिवृत्तेश्च स्वव्याख्यातशङ्कायाप्राप्तेऽप्येति भावः ।

इति द्वितीयाध्यायः ।

तृतीयाध्याये प्रकरणार्थसंदर्भे अधिकारिणि काल इति । दक्षिणायनरु-
 णपञ्चानशीथादिदोषेषु सर्वकर्मणि निन्दितेषु सप्तु सर्वगुणोपेतत्वोक्तिर्मूलेऽ-
 १०३० नुपपन्ने याशङ्क्य तत्ता पर्यमाहुः अधिकारिणी यादिना । तथा 'व्यधिकं त-
 प्रानुप्रविष्टं, न तु तद्वानि'रिति न्यायेनोक्तदोषानिवृत्तिस्तदवस्थैवेति चेत् । अत्र वदामः ।
 नात्र पूर्वोक्तविधौ भौतिककाले प्रादुर्भाव उच्यते, किन्त्वधुनैव लीलाविर्भावारम्भ इति लीला-
 कालो योमे भगवदात्मकत्वेन वाच्यः स प्रादुर्भूत इति । एवमेव देशादिरपि । अत एवाथ-
 शब्दो भिन्नप्रत्ययार्थक उक्तः । आधिभौतिकस्य तस्य जन्मनिमित्तत्वाभावाद् भौतिकस्याधि-
 दानत्वेऽपि यथा वरदेयरात्रीणां तदा दिवापि प्रकटनं वृत्तमिति तद्व्यापिणां दिवारूपत्वमपीति
 न वक्तुं शक्यम् । तथास्याधिभौतिकतद्रूपत्व न वक्तुं शक्यम् । एतज्ज्ञापनायैव शुक्लैस्तथो-
 क्तम् । अन्यथा पश्येत् तदुक्तद्रूपणे स येन न वदेत् । यद्यप्याधिभौतिक उत्तरायणत्वादि-

विशिष्टेऽप्येतत्प्रकटनं सम्भवति, तथापि यदेतादृशे तर्हिमतथा करणं तन्मर्यादामार्गात् पु-
ष्टिमार्गोऽतिविलक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनायेति जानीमः । अत एव सर्वदेवतासन्निध्यप्रयुक्त-
सर्वगुणोपेतव्यावृत्त्यर्थं तदगमनानन्तरं भिन्नप्रक्रमेण इदमुक्तम् । असङ्कोचात् सर्वशब्देनै-
श्वर्यादय उच्यन्ते । तेन भगवदामकत्वमुक्तं भवति । तेन लीलाकालत्वमायाति ।

प्रादुर्भावस्थले नैश्चिन्त्यं वाचि पूर्ववदिति । वाचि उपनिषद्वायामित्यर्थः ।
१०-३-८. 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह,' 'अदृश्यमग्राह्यं,' 'न तत्र सूर्यो
भस्ति न चन्द्रतारकं नेमा दिव्यतो भस्ति कुतोऽयमग्निः,' 'न चक्षुषा दृश्यते
नोत वाचे'त्यादिविरोधः प्राकट्यकथने आपतति । स च, 'कश्चिद्भारः प्रत्यगात्मानमैकत्वं,
'ततस्तु तं पश्यति निष्कलं व्याप्यमानं' इत्यादिश्रुतिभिर्भगवदिच्छया भगवान् दृश्यः, इ-
न्द्रियसामर्थ्येनादृश्य इति श्रयोस्तात्पर्यनिरूपणेन निररयत इति प्राकट्यात् पूर्वमविरोधो
यथा, तथा प्राकट्यानन्तरमपीति न काचिन्तित्यर्थः ।

तमद्भुतमित्यत्र । विशेषणसंख्यातात्पर्यं वदन्त आरम्भोक्तस्थद्वितीयश्लोकस्थविशेषण-
संख्ययोः प्रत्येकसमुदायान्यां तात्पर्यमाहुः दशलीलेत्यादिना । आदरस्थ-
१०-३-९. तत्संख्याभिप्रायोऽयम् । द्वितीयेन पदेन समुदिततत्तात्पर्यमुक्तम् । द्विगुण
इति । मर्यादामार्गायैश्वर्यादिकं भूभारहरणवेदधर्मविहितभक्तिज्ञानादिप्रवर्तकमेकम् । ब्रह्म-
मर्यादाया अपुल्लङ्घनं, दैत्यानामपि मुक्तिदानमदेयस्वरूपाभृतदानादौ पुष्टिमार्गायैश्वर्यादिकं
हेतुः । एवं समुपमयिधं प्रकटोक्तं प्रकट इति समुदिततत्तात्पर्यम् । एवमपि हेयम् ।
भक्तानां दशप्राणादिरूपः । सर्वप्रकाशकः सूर्यो द्वादशमेति तथा । लीलासम्बन्धिपदार्था-
नामनन्यप्रकाशत्वात् लीलाया कालातीतत्वेन तदवच्छेदो न सम्भवतीति द्वादशमासामको
लीलाधारभूतो यः संतःसरात्मकः कालस्तद्रूपोपि । ते'नैकहायनजैमासिकः कुमार' इत्याद्यु-
क्तिर्न विरध्यते । लौकिकेन्द्रियाविषयवाहलीलायास्त-मप्यपातिभक्तानामेकादशेन्द्रियरूपस्त-
नियामकश्चेति द्वादशमासः । आभपदेन जीवपरमात्मानावुच्येते । कार्यं महत्तत्त्वम् । भूता-
न्त्येकविधानि । उभौ प्रकृतिपुरुषौ । त्रयो गुणाः । अन्यत् स्पष्टम् । एतेन लीलासम्बन्धि-
पदार्थसृष्टितत्त्वरूपात्मकैवेति फलितम् । एवं तात्पर्यनिरूपणेपोदमेव मूलम् । अन्यथा
प्राकृतसम्बन्धे ब्रह्मवानुपपत्तिरिति ।

न तु लोकवेदसिद्धमिति । यद्यपि साक्षात्त्वेन वेदे सिद्धं, तथापि यादृशं प्र-
कटमधुना तत् संधेति तदभिप्रायेणैदमुक्तम् । तेन पूर्वेण न विरोधः ।

चतुर्भुजमित्यग्याभासे चतुर्विधमपीति । प्रमाणप्रमेयसाधनफलरूपमपीत्यर्थः ।
अत्रायं भावः । सम्पूर्णस्वरूपवर्जने ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च वाच्यानि । तत्र ज्ञाने-

न्द्रियेष्वीक्षणमेवोक्तम् । कर्मेन्द्रियेषु भुजा एवोक्ता । तेनैकैकैव पूर्णा ज्ञानशक्तिः क्रिया-
 शक्तिश्च निरूपितेति ज्ञायते । एव सति कर्मेन्द्रियाणि निरूपयन् यद्भगवद्वैद्यार्थरूपं ज्ञानं
 निरूपयति तेन जीवानामिह भगवतः कर्मेन्द्रियाणि न ज्ञानजनकानीति न, किन्तु स्वयं
 चिद्रूपाणि पूर्णज्ञानजनकानि ज्ञापयति । चतुर्विधकार्यार्थमि यदिना चतुर्विधक्रियाशक्ति
 विवरणम् । न्यूहकार्याग्रे चतुर्विधानि तानि । तेषां नियतकार्यं वात् । भगवद्भुजानां
 क्रियाशक्तिरूपेण सर्वेषां क्रियायता मूलं वात् पृथि-व्यादिचतुर्णामिव भूतेषु क्रियावत्त्वात्-
 दाधिदैविकरूपं वमपोषाशयेन भूतं वमुक्तम् । तेन लीलात्म्यपातिना तेषां प्रभुभुजरूपव-
 मेव, ॥ प्राज्ञत्वमिति भावः । जरायुजस्वेदजाण्डजोद्भिज्जानि वा । सान्ययुक्तरूपाणीति
 ज्ञेयम् । पुरुषस्य द्विभुज वमौ समिक्रमि यत्र द्विगुणपुरुष वम् । एतदेव विवरणं, लौकिक
 इत्यादि । सुखादिना जरायु धादिमारणं लौकिकसदृशम् । अ यथश्चरत्यैन-चमूमारणं का
 पुष्पापक्षा रयान् । अवस्थासाधनविरुद्धकार्यकरणं पूतनाशकटादिमारणमलौकिकम् । घात
 काचित् । हननरक्षणधारकत्रैकदा करणं विरुद्धं, तथापि तत् कृतवान् । परीक्षितो लौकिक
 कबीजाशस्य दाहनं, वैष्णवाशस्य गर्भस्य रक्षणं, त मातुश्च । तत्राप्यनिव र्यप्रत्याख्यात् ।
 एतदेव सङ्कटरूपमपि । तथैव द्रष्टृजादिकमपि ज्ञेयम् । वेदोक्तमिति । कर्मप्रसङ्गविषयक
 मा मपरमा मविषयकं वा ज्ञानमि यर्थः । भक्तिरपि सगुणा निर्गुणा च साधनफलरूपा वा ।
 वैराग्यं हि सर्वदुःस्निवर्तकम् । भक्तदुःस्निवर्तनं तापुषे । तेन तेषां वैराग्यरूपता । तेन
 भक्त्येव रागानन्देऽपि तदभास इति ज्ञायते । अत एव मातुलादयोऽपि हता । मधु
 मूदन इत्यादि । उत्तरीया मधुमूदना गदाचक्र दक्षिणधारज्जशङ्खौ धामयोर्धारयन् मा-
 धवो भवति । एव सति गदाचक्रधारकः अ-नशङ्खयोर्धैर्यरिधितिमात्रसाधार्थेणात्र माध-
 वत्वमपि । शङ्खा जे दक्षिणयोर्ध्वगदे धामयोर्धारयन्नाशयणो भवति । तेन शङ्खाज्जयोर्ध-
 वगदयोर्धैर्य रियतिमात्रसाधार्थेण न रायणम् । एव त्रिशूलरूपं सङ्कर्षणप्रसुम्ना-
 निरुद्धरूपता प । शङ्खं यादिविषयवार्ये, शङ्खगदे आदौ ययोस्त शङ्खगदादिनी पद्म-
 चक्रे उदायुगे ययेति नदगुणमविनाशो बहुलोहि । शङ्खगदाज्जया मारणासम्भवादा
 मुप व कथमिति शङ्खमाशय तत्तापर्थमाहुः इन्द्रिये यादि । प्राणपोषितानीन्द्रियाणि
 हि कार्यसाधकानि । 'विवर्तोर्मुगा यानिन्त्युत्तराय यस्य ध्वनिर्दानदपहते'ति वाक्याच्छ-
 र्त्तस्य तादृश यादि द्रवरूपता । तना तरो माङ्को, दर्पाम वे मृतप्रायो यतः । मत्तदर्पस्य
 बाहोपमर्दनानुनागी भवति । प्रहृत च प्रहण्डविप्रहृता नारायण इति तदा मकाज्ज-
 धारणेनैव यथा एव पति वा उपमर्दनं तथा भवतीति तथा । गदाया आधिदैविकप्राणा-
 मरुवादिभूतानुरागाज्जिह्व । तेजाम्पम न करणं, चक्र च तथा । मुक्तिदिक्षायां

चक्रेण मारयतीति तद्वत्तारतथैव भवति । 'ये ये हताश्वक्रधरेण' तवानयात् । स्वय निर्लेप एव महाभूतैरेव मारयतीति ता पर्येण पक्षा-तरमाहुः आकाशेत्यादि । शङ्खगदाधायुधमेता-वतैव चारिताध्यैः युदायुधमतिक्रथनेना-योपि भावः सूच्यत इति तमाहुः उदायुधानीति वेति । उदमुदक तद्रूपाणीत्यर्थः । उदकत्वोक्तिता पर्यमाहु तत्रैवेति । गुरपदार्थं हि तत् स्वस्मिन् पतितं मञ्जयति । तद्वदहङ्गरेणानघानासुरान् मावप्राप्यान् महाभूतान्येव पुनः प्रापयन्ति, न तु मुक्तिमिदं यर्थः ।

श्रीवत्स इत्यादि । अत्रैतावद्वाच्यम् । पुरपोत्तमैरुनिष्टवेन 'तदसाधारणं लक्षणं श्रीर्भवति । तस्याध्वेतरागोचरत्वेन लक्ष्यज्ञानं कस्योपि न भविष्यतीति तप्रादुर्भावस्थाना-साधारणधर्मं सर्वगोचरं कृत्वा स्वस्मिन् धारयति । तदर्शनेन तत्र श्रीस्थितिज्ञानेन पुरुषो-त्तमत्वज्ञानं भवति । अस्य मुख्यत्वमुपपादयन्ति सर्वात्मकस्येति । 'पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनम्यया यस्या-तःस्थानि भूतानि' इति भगवद्वाक्यात्, 'य पृथिव्या तिष्ठ'-न्नित्यादिश्रुतिभ्यश्च जगत्तथा । 'परस्तस्मात्तु भावोऽग्न्योऽन्यक्तो व्यक्त सनातन' इत्युप-क्रम्य, 'अन्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमा गतिम् । यं प्राप्य न निवर्तते तद्वाम परमं ममे'ति प्रभुवाक्या-च्छ्रीव्रजजनमनोरथपूर्तये, 'दर्शयामास लोकं स्व गोपानां तमसः परम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं यदब्रह्मज्योतिः सनातनम् । यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिता' इत्यादिवाक्यैः सर्ववैदप्रतिपाद्यत्वेनाप्यक्षरं ब्रह्म पुरपोत्तमस्य लक्षणम् । चेष्टारूपत्वेन, 'अथ सर्वगुणोपेतः काल' इत्यादिना निरूपितो य आनन्दमयो लीलाकाल सोऽपि तथा । आ-दिपदाह्नीलादिशेषाश्च । तथाच सर्वात्मिकत्वभगवत्त्वजगदादिलक्षणेपु ब्रह्म मुख्यं लक्षणम् । सर्ववैदप्रतिपाद्यत्वादाविर्भूतसच्चिदानन्दरूपत्वा-जानिमुक्तिस्थानत्वात् पुरपोत्तमगृहचरणा-त्मकत्वात् । अतः श्रीवत्सस्य लक्ष्मत्वमुक्तमन्यधेतरविशेषणवदिदमप्युक्तं स्यादिति भावः । अत्रोपपत्त्य-तरमाहुः अत एवेति । जातिवेदाक्षरब्रह्माणि तदानन्दध सर्वश-देन उच्यते । तदाधारभूतो भृगोर्वेदः । तद्वत्तस्तस्य गतिर्भगवत्पर्ययसायि-येवेति तथेयर्थः । किञ्च भगव-त्तत्त्वगिन्द्रियाद् भृगोरुपपत्तिः । तच्चेतरेन्द्रियेभ्यो विशिष्टम-तर्वहिव्यापिवात्तथा ज्ञानजनक-त्वाच्च स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुत्वाद् भगवतः स्पर्शसुखाभिव्यक्तिहेतुः । श्रीस्तत आविर्भूतैः या-शयेनाहुः लक्ष्म्याश्चेत्यादि ।

गच्छशोमीत्यत्र । सरस्वत्या ज्ञानशक्तिरूप वात्तथा कृतिः । अत्र विद्यादिपदानि त्यक्त्वा सरस्वतीपददानस्यायं भावः । सा हि बीणागानपरा, प्रभुश्च मुक्तोपसृप्य इति मुक्ता सर्वे सद्गोतविषया यथा प्रभुः सन्तोषयन्ति तदर्थमेव करणम् । एतेनैवविधाना लोलात्म-

दत्तम् । अहस्य लोकसिद्धत्वेनापि तथा विशेषणमिति हेयम् । कुन्तलानां रसोदीपकत्वेन
तेषु भक्तिप्रवर्तकत्वमपि सूच्यते । तान्येव पदानि । कुन्तलानां भ्रमरतुल्यत्वेन तेषां
षट्पदवैतनैतेष्वेतान्येव तानीत्यर्थः । त्रयाणामपीति । वेदसांख्ययोगानामित्यर्थः । कुन्त-
लानां शास्त्राभिज्ञजीवत्वेन पूर्वमुक्तत्वात्तेषामनेकविधत्वे तज्ज्ञानप्रकारानेकविधत्वमेव प्रयो-
जकमिति कुन्तलानेकत्वोक्त्या तत्प्रयोजकमप्याक्षिप्तं भवतीत्यर्थः ।

उदामेत्यत्र । त्रयाणां कर्मत्वोक्तैरयं भावः । भूमावेव कर्ममार्ग इति तद्रूपकट्यां
भूयणत्वेन स्थितस्य कर्मस्य युक्तम् । इतरयोः क्रियाशक्तौ प्रतिष्ठितत्वेनेति ।

कृष्णावतारेत्यत्र सम्यग्भ्रमो ययेति । विविधपदार्थमहानुसवः कार्ये इति
बुद्ध्या तत्र तत्र मनोधावनं भ्रमः । पुरःप्रकटे भगवदन्यत्रापि मनोधावन-
१०-३-११. स्यानुचितत्वात् परं तृत्सवसरतादृश एवेति भक्तिमार्गे स गुण एवेति
भगवच्छास्त्रेणोपबृंहितः । (वैमुदेवदेवकीस्तुतिनाम्पर्यनिरूपणं द्वादशस्तेत्यादिभिः क्रियते ।
पूर्वं तमदभुतमित्यादिना द्वादशधा प्रादुर्भाव उक्तः । अग्रे तद्रूपदृग्भ्यां वसुदेवदेवकीभ्यां
ततो भ्यूनाधिकभावेन निरूपणे विसंवादादभ्यतराप्राप्त्याप्यशङ्का स्यात्, तन्निरासः स्तुतिनि-
रूपितार्थाभ्यां भवतीति^१ ज्ञापयन्तीति द्वादशास्तेत्यादिना । ^२स्तुतिभ्यामिति पूर्ववद् द्वादश-
धैव निरूपितो हरिर्ज्ञेयः । तत्र प्रकारमाहुः विधा च नवधेति । देवकीभिलिषा, वसुदेवै-
नवधेत्यर्थः । ^३स्तुत्या. स्वरूपमाहुः ^४वैदिकोऽलौकिक उच्यत इत्यनेन । आद्यस्य नवधास्य
इतरस्य च त्रिधास्य उपपत्तिमाहु यज्ञस्त्वित्यादिना । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादिरूप-
पञ्चात्मकः । ^५चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्भूतिः पद्मगुणैश्चर्यवान् साकारब्रह्मरूप उपास्यत्वेन तन्त्र
उच्यते । तन्त्रप्रदेन भागवतशास्त्रमभ्युच्यते । एतज्ज्ञापनायैव भगवत्पदम् । कछित्तमर्थमाहुः
पञ्चात्मकश्चतुर्भूतिरिति । वेदे तन्त्रे चोपास्यत्वेनोक्तं रूपमिदमेवेत्यर्थः । ननु वैदिकत्वे-
नैव चारितार्थ्ये द्वितीयस्योक्तिः कुतस्तत्राहुः तन्त्रमिति । यथा वेदो भगवत्प्रापकः, तथा
तन्त्रमपीति वेदस्तुत्यं तदित्यर्थः । तत्र त्रैवर्णिकानामेवाधिकारः, अत्र तु सर्वेषामिति मया-
दापुष्टिभेदेनोभयमपि भगवत्प्रापकम्, यतोतस्तयेति भावः । द्वितीयस्याः स्तुतेर्विधावे-
हेतुमाहुः लौकिक इति । अत्र गुणशब्द प्रकारवाची, न तु प्रास्ततद्वाची । ‘अतोस्मि
लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम’ इति भगवद्वाची । ‘अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरु-

१. लोकाग्रमिदं श्रीमन्मथुरेयपुस्तकस्थम् । २. कृतमिति मू. पा. ।

३. स्तुतिभ्यामपि मू. पा. । ४. स्तुत्योः मू. पा. । ५. वैदिको लौकिक मू. पा. ।

६. पूर्णमात्र मू. पा. । ७. चतुर्व्यूहात्मकश्चतुर्भूतिः मू. पा. ।

८. ‘अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम’ इति भगवद्वाचीति मूलपाठे नास्ति ।

पोत्तम' इति भगवद्वाक्यलोकेपि तत्स्वरूपं प्रथितं वाच्यम् । तच्चाधिदैविकादिरूपं त्रिविधं स्मार्तमिति सा तथेत्यर्थः । लौकिकस्यैव हि वस्तुन^१ आधिदैविकादिरूपप्रतिपत्तिरूपमुच्यते । अत एव स्मृतौ परमात्मवेनैव भगवानुच्यते, आधिदैविकत्वात् । इदं स्तुतिव्याख्याने स्फुटीभविष्यति । उक्तार्थमनुवर्तते सदेहाभावाय नवघ्नेत्यादिना । पूर्वं वसुदेवेनैकेन श्लोकेन प्रार्थनं कृतं, तेन दशश्लोकाः । निरूपणोक्तिरत्र मुख्येति त्रिवेयुक्तम् । 'मर्त्यो मृत्युव्याले'ति 'विश्वं यदेत'दिति च श्लोकद्वयं पर्यवसानतः स्तुतिरूपमिति चकारेण समुचितम् ।^२ प्रतिपत्तिहेतुविरोधपरिहारयोगेयं तत्र स्फुटं प्रतीतिः । फलितमर्थमाहुः स्नाहृत इति । प्रतीयमानस्यैव शुद्धभगवद्रूपं वसुभाम्या तथेत्यर्थः । एव निरूपणस्यावश्यकत्वमाहुः बाधकमिति । उभयोर्हेतुश्चाक्षुषादिति ज्ञानं तस्मादित्यर्थः ।)

विदितोसीत्यत्र यस्त्विदं यारम्य प्रयोगान्तम् । अत्रैव ज्ञेयम् । असीति न्ययहारो

१० ३ १३ सुधमच्छन्देनोपरिधत्त एव भवतीति स्थितावपि व्यवहारमात्रोक्तिर्या सा, स तेन विनानुपपन्नस्तमाक्षिपतीत्यलभ्यत्वाभिप्रायेणेति । अत एव, विधेहीत्यादौ द्वारादिपदार्थस्यैवाध्याहारो, न तु पदस्यापि लाघवादिति भाग मय्यन्ते । प्रकृते त्वर्थस्य पुरःस्थत्वेन नाध्याहारोपेक्षापि । वस्तुतस्त्वासिभवानिति समस्तं पदम् । तथाचासिद्वयुक्तो भवानि यर्थः । तद्युक्तं त्वं तेन व्यवहार्यमाणत्वम् । पूर्वोक्तपक्षे भवच्छब्दसंगत्याभावात्पक्ष्या पक्षान्तरमाहुः अयमेत्यादि । क्षराक्षरपुरुषोत्तमाः, आधिमौक्तिकादयो वा त्रय पुरुषा । असीति देहरूपेण सत्त्वेन प्रतीयमान उक्तः । भवानिति तदभिमानित्वेन अभिमेण परमात्मत्वेन प्रतीतिविषय उक्तः । तेन श्रयुक्तसैम्बधघनदृष्टान्तव्यायोत्राभिप्रेत इति ज्ञायते ।

प्रकृतेः पर इत्यस्याग्रे प्रत्यक्षदोषस्त्वित्यादि । शुद्धब्रह्मत्वेन पुरुषोत्तमत्वेन च वेदनं हि विदितोऽसीत्यनेन प्रतिज्ञातम् । असि भवानितिव्यवहारश्च प्रत्यक्षविषय एव भवति । एवं सत्युक्तव्यवहारविषयस्यैव प्रभोरक्तस्वरूपत्वं सिध्यतीति तत्परिहार इत्यर्थः ।

ननु ज्ञातत्वे प्रामाणिके सत्युक्तदोषपरिहारः । तच्च न वक्तुं शक्यम्, दोषत्वा दित्यत आहुः ज्ञातत्वेति । भवः पुरुषपदाम्या पूर्वं तथोक्तत्वादलौकिकचक्षुस्तत्सामर्थ्यरूपेणापि स्वयमेव हरिः प्रकटो जात इति स्वस्य ज्ञानं यथा न विरोधि तथा वसुदेवज्ञानमपीत्यर्थः । 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदिता'दित्यादिश्रुतिरपि लौकिकयोस्तयोः सकाशादेव भेदमाह । अन्यथा वदद्वाधात इति भावः । न वदस्यत्वादितिपादकवेदाप्रतिपाद्यत्वाद

१ आधिदैविकादिप्रतिपत्ति मृ. पा । २ प्रपत्ति मृ. पा ।

३ सङ्गानमिति पाठः ।

ब्रह्मत्वमपि न वक्तुं शक्यमिति आहुः विरुद्धा इति । यद्रूपं यदा दृश्य तदेव तदैवाद्-
श्यमपीतीन्द्रियसामर्थ्यलक्षणेनाशेन प्रभिविज्ञालक्षणेन तेन चोभयधर्ममिद्वया ब्रह्मत्वं न क्षतं
भवतीत्यर्थः ।

स एव स्वप्रकृत्येत्यत्र आधिदैविकस्वभावेनेत्यादि । लीलौपयिकपदार्थानां
मलौकिकत्वेन, लौकिकया प्रकृत्या न तसृष्टिः सम्भवतीति तथोक्तम् । अ
१० ३ १४
न्यथा स्वपदानर्थक्यमिति भावः ।

त्वयीश्वर इत्यत्र, अविरोधे ईशस्त्वब्रह्मत्वलक्षण हेतुद्वयमुक्तं तृतीये पादे । न
तुर्थेऽपि द्वितीयकोट्युपस्थितिर्न प्रामाणिक्यतोऽपि न विरोध इति हेतु
१० ३ १५
-तरमुक्तमिति, विश्वेत्यादिना व्याख्यातम् । अथवा त्वविरोध पूर्वोक्त
एवेत्यत्र त उद्भयोपचारोक्तः शशभृङ्गभियां पल यनमनुहरेत् । वस्तुतस्तु, ननु साध्यादिषु
गुणानामेव कर्तृत्वमुच्यते, इत्यत आह त्वदाश्रयत्वादिति । त्वमेवाश्रयो येषां तादृशवाद्
गुणानां त्वनिष्ठ कर्तृत्वं तेषूपचर्यत इत्यर्थोभिप्रेत इति ज्ञेयम् ।

देवकीस्तुतितात्पर्योक्तौ, इदानीं मारण इत्यादि । युद्धे भगवतैरु त मारणसम्भ
वेऽपि पूर्वमुद्यतायुधेन चाला मारिता इत्यधुनापि तादृशतद्दर्शन पूर्वज्ञानसदृशम् ।
१० ३ २३
तथाच त मारिणैव तथेयर्थः । अन्यथेति । ज माज्ञानाभावे प्राणास्मिन्तिरिव
स्यादित्यर्थः । न सिध्येदिति पाठे प्रथमः पक्षो रक्षा ।

१० ३ २५ व्यक्तेऽव्यक्तमि यत्र, पुरुषोत्तमाभिन्न इति । पुरुषोत्तमचरणामक इत्यर्थः ।
त्वत्पदाब्जं प्राप्येत्यत्र, ननुक्तपलायनविशिष्टस्य साक्षाद्भगव-चरणप्राप्तिर्न सभ

१० ३ २७ य यतोनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्ता पर्यमाहुः सरसङ्गो भागवत चेत्यादिना ।

स त्व घोरादित्यत्र, इदानीं मारणे वेत्यादि । रक्षाप्रार्थनेति शेषः । अ
स्मिन् पक्षे रूपानुपसंहारातिरिक्ताधकाभावात्तत्त इवा यत्र स्थेयमिति भावः ।

१० ३ २८ एतदेवोक्तम्, अनुपसंहार इत्यादिना । अन्यतरेति । इदानीमेव मारण

लोके नैतद्रूपदर्शनमित्येतयो र यतरस्य तथा वाये यर्थः । इदानीममारणम यत्र गमनं च
मध्यम पक्षः । एव म यपि यदि तममारयिष्येवा यत्र गतिर्भवति तत्रा स्वतस्तमारणाभि
वृत्तिर्भवतीति, तथापि दोषानिवृत्तिर्याहुः मध्यमपक्षे स्वत इत्यादिना । तेन ज मा
ज्ञानस्यावश्यकवमुक्तं भवति ।

शङ्खचक्रेत्यत्र यन्गपीति । केचिदेवा अपि चतुर्भुजा भवतीति तादृगे रूपे दे-
वानां मलौकिकत्वेन भानम् । इतरथा तु भवतीति तथा । तादृशमपीति ।

१० ३ ३० उपसंहृतलौकिकप्रभ चतुर्भुजाकारमात्रमपीत्यर्थः । रूप चन्द्रमियनेन

कंसादीनामदर्शनं प्रार्थनम् । अत एव, गामदशानि दुष्कम् । अनेन तु तदेदर्शनेऽपि मनुष्यमात्रस्य तथा दर्शनं नास्मिद्वन्मिति तदभावे प्राथितोऽतो नान्यत्र वैदिकस्य शङ्कनीयम् । किञ्च, यद्यप्येनैव द्वितीयचारितार्थ्यं भवति, तथापि रूपपदमात्रं प्यानधिपत्यपदं च श्रद्धा सर्वोपान तिरोपान हरिर्मा कर्गेतिरिति विशेषप्रार्थनं द्विन य वृत्तमिति श्रेयम् ।

तस्मैवे यत्र, भगवदुक्तसारवसत्यानापर्यमाहु चतुर्दशेति । पूर्णश्रवणो देवकी-

१० ३ ३२ पुत्र उ न प्रमाणमिदमिति भगमात्राय सर्वा अपि विद्या अत्र प्रमाणानीति प्रमाणमिति यावत् । तदर्थमिदं यथः । न च सत्यया अपि तापर्यवत् प्रमाणमात्र इति वाच्यम् । श्रुतिसिद्धत्वात् । तथा हि । 'वैधानर द्वादशकपात्र निर्यपन, पुत्रे जाते यदष्टाक्षपालो भवति, गाय यैर्न व्रत्यवर्त्तनेन पुनानि, यत्रयस्पात्रिर्वृत्तमिति तेनो दधानि, यदष्टाक्षपालो त्रिराजैवारिमत्रत्रायं दधानि, यदेकादशकपात्रिष्टुभैरमिति द्वय दधानि, यद्वादशकपालो जग यैरामिन् पाल दधाना'श्रुती कपालपु द्वादशसत्यानिधाननपर्यं तदवयवभूतसद्वयाष्टोव या निरूपितम् । तत् सत्यायास्तत्तत्फलसाधकशोलेरपि तत्तत्फलसद्व्यासजानीयमेव प्रयोजकमिति श्रेयम् । 'अष्टाशरा गायत्री' तेजस्विहृत्, दशाशरा विराट्, एकादशाशरा त्रिष्टुप्, द्वादशाशरा जगती, जागताः पशर' इति श्रुतिभ्यः । ननु सप्तपुत्रवेषि वरवायसस्यैव वारत्रय तथापि पुत्र इत्यत आहुः त्रिगुणभ्यादि । ह्येति कमेकगुण, द्विगुण वैदिक, भगवदीय त्रिगुणमत सर्वाधिकमिहोक्तमिहैव पठति चेत्तदा सत्यं भवति । वैदिक तु जमान्तरेऽपि फलतीति तथा । भगवदुक्त त्वामोक्ष यावन्ति जमानि तेषु सर्वेष्वेव पठन्त्येतदेवैरगुणत्वादिक तेषु ।

अनुष्टुप्प्राम्येयत्र । ननु प्रातिषेयार्थेवा जुपेरनयो प्रीतिपत्वादजुष्ट' कथमित्ति चेत् । सत्यम् । तथापि द्वितीयमर्थमादाय तथोक्तमिह आहुः सेवा न ह-
१० ३ ३३ सेतीति । न अनुष्टुप्'नपयव प्राप्तमेवेति कथनं तस्य निप्रयोजनकमित्याशङ्क्य तत्तापर्यमाहु वैदिकेनापीति । अष्टौकिकप्रसारकतन्निषेधार्थकं तदित्यर्थः । अनुष्टुप्'यादिविशेषणता पर्याणि रागस्येयादिना क्रमेणोक्तानि । ननु मोक्षाधिकविरक्षितलीलाऽमृताधिकपक्वे मोक्षावरणपूर्वकहरिसदृशपुत्रवरणे मायामोहस्य हेतुत्वोक्तिर्मत्तिमागविरुद्धा, मोक्षस्य चैवमाधिक्यं भवदित्यत आहुः इय विशेषमादेत्यादि । तर्हि मदनुप्रहातत्र वनाय इति वक्तुं युक्तं, न त्वेवमिति चेद्, न । अनवरबोधान् । प्रकटे भगवति

• तदर्शने इत्यपि पाठः । परे सोऽनपाठ एव । २ गायत्री । मू पा ।

१ जुष्टव मू पा । ४ जुष्टव मू पा ।

ज्ञानशक्तेरपि प्रकटत्वेऽपि ब्रह्मत्वेन भगवत्त्वादिना च ज्ञानाभावो यः स न मोहमृते ।
 तथा ज्ञानं च लीलारसविरोधोति न तथा ज्ञापनम् । न-वयमप्यनुग्रहादेवेति चेन्न न मोहो-
 ऽप्यनुग्रहादेवेति चुद्धचख । तथाप्येवंविधेऽर्थे मोहोक्तिः कथं भक्तमनोरमा भवेत् । इत्थम् ।
 अचिन्त्यानन्तशक्तेर्भगवतो नियतकार्या हि ताः सर्वा लीला अप्यनेकविधाः । एवं सति
 या-तरङ्गलीलायामेवाधिकृता सा तल्लीलास्थभक्तानां मध्ये यस्मिन् यादृशी लीला प्रमोक्ष-
 कीर्षिता तस्मिँस्तदुपयोगिपदार्थेऽप्यसक्तिं तदतिरिक्तविस्मृतिं च करोतीत्येतन्मात्रसाधर्म्येणै-
 तच्छक्तिकार्येऽपि मोहत्वोक्तिः । प्रकटे प्रभो सर्वशक्तिप्राकट्येऽपि स्वानुरूपतिरिक्तज्ञानाव-
 भावात् प्रमाणमार्गात् प्रमेयमार्गोतिविरक्षणो बलिष्ठश्चेति ज्ञापनाय च । अत एव, 'न न्य-
 वर्तन्त मोहिता' इति वक्ष्यते । न हि तत्रामोह उत्तम इति वक्तुं शक्यम् । निवृत्तिहेतु-
 त्वात् । यथा यथैत-मोहाधिक्यं तथा तथा पुष्टिमार्गे भावप्राचुर्यमिति ज्ञेयम् । अत एव
 गोविन्दापहतस्मवेनैवानिष्टसम्भवेऽपि मोहिता इत्युक्तम् । अत एव भगवन्मायावाच-
 कपदयोरसमासः । दास्यभावात् पितृत्वादिभावस्य न्यूनत्वात् । यद्वा, 'समो मशक्तेने'ति
 श्रुतेर्भगवत सर्वसम्भवेऽपि भगवत्समत्वं नाभ्यस्यारतीति तादृक्पुत्रवरणं मोहकार्यमिति त-
 थोक्तिः । वस्तुतस्तु 'अपवर्गं न वषाये' इत्येतावदेव चारितार्थ्येऽपि 'म' इति यदुक्तं तेन
 पुरुषोत्तमसम्बन्धी भक्तिमार्गादौ दास्यरूपो अपवर्गः स उच्यते । तस्य सर्वाधिकृत्यासद्व-
 रणं मोहादेवेति तथा । ननु तद्वरणोक्तिप्रयोजनं न पश्यामः । तया चिनापि प्रवृत्तार्थो-
 पपत्तेः । उच्यते । भगवद्रचनैरुक्तप्रकाररुवरूपदर्शनेन च सर्वार्थतःवज्ञानमभूदित्येवम्भू-
 तस्मत्क्लेशेनाविर्भूतो भगवान् दास्यमेव कुतो न दत्तवानित्याशङ्कामावायैतदुक्तम् । अत्राय
 भावः । कामदिःसयैतिवचनानियतेच्छयैवाविर्भाव इति भवदकामित स्वतो न देयम् । अ-
 पवर्गे च भवतोः कामो नामुदित तथेति ज्ञापयितुं तदुक्तिः । तथापि परमवृत्तरेवं कुत
 वृत्तवानिति शङ्का तु, एव सति या-तरङ्गेत्यादिना प्रागेव निरस्ता । एतेनैव कामदिःसयैति
 वाक्यादेवाकामितादानस्य प्राप्तेः कामाभावस्य च स्वतः सिद्धत्वात्तदनुवादं किमर्थं इत्याश-
 ङ्कापि निरस्ता हेया । कामाभावहेतोर्मोहाद्यापि निरूपणात् । अन्यथा मोहनमेव कुतः
 वृत्तवानिति शङ्का । तिष्ठेदेवेति । किञ्च, 'स्वर्गापवर्गनरकेष्वपि तुभ्यार्यदर्शिन' इति वाक्या-
 निरयतु-स्येव यस्मिन् भगवत्परा मन्यन्ते तस्यापवर्गस्यावरणं भक्तानां मायामोहकार्यमिति
 कथं वक्तुं शक्यम्, अतो यथोक्त एवार्थो ज्ञेयः ।

युवां मामियत्र, यदि भवयत्तत्वेन ज्ञानं नोच्येत, किन्तु स्वातन्त्र्येण, तदा
 यथाकथञ्चित् स्नेहमात्रेण निरोपपदार्थमिदंरस्मिन् स्फुटं ज्ञानमुच्यमानमे-
 १० ३-५५
 तदर्थोऽसद्व्याप्य प्रवेशमलभमानं वाचयमेदापादकं भवेदियाहुः अन्यथा
 घोषांश इत्यादि ।

इत्युत्तमासीदस्त्वृणीमिदं यय विवक्षणे, अत्र आत्मपदेन हृदमावृत्तम् । य-
 १०३ ४६. शब्दा अविहृतो न्यः शुद्धः तद्रूपस्तथैव मायापुक्तगुणविशिष्टा । अत एव
 'तादृशगुणविशिष्टललायाः प्रत्यायिका, नासत्त्वार्थरय । संसारहेतुभूता माया
 यथा जीवस्य स्वरूपं विस्मययित्वा प्रापश्चिकविषयासक्तिं जनयत्येवमियमपि भक्तानां स्वस्व-
 रूपविभूतिं भगवदामर्तिं च जनयति येनावद्वमसाम्येनाभ्यामपि मायाशब्दप्रयोगः । वस्तुतस्तु
 यथाऽप्ये लीलोपयोगिनो गोपीगोपादय आनन्दरूपा एवमियमपीति ज्ञापनायानुपपन्नम् ।
 अन्यथा पुराणतन्त्रादिभगवत्पदाग्रवर्तितोक्तयैव मायाया भगवद्दीयचप्राप्तेरामपदं व्यर्थं
 स्यात् । एवं सति, 'प्रकाशाययपदा तेजसा'दिति न्यायेन भगवदुपवादेन कर्मभारयो-
 प्यभिप्रेत इति हेतुम् । तथाचेद् पद संप्रदानुपपत्त्ये । तथाहि । अत्र लीलायै भगवता
 नो विवृतेनाज्ञीकृतं किं भगवत्पदं तयोभनधाविर्भावः । अन्यथा निषेकजननायभावेन
 तयोस्तथानुपपन्नं बाधितं स्यात् । एतदेवाह आत्ममायया पित्रोमिति । अनु 'एतदां
 दर्शने रूपमिति वाक्यात् पूर्ववदाज्ञीकृतं एव भगवदिच्छाया उक्तवाद्, 'नाम्यथा मत्स्व-
 ज्ञानमिति वाक्यदर्शनमायानयत्तत्त्वाच्चैतद्वत्त्वदर्शनं कथमेतयोस्त आह आत्ममा-
 यया मत्स्वपत्तीमिति । एतेन चतुसामर्थ्येनादृशयत् सूचितम् । अतिशयेनोपक्रान्तका-
 योपयोगिर्बहिः सभ्यवत्तम् । तेन पूर्वमीश्वरेण ज्ञानतोर्लीलोपयोगिमायाकरणकदर्शने
 सभ्यवत्तत्त्वेनापि दर्शनं हेतुम् । तथैव लीलायाः कल्प्यमाणत्वात्, पित्रोरितिच-
 ज्ञानम् । यदा, लोकिज्जनादे मयेव लीलोपपत्तिरिति दर्शने लीलोपयोगिमायाकरणवनिष्-
 पत्तेर्पित्रोरेव या च पुत्रपञ्चनं प्रापमेव । नथ न वेत्तुं, किञ्चोत्तरञ्चानुसम्पानसहि-
 तमिति तदेव सभ्यवत्तम् । 'पुत्रा मां पुत्रभावेन अदमावेन चेति भगवद्वचनात् । भगयो-
 क्तत्वेनामाकरणकदर्शने नद्विद्वद्वाप्यवमेव सभ्यवत्तम् । तथाच प्रत्याश्रित्य लीलादिरो-
 धिवेन सङ्गहितं सभ्यवत्तत्त्वं इदं ज्ञानं सभ्यदर्शनम् । एवं सति तथा पश्यतोन्नयोः परं
 प्राज्ञः सिद्धार्थमूलेन तदर्थेन प्रकाशयन्तम् । यन्मृतात् भगवान् पश्यन्तस्यैवः परमकाया-

तन्मूलोक्तस्वरूपैव, नचातरित्यादिना शुद्धब्रह्मत्वमत्र शुद्धेनोक्तमिति न काचिच्छङ्कात्र ।
 लीलाया निरोधार्थं वादयथैव 'सम्भवति तथैव करोतीति न प्राकृतानुकरणलीलाया काचि-
 न्नयनता । प्रत्युत भक्तार्थ^२ एवमपि करोतीत्यदमुतमाहात्म्यस्यापक्वमित्येतसर्वं हृदि कृत्वा
 स्वस्यैव सर्वभवनसामर्थ्येन तथा कृतवानित्याहुक्तमिति ज्ञेयम् । अत एव 'वचध प्राकृतं
 यथे'ति प्राकृतदृष्टा त उक्तोऽग्रे । अथवा 'अपे इदं सूर्यं शेषाधिकारकाण्प्रयया'तोत्र प्रकृ-
 तिशब्दः । तेन यथा चक्षुषा प्राक्ष रूप चाक्षुषमित्यादिशब्दास्तथायमपीति प्रकृत्या प्राक्ष
 प्राकृत इत्यर्थः सम्पद्यते । लौकिकलौकिकमेदेन हि द्विविधा जीवा । तेषा प्रकृतिरपि
 तथा । तथाच, 'मल्लानामशानि'रितिलोकोत्तरोत्तिवदलौकिकप्रकृतिभिरलौकित्वेन माक्षो,
 लौकिकप्रकृतिमिलौकिकत्वेनेत्येतादृशो, वस्तुतस्तलौकिक एव शिशुर्बभूवे यर्थः सम्पद्यते ।
 अत्र लौकिकव्यवहारोपयोगि ज्ञान लौकिकं, तद्वत्तरतथा । शास्त्रीयं ज्ञानमलौकिकम्, तद्व-
 त्तरतथेष्टु-यते । तेन न-दादीना लौकिकत्वेन भानेपि लीलाया अलौकिकत्वात्तन्मध्यपा
 तित्वेन तज्ज्ञानादीना न लौकिकत्वम् । तेषा पुनत्वादित्वेन ज्ञानं शास्त्रेणानुद्यते परं, न
 विधीयत इति 'शास्त्रगीतिमपेक्ष्य लौकिकत्वमु-यते । नैतावता काचिन्नयनताप्र ।
 लीलात्वेनालौकिकत्वमुक्तमेव । यद्वा, प्रथमस्कन्धे भीष्मोक्तौ, 'प्रकृतिमगन् किल यस्य
 गोपयष्व इत्यत्रेवात्रापि प्रकृतिशब्दो भगवत्स्वरूपवाची । तथाच पूर्ववत् प्रकृत्या स्वरूपेणैव
 'माक्षः । तथा, 'न तत्र सूर्यो माती'त्यादिधृतिभिः, 'नाहं वेदै'रित्यादिरस्मृतिभिश्चेतरसाधन-
 निपेधास्तुत्यतरे च, 'नायमा मा प्रवचनेन लभ्य' इत्यादिनेतरसाधननिपेधपूर्वक, 'यमेवैष
 हृणुते तेन लभ्य' इत्यादिना भगवतैव भगवौ-लभ्य इति निरूप्यते । 'तथाचैतादृशशुद्धमक्ष-
 रूपो लोकवेदप्रसिद्ध पुरुषोत्तमः शिशुर्बभूवेत्यर्थः । तयोः सम्पत्त्यतरेव तथाकरणे उपपत्ति-
 माहुः लौकिकज्ञानेत्यादिना । सामर्थ्यस्य सामर्थ्यप्रकटनस्येत्यर्थः । इदमत्राकृतम् ।
 अनेनैव रूपेणाधुनैव कंसं मारयित्वा सर्वसमाधानं कर्तुं सामर्थ्यं सत्यपि यदूपांतरप्रकटन
 तत् 'समुद्रिजे भवदेतोरधीरधी'रित्यादिवाक्यैर्लौकिकरीयैव रनेहातिशयो ज्ञायते^३ । येन
 भगवतः कसामिमुखत्वमात्रेपि प्राणापगमो भवेत् । लोकाविद्वेषमिया रूपोपसंहारप्रार्थनेनापि
 लौकिकरीयैव स जायते मातु । पितुरनु पूर्णमाहाम्यज्ञानवत्त्वेनोक्तशत्रुभावेप्यनेनैव
 रूपेण अधुनैव कंसमारणे भक्तदुःस्खनिवृत्तौ सया, स्थितौ प्रयोजनाभावाद्रमाक पुनर्दर्शन
 न भविष्यति चेन्न प्राणस्थितिर्मिष्यते यमिप्रायेण तदवृत्तात्कथनादेतद्रूपोपसंहारोऽन्यथा-

१ ॥ भवति मृ. पा । २ भक्तार्थ मृ. पा । ३ अपे इदं सूत्रमिति मृते टिप्पणम् ।

४ शास्त्रीय मृ. पा । ५ प्राक्ष तथा । मृ. पा । ६ तथा चैतदृश मृ. पा ।

७ भाष्ये मृ. पा ।

धुना गमनमभिप्रेतमिति ज्ञायते । अन्यथा माहात्म्यज्ञानवत्त्वेन सर्वज्ञतामपि प्रभोजनातीति न तन्निवेदयेत् । तथाच तत्र तदर्शनसचोक्त्या त-ज्ञानस्योक्तरूपस्य हेतुत्वं सूच्यत इति युक्तं तथाचमिति ।

ततश्च शौरिरित्यत्र । सर्वमोहनस्वभावायास्तस्या आविर्भावो वसुदेवे तथाच कुतो नेत्याशङ्क्य तन्निवारणाय, भगवत्प्रचोदित इतिपदतात्पर्यमाहुः साधार-
१०-३-४७. णमोहस्येति । भगवता गोरुले स्वज्ञयनार्थं ततः कन्यायाधानयनार्थं स प्रेरित इत्येतावति कार्ये भगव-ज्ञानशक्त्यैव व्याप्त इति योगमायाजनितसर्वसाधारणमोहस्य निवर्तकमुक्तरूपं ज्ञानमिति तथेत्यर्थः । यथान्यः कश्चिच्चोद्येण गच्छन् पदभ्यां शनैश्च गच्छति स्वचातुर्येण, तथैव वसुदेवोपीति ज्ञाने साधारणत्वम् । अन्यथा गोपाला माण्डोदरमि-
थायमपि गोरुलं प्रेषितः स्यात् । यद्वा, भगवद्विषयज्ञानतारतम्येन मोहापगमतारतम्यमिति भगवति लोकासाधारणं ज्ञानमधुनास्थास्तीति तादृमोहोपपन्न इति तथेत्यर्थः । ता-
वान् बाधोपि बाधो निवर्तत इत्याहुः कषाटोद्घाटनं चेति । तदा देवकीयादि । दर्शनेन हि मोहाभावः । समानकाले जन्मनो दर्शनक्षणे मोह एव भवेदित्यर्थः ।

इति तृतीयाध्यायः ।

चतुर्थाध्यायोक्तिसन्दर्भे, अनिमित्त^२ इति । भक्तदुःखाभावादित्यर्थः । हा-
पने इति । मायावृत्तरोदनेन स्वज्ञापनम् । ततो गृहपालकृतबालजन्मज्ञापनं
१०४ च कृते । एते उभे अपि तथेत्यर्थः । ततोपीति । एतदुभयज्ञापनानन्तरं,
'यत्र क वा जात' इति गायावृत्तं भगवज्जन्मज्ञापनं, कर्मवृत्तज्ञापनं च मन्त्रिषु । एते उभे
अपि दुःखसुखदे इत्यर्थः । न चान्यथेति । मायामोहं विनेत्यर्थः । ननु धर्मस्थापनहेतो-
र्भगवदवतारस्य तन्नाशहेतुत्वं कथमुच्यते । 'ज्ञानः खलु तन्नाशहेतुः, यत्र क वे'ति वाक्य-
श्रवणेनैवानिर्देशान्निर्देशाक्षेयादिमन्त्रजिणस्य ज्ञानत्वादित्यत आहुः तामसपञ्चरु इति ।
तामसाश्च ॥ इति । तदताः पञ्चादय इत्यर्थः । एवमपि कण्टकन्यायेन धर्मप्रतिपक्षदूरी-
करणं युक्तमिति भावः । पश्चादिति । तमःकार्यनिवृत्तेः पश्चाज्जातो धर्मस्तथेत्यर्थः ।

भुवि भौमानी यत्र । ननु 'भुवि भौमानी यथा यान्यपयान्ति तथा मा न याति
नापयाती'त्येतावतैव वाच्योऽर्थः सम्पद्यत इत्यन्यानि पदानि व्यर्थानि । किञ्च,
१०४ १९. यथा भूर्न विक्रियत इति द्वितीयो दृष्टान्तो वाधितः । भौमानां भुविकारत्वा-
दियरुह्या पक्षान्तरमाहुः भुवि भौमानि भित्वादीनी यादि । भुवि भौमानि भित्वा-

१ दर्शनक्षणे इति पाठः मूलस्थः । प्रथमाहते 'दर्शने लक्षणे वे'ति टिप्पण निरर्थकम् ।

२. अनिमित्तत म्. पा. ।

दीनि यथा यात्ययान्ति च । भूतान्यवादीनि च यान्त्ययान्ति । आत्मा त्वेतेषु मृतेषु
विद्यमाने एव न तथा । न याति नापयातीत्यर्थः । एतेन भूतानीतिपदस्यान्मनि सम्बन्धे
प्रकार उक्तः । यद्यप्येवमपि मृतपदमेतेष्वित्यादिपदानि च न सार्थकानि भवन्ति, तथापि
तेषु विद्यमानस्यापि तद्वर्मासंबन्धकथनात्तत्त्वत्वम् । अयथैतदर्थप्राप्तेः । दृष्टान्त एवेति ।
दृष्टान्तरूपकवानये मृतपदस्यापि प्रवेश उक्त इत्यर्थः । अतः पर, यथा भूरिति दृष्टान्तं
विदुष्विति यथा बहिरित्यादिना । मौमानि यदा विक्रियते तदा तेभ्यो बहिः स्थिता
स्थूला भूर्न विक्रियते, तथैतेष्वतस्थित आत्मापि तथा । एव सति^१ तथैतेष्वित्यस्यावृत्तिः
कार्या । तदेतदुक्तं, तथैतेष्विति भिन्नवाक्यमित्यनेन । अस्मिन्नेव पक्षे, एतेष्वित्या
दिपदानि प्रकारातरेण व्याकुर्वन्ति एतेषु मनुष्यदेहेष्वपीत्यादिना । यथा बहिः-
स्थिता भूर्मनुष्यदेहेष्वप्यमानेषु न विक्रियते तथाभाषीत्यर्थः । अग्रे तूक्तेऽर्थे प्रमाणमुक्तमेते
ष्वित्यादिना । कथं प्रकारातरेणार्थमाहुः वर्षाकालेत्यादिना । एतेषु तृणादिष्वप्यमानेषु यथा
भूर्विक्रियते, न तथा तदतर्गत आमेत्यर्थः । अतरेकेऽत्र दृष्टा तः । 'य पृथिवी या तिष्ठन्
पृथिवीमन्तरो यं पृथिवी न वेद यय पृथिवी शरीर'मिति श्रुतेः पृथिव्यतर्गतोऽभिमा या
त्मातीति मतमयम् । विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । एकतृणरूपेण एकस्यामनो विद्वतो
सत्या निरवयवत्वेनाशमेदस्य वक्तुमशक्यत्वाद् द्वितीयादिषु तेषु भिनो भिन्न आमाङ्गीकार्यः
स्यादित्येकस्मिन् पृथिवीरूपशरीरेऽन ता आमानः कल्पनीया स्युर्त्यर्थः । अपिष्टान्य
इति । त्वगादिनोत्पत्तेषु लोमादीनामिन्द्रियाणामोपध्यादयो देवता शरीरानिमन्या मनः
सकाशाद् भिन्ना इत्यर्थः । इति श्रीजन्मप्रकरणश्रीटिप्पणी समाप्ता ।

इति चतुर्थाध्याय ।

तामसप्रकरणे प्रमाणप्रकरणम् ।

पञ्चमाध्याये प्रकरणार्थसन्दर्भे, स्वभावस्येति । मत्तन्वभावानुसरणे भग-
वत परमदयालुत्वं भक्तिमार्गोत्कर्षध सिध्यति । तदन्यथाकरणे स्मिष्टक
१०५० मंच स्यादनेकविधत्वं रसालता च लीलाया न स्यादिति भावः । सारिखं
विहायाद्वावेव तामसप्रकरणनिरूपणस्य तामसमेनोक्तो च हेतुमाहुः लौकिकं तामस
इति । इदमत्र आवृत्तम् । पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फल, नेतव्यमिति हि भक्तिमार्गे मुख्यः सि
द्धांत, तसम्बन्धादेव अयत्र फलोक्तिः । एव सयत्र स्वभावात्प्राप्त्यभवात्वेन सात्वि
काना ज्ञानादिविहितमार्गस्या राजसाना च विशेषतो लौकिकान्नीकिकर्मभ्यासद्वयेन स्वरू

पविस्मृतिसम्भवेन सम्भगिनरोधासिद्धिः, तामसानां तु^१ मोदयात् यत्राग्रहः पतति तत्र स न गच्छति कथञ्चनेति लोके दृश्यते । व्रजवासिनां च भगवत्स्वरूपविषयकः स्नेहस्तादृशो जातो येन स्वरूपातिरिक्तस्य भगवदुक्तस्यापि धर्मस्यानङ्गीकारोभूतयैवाप्रेतज्ञानस्यापि । तेन सर्वान्मना निरोध एतेष्वेव फलित इत्येतद्धर्मसाम्येन पुष्टिमार्गस्य मर्यादातो विपरीता गतिरिति ज्ञापनाय च तामसत्वं प्रकरणस्योच्यते । वस्तुतस्तु निर्गुणमेव । 'तस्मान्मदमक्तिसु-
क्तस्येत्यारभ्य 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह' इति भगवद्वाक्यात्स्वर्गापवर्गनर-
केष्वपि तुल्यार्थदर्शिन' इति वाक्यात्तत्साध्यमोक्षस्यापि नरकतुल्यत्वेन गणना, अतोपि भ-
क्तिमार्गाद् ज्ञानमार्गस्य हीनत्वमिति भगवदेकनिष्ठविशुद्धभाववतां सर्वाधिकत्वं शास्त्रसिद्ध-
मिति दिक् । एतदेव लौकिकत्वं^२ तामसे मुख्यमितिपदेनोच्यते । व्यापकत्वेनास्त्वेनान्तर्हृदि
हरिरात्येवेति श्रवणेपि बहिलोके प्रकटं यद्रूपं तदेवोक्तरीत्या मुख्यमत्र, नांतरात्मादिरूप-
मित्यर्थः । मर्यादामार्गतो बलक्षण्यात् क्षियोऽत्र मुख्य इति ज्ञापयितुं तत्रापि मर्यादायां
यो मुक्तिप्रतिबन्धकत्वेन सम्मतः कामः स एवात्र भगवत्प्रापक इति च ज्ञापयितुं काम
एवान्तःफलं यस्यास्तादृशी सेत्यर्थः । अत्रासम्भावितरामानं न कार्यम्, यत एतादृश्येव
वृत्तिरमे स्फुटा निरूपयिष्यत इत्यर्थः । किञ्च, मर्यादायां विहितमवया भगवदाविर्भावः,
अत्र तु कामवशादेव दैन्ये सति प्रकटे प्रभो स्नेहः, सोपि तथा, तच्छाखानुमारी, न तु
विष्यनुसारीत्यर्थः । 'एका भ्रुकुटिमावप्येत्यादिकथनात् । तथा चात्र निःसाधनेभ्यो प्रह्लादी-
नामपि साधनैरप्यप्राप्यं भजनानन्दं तदधीनमस्मद्भोज्यत्वं दत्तवानिति सर्वोत्कर्षवत्त्वेन
तत्तत्प्रेत्यर्थः । यद्वा, अग्रे गजदण्डतदनिर्भगवान् स्वयं कामवशाद्भक्तानां समीपमागच्छतीति
ज्ञाप्यते । तथा चोक्तरीत्या कामेनोद्धृते प्रिये स्नेह इत्यर्थः । न होवमन्यत्र सम्मथतीति
युक्तमप्रदौ तत्कथनमिति भावः । लौकिकसारूप्येण चतुर्विधलीलाकरणे लौकिकत्वेन भग-
वति ज्ञानयतां निरोधासिद्धिरित्याशङ्क्याहुः एकमिति । यथैकेन पूतनामुपयःपानेन लोके
वीर्यप्राकट्यं, तरयाश्च मुक्तिः, प्रमेयबलप्राकट्यं लोके वेदे च, पूर्वभक्तितानां धालानां
वृत्तार्थता, अन्वेषां च रक्षा, 'तेकोनामोलिताक्षेणे'तिवाक्यादमे व्रजवासिनां माहाम्यज्ञान-
पूर्वकः स्नेहस्तात्कालिकश्च विस्मयोन्येषां श्रवणादिफलं चेत्याद्यनेककार्याणि जातानि, तथा
सर्वापि लीलेत्यर्थः । एवं सति प्रतिपादाननुगममाशङ्क्य तदनुगमकं रूपमाहुः प्रपञ्चेति ।
आसक्तिरत्र मुख्य्या, तद्विस्मृतिरङ्गम्, तया विना सर्वथासवत्यसम्भवात्तथा च निरोधत्वमेव
तथेत्यर्थः । नन्यत्र बलदेवादिकार्यमप्युच्यत इति न सर्वा भगवल्लीलेत्याशङ्क्याहुः येनै-
वेति । आविष्टचरित्रमिति भावः । अन्यथा निरोधः तेनापि न स्यात् । अत एव 'बलपार्श्व-
भीमन्याजाह्वयेन हरिणे'ति व्रक्ष्णोक्तम् । एवं सति प्रपञ्चविस्मृतिरित्यनेनैवाय श्लोकरय

गतार्थेति शङ्का निरस्ता ज्ञेया । पूर्वं प्रतिपाद्यत्वेनात्र तु परिचायकत्वेन तदुक्तेः । उत्सवावि-
ष्टेत्यादिना क्रमेणैतत्प्रकरणस्थाध्यायप्रतिपादननिरोधाधिकारिण उक्ताः । समुच्चय एवास्य,
न त्वेतन्मात्रम् । भगवदासक्तानां तत्सम्बन्धमात्रेण सर्वासां लीलानां दृष्टत्वात् । ध्याये
स्पष्टम् । तृतीये 'नन्दद्वयश्चादभुतदर्शनाकुल' इति वाक्यात् । 'अहो वतात्यदभुत'मिति 'मान-
यामास विस्मित' इति च । 'आसीत् सुविस्मिते'ति च वाक्यैराध्यायमिनिवेशिनो निरुद्धाः ।
तुरीयेध्याये शाब्दे पुरुषोत्तमनामत्वेन प्रसिद्धानि कृष्णवामुदेवादिनामाभ्यत्र कृतानीत्यलौ-
किकम् । गणैः स्पष्टतयोक्तेषु नन्दाबोधोपि तथा । अलौकिकत्वेन ज्ञात्वा तेषु नामसु ये रता-
स्तेऽतः परमस्यैवैतानि नामानोति ज्ञात्वास्मिन्निरुद्धा भविष्यन्तीति च । सिद्धगलोलाप्यलौकिक-
रीत्या दैत्यनाशनपूर्वकभक्तेष्टदेति तथा । लोके हीनत्वापादकत्वं^१ चौर्यं भगवत्पुष्पपात्रायकं नि-
रोधसाधकत्वादेवमपि भक्तमनोपितकरणाद्यालौकिकत्वम् । पृतनाभक्षणं, तत आस्ये विश्वदर्शनं
शरणागतिर्महदनुग्रहेति सर्वमलौकिकमिति तादृशानामेतद्भूयणेन निरोधः सेत्स्यतीति तथा ।
पञ्चमे दधिमाण्डमेदनादिकं लोकदृष्टोपद्रावकमिति, तथा । अग्निना लीला स्वमक्तोपद्रा-
विका चेति । षष्ठे नलकूबरमणिप्रौढौ लीस्वभावताविति तत्कथा तथा । अथ च स्वमात्रध-
राजसतामसादिस्तयो रता इत्यर्थः । नात्र क्रमो विवक्षित इति । अतः परं द्वितीयाध्यायतात्पर्य-
मुच्यते । तत्रादौ हरिशरणगमनेनैव भयनिवृत्तिरिति तत्त्वम् । अनधिकारिमुख्यव्याप्त्या प्रमे-
यबलतत्त्वं चोच्यते । रक्षाकरणेन स्वामिनीनां च तत्त्वमलौकिकत्वाटक्नेहवत्त्वादिलक्षणम् ।
हरो रक्षाकरणं लोकरीत्येति लौकिके तत्त्वे रतास्तथा । सप्तमे वृन्दायनावासपर्यन्तं महानेवो-
पमो निरूपितो 'गोपीभिः स्तोमित' इत्यादिना । अग्रे च लीलोपम उक्त इति तथा । अथवा ।
यथाक्रममेव निरूपणं ज्ञेयम् । तथाहि । पृतनाया आगमनप्रकारागमनभागवत्कर्मकप्रवृत्त-
तनाकर्मकारणप्रकारतदोपानाक्रमणतन्मुक्तिस्तद्वज्ररूपतद्दृष्टान्तादयः सर्व आश्चर्यरूपा
इति तादृशानां निरोधः । तृतीये स्वोपसार्थमपि लौकिकप्रवाहधर्मासत्त्या स्वविस्मृतो
प्रकारान्तरेणास्मरणे शक्यं भङ्गत्वा मातुर्निरोधकरणमलौकिकम् । तस्य वैपरिधेयं तथास्त्वमपि
तथा । प्रवालमृद्वद्भ्रिस्पर्शमात्रेण तथावृत्तिरपि तथा । अकस्माद्गुरुत्वप्रकटनमात्रस्य कुशलेनाग-
मनपर्यन्तं सर्वमलौकिकम् । अजम्बालीलायां तथात्वं स्पष्टम् । उक्तविधिलीलायामाध्याय-
पत्वमप्यस्तीति तादृशानामप्यत्र निरोध इति समुच्चयार्थोविशदः । तथाप्यलौकिकत्वं मुख्य-
मिति पृथक्त्वम् । चतुर्थे चौर्यादिलीलायां लोकप्रतीत्योपद्रावकत्वमिनि तथा । नामरूपा-
देरलौकिकत्वेनोक्तनिरोधस्यापि समुच्चयार्थधः । पञ्चमे आवस्यद्वन्द्वजानेन दास्याद्यभावे
स्वयमपि कर्मकरणम् । पुत्रे च शिक्षार्थं तथा करणं सीरमात्र । षष्ठे नारदप्रेतमिलोकन-

त्वं । परमार्थतस्तत्त्वं स्तुत्येत्युभयत्र रतास्तथा । सप्तमे मन्त्रणपूर्वस्थानस्यागापूर्वतत्परि-
 ग्रहतत्रगमनाद्युद्यमोक्तेस्तादृशास्तथेति । अत्रोक्ताधिकारिणो यथासम्भव लीलास्थारतद्वये
 च हेयाः । सप्तस्वप्यध्यायेष्टकासु लीलासु सप्तविधा अपि यथासम्भवमधिकारिण इति
 हेयम् । आवश्यकमिति । तदनन्तरमेव शीघ्र करदानार्थगमनोक्त्येति शेष । यदि
 केनाप्यंशेन नन्दो अमुदेवाममनं जानाति तदाकाशवाणीवृत्तान्तज्ञत्वेन सञ्जातवृत्तान्तगङ्गाया
 स्वपुत्रत्वे सन्निधान एव चात्सव^१ वृत्तवानिति कस्यचिच्छङ्का स्यात् सापि तदैव मथुरागम-
 ननापास्तेऽयाहुः अन्यथाज्ञानेति । उपपत्त्यन्तरमाहुः उत्सवस्त्विति । यथाकथ-
 न्निर्दिष्टमनसम्भवेऽद्युत्सवरतु स्वपुत्रत्वनिश्चयं विना न स्यादित्यर्थः । नन्दः स्वपुत्रमादायेय-
 भोदारधीरिति विशेषणमूचित महाहनिक्विपभगवदुपयोगिद्रव्यानयनं चान्यथा न स्यादि-
 त्याहुः द्रव्येति । यषणि भ्रमप्रमामाधारणं तथाज्ञानमात्रमेवाह्लादहेतुस्तथापि महतामन्तः-
 'करणमतथामृतं वस्तु न गृह्णातीत्याशयेनाहुः अन्तःकरणप्रतीत्यापीति ।

अलङ्कृत इत्यस्याभासः । अन्यामपि शुद्धिमित्यादि । अत्राप्ये मावः । बाह्या-

१०-५-१. म्य-सरभेदेन शुद्धिर्हेधा । एतत्तारतम्येन भगवदानन्दानुभूततारतम्यमिति
 मर्यादा । प्रकृते चोत्सवरसानुभावकमलङ्करणमिति तथास्त्वमिति ।

१०-५-८. मूलस्थपाणिपदनपर्यमाहुः रिक्तेत्यादि ।

१०-५-९. सम्बद्धा इति कुलदेहसम्बन्धयुक्ता इत्यर्थः ।

नवकुटुम्बेभ्यः, मुलेषु तादृक्पदजत्वेन वा व्यञ्जितमर्थमाहुः गन्ध इत्यादिना ।

१०-५-१०. भावज्ञापकत्वसाग्येन कटाश्रोतयोरैक्यवियथाया चतुष्टयत्वमुक्तम् । कटाश-
 'कुक्तागता इति वा । तथा च गन्धादिवक्रोक्तिगानपर्यन्तं तामिर्ज्ञापितं
 'ज्ञायति । यतस्तच्चतुष्टय हेयम् । लोभाभ्रमकं रसं तु रवत एवः ज्ञास्यतीति योजना । एतेन
 'भगवत्तु रूपान्निष्ठविधिविषया ये भोग्यास्ते एता एवेति सूचितम् । तेनैतासु भगवत
 'भासक्तिः सूचिता भवति, मिथश्चित्तव्यतिपद्मोपि । चतुष्टयहेयपदे रसस्यैव वा विशेषणे ।

कृष्णे विधेश्चर इत्यत्र सञ्ज्ञेत्यादि । ननु विधेश्चरादिपदसामानाधिकरण्या-

१०-५-१३. तद्वत् कृष्णपदमप्यानन्दहेतुत्वेनोक्तम्, न तु नामत्वेनेति सञ्ज्ञे'यादिकथने
 न घटते । अस्तु वा, तथापि^२ प्रज्ञास्युक्ति परं न घटते । शुक्रस्तु जाना-
 त्येवेति युक्तं तदिति कथमेवमिति चेत्, सत्यम् । यदा यादृशी स्त्रीला भवति तत्कालीनां
 तादृशीमेव तां शुक्रो वदति । यथा 'चिरं पाहीति बालक' इति । तथा च तदा लोके

तन्नामप्राकट्यं मग्नता न कृतमिति तत्कथनमयुक्तमियाशयेन तदुक्तम् । यत्तु नामत्वेन
नोक्तमियुक्तम्, तत्राप्युच्यते । पुरुषोत्तमस्वरूपं सदानन्दात्मकमिति केवलस्वरूपवा-
चिन्वेन कृष्णपदमेव मुख्यं नाम । नत्वीशरादिषट्चद्वर्गपुरःसरत्वमिति तत्सामानाधिक-
रण्येऽप्यस्य नामत्वेनेवोपस्थितिः । यथा-यशोदाना धर्मपुरःसरं धर्मिवाचकत्वेऽपि सत्ताशब्दस्य
न तथात्वम्, तथाग्रापीति । मार्ग्येदिति । वादकानिति शेषः । महानपकृषादिति ।
पूज्यपूजाव्यतिरिक्तमजन्मदोषप्रयोजको भवेदित्यर्थः ।

तत आरभ्येत्यत्र, यदा पूर्वोक्तेयादि । अत्रायं भागः । रमाक्रीडःवोवैद्यैष
सर्वसम्प्रदिमत्त्वस्य प्राप्तावपि पृथक् तन्निरूपणादरेर्निवासेऽयनेनैव हेतुकथनेऽपि
१०५१८ तत आरभ्येति पार्थक्येन पूर्वाग्रधिकथनान्च पश्चाद्विसृष्टौ विष्णवागधनस्यैव
नैकक्यात् हेतुत्वमवगम्यते । तादर्थ्यचतुर्थ्यावगमस्यैव मुख्यफलत्वेनानुपद्विङ्गमत्रेति ।

दिष्ट्या भ्रातरित्वेन इदानीमित्यादि । वसुदेवबुद्धिमनुसृपेदमुक्तमिति ज्ञेयम् ।
१०५२३ यस्तुतस्तु प्रजाशब्दोपत्यमात्रवाची यस्मै यचनादिदानीमप्रजयोक्तिः कुर्याभि-
प्रायेण तस्या गतवाच्यत्वं । प्रजा यत्समपथेति^१ तु भगवदभिप्रायेण ।
अन्यपेदानामप्रजस्य प्रजा समपथतेति विरुद्धं वाक्यं स्यात् ।

न तेष्विस्मयः, यथात्मन इत्यादि । नन्दस्यातिप्रियत्वात् तत्तोपार्थं स्वगृहे नन्दा-
१०५२८ फारणमुचितं यद्यपि, तथापि तथाकृते भगवति देवक्रीपुत्रत्वं कंसः सम्भ्रान्त्य
नन्दानिष्टं कुर्यात्तत्रा मुह्यन्तं हिष्टो भवेदतो नाकारणम् । इदमप्येकं दुःखं
मेतदुक्त्या ज्ञाप्यते, तेन यथात्मनो नन्दस्य स्वगृहे नाकारणमिति सम्बन्धः । शेषं हेतुत्वे-
नोक्तम् ।

निसाधनफलमायं प्रादुर्भूतोऽस्ति गोरुके ।

अतो वयं मुनिश्चिता जाताः सर्वत एव हि ॥ १ ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

पण्ठेऽध्याये वीर्ये वर्णनीये भक्तदुःखोत्तरनुपपन्नेयाशङ्क्याह माययेति । 'माये-
१०६० त्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां तद्रूपं एवोपास्य इति तत्सम्पादितपूतनारूपं
मायारूपमिति तया करणभूतया कृत्वा भगवतैव कृतं दुःखमियर्थः । अतः
एव स्वामिनीनां श्रीरवमानम्, अथवा साभिरेव सा निर्येत । अत एव तदभावाय मुक्ति-
दानं च । अन्यथाभ्यन्तं प्रविश्य पुनर्दुःखज्ञानसम्भवेन सर्वारमणः सन्निरुत्तर्न स्यात् । तर्हि

धर्मं वाप्यः । प्रवृत्तेऽपि 'पतिं द्रष्टुमागता श्रियममसते'ति वाक्याद्गमनत्वेन ज्ञानवतीभिरेव रक्षा कृतेति ज्ञायते । एव सति यथैकस्मिन्नेव पुरपे पुत्रवमान्नयाः प्रियास्तदर्शने वात्सल्योत्पत्ति स्वपोषणपुष्ट्यपोष्यमादिज्ञानस्य च, पतिभाववया विनयविशेषपूर्वकरसभावो ममैहिकपारलौकिकनिर्वाहक इति च भाग उपपद्यते । जारमानवयान्तु तत्र प्रयत्नेषु स्वरसपोषकत्वज्ञानेन प्रौढिपूर्वकविविधरसभाविशेषोपतिस्तदनुसूपभावाः पुस्त्यप्युपपद्यते । न ह्युक्तभावविषया धर्माः पुस्त्यसत्त इति वक्तुं शक्यम्, अनुभवविरोधान् । तथा च तत्र विषयानां अपि धर्मास्तत्तद्भावेकगम्यत्वेन तत्तद्भाववतीनामेव विषयास्तथा स्नेहभावे सत्येन ये धर्मा भगवन्निष्ठा स्फुरन्ति ते तत्र स त एव तादृगेकवेद्या एव तयेति न भ्रमः यथाह्यपि । यथा 'न चा तर्न महिष्ये'ति लोकोक्तधर्मवत् एव दात्रावच्छिन्नम्, तथा लोकविक्षणत्वेन माहाम्यज्ञानजनकत्वेन ज्ञानप्रकरणोक्तधर्मविपरीतधर्मा लीलाख्या अपि प्रमो सतीति नानुपपत्तिः, काचित् । अत एव 'अतस्तमुसूय जघेन सा यया'वियुक्तं शुक्रैः, अथवा 'न चा'त'गित्यादिधर्मवत् सत्येन तस्मिन्स्तदप्राप्त्या चातुर्भिर्विरदा नोक्ता स्यात् । किञ्च । शास्त्रं हि यथाधिकारं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति । ज्ञानमार्गायेभ्यो भक्तिरसाक्षानामोक्षमात्रदानाच्च रसामकब्रह्मधर्मबोधने प्रयोजनाभावात्तान् धर्मान् ज्ञानमार्गे निरूपयति । न ह्येतद्वता तदतिरिक्तधर्माभावः सिध्यति । येषु तज्ज्ञापनप्रयोजनमस्ति तान् ज्ञापयतीति त्रयसीमिति यावदपि तदज्ञापनम्^१ । ते च ब्रह्मधर्मा स्नेहे जाते स्वत एवानुसूयन्त इति फलरूपत्वेन साधनमार्गे तदवयव युक्तं च । ज्ञानमार्गादीनां विहितत्वेन साधनमार्गायत्वात् । ननु ज्ञानमार्गस्याक्षरविषयत्वेन तथा वस्य युक्तत्वेपि भक्तिमार्गायेष्वपि केषाञ्चिन्मुमुक्षूणामुक्तधर्मास्फूर्तिः^२ स्नेहवता तु तत्स्फूर्तिः, तत्रापि तात्तम्यमिति कथमिति शङ्का 'यथैकस्मिन्नेव पुरुष' इत्यादिना निरस्ता नैया^३ । यथा प्रयाससत्तिसाग्येपि न चक्षुष्या गन्धादिग्रहोऽयोग्यत्वात् थात्रापीति ज्ञेयम् । किञ्च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या लीलायां स्वरूपमन्वानानुपपत्तिः, काचित् । यथैतत्तथा विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमरमाभिः । यद्वा । 'तेन ब्रह्मविदो वयं पूत ब्रह्म पुनीमह' इत्यादिश्रुती ब्रह्मणः पाननं श्रूयते । तच्च ब्रह्मामकातिशयविशेषप्राकट्यमेव । प्रकृते च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या भगवतो रसामकत्वात्तस्य च भावामकत्वादक्षात्र्या स्वामिनीभावविशेषरूपातिशयप्राकट्यमभूदिति तत्रैवोपयोगो रक्षाकृते । सौ दर्शविशेषमिव व्यक्ती मण्डनशृतेरिव । अत एवाधुनापि स्वक्षुपिपासादि ज्ञापयति भक्ते हरिः । पूतनात स्वस्मिन्नानीतानां बालकानामग्रे विनियोगयोग्यतासिद्धयर्थं राक्षसीस्पर्शजदोषोऽवस्य निवारणीय इति स्वामिनीदृतरक्षायास्तन्निवाणमप्येक प्रयोजनं भगवदभिमतमिति

ज्ञेयम् । एकस्या भगवल्लीलाया अनेककार्यसाधकत्वात् ।

१०-६-२१ अङ्गानि करणानि आ मा कर्ता । तदाहुः करणकर्तृभेदेनेति ।

अव्यादज इत्यत्र, अङ्गिरश्मियादि । अयं अवनीयत्वेनोपयमान इत्यर्थः ।

१०-६-२२ परिहृयमान एवाधिदैविकोऽजपदेनोच्यते । स स्वाधिष्ठानभूतमाध्यात्मिक
रयस्मिन्विद्यमानमेव वा यादिति प्रार्थनेनेति भावः ।

१०-६-४४ य एतदित्यत्र । इष्टजनक मोक्षजनकमित्यर्थः ।

इति पष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमाध्यायप्रकरणार्थोक्तौ, सङ्ग्रह इति । अग्रे स्वोपयोगं ज्ञायोक्तमानामता

१०-७-० दृशाना च स्वीयत्वेन स्थापनं हि लोके सङ्ग्रह इत्युच्यते । सोऽत्राधुनिक
निरोध एव । तथा च सङ्ग्रहनिमित्तमीर्यत इति सम्बन्धः । सर्वेषां दुःखोक्ते

रता पर्यमाहुः यश्च इति । सर्वगमिति । चरित्रमिति शेषः । दुःखमिति वा । एष सति
तन्निवारकैः सर्वेषामासत्तया चरित्रगाननं यशस्सिद्धिरित्यर्थः । आद्यपक्षे चरित्रस्य-सर्वगत्वे
हेतुमाहुः स्वासत्तयेति । सर्वेषां तदा गानसम्भवेन तथेत्यर्थः ।

तस्मिन्नेव दिवसे रोहिणीनक्षत्रमितियाक्यमनन्तरप्रयोजनमपि स्वरूपकीर्तनपरमिति

१०-७-४ ज्ञेयम्, न तु व्याख्यानमिति ।

न द्वाजस्थाना भगवद्वीर्यत्वात्तत्पूजनं चेत्स्याद्बुद्धिताश्रयणं न स्यात् । किन्त्व
न्यप्रजस्थाना तत्रापि केवलं भिक्षुकाणां तेन तथेयाशयेन तैः चेत्सत्

१०-७-६ इत्याद्युक्तम् ।

अममेयं बलमियत्र । यद्यप्यत्र सहायो न कण्ठोक्तस्तथापि बालोक्ते श्रद्धाभायो

१०-७-१० कया तन्निश्चयाभाव एवायाति, न तु विपरीतनिश्चयोपीति सहायप्राप्तिरि
त्याशयेन तु सन्देहस्त्वनेनेत्यादि ।

येसूयेत्यत्र । विप्रवाच एव सत्यत्वमुक्तम्, न कृतेरपीति यत्तत्तापर्यमाहुः कृतं

१०-७-१३ तु सर्वेषामिति । सर्वेषां भगवतो विप्राणां च निर्दोषाणां कृतमपि सत्य-
मेव, परन्तु तद्वचनाविरोध्येव, न तु स्वच्छन्दचरितमपीत्यर्थः । स्वकर्तव्य

जातीयत्वेन ग्रहविषयत्वाभाव एव कृतौ सत्यत्वाभासो ज्ञेयः ।

एकदेत्यत्र, वाचिकमियादि । पूतनावधे रक्षाकरणे बाङ्गिन्युक्तेति तन्निरोध
उक्तः । शकटभङ्गे भगवदर्थं कामिको व्यापार उक्त इति तथा । तृणावर्त

१०-७-१८ प्रसङ्गे भगवन्निमित्तकं दुःखं कथ्यते मानसमिति । मानसो निरोधस्तथा ।

प्रकरणान्निरोध एव विशेष्य इति लिङ्गमविवक्षितमत्रेति ज्ञेयम् । उक्तत्रयसंग्रहनिरोध

करणं वा विरोध्यम् । रक्षाविधानशान्त्यादेर्मगवडौलत्वं उपपत्तिमाहुः अन्ययेति । एतस्य निमित्तत्वात्त्यज्यलोपे पञ्चमी ज्ञेया । तथा च तत्प्राप्य तद्विषयत्वं प्राप्येति यावत् । ज्ञानहेतुपु स्वरूपतत्त्वमेषु सन्स्वपि स्वलीलार्थं तेषामन्यथाज्ञानं स्वस्मिन् प्राकृततुल्यत्वेन ज्ञानमुत्पाद्य स्वयमेव सर्वं करोतीत्यर्थः । तेन रक्षाविधानादिना पूर्वस्मादौलक्ष्यमानं यथा लोके तथा स्वस्मिन्मपि प्रकटयतीति ज्ञेयम् । तथा ज्ञानाभावे तूक्तप्रकारको निरोधो न स्यादिति भावः । अन्यथाज्ञाने सति कायवाङ्मनोनिरोधकधनाऽऽस्त्येतदुत्तत्वं चरित्रेस्मिन् ज्ञापितं भवेति । किञ्च । एवस्मिन् बाले सर्वेषां सहजस्नेहो लोके न सम्भवतीति तथात्वं यदत्र तद्भगवत्कृतमेवेति ज्ञायते । यद्वा । मार्गासकनिरोधस्यावश्यकतामाहुः अन्ययेति । अत्र गुरुत्वात्मकस्वधर्मज्ञापनपूर्विका लोकोऽयत्त इयेतत्कथनाभावे जीवसहजाज्ञानतो हेतोर्नन्दयशोदादिः सर्वं करोतीति ज्ञानं सर्वेषां भविष्यतीति तदभावायैतदुच्येत इत्यर्थः । अनिमित्तमेवेति । अङ्गारोदे बालो न निमित्तमिति न विद्यते कालो निमित्तं यस्य तादृ-
गारोह इति च न तत्कथनमित्यर्थः ।

महापुरुषमादध्यावियत्र, आगतस्त्वित्यादि । उक्तविधासक्तौ मातृत्वेन

१०-७-१९ परानुरोधमावाद्गोचारणरात्रिलीलादिकं सर्वं प्रतिबद्धं तथा स्यादुक्तज्ञाने सार्वदिके वा लोकारसानुभवो न भविष्यतीत्याशङ्क्य गोरुले समागमनं सर्व-
मुखदानार्थमिति यथैव तद्विषयति तथैव सम्पादयिष्यतीति न काप्यनुपपत्तिरियुक्तमेतेन । किञ्च । छालनेयादि । आनुपङ्गिकफलस्यासार्वदिकत्वादपि ज्ञानमिदं न स्यास्यतीति भावः । मुख्यं फलं तदेव स्वयं, निरोधो वा तत्कृतः

गोरुलं सर्वमावृण्वन्नित्यादि प्रकरणार्थभिरूपणेऽविद्यापर्वपञ्चककथनं तच्चानुपपन्नम् ।

यशोदादिस्नेहे तथावस्यायोगादत आहुः लौकिकादिति । प्राकृतबालके

१०-७-२१ तादृक्समये लोकानां यथा शङ्का तथाजापि साययुक्तेत्ययमंशो लौकिक

स सत्पर्वरूप उच्यते । न तु स्नेहदुःखादिरपि । अलौकिकत्वात् । एतदंवाहुः लौकिकादिति । लौकिकसजातीयत्वादुक्तभास्य पर्ववमुच्यते इत्यर्थः ।

सा वीक्ष्यैत्यस्याभासोक्तौ, अद्यापि तस्या इत्यादि । अत्रायमाशयः ।

मातुर्हि पुत्रत्वेनैवात्र स्नेहः, स च लौकिकसरूप एव वाच्यः, परन्तूक्तः

१०-७-२३ स्वरूपतोऽलौकिकश्च । तथा च तत्र लौकिकविजातीयधर्मदर्शनं प्रथमत

एव स्नेहप्रयुक्तातिभयजनकम्, येन प्राणस्थितिर्न भवति, अतः क्रमेण किञ्चित् किञ्चित् तथाविधधर्मदर्शनेऽपि सहजमगवदर्मत्वेन ज्ञानाद्वैयेण सर्वसामञ्जस्यं भविष्यतीत्यधुना तथा ज्ञानाभावाद्वैयाभाव एवाधिकाराभावरूप उच्यते । तेन क्षणमात्रं प्रदर्श्य निरोद्धितं कृत्वा विस्मयरसमुत्पादितत्रानिति सर्वं मुख्यमिति ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमेध्याये प्रकरणार्थोक्तौ, संस्कृतान्येव नामानीति । सत्त्वशोध-

नस्य मर्यादामार्गायत्वाद्वैरूपदेशलक्षणसंस्कारवन्त्येव तानि तथेयर्थः । इयद्-

१०-८-०.

वधि यशोदायधीनमेव गमनादिकमुक्तमस्मिन् सत्त्वशोधकाध्याये स्वातन्त्र्येण

रिक्ताणादिलोकायाः सत्त्वशुद्धिपर्यन्तं स्त्रीसम्बन्धि लीलाविशिष्टं रूपं न भावनीयम् ।

पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इति न्यायात् । किन्तु केवलभगवत्कृतलीलाविशिष्टमेव रूपं

तच्छुद्ध्यनन्तरं सा लीला भावनीयेति तात्पर्यं ज्ञायते । एतदेवाहुः स्वेच्छा लीलेत्यादिना ।

स्वेच्छया, न त्वन्येच्छया कृता या लीला तद्विशिष्टं रूपं शोषकमिति सम्बन्धः । पूर्वस्मादे-

तस्य वैलक्षण्ये हेतुमाहुः आनन्देति । आनन्दस्वरूपत्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिमुद्राट-

यन्ति अन्येच्छयेति । भक्तानां भगवत्सम्बन्धेनैवानन्दो, भगवांस्तवानन्दरूप एवेयस्मि-

न्नाध्याये न दुःस्वकथनम्, अन्यापने चरित्रे कचिद् स्वमप्युक्तमिति तस्माद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

१ 'कंसस्यैतज्ज्ञानं स्वानिष्टमित्युक्त्या' रहसि नामकरणादुःसङ्गवर्जनमज्ञत्वेन सूचितमिति

तदाहुः दुःसङ्गवर्जनमिति ।

अयं वै रोहिणीपुत्र इत्यत्र, वस्तुत इत्यादि । अप्राकट्यदशायामभ्यवहार्थे

प्रलपि सत्यन्यपदार्थवलोके केषलं स्वरूपत एव भगवन्नामप्राकट्याभावाद्भग-

१०-८-१५.

वतः प्राकट्यात्मकगुणयोगादेव लोके नामानि प्रकटानि भवन्तीत्यर्थः ।

यथाधुतार्थकथने नामानि रूपवन्नामरूपस्यापि भगवतो रूपाणीयारभ्यास्वाङ्गान्येवेत्यन्ते-

नाप्रिमप्रत्येन विरोधः स्यात् । यशोदायाः पुत्रत्व इति । अत्रायं भावः । गर्गः पूर्ववृ-

त्तान्ताभिज्ञोऽन्नागत्याधुना भगवद्भाववत्त्वेन भगवति यशोदापुत्रत्वलक्षणं धर्मं च दृष्ट्वा

सन्निहानस्तत्त्वनिश्चयं जानंस्तद्वाच्यमयं वा इत्युक्तवान् । अत एव विपरीतनिश्चयो गीत

इति भगवन्नामकरणप्रस्तावे सम्यग्भगवद्भावानिश्चयोभूदिति तत्वात्मजस्ते सुतस्थेयुक्तवान् ।

तान्वहं वेदेत्यस्य विद्वतौ, सारूप्येण साधकमित्यादि । ननु साङ्केत्या-

दिना भगवन्नामोच्चारणस्यापि फलसाधकत्वं श्रूयत इत्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमु-

१०-८-१६.

च्यते । सङ्केतिते पुरुषे सदानन्दत्वादिधर्मबावेन भगवन्नामस्तत्रावाचक-

त्वाङ्गीकृत एव शब्दस्तत्समानाकारस्तद्वाचकः स इति मतमयम् । तथा च सारूप्येणापि

मोचकमिति माहात्म्यज्ञापनपराण्यप्रवर्तमानस्य च प्रवर्तनपराण्युपाख्यानानीत्यर्थः । ज्योतिः-

शाखाभिज्ञत्वं भाविज्ञाने लोकप्रतीतिमनुसृत्य हेतुत्वेनोक्तम् । भगवद्दर्माणां तच्छाखागम्य-

त्वात् । 'न लभ्यते यद्गमतामुपर्यध' इति वाक्यात् । भाविरूपनामज्ञानहेतुत्वेन वा तदुक्तम् ।

१. १-१ एतमस्ति मूले । २. तत्रेति मूले पाठः ।

३. भगवत् नामभिज्ञानातीत्यधिकं कथयित् । ४. शान्ते हेतुत्वेन मू. पा. ।

एष चः श्रेय आधास्यदित्यत्र, स्वयं पुरुषार्थरूपोपीति । ननु धार्यधार-
 १०८१७ कयोर्भेदाद् भगवदतिरिक्तस्य श्रेयसस्य भक्तिमार्गविरुद्धमियत आहु स्वयमि-
 त्यादि । एवं सति श्रेयोधारकत्वं न दाद्रीनामेव सप्रतिवधकनिवर्तक-
 त्वेन भगवद्युपचर्येत इत्यर्थः । तथा च न दाद्रीना भक्तत्वेन सर्वपुरुषार्थरूपस्य भगवत
 स्तत्राविर्भूय विराजमानवाद्-यस्य श्रेयस्याभावापि तद्वारं वमुक्तमिप्रायेण भगवति न
 विरुध्यते । यद्यपि भगवति विद्यमाने दोषाणां प्रतिबधकत्वमेव न सम्भवति, क तन्निवर्तक-
 त्वेनोपचारः, तथापि लोलया निरोधसिद्धयर्थमस्म प्रमुणा लोकरीतिरेव स्वीकृता । यतस्त
 दर्थं स्वरूपमपि तथा प्रदर्शितवान् । तदुपपादितं 'बभूव प्रावृतः शिशु' इत्यत्र । लोके च
 यथा यथा प्रतिबधकाहुंयम्, तन्निष्ठत्वा पुन फलानुभवं, तथा तथा दुरापन्नजनेन फ-
 लेष्व्यासक्तिरधिस्तत्रा भवतीति दृश्यते । अतो न दाद्रीनामासक्तिसिद्धयर्थं स्वेच्छयैव दोषरू-
 पान् पूतनादीन् प्रतिबधकत्वेनोद्भास्य तन्निष्कारणद्वारा स्वयमेव तच्छ्रेयोरूपं फलतीति
 मनस्यभिसंधाय साधून् इत्यभिप्रायादि तातचरणै ।

नाशायणसमो गुणैरित्यत्र । उपमेये तत्समाना धर्मा ये त उच्य ते । एत
 १०८२० सृष्टिविलक्षणा हि लीलासृष्टिरित्यम् । यस्यामुपादितास्तु जीवगणानन्दशरस-
 सम्बन्धिनो यावन्तो भावा भगवद्विषयकास्तदन्त इति तदभावोपाधौ भगव-
 तापि तथैव स्वनिष्ठा गुणाः प्रकटीक्रियन्त इति भगवद्गुणव्यापकत्वं तेषाम् । न च
 मन्तव्यमेतादृशा एव केचन जीवाः सन्ति, येषामेतादृशसामर्थ्यं सहजमस्तोति, यतस्तद्रूपः
 स्वयमेव प्रकटो जात इति ज्ञापनायाहु तावद्गुणप्रसिद्ध्या इत्यादि । एतेन प्राकृतानां
 नैतद्रसप्राप्तिरिति ज्ञापितं भवति । द्वितीयेत्यादि । अत्रैतादृशो वज्रमुन्दरीपरिग्रह एव ।
 रसाधिक्ये पुमावेनाप्रिमोक्तधर्माः स्पष्टा । तृतीये गोपिकाधीनवादि स्पष्टम् । 'अह भक्त-
 पराधीनः' 'एव मदधीनश्चित्' इत्यादिवाक्येभ्यः । एतदेवोक्तं त्रिविधा अपो यादिना । श्रिया
 कीर्त्येयम्, एवं कुणोपि करोतीति । वज्रमुन्दरीणामिति ज्ञेयम् । अग्रे स्पष्टम् ।

काळेन व्रजतेत्यत्र आभासोक्तौ, तस्मिन्नेवाधिदैविके गच्छतीति । नन्वेवं
 १०८२२ सति गतेर्भग्नमुक्तं भवतीत्यनुपपन्नमिति चेत्, अत्रेदं प्रतिभाति । उत्तरदे-
 शसम्बन्धकलिका हि गति, तत्तत्कालविशिष्टा लोला च नियत्वेन विद्यमा
 नैव प्रमेणाप्लाव्य प्रमेणाविच्छिद्यत इति रिङ्गणादिलीला यस्मिन् काले स कालोपुना प्रक-
 टित इत्ययमेव पूर्वलीलाकारस्योत्तरदेशस्थानीय इत्युक्त्यायेन तत्सम्बन्धित्वे जाते तदावेय-
 रिङ्गणलीलामपि प्रकटितवानिति दृश्यम् । तथा च लीलानियवज्ञापनाय कालेन व्रजतेत्यु-
 क्तमिति सारम् । उपविष्टमित्यादि । उक्तत्रिविधरूपस्यैवानुवादोयम् । अन्याश्रित

मित्यादि । कथाश्चित् केनाप्यंशेनान्याश्रितं रूपमित्यर्थः । स्वतः स्वातन्त्र्येण क्रियमाणली-
लाविशिष्टं रूपमित्यर्थः । सर्वथा । सर्वान्शेन स्वतः क्रियमाणलीलाविशिष्टं रूपमित्यर्थः ।
निर्गुणेति । ताभिश्चरित्रे जापिते सति तदनन्तरं ताभिः परिदृश्यमानं निर्गुणावस्थवेद्यं रूप-
मित्यर्थः । अखिलैतत्प्रकरणतात्पर्यमाहुः सात्त्विकादीति । सात्त्विकादिभेदोपलक्षितास्ते ते
ये पुरुषास्तत्तद्दृढयगामिनि रूपे सति सा दृढयस्थितिस्तथा कृत्वान्तिमे रूपे स्थिरा भवति,
स्वरूपमात्रनिष्ठा भवतीत्यर्थः ।

गोकुले रामकेशवावि यत्र, रिङ्गणलीलायां, केशवतः शोभातिशयो भव-
तीति तत्राधिवयं मन्वानैरुक्तम्-वस्तुतस्तित्यारभ्यापेक्षामावादित्यन्तम् । भगवद्वाच-
कावे योर्थस्तमनूय तत्रारुचौ हेतुमाहुः प्रत्ययेति । मरार्थावस्थान्याभावे तत्सौ-
न्दर्यालभादिति भावः । उभयोरन्तरतमभावैपि गतिसाम्ये हेतुमाहुः भगवद्गतित्वे-
नेति । बलदेवैष्याविष्टरथैपि गतिर्निरूप्यते । सा चैकैवेति तथेत्यर्थः । 'वयसोधिकत्वेन
बलदेवरिङ्गणं पूर्वं कुतो नोक्तमित्याशङ्क्यात्र भगवद्गतिरेव वाच्या तत्सम्बन्धधात्र नामकरण-
मारभ्येति भगवद्विङ्गणलीलासमय एव तदुक्तिरपीत्याशयेनाहुः भगवत्सन्निधान इत्यादि ।
पाण्योः सहमावोक्त्या गौणवोक्तपूर्वकं रिङ्गणे जानुनोः प्राधान्येन निरूपणस्य तात्पर्य-
माहुः जानुभ्यामिति । सर्वमूलरूपत्वेनैतयोः सुतलाधिदैविकरूपवमुच्यते । द्वे जानुनी
सुतलमिति वाक्यात् । तथा च रिङ्गणलीलायां जानुनोरपि घर्षणं संभवतीति तमंशनादा-
येदमुक्तम् । घर्षणे पीडासंभवात् तस्याध्याप्रायुक्तगङ्गोक्तसाम्येन सर्वकरणत्वं तज्जनितकिण-
धारणेनापि सा तदपात्य दैवगामिनीति मन्तव्यमिति भावः । न च जानुनोरिव सहमावो
वाच्य इति वाच्यम् । अस्या लीलायाः प्रथमगतिरूपत्वेन तस्याध पदधर्मत्वेन तयोरेव
प्राधान्यस्योचितत्वादिति भावः ।

उज्जितगृहा इत्यत्र, सूचितमानुषद्विक्रमप्यर्थमुक्तवन्तः एवं कर्मभ्य इत्यादिर्ना ।
मेसन्त्यो ज्ञानपरा इत्यादि । उक्तत्रिविधासु तासु मध्ये स्वाद्याः फौतुर्क
१०-८ २४. मत्वा वत्सपुच्छालम्बनेन गतिं द्रष्टुमेवोद्यता इति ज्ञानपराः ।
प्रियदर्शनकटाक्षतपशादिरसाविष्टानामन्यत्र रागाभावः स्पष्टः । तृतीयात्वेकाकी प्रियः प्राप्नो-
ति सन्तोषाद्भक्त्यो जाताः - विनियोगस्त्विति । उक्तत्रैविव्यक्त्यनेनेत्यर्थः । 'अहं
नयन्तीत्यङ्गे वा नयन्तीति तथेति तदुच्येति वा ।

१०-८-२५. गृहाणि कर्तुमित्यत्र, पञ्चमलीलायामिति । जन्मप्रकरणयुक्तं फलप्रकरणं
पञ्चममिति तत्रोक्ता सा पञ्चमीति ज्ञेयम् । तत्स्त्विति त्रिभिरिति । तत्स्त्वित्यस्मादप्रिमे-
लिभिरित्यर्थः । तदभाववर्ता निरोध हेतुत्वेन लीलायामपि ते गुणा उपचर्यन्ते ।

व्रजस्त्रीणां मुदं जनयन्विषय, अन्ययेति । तन्निर्देशो न स्यादित्यनेन
 १० ८२७. सम्बध्यते । अन्ययेत्यस्यैव विवरणं शिष्टेन । तथा चानुपपन्निकं पलं व्रजस्त्रीणां
 सुत्करणम्, न तु सदेकप्रयोजनत्वेन स्त्रीलाकरणमिति चेत् स्यात्, तदा
 'व्रजस्त्रीणां मुदं जनय' इति श्रुको न वदेदित्यर्थः । अनावश्यकत्वादिति भावः । निरो-
 धस्यात्रोद्देश्यत्वेनापि तथा मन्तव्यमिति हृदयम् । तर्हि तद्वर्गप्राप्त्यात् ता मुमुक्षुर इति
 वदेन्न तु प्रभुप्राप्त्येनेति चेत्, तत्राह निरोधजनकत्वं स्वस्येति ।

मर्कान् मोक्षयन्विषय । सोपीत्यादि, यद्यपि श्रौतं ज्ञानं न सहजमेतासां
 १० ८२९. भगवता स्त्रीत्यर्थं न ज्ञाप्यते च, तथापि भगवद्वर्त्मनिरूपणे चित्ते तदावैशाद्
 भगवति सोपि धर्मोऽस्तीति वस्तुस्वभावात् तस्यापि स्फूर्तिः । तत्रापि भोजनप्र-
 कारणादस्यैव धर्मस्य । अन्यथा पुरःस्थिते प्रियेऽयमित्यनुबन्धा स इति न वदेयुरिति भावः ।

इस्ताप्राद्या इत्यत्र । पञ्चविधमित्यादि । प्रकारशब्दोत्र साधनधाची । तथा च
 १० ८३०. पीठसाधनयुक्तं तदयुक्तं चेति द्वैविध्यम् । यस्मिन्काले तदगृहे कोपि न
 भवति । तत्कालविषयकं ज्ञानं वस्तुविषयकं च तथा । तदीयांज्ञानमिति ।
 पूर्वोक्तज्ञानस्यांशा पीठादयो विषयत्वात् ज्ञानस्य स्वतो निरंशत्वेन तस्यैव तथात्वात् ।
 तथा च स्वगृहे सदा तज्ज्ञानमिति तत्सम्बन्धिभगवज्ज्ञानमपि सदेत्युपकार एवेत्यर्थः ।

न सुपालम्पुमैच्छदित्यस्य विवृतौ, यावाध्यात्मन्तासस्त्येति । नेत्यत्यन्त-
 १० ८३१. पदविशेषणम् । अत्यन्तासक्तौ तु बाह्यानुसंधानमेव न स्यादिति भावः । सो-
 प्युद्गत इति । भगवद्विषयकः पुत्रत्वेनाप्यामोपि निवर्तिष्यन्न इति सम्बन्धः ।
 अत एव प्रणता स्वमतिप्रेकारगणनाया 'मेव मे मुत' इत्युक्तवती । निवर्तने हेतुमाहुः स्वसमा-
 नेति । पुत्रत्वेन स्नेहादि मृद्वक्षणे शिक्षार्थं लोकन्यायेन विरुद्धाचरणमपि संभवतीति तच्चि-
 कीर्षायां स्नेहसमानविषयको विरोधो भवतीति स्वधर्मप्रदर्शनेन सोपि निवर्तिष्यत इत्यर्थः ।

एकदा क्रीडमाना इत्यत्र, ये स्त्रीणां सुखार्थ इति । पूर्वं वयस्यैर्व्रजवान्कै-
 १० ८३२. र्वव्रजस्त्रीणां मुदं जनयन्विषय इत्युक्तम् । तथा च तच्छब्दस्य पूर्वप्राप्ति-
 त्वेन न एवोप्यन्त इत्याशयेनाहुर्य इति । निरोधस्येति । मृदोनिष्ठ-
 तुत्वेन ज्ञानेन हि तदभावाय निवेदनम् । नच स्नेहं विना न संभवतीति कथं तदक-
 रणमुक्तमिति चेत् । उच्यते । क्रीडमाना इत्यात्मनेपदप्रयोगेण न भगवदर्थं नापि
 भगवत्सङ्गं प्रीडेयम्, किन्तु स्वार्थमेव परस्परमेवेति च ज्ञाप्यते । सर्वनाम्नेन निरोधे ॥ तथा

करणं न सम्भवतीति तथोक्तमाचार्यैः । वज्रस्त्रीमुज्जनगरयैवोद्देश्यत्वेन तदुपयोगिलोपो-
गित्वेन बालकसहभाष इति द्विदि कृत्वा खल्लिङ्गादित्युक्तम् । अत एव मुख्यो निरोधो न
सम्पन्नः, अनुपपन्नस्तु जात इति भावः । तत्कार्यम् । निरोधाकरणकार्यमित्यर्थः । यथैव
ता भगवासङ्गता मयन्ति तथैव सम्पादयतीति स्वीरतिकर्तुं रामे । अत एव (सरीः) ताम्बू-
लायङ्गीकार एवास्य रोचते, न त्वलोकिकया अपि मृद इति स्नेहवशादेव दोषदृष्टिस्तत्र ।
अत एव रामाया इत्यत्रातद्गुणसंविज्ञानो बहुबोद्धिः, तेन बालकविजातीयो भावः सूच्यते ।
रामे गोपबालकत्वाभावात्तथा । गोपानां त्वमे निरोधो वक्तव्य इत्यधुना तथा न निरोध
इति तथोक्तम् ।

पुत्रदानद्विविधं लोकसम्बन्धीति ज्ञेयम् । तथा च यत्र लौकिक एव स एतादृशस्तत्र
भगवानङ्गीकृततथात्वात् स्वापराधकरणात् क्रियारूपादक्षतीति युक्तमेवैति भावः ।
१०-८-३३. अत एव वचनमेव, न तु क्रिया काचिद्विरुद्धा ।

भयसम्भ्रान्तप्रेक्षणालम्बितम्, प्राकृता बाला हि तादृगमिया मातृसंमुखं
दृष्टुं न पारयन्ति, प्रसुरपि ताननुकरोतीत्यस्यालौकिकत्वेन तत्त्वार्थमुच्यते प्रदर्शयि-
ष्यमाणमित्यादि । मुखारविन्दे प्रदर्शयिष्यमाणं रूपं मल्लवर्मवाद् ज्ञानात्मकमेव ।
तत्साधनत्वादपि तथोच्यते । एतस्य भविष्यमाणमधिकरणं माता । अग्रे ज्ञानजननात् ।
तत्र च भगवति दोषारोपो विरोधी गुणः । भगवत्प्रेक्षणं ज्ञानरूपमिति तच्चैवमातर्भा-
गच्छति, तदा तेन ज्ञानमाविर्भवति । तच्चोक्तगुणशङ्क्येतस्तत एव भ्रमणं करोति ।
न तु संमुखं निरन्तरं यशोदाविषयकं भवतीति तथा । अत एवार्थे ज्ञानं जननीयमिति मान-
रमीक्षते । परन्तु प्रकर्षेण नेति ज्ञापनाय प्रशब्दो मूले । विरोधी च गुण इत्यादिप्रेक्षणप्रे-
णायां हेतुत्वेन प्रमुतात्पर्यमुक्तम् । वस्तुतस्तु तत्कालीनमौग्येनैव मोहिता नान्यकर्तुमशकत् ।
तथापि स्नेहभरवशतोस्मिन्नर्थे विज्ञप्तिः कार्यैवेति तां कृतवती ।

तत्र सम्बोधनेन कृपालुत्वमुक्तम् । तथाहि न दान्ता अदान्ता असंयतेन्द्रिया, पुरुषा
इति यावत् । तेपामप्यामी निरुपमिहितकर्तृत्यर्थः । मृद्वक्षणात्मकद्वितं
१०-८-३४. न भवति, मनःखेदहेतुत्वादिति भावः । अत एव हेतुरेव पृष्ठः,
भगवांस्तु मात्रादिसम्भावितमृददनकार्याभावदेव हेतुविचारो न युक्त इत्याशयेनोत्तरितवान् ।
अन्यथा लोके बालस्वभावमेव प्रसिद्धं, हेतुं जानन्ती कस्मादिति न वदेत् । तदानीं
ज्ञानदित्तया तादृगीक्षणेन चैतावन्मात्रं ज्ञानमभूदग्रे सम्पूर्णं भविष्येयेति हृदयम् ।
भगवत्प्रेरणया गन्तव्यमेवेत्यनेन, पितृचरणैर्ज्ञापितम् ।

सर्वे मिथ्याभिर्शंसिन इत्यत्र, नैवेद्यमिति । उपासनामार्गोऽयः पूजायां दत्तं नैवेद्यं तथेत्यर्थः । शुद्धानसम्बन्धेनेति । साक्षाद्भगवदभक्षितत्वेनोच्छिष्टं १०-८-३५ । यदन्नं तच्छुद्धानपदेनोच्यते । मुक्तशिष्टानामुत्सारविन्दमध्यस्थं चर्वितं ताम्बूलमिव मुख्यमुच्छिष्टं भवति । न ततोऽन्यफलरूपं शोधकं चास्तीति तत्सम्बन्धेन तथावायेत्यर्थः । अन्यत्वं साधारणभगवत्सम्बन्धो वात्र शुद्धिपदार्थ इति न वक्तुं शक्यम् । भगवदन्तःस्थितानां पूर्णपुरुषार्थत्वेन तथाविधेन तेन वृत्तार्थत्वोक्तेरनुचितवात् । यत्वेते बालका इत्याख्य मिथ्याभिर्शंसिन इत्यन्तं वाक्य तन्मर्यादामार्गपरं ज्ञेयम् । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्तये'ति वाक्याद्यथैव ततोपरस्तथैव भगवतः कर्तव्यं भवतीति स्वमर्यादामतिक्रम्य भक्त्येष्टानियम्यत्वाङ्गीकारात् पुष्टिमार्गीयभक्तिमार्गे भक्षणादिकं सर्वमुपपद्यते । वस्तुतस्त्वयमेव पुरुषोत्तममर्यादा यद्भक्तवश्यत्वम् । अत एवाधुनापि भाग्यवतो भक्तानाजपयति भोग्यविषये^१ ज्ञानमिश्रभक्ते मर्यादाभक्तिमार्गीयभक्तेऽनवतारदशायां चानशानादयो धर्मा भगवता प्रकटीक्रियन्त इति तद्विषयाणि तथाविधवाक्यानीति ज्ञेयम् । यद्यपि यथा सर्वे भ्रातृणा भोजयितव्या इत्यत्र सर्वपदस्य निमित्तवत्तत्परत्वम्, तथात्रापि रामादिपरत्वमिति नानुपपत्तिः काचित् । तथाप्याचार्यैस्तु बाला इत्येत इति वाऽनुक्त्या सर्वपदं भगवतोक्तमिति तत्तात्पर्यमुक्तमेते बालका इत्यादिना । तत्तात्पर्यं चोक्तमेव । ज्ञानप्रकरणत्वादपि तथोक्तिरिति न भक्तिमार्गीयविरोधः शाङ्खनीयः ।

यद्येवमित्यस्याभावे, अपेक्षितमिति । मुख्यादानमित्यर्थः । विशेषेणासमन्ताद्देहीत्यपि ध्वनिः । भक्तिमार्गीयवमत्र विशेषः । तस्यापि यावतो मर्यादास्ति १०-८-३६ । यावत्पूर्वं वा तत्तदानमाहोर्ध्वं । अत एव सर्वोपभारावधि ज्ञानं जातम् । अन्यथा तदतिरिक्तबुद्धीनां भगवद्विषयिणीनामपि कुमतिर्त्वं नोच्येत ।

अव्याहृतैश्वर्य इत्यस्याभावे, कथं सर्वसंवाद इति । 'यः पृथिव्यां तिष्ठन्नि योऽदि सर्वश्रुतिसंवाद इत्यर्थः ।

सा तत्रेयत्र, प्रविष्टतिरूपमिति । यथा 'क्षुरः क्षुरधान' इत्याद्युपनिषद्भिस्तथा ।

सूतोत्तनी सूतोर्विदारितं यदारयं तस्मिन् वीक्ष्येति सम्बन्धो ज्ञेय इत्याशयेनाहुः १०-८-३७ । तस्मिन्नन्तर्बहिः सर्वत्रैवेति । अन्यथा तनुविशेषणत्वेन खोलिङ्गत्वापत्तेः ।

किं स्वप्न इत्यत्र । सन्ध्यत्वादिति । 'तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने

भवतः, इदं च परलोकरथानं च, सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं'मिति श्रुतो स्वप्नस्य १०-८-४० । सन्ध्यत्वमुक्तम् । एतच्चेह्नोकमव्यपायेवेति तद्वैलक्षण्यम् । कास्त्र्येनेत्यादि ।

स्वमसृष्टेरसत्यत्वे व्यासचरणैर्हेतुरुक्तो 'मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिगम्यस्वरूपत्वा'दिति ।
एतदर्थस्तु स्वमसृष्टिर्मायामात्रम्, तत्र हेतुरग्रे यस्य यादृशं स्वरूपं देशकालवस्तुसापेक्षं तथा-
भिगम्यति; कात्स्न्येनाभिगम्यतिस्तदभावादिति । उभयोश्चादर्शनमिति । द्रष्टृमायिनोर्मायिकैः
पदार्थैः सहादर्शननियम इत्यर्थः ।

चेतो मनःकर्मेत्यत्र, कायिकमग्रेति । उचमकायहेतुप्राग्भमित्यर्थः । परस्पर-
१०-८-४१ रव्यापातादिति । एकदैवैकस्यैव वस्तुनोन्तर्बहिश्च स्थितिकथने तथात्वा-
दित्यर्थः ।

विचारेपीति । मायिकानां भ्रमप्रतीतानां वस्तूनां विचारासहजम्, अत्र च
१०-८-४२ तद्वैपरीत्यमित्यर्थः । मायातिरिक्तस्वरूपमिति विवरणे पुल्लिङ्गनिर्देशो बुद्धिप्रकाराणां
दुष्टत्वेन गणनाल्लुब्धजीवमात्राभिप्रायेण कृतः ।

सद्योनष्टस्मृतिरित्यत्र, अनुभवस्मरणयोरिति । न संस्कारनियम इत्यर्थः ।
१०-८-४४ अन्यथा अनुभवान्यवहितोत्तरक्षणे यत्र स्मृतिः सा न स्यात् । न चैवंविधा
सा नास्तीति वाच्यम् । बाधकभावात् । न चोपनीतमानमेव तत्रेति
वाच्यम् । स्मृतिवोच्छेदप्रसङ्गात् । संस्कारोपनीतत्वस्य सर्वत्र वक्तुं शक्यत्वात् ।
न च ज्ञानातिरिक्तस्योपनायकाभावात् तथेति वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । क्लृप्तमा-
नाभावेपि ज्ञानजनकत्वस्योपनायकत्वेन संस्कारेपि तत्सत्त्वात् । न च संस्कारजन्यत्वस्य
स्मृतित्वात् नैवमिति वाच्यम् । साक्षात्प्रमाणजन्यज्ञानत्वस्यानुभवत्वेन तदतिरिक्तज्ञानत्वस्य
स्मृतित्वात् क्लृप्तद्वारातिरिक्तानन्तरित्वं साक्षात्त्वं विवक्षितम् । अत एव स्मरामीत्यनुभयवसाय-
स्तदुत्तरक्षणे तमेव विशेषमवलम्ब्य भवति । यथानुभवत्वसामान्येऽप्यनुमित्यनन्तरमनुमिनो-
मीत्येव प्रत्ययो न त्वनुभवागीति तथेति भावः । यद्वा । लौकिकवस्तुतत्त्वनिरूपणे नास्माकं
प्रवृत्तिरिति लोके स्मृतिः संस्कारजन्यैवास्ताम् न वा, प्रकृते त्वलौकिकप्रदर्शनप्रस्तापेन
तत्सम्बन्ध्यमेतन्नमलौकिकमेवेति ज्ञापनाय तथोक्तिः । एतदेवात्रपदेनोच्यते । स्मृतिनाशो-
क्तेस्तदुत्तरित्वस्य वाच्या । सा चोत्पत्तिक्षणेत्तरक्षण एव नष्टेति ज्ञापनाय सद्यःपदं मूले ।
अन्यथा नाशस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तन्न वदेत् । एवं सति द्वितीयक्षणाधिकरणकनाशस्या-
प्राप्तत्वात्तदा 'तन्नाश इति ज्ञापनाय सद्यो नष्टस्मृतिरित्युक्तम् । तेनेदमप्येकमलौकिकं चरित्र-
मिति ज्ञाप्यते, आस्तिकैर्द्वितीयक्षणे लोके तन्नाशानङ्गीकारात् । एतेन भक्तिरसानुभावरूपत्वेन
मोहने विलम्बासहिष्णुत्वं भगवत उक्तं भवति । यथा स्वावतारार्थं गर्भसङ्कर्षणं तथेदमिति
भावः । यद्यप्येवं संस्कारजन्यत्वं तदजन्यत्वं वा न सिध्यति, तथाप्यत्र कालांतरेऽपि स्मृत्य-

भावस्य वक्तव्यवानष्टसंस्कारेभ्यो वदेत् । स्मृतिनाशस्य सत सम्भवेन तदुक्तिस्तदर्थं मोहो-
 क्तिध न स्यात् । एवं सत्यन्यथानुपपत्त्यैव तेनानुभवेन स्मृतिरेवोपपन्ना सा चोक्तरीत्या नष्टा,
 संस्कारस्तु न जनित एव, भगवदिच्छाभावादिति मन्तव्यम् । एतदेवामिसन्त्रायोक्तप्राचा-
 यैरेव भगवन्मतमित्यादि । किञ्च । संस्कारवादिना सगोपितमन्त्रिमितकारणवेनाष्टस्यापि
 स्मृतिहेतोर्वक्तव्यं आवश्यक्त्वाद्यापानां च तदेवास्तु, कृतं संस्कारेणेत्याशयेनापि तन्निषेध
 उक्तः । न चानुभवस्याविहितत्वेन तदजनकत्वात्प्राचीनस्य तस्यानुभवं विनाऽजनकत्वात्तस्य च
 नष्टत्वेन सहकार्यभावात्स्मृतिरेव न स्याद् अनुभव विनापि वा स्यादिति वाच्यम् । अनुभूत-
 दृष्टसंयोरन्यतरस्य सहकारित्वात् । त्वयापि सदृशादेरनुगतस्यैवोदबोधकत्वाद्गोकारात् ।
 एतदेवोक्तम् स्मृतिरपीत्यादिना । नाशयते चेति । स्वसमानाधिकरणस्वसजातीयप्रागभावस-
 हभूत क्रियत इत्यर्थः । न च प्रतियोग्यभावर्योक्तजानकत्वान्नैवमिति वाच्यम् । व्यक्तिमे-
 देनादोषात् । न चैकजातत्वेपि तथेति वाच्यम् । जानजातीय उभयोरपि जनस्त्वात् । नन्व-
 भावत्वेन कारणत्वे प्रतियोगिनः प्रतिबन्धकत्वापत्त्या नैवं वक्तुं युक्तम्, ज्ञानं प्रत्यभावस्य विप-
 यत्वेन कारणत्वान्न दोषः, संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकभावस्य हेतुत्वेनात्र तथाचामानादिति
 चेत् । अप्राप्यनुभवरूपत्वेन कारणत्वान्न दोष इति तुभ्यम् । अयथानुभवरप्रागभावेत्यन्ता-
 भावे च सति स्मृतिप्रसङ्गः । एतच्चानुभवा यदहितोत्तरक्षणेपि स्मृतिमङ्गीकृत्योक्तम् । सदनङ्गीकारे
 तद्व्यसस्यैव सहकारित्वं वाच्यम्, तच्चोक्तत्वेनेति भगवन्मतानुवादप्र-थो यथाश्रुत एव
 साधीयान् भवतीति सर्वं सुस्थम् । न चैव यागजार्वांसिद्धिः । श्रुत्या यागस्य हेतुत्वमुक्त
 मिति तदभावस्य तथा कथनायोगात् । प्रतियोग्यभावर्योक्तजनकत्वदर्शनाच्च ।
 ननु घटतदभावयोः स्वसमूहालम्बिज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति चेत् । सत्यम् । प्रति-
 योगितावच्छेदकधर्मस्यैव यत्कार्यजनकतावच्छेदकत्वं तत्कार्यं तद्व्यसेन न जन्यत इति
 हि नियमः । तत्र यागत्वस्यैवोभयजनकतावच्छेदकत्वान्न तथा वक्तुं शक्यम् । प्रकृतेऽनुभ-
 वस्याजनकत्वान्नोक्तदृष्टप्रापत्तिः । अत एवानुभूत स्मर्यत इति व्यवहारो भूतेतानुशास-
 नादतीतानुभवविषयत्वमेव तदर्थं इति ध्वंसस्यैव हेतुत्वमगम्यते, अतीतमनुभवविषयत्वं
 यत्रेत्यर्थो द्वेयः । श्रुतिबलायोगेन तथा वक्तुं शक्यमिति आरोपणात्पूर्वमकृत इति ।
 अङ्गारोपणनिरूपणात् सा तथा कृत इति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । मोहसहित इति । शुद्धं हि
 जलदिकमन्ययोगेन मलिनं भवति । प्रकृते च प्रकृदोपि स्नेहो न निरपधि, किन्तु पुत्र-
 त्वोपाधिक इत्याशयेन कलिलोत्तेत्यर्थः । यदा । पूर्वोक्तज्ञानं सति भगवति भक्षणशय-
 नशोनोष्णादिधर्मास्फूर्तिः सहजा । स्नेहे च सति तस्फूर्तिः सहजा । तथा चोभयोर्विरोध
 इति स्नेहसम्बन्धो यः कलिल कलहो विरुद्धधर्मोपमर्दनमिति यावन् त लान्ति न्विकरोत्ये-
 तादृशं हृदयं यस्या सा तथेत्यर्थः । तेन हि ज्ञाननिरोभावपूर्वकः स्नेहभर उक्तो भवति ।

ज्ञानं निरूप्य तदन्ते स्नेहस्य प्रकृष्टवृद्धिकथनं तत्फलत्वाभिप्रायेण । अन्यस्य तत्वेनानुक्तेः । अन्यथा तु ज्ञानस्य निष्फलत्वापत्तिः । अननुसन्धानेपि वैदिकसंस्कारस्यालौकिकातिशयजनकत्ववज्ज्ञानस्यापि स्नेहवृद्धिहेतुत्वमिति भावः । जातिकुलधर्मपरता मातृत्वं च पूर्वावस्था । स्नेहवर्धिन्या मायायारततत्वात्स्नेहेनः सततमन्ययागपूर्वकं भजनमेव भवेदिति विहितभक्तौ प्रवेशः स्यात्, न तु पुष्टिमार्गीयलीलासाधुमव इत्यर्थः ।

नन्दः किमकरोदित्यत्र, पञ्चभिरुत्तरदाने तापर्यमाहुः कर्मव्युदासस्येति ।

नेदशं फलं कर्मणो भवितुमर्हति, किन्तु महदनुग्रहस्यैवेति कर्मव्युदासस्य
१०-८-४६. वक्तव्यत्वात् तस्य चाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपशुसोमात्मकत्वेन पञ्चा-
त्मकत्वात् तावद्विस्तृत्युदासोक्तिरित्यर्थः ।

कृष्णोदारेत्यत्र, उदारत्वोक्तितापर्यमाहुः साधनफलमित्यादि । अधिकारः

साधनम् । तस्य हीनत्वात् तज्जन्यं फलमपि तथा । अथवा । सुखसाधनरूपं

१०-८-४७. वैदिककर्मणः फलं पञ्चादिरूपं तथा । साध्यफलं स्वर्गादि मोक्षान्तम् ।

'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ती'ति श्रुतेस्तथा । ॥ परमानन्द एव चेत्तथा ।

तदा पञ्चादि तज्जन्यं लौकिकमलौकिकं च सुखं तादृशमेव परमानन्दरूपमेवेत्यर्थः । लौकि-
कवदिति । लौकिकवत् परिदृश्यमानं परमित्यर्थः । लोके वेदे च फलात्साधनमपकृष्टं
दृष्टम् । यत्र परमकाष्ठपत्रं वस्तु साधनं तत्र तत्साध्यफलस्य का वार्तेति भावः ।

अस्तिवस्तुक्त इत्यत्र, फलग्रहणार्थमित्यादि । अत्रायं भावः । पुरुषोत्तमानन्दाधिष्ठानं

ब्रह्मानन्द इति तद्योग्यवार्थं ब्रह्मानन्दता महदनुग्रहेण सम्पन्नास्मिन्, तदा हि

१०-८-५०. सर्वत एवानन्दरूपमूर्तिर्भवति । एवं सत्येतेनैव पूर्णार्थज्ञाने पुरुषोत्तमाधिर्भावः

स्वस्मिन् भविष्यतीति भक्तिरसानुभवार्थमुक्तं बाधकमंशं त्यक्त्वा तथा प्रसिद्ध इति ।

अपुत्र इति । निषेकादिहेत्वभावादिति भावः । मोक्षदानार्थमिति । भजनानन्दो भक्तिमार्गे

मोक्षस्तदानार्थमित्यर्थः, न तु प्रासङ्गिकमिति । प्रासङ्गिकं प्रयोजनं प्राकट्यहेतुर्न भवितुं

शक्नोतीत्यर्थः । प्रासङ्गिकप्रयोजनान्तरमाहुः सर्वार्थमिति । स्वरूपकीर्तिभ्यां सर्वोद्धारार्थमपि

प्रकट इत्यर्थः । एतेनाप्युक्तमोक्षपदस्योक्तमोक्ष एवार्थ इति ज्ञेयम् । अन्यथा पुनरुक्तिवत्प्रसङ्गात् ।

नन्दचरणानां यद्विषयकोधिकारो येषां ता सर्वामिना निरोधो न कृतो भगवता ते

गोपगोपीदेवोच्यन्ते । अन्यथा वयस्यानां वज्रहीनानां चाग्रे सर्वाधिकनिरोधोक्तिर्विरूप्येत ।

अत एव सत्सङ्गव्यतिरेकेणापीत्येतत्तात्पर्यमुक्तम् ।

कृष्णो ब्रह्मण इत्यत्र, साक्ष्यार्थमिति । निःसाधनजीवनिमित्तं प्राकट्यं तदधी-

नत्वेन लीलाकरणादिकं च ब्रह्मणि श्रुतिविरुद्धमिति शङ्कानिरासं वेदात्मक-

१०-८-५२. तत्संमत्या कर्तुमित्यर्थः । अत एव अतिरप्याह 'नायमात्मा प्रवचनेन लभ्य'

इ युपक्रम्य 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति, 'ते ते धामान्युदमसी'ति 'विष्णोः कर्माणि पश्यन्ते'त्यादि । एतदर्थस्तु विद्वन्मङ्गनेस्वामिः प्रपञ्चितः । तेषां प्रीतिजनन इत्यादि । स्वेच्छया या स्थितिस्तदपक्षयाधिको व्यापारो भगवता न क्रियत इति ज्ञापनाय 'यसंप्रीतिं च' इत्युक्तमित्यर्थः । अन्यथा^१ लोलायाः प्रीतिजननोत्तरेण वासस्य स्वतःप्राप्त्या तत्कथं नमनर्थाकं स्यादिति भावः ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

नवमाध्याये निवारितापीति । ननु मायाकार्याद् भगवत्प्राप्यं वटिष्ठमिति भगवद्भूते निवारणे सत्यपि कथं गृह्यहृत्ये प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः पुनर्मोहि १०९१ तैति । निषेधेन पूर्वमोहापगमेनावश्यकमपि कार्यं त्यज्य न भगवत्परापि 'स मितमीदृशी मुख'मिति वाक्यात् मितेन पुनर्भगवता मोहिता सती तथा जातेत्यर्थः । ननु 'यामक्तिहेतु'वेन निरोधविराधि पूर्वमोहनमि याशङ्काभावायाहुः गुणगान इति । भगवद्भूतत्वा मोहस्य तद्वान्तेपि गुणगानार्थमेवानुदित्यर्थः । मोहेन्मितमिति रूपमयम् । विषयासंलक्ष्य भगवद्भूतत्वं च । तेन दान्यामुक्तमिति शेषः । तयोर्वस्वरूपनिषेधानुचित इत्याशङ्क्य तन्निमित्तमाहुः ततः श्रमोभवदिति । ततः श्लोकद्वयान्तरमकेन श्रमोभवदिति निरूप्यत इत्यर्थः । यत् एवमतो भक्तवत्प्रेक्षासहिष्णुत्वेन स हृत इत्याहुः अत इति । लोके धनपुत्रार्थमिति न्यायेन भगवदर्थमिदमिति ज्ञानेन माता प्रवृत्तेति कथं कोप इत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः भ्रान्तेति । भगवत्तत्तदपेक्षाभावात्^२ तथापि भ्रम इति तथा । एतादृश्येव भक्तिमार्गमयादिति ज्ञापनाय भवेदित्युक्तम् । तान् यष्टिमहणादियनानित्यर्थः । तपोत्तः करणदोषादहं दुःखरूप भगवत्प्रापकं चेन्ननुधावनयनेन^३ तपस्त्वमुक्तम् । अत्रापि प्रचुरदोषमुद्धिमत्वात्तथा । अत एवाग्रे यष्टियागः । सर्वार्थमना दोषारोपनिवृत्तेस्तप्रापकस्य दुःखस्य भक्तिमप्यपानित्वं नोक्तम् । अत्रायं भावः । पूर्वमेव स्वप्रापणमकृत्वा तात्कालिकेन तत्र तथाकरणं कथंन रिगपो वाच्यः । स च पूर्वयष्टिमहणेन वत्प्रेक्षान्तरं तस्यागेन चातःकरणगत एवात दृश्यते । एव सति 'वार्थं मे दुःखं तप' इति वाक्यात् तद्वत्तालोकिविशेषहेतुस्तप इति तयोक्तम् । भक्तित्यानुक्तो हेतुस्त एव । एतदेवामिसन्धायोक्तं परोक्षेयादि । परोक्षवादविषय एवासात्किं चेदित्यादिनायुक्तः ।

दधिनिर्मन्थने काल इत्यत्र, क्रियाशक्तेरित्यादि । क्रियाशक्तिर्भुजयोः प्रतिष्ठिता ।

तदाधिदैविकश्चेद । 'इन्द्रियं वै दधी'ति श्रुतेस्तस्येन्द्रियरूपं तदिति तथा ।

१०९२

वस्तुनस्तु परोक्षवादविषय एवाशोनेनोक्तः । तथाहि । क्रियाशक्तेरिति पञ्चमी

हेतौ । भगवद्वियोगे^१ हि सर्वेन्द्रियगतस्तादृक् क्षोभो भवत्यतिप्रचुरो, येन तत्तदाधि-
दैविकस्यापीन्द्रियं क्षुभितं भवति । तदा भावविशेषैर्गुणगानं भवति । यथा वज्ररत्नानाम् ।
तदेतन्मसङ्गादुक्तं भगवत् इत्यादिना ।

सौमं वास इत्यत्र सुभूरित्यस्याभासः, नन्वेवमतिप्रक्रम इत्यादि । वज्रजनकलेश-

हेतुभूतानां नाशाय दुःखप्रापणाय च मृत्युयमौ तत्राजग्राविति कुचकम्पस्य
१०-९-३. क्लेशहेतुत्वेन तत्कर्त्री पूर्वोक्तदेवतां सौ कथं न तथा दृढवन्तादियर्थः ।

सर्वनियमनत्वेन तयोर्बन्धम् । दिक्पालस्यात्रातथात्वमिति जापनायेदमुक्तम् । भाव्यर्थः
श्रमरत्तरयागद्गीकारे तन्नेतौ न प्रवर्तेत । तथा च तदङ्गीकृत्य ममन्थेति सम्बन्धः । क्लेशे
भ्रूसङ्घोचसम्भवेनात्र च शोभनत्वेन तदभावात् क्लेशाभावो जाप्यत इत्याशयेनाहुः पर्यव-
सानादिति । तददण्डः पर्यवसानं । रज्ज्वाकर्षे सुजडस्यस्यापि व्यापृतत्वं भवतीति दक्षिणवा-
मयोर्बन्धाक्रमं तद्रूपत्वम् । अत्रायं भावः । अस्त्यत्र क्रिया द्विविधा । भगवत्सम्बन्धिनी
गार्हस्थ्यसम्बन्धिनी चेति । प्रधानत्वाप्रधानत्वान्यां^२ तद्रूपत्वमुच्यते । तत्तत्कङ्कणानां भक्ति-
मार्गीयनियमरूपत्वं कर्ममार्गीयदेवतारूपत्वम् । तदाधित्वात् । सुभूरितिवत्त्वतन्त्रवि-
शेषणत्वं सर्वेषामनुसङ्गाभरणकर्मत्वोक्तेस्तापर्यमाहुः क्लिष्टं सर्वत्रेति । क्लेशरूपसमानधर्म-
घटत्वं सर्वेष्वस्तीति जापनाय तथेत्यर्थः । विशेषणत्वोक्ती^३ प्रकारकावापस्या तदप्राधान्येन तत्क्ले-
शस्याप्रयोजकत्वात् तद्धेतुभूतमन्थनेनुचितं न जापितं भवेदिति भावः । शीर्ष्णः सभ्य-
लोकाधिदैविकरूपत्वेन तदुपरि जानिनां जीवन्मुक्तानामेव स्थानमिति तथोक्तम् । लीलाभ्य-
पातिनां भगवदात्म्यकस्यमिसन्धायैवं सर्वत्राचार्यैर्निरूप्यत इति ज्ञेयम् । प्रभौ स्नेहयनां
तथैव तत्सम्बन्धिव्यपि स्नेह इति मातुस्तादृक्श्रमदर्शने तदसहिष्णुत्वेन क्षोभान् मुक्तानामपि
स्वधर्मविस्मृतिर्भवतीत्याशयेन सा लक्ष्मीरित्याद्युक्तम् । किञ्च । सर्वमूलभूतभगवदा-
विर्भावरधानत्वेन सर्वमूलभूतवात्मातरि तादृशधर्मे सति तत्कार्यपरंपरायां न्यून एव तादृशत्वं
भवतीति भावेनापि तथोक्तम् । विशेषे बाधकमाहुः आकृतीत्यादि । मन्थनोत्तर्येव तदनु-
रूपावृत्तेरपि प्राप्तेस्तत्कथनं पुनर्मन्थनेत्केध^४ तथा स्यादित्यर्थः । एवं सति विशेषग्याव-
स्यवाग्याये मन्थनम्यानुचितं वजापनमेव विशेष इति वक्तुं युक्तमिति उच्यतेः परमार्थनश्च
तथावमुक्तम् । किञ्च । पूर्वं दधिनिर्मन्थने काल इति वाक्याद् गुणगानाङ्गत्वेन मन्थनमुक्तम् ।
तेन मन्थनेन न किमपि शिष्टमभूत् । तथैव चन्द्रोपि ख्यात निवारयेप्रभुः । निरोषाविरो-
धात् । एवं सत्यग्रे निषेधस्य बाध्यत्वात् तद्धेतुभूतं निरोधविरोधिमन्थनमवश्यं बाध्यमित्ये-

केन तदुक्तम् । एव सति विवृतिस्तथाविवेनि युक्ततरम् । अन्यथा निषेधोक्तिर्विरुद्धा
स्यादित्यभिसंधायाहुः शुकवाक्येत्यादि । मन्थनसामयिकादृतेः माधारणवेन विशि-
ष्टलीलारूपव न सम्भवतीत्युक्तमश्लेषलीलया गृहीतचेता' इति रक्षणं शुकवाक्यं तथा
स्यादिति या । उक्तरीतेस्तु माहात्म्यज्ञानहेतु वेन भक्तिजननवादुःकर्षः । पूर्ववदिति ।
निष्प्रमणो सवप्रदित्यर्थः ।

तमङ्कयारूढमित्यत्र, दैत्यानिमिति । उक्तन्यायेनाधिदैविकभूतपञ्चादङ्कस्य
भूस्थितास्तास्तथाकर्तुमित्यर्थः । मात्रा ग्रहणसम्भवेपि स्वयमङ्कारोऽङ्कस्येदं
१०९५ ता पर्यमुक्तम् ।

उत्तिष्ठमान इत्यत्र । वैदिकग्रिहोत्पादावग्रीकस्वदोषजनक यथा, तथा लौकिके
तल्लौकिकदोषजनकमित्याशयेनोक्त दोषजनक चेति ।

स जातरूपेयत्र, तत्रय निवारणीयमिति । यज्ञोदाया अपराधस्तनि-
प्र-यामित्रलोभस्य च नाशनमेतदमारणार्थमधिदैविकविज्रापनं चेति त्रयम् ।

१०९१६ आधिदैविकश्चैवाध्यात्मिक मारयेत्, मर्याशेन मारयेत्, तथा सत्यमिमकार्यं
न भविष्यतीति तद्वृत्तन्मारणस्य निवारणमत्रोच्यते । भगवात्स्वेतकालीनापराधहेतुमृत-
लोभमात्र नाशितवानिति पूर्वोक्तेन लोभं तदगत भाण्डं च स्फोटितवानित्यनेनाग्निमग्रमन्येन
न विरोधः । अत्रैवाग्ने त्रयमुपादयितुं मिश्रमिति । यथाधिदैविकेन तथा कर्तुमुद्यतम् ।
तथाया यज्ञोदा तदगत लोभं च भगवदेकस्मिन् । तदुपभोग्यत्वेन भोगविषयान्
दुग्धादीन्धा-यानुपादयितुं स तथेत्यर्थः । तेन कोषातिशयो निरूपितो भवति ।
तदुभयमपीति । आधिदैविक लोभ रजोगुणं चेत्यर्थः । ननु पुनर्दुग्धयोः समानप्रतीतिविषय वेपि
नैरं संभवतीत्यनुपपन्नमिदमित्याशङ्क्य तत्रोपपत्तिं यद-तो दृष्टमना भेदनम्यापि ता पर्यमाहु
दैत्याविष्टेवेति । मा यज्ञोदाग्निं प्रा पयोऽपि यिणी रनेहकला प्रमुयिस्मारकत्वेन
दैत्याविष्टैरोद्गतेति तथागमनमभूत् । तज्ज्ञास 'बालौकिकप्रसरेण करिष्यन्' सत्यश्च कपालानि
चाग्निहोप्रहवणी च द्रष्टुं च कृष्णाजिनं च शम्भा चोदयते च मुसले च दृष्टुं चोपला चैतानि
वै दश यज्ञाधुधानीति श्रुतेस्तथेत्यर्थः । तद्वृत्तणे पुत्रानुसन्धानात् तथा । तत्रैव
कथनमशुक्रमितीति युक्तम् । वस्तुस्तु भगवत्कृतो मोह एव तादृगिति तयावम् । अत
एवास्यापि लीलात्वं तथाप्यनुचितमगृहिति तथोक्तमाचार्यैः । जघास हैयद्रवमन्तरङ्गत
इत्यत्र, आधिदैविकदैत्यानामिति । भवद्दर्शनयोग्ये स्थाने भक्षणे तस्याः क्रोधो भवेत् ।
अतो यत्र भक्षणे कृते तदनुपादस्तत्र तथावृत्तवानिति भावः ।

मर्काय काममित्यत्र, पूर्वमपि दैत्यावेशेनेति । पूर्वमपि यत्सम्पादितं तन्मर्काय यच्छतीति सम्बन्धः । तत्र हैयज्ञवगतं हेतुमाहुर्दैत्यावेशेनेति ।
 १०-९-८. भर्तीयषदार्थस्य स्वयमनङ्गीकारात्^१ । क्रूरे विनियोगाच्च दुष्टत्वं लक्ष्यते । स चालौकिक एव दोषो घाच्यो, लौकिकस्यादर्शनात् । तदेतदुक्तं दैत्येत्यादिना । शकटदृष्टान्तेनान्यत्राप्येवंभूते दृष्टिः कार्येति नासम्भावना कानित् । चौर्यविशङ्कितेक्षणमित्यत्र ।
 तस्याश्चौर्यदोषनिवारणायेति । पुत्रस्नेहह्नुतेति वाक्यात् भगवदेकभोग्यस्तन्यनिरोधक्षौर्यम् । तच्च तवीयवस्तुनो यथेच्छं विनियोगकरणेन सन्तोषानिवार्यते । विशब्दस्य कालवाचित्वपक्षमावायाहुः तस्या ज्ञानं कालेनेति । बालत्वं ज्ञात्वा तथा व्यवहरतीति तथा । 'पृष्ठे वृतो मे यदधर्म' इति वाक्यात्पृष्ठभागदिशि पापस्थानमिति तत्र व्याप्ता दृष्टिस्तद्विषयिणी भवत्येवेति भावेन पापदृष्टिरित्युक्तम् ।

विस्त्रंसितकेशबन्धनेत्यत्र, उत्पत्तिप्रलयावित्यादि । कशब्देशशब्दयोरुत्पत्ति-
 लयाधिष्ठातृदेववाचकात्तद्वाच्यस्यात्केशानां तयोस्तत्र सर्वं ज्ञायते । तास-
 १०-९-१०. स्वनैव तदधिष्ठेयोऽपत्तिलययोरपि । एतादृशान्मुक्तानां युक्तमेवाजननम् । अन्यथा स्याधिष्ठातृसहितोऽपत्तिलयाधिष्ठानाभ्युतिर्ब स्यादिति भावः । तत् इति । तादृशानां बन्धादित्यर्थः ।

न चान्तर्न बहिरित्यत्र, किञ्च जगन्मयोयमित्यादि । जगच्च य इत्यत्र
 १०-९-१३. चकारार्थकथनमिति ज्ञेयम् ।

तद्वाम बध्यमानस्येत्यत्र, भगवता स्वस्मिन्दोषद्वयमित्यारभ्य ज्ञापयि-
 तुमेवमाहेत्यन्तम् । अत्रेदं प्रतिभाति । बहिः प्रकट एव प्रभौ पुत्रव्यवहार^२
 १०-९-१५. इति तत्कृतमन्त स्थितस्याज्ञानम् । दोषारोपे बहिरनुभूयमानोऽप्यननुभूयमान इव भवति । दोषज्ञानपराभूतत्वाद दृष्टे । तदिदमुक्तमन्तर्बहिःस्थितिमित्यादिना । मूलस्थविज्ञोपपन्नद्वयतात्पर्यरूपं लीलापदार्थानां सच्चिदानन्दरूपरूपमभिप्रेत्य दास्य ज्ञानकरणे निरूपिते । अनु ज्ञानेन वस्तुन्यथाभावाभावेष्टनमसम्भवि, दास्यस्तथास्वे सुतरां तपेति चेत् । अत्र वयं वदामः । अत्र हि भगवान् भक्तप्राधान्येन लीलां करोति, अतो यथा मर्यादाभक्तिमार्गे भगवद्विषयकापराधे भक्तानां दण्डः कालादिमिस्तदधिकारिभिः क्रियते तथा^३ (पुष्टि)पुष्टिमार्गे भक्तविषयकापराधे यथैव ते चिकीर्षन्ति, तथैव प्रसुरङ्गीकरोतीति वस्तुस्थितिः । अत्र भजनविरोधिभावजननमेवापराधः । एवं सति पुत्रवेङ्गीकृते तद-
 माङ्गीकारोपि जात इति मातृनिषेधवस्यापि स्वस्मिन्नङ्गीकारात्तत्स्वामिकदाज्ञानमपि तादृक्

सामर्थ्यं दत्तमस्तीति तथा । इदमेवोक्तमन्यथा बहिरपीत्यादिना । एवं सति दामभि-
 निर्यमने दण्डसम्पत्तिर्भवति । अत्र तथामावेद्गद्वयं प्रतिबन्धकं निसर्गेश्वरत्वनिसर्गदास-
 त्वलक्षणं भगवत्तदासगतम् । न हि दासनियम्यः प्रभुर्भवति । यद्यपि मातृनियम्ययमङ्गो-
 कृतमिति तेनैव सर्वात्मना नियमनं सम्भवति, तथापि यथा भगवद्धर्मवेनाङ्गीकारो बलिष्ठ-
 स्तथैश्वर्यस्यापि तथात्वादवाध्यत्वाच्च न तथा सर्वात्मना भवितुमर्हति । उक्ताङ्गीकारापरं
 तावद्वेष्टनमभूत् । भक्तेषु प्रमुनियम्यवस्यापि नित्यत्वात् । अतस्तथा न्यूनमभूत् । अत एव
 सर्वोपयोग्यरूपमानेन न्यूनतोक्ता । अग्रे त्वीश्वरत्वेनाग्यथा कर्तुं समर्थत्वात्तदेव स्यनियमने
 साधकं कृतवानिति वक्ष्यते कृपयासीत्स्वबन्धन इति पदेन । कृपाया ईश्वरधर्मवे-
 नैश्वर्यमेव कारणत्वेनावगम्यते । अन्यथैतत्कार्यं न स्यात् । भ ह्रीश्वरादन्यः स्वस्वरूपमया-
 दातिरुमणे^१ जीवस्वरूपमयादातिरुमणे च समर्थो भवति, अस्यतन्त्रत्वात् । यथा जगत्क-
 र्तृवादेरीश्वरधर्मवेषि नैतादृशां तथा भक्तानामप्येतद्वर्तिपौरुषमिति ज्ञाप्यते । यद्वा । बन्ध-
 नन्यूनतोर्ययोर्मध्ये विशेषणद्वयकथनेन तयोस्त्वयः हेतुत्वमभिप्रेतमित्यवगम्यते । य-धने
 तयोर्हेतुत्वमुक्तम् । तादृशन्यूनतायामपि तयोस्तथात्वमुच्यते । विशेषणाभ्यां हि तज्ज्ञानप्रकार
 उच्यते । भगवांस्तु निरपधिस्नेहेन दोषारोपभावयुक्तेन वशे भवति । तथा च पुरत्वेन
 स्नेहः सोपाधिरिति दोषारोपश्चास्तीति वशीकरणे प्रतिबन्धकमेतद्वक्ष्यमिति ज्ञापनाय द्व्यङ्गुल-
 न्यूनतोच्यते । अत एव स्वपदम् । यद्वा । स्वार्भकस्य कृतागतः इति मातृविशेषणम् । अतु-
 ल्यागावगूर्णबन्धनोद्यमे कृत्वा कृतागतम् । प्रथमतोर्भक्तस्तत्रापि स्वयैव तादृशे तथा
 कृत्स्नः अनुचितेति ज्ञापितम् । तथा चैतादृश्यास्तदाम तथाभूदिति सम्बन्धः । तथा च याश्चा-
 भ्यन्तरापराधवासम्बन्धित्वात्तथा न्यूनमभूदिति भावः । दामसामर्थ्यं सत्यपि भगवद्विच्छया
 तथात्वे न्यूनं चकोमयुक्तं न्याय । तथा चैवमुक्त्या वस्तुस्वाभाव्यादेव तथात्वमिति
 बोध्यते । पूर्वापरयोर्भगवत् एव सत्त्वादिवादिष्यतस्याय भावः । 'एवं सन्दर्शिते'ति
 वाक्यात्तददर्शनार्थमिमां लीलां कृतवानिति गम्यते । यद्यपि भक्तनिवेदितानवलम्बण-
 पाङ्गीकारेण भक्तेच्छयैवेति सोपि तथा भवति, तथापि तेषामिष्टवाङ्मोके तदङ्गीकारो न तथा
 तद्वोपेकः । बन्धनं तु दुःखहेतुत्वेनानिष्टं लोके इति तदङ्गीकारस्मृतरा^२ तयेत्यनेन प्रकारेण
 प्रदर्शितवानित्युच्यते । अत एवनेवंभावे तत्र दर्शिनं भवति, किन्त्वेवंभावेनैवेत्याशयेन मूल
 'एवं सन्दर्शिते'त्युक्तम् । किञ्च । ईश्वरे दुःखाभावेन तथा भक्तेच्छापूरणे न कोपि विशेषः
 सिध्यति यद्यपि, तथापि मात्रतिरिक्तभक्तानां शरणेपि दुःखहेतुरिदमिति भक्तदुःखहेतुरागं
 भक्तिमार्गविरुद्धमिति सर्वथा पुरषोत्तमस्याकर्तव्यं भवतीति तस्यापि कारणेनातिशयेन

तथात्वं बोधितं भवति । एवं सत्युदस्य व्यापकत्वाच्च कुत्रचित्स्थितिवद्गुणवृष्टभागे पार्श्वयोश्च दास्यः स्थितिर्न विरुद्धा । किन्तु दास्यावच्छेद्यत्वं विरुद्धम् । तच्च तदाद्यन्तयोर्मेलने भवति । यद्यप्युक्तदेशे स्थितिबधधात्रापि स्थितिस्तथोक्तदेशे तन्मेलनवदत्रापि तत्सम्भवति, तथाप्यत्र स्वरूपप्राकट्यात् तद्वर्माणामपि व्यापकत्वादीनां प्रकटत्वेन स्वकार्योन्मुखत्वात् तत् संभवति । स्वस्यैवावच्छेदकत्वे तत्साधनोच्छेदप्रसङ्गः । तथा च दामाद्यन्तयोः सतोदरेणैव न तथा सम्भवतीति न्यूनताया आवश्यकत्वेन प्रथमातिरुम्भ इति न्यायादल्पेत्यादिनोक्तहेतुना च तथा न्यूनमभूत् । अग्रे 'कृष्णः कृपयासीत्स्वयन्धन' इति वाक्यस्त्वयमेव स्वरूपमर्थादामतिक्रम्य तथाभवदित्युक्तम् । 'सर्वतः पाणिपादान्त'मित्यत्र तत्स्वाभाविकधर्मरूपवसनभूषणविशिष्टानामेष देशपरिच्छेद उक्त इति न तैरवच्छेदः शङ्कीयः । व्यापकत्वस्येति । स्वाभाविकव्यापकत्वस्यैवानवच्छेद्यत्वे हेतोः सत्त्वात् कृत्रिमतःकरणमप्रयोजनक्रममुक्तं चेति भावः । अन्यपरिमाणत्वेन प्रतीयमानस्यैव तदधिकपरिमाणवत्त्वमवच्छेदकाधिक्येपि सर्वत्र समानपरिमाणत्वेन प्रतीयमानत्वं च चन्द्रन प्रतिविम्बयोरस्तीति तद्दृष्टान्तमाहुः प्रतिविम्बादाविति । यथा द्वादशसहस्रयोजना नकत्वेपि चन्द्रमण्डलस्येतो व्यापपरिमाणकं तद् दृश्यते तावत्परिमाणक्रमेवोदञ्चने सरस्सरिप्रसृतिषु च, तथात्रापीत्यर्थः । तथा सति तु पूर्ववैलक्षण्यज्ञानादशस्यताज्ञानेन भूयो योजनासम्भवोपि । इदमेवोक्तं वैलक्षण्यज्ञानादित्यनेन । यद्वा । तदैव निकटस्थमणिस्तम्भादिगतभगवत्प्रतिविम्ब आदिपदान् उच्छायायां च पूर्ववदेवोपालम्भादित्यर्थः ।^१

कृष्णस्त्विहत्याभासे, एवं स्वमनोरथ इत्यादि । अधुना चितो मातुर्गमन-

मुच्यते, अमे बभूव ऊचुरित्यनेन तेषां तत्र स्थितिर्ज्ञाप्यते, नाप्येषाम् । एवं

१०-९-२२.

सत्यर्थाद्गोपीनां गमनमुक्तं भवतीति तदिदमुक्तम् । एतास्तु तादृशं तं द्रष्टुम-

क्षमा इति तादृगोदेषि संमुखं मुखं न कृतवय इति तद्गोहाद् बहिरेव प्रसन्नमुखा जाता इति ज्ञापनाय विशेषणमुक्तम् । एवं स्वमनोरथे सिद्ध इति तु मातुर्वैयर्थ्ये हेतुरुक्तः । अथवा, अधुनाऽन्यनाभिष्टप्रियस्तदभिलाषिण्यो दास्यन्तवन्धनाभावं दृष्ट्वा स्वार्थे सन्दिहाना जाना । सम्पन्ने तस्मिन्स्वमनोरथेपि सेत्स्यतीति निश्चयेनैतासामेव स सिद्ध इति तथोक्तम् ।

इति नवमोऽध्यायः ।

दशमेऽध्याये त्वमेव काल इत्यत्र, वस्तुनः परिच्छेदकत्वमित्यादि ।

ननु समवेतस्य वस्तुनो घटादेः परिच्छिन्नत्वेन तन्समवायिनो भगवतोपि

१०-१०-३०.

परिच्छेदापात इत्यत आह वस्तुन इत्यादि । सर्वं प्रसेति वादी सर्ववादी ।

तथा च तस्मिन् स्वस्यै सर्वमवनसामर्थ्येन वस्तुरूपेणाप्याभिर्भात इति न सत्त्वपरिच्छेद-
'शब्दा' भगवतीत्यर्थः । अथवा समवेतस्य परिच्छिन्नत्वेऽपि न समवायिनस्तथा न सर्वेषां वादिनां
'सम्भेद', शब्दस्य तथात्वेऽप्याकाशस्यातथावादित्यर्थः ।

शृण्वणैरित्यत्र, 'तेषां धर्माणामित्यादि । भगवदग्रहणहेतौ सत्यप्यग्रह इति वक्तुं
तद्वेतुमाहुः 'तेषामित्यादि । तेषां घटादीनां त्वदाश्रयत्वादाश्रयस्य च
'१०-१०-३२ सहभाननिपमात्तथा भवितुं युक्तमित्याद्यप्येव धर्माणां घटादिधर्माणामपि
तथात्वाद्भिन्नसहभाननियमात्तत्वेत्यर्थः । यद्यप्येवं धर्मिपदमनर्थकं तथापि प्रत्येकं 'भिन्नहे-
तुकथनार्थमिति ज्ञेयम् । एव सत्यप्यग्रहे हेतुमाहेत्याहुः तत्र हेतुरिति ।

इति द्धमोघ्यायः ।

'एकादशेऽध्याये प्रकरणतात्पर्यनिरूपणे । वसचारणदोषस्य 'निवृत्तिर्व्यसमागममिति
तन्निवृत्तिरूपं तदित्यर्थः । अनीश्वरस्यैव कर्म वसचारणमितीश्वरस्य
'१०-११-० सत्करणमनुचितमिति दोषबुद्धिस्त-मारणकथया निवार्यते । न ह्यनीश्वर एवंभूतं
ज्ञातुमेव हन्तुं वा शक्तो भवत्यतस्तन्निवृत्तिः । किञ्च '। तस्यामुरवेपि वससात्पयतयू-
'थगतत्वाम्बा त सम्बन्धिवं लक्ष्यत इति पशुत्वेन कण्टकशर्कराक्षेत्रप्रवेशहेतुभूतमात्र एव
निवर्तित इति ज्ञायते । तथा सत्यपराध इत्यादि । एव सति वससात्तचारण च । तयो
सम्बन्धिदोषस्यैवार्थः सम्पद्यते । भगवद्गीतेषु प्रवेशस्य फलं करकलमन्वयः । दोषबुद्धेः
फलं स्वरूपनाशः । तेन निर्दोषपुनरुद्भा भक्तसह कार्यो, न त्वन्वयेति जापित भवति । मूले
भक्तानिष्टनिवर्तने लोकावेदयोरगणना च । गोपालदोषेति । दम्भस्यैव लोभादुत्ताम्बा इवा-
न्तःकरणे भगवत्तिरोभायकत्वमिति सेवकोना सोनुचित इति तद्रूप यकं मारितवानित्यर्थः ।

दर्शयन्तं छिदामित्यत्र, ब्रजे यावद्विधा इत्यारम्भ्य भगवानुवाहेत्यन्तम् ।
इदमत्राहूतम् । प्रसुपुत्रेन सर्वेषां यथेच्छं भगवति व्यवहर्तुमशक्यत्वे सति
'१०-११-२ यदि भगवास्तत्तद्भावानुरूपं तेषु स्वयं न व्यवहरेत्तदा रूपचेष्टादिभि-
र्भगवदाल्लेपादिविषयक उरुट उल्लङ्घनो भावः स्वविषयमग्राप्य को वेद किं पुर्यादतस्तथा
करणमावश्यकम् । इमे एवं बहूनास्तत्किंवहने उक्ते । भगवता यत्र कुत्रचित्तथा-
'करणे तेषां च सर्वसमक्षं यथेच्छं करणे बाधवेनैव लोकाविगानमपि । 'इदमेव बालचेष्टि-
'तैरियनेनोक्तम् । किञ्च । परम्पराहर्षजनन एवेयं व्यग्रस्था यत्र, तत्र साक्षात्स्वरूपेण येषु
'तज्जनन तेषां रीति कथं उक्तुं शक्येत्याशयेन बालचेष्टैतैस्त्वस्याभासमाहुः तदपीत्यादि ।

१ भवति मूले । मू. पा. २ एव मू. पा. ।

करणस्य व्यापारत्वेन बालचेष्टितानामेवात्र तथात्वम् । यत्र स्वरूपमेवासक्तिहेतुस्तत्र साक्षात्-
ज्जननमिति ज्ञेयम् ।

गोपदृष्टा इत्यस्याभासे, सर्वदेवाधिष्ठितेति । आधिदैविका इन्द्रादयोऽन्तरङ्गसेवका
१०-११-१०. भूत्वा तत्तल्लोपयोगिस्थानं सज्जीकृत्य प्रभुं प्रतीक्षन्त इति तथात्वम् ।

मुक्तः कथञ्चिदित्यस्याभासे, उत्पातत्वं चेति । न स्यादिति शेषः । प्रतिकारवत्
१०-११-१३. एवोपातशब्दवाच्यत्वादिति भावः ।

बृहन्बालानित्यादियु । तदा केवलं स्वोपकरणमात्रपरत्वे तामसत्वं, प्रभुत्वेन कर्म-
मार्गाधिष्ठितसहितत्वेन च राजसत्त्वम् । प्रमाणप्रकरणे यशोदानन्दनिरोधो
१०-११-२०. मुख्य इत्येतत्प्रकरणार्थभूतनिरोधतारतम्यज्ञापनाय सात्त्विकत्वकथनम् ।

अनुकृत्य रुतैर्जनून्तित्यत्र, तेषां दोषदूरीकरणार्थमिति । लीलाविरोधिभावप्रकटनं
दोषः । अलौकिकवैज्ञानं च तथा । प्राकृताननुकरणं च सञ्चेतुः । तथा च
१०-११-२९. तदजननार्थं तदनुकरणमित्यर्थः ।

पितरं जगद्गुरोरित्यत्र । तस्यैतन्निर्दर्शनार्थमिति । यथा गोपालस्तनुरपि
तत्पितृत्वेन परब्रह्मरूप एव, तथा प्राकृतसंघातेषु प्रतीयमानोपि जीवोत्तररूप
१०-११-४०. इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः ।

१०-११-४२. निष्ठापनैरित्यत्र, ब्राह्मणोपीति ^१ ।

सूक्ष्मरूपेण विश्वासमुत्पाद्य प्रतिबन्धके । तेनैवापगते स्वेष्टरूपमायिष्करोति हि ॥ १ ॥
भक्तार्तिहृतिरिष्टासिः फलं तदितरेष्वपि । निरोध्येषु प्रभो दोषारोपाभावः फलं विह ॥ २ ॥
कदानिजिभक्तानां पित्रादीनामनुजया । तत्संगतस्तत्र लीलाः कुर्वन् कृष्णो विराजते ॥ ३ ॥
कचिपरस्परं गुप्तानुरागवशतो बने । कथञ्चिद् भक्तसंगे सत्यनिशं रमते प्रभुः ॥ ४ ॥
कदाचिद्भक्तपित्रादिनिषेधेपि निजाग्रहात् । नयति स्वेष्टदेशास्तं चातुर्येण प्रतापवान् ॥ ५ ॥
कदाचित् कौतुकावेशं आपयन् स्वस्य गृध्वसौ । अन्यसंगमिष्टृत्यर्थं बानरैः सहितः प्रभुः ॥ ६ ॥
पुलिनस्थितभक्तापर्यै बहुघोषायकार्यमूत् । तत्स्थितप्रतिबन्धं च नाशयत्येव सर्वतः ॥ ७ ॥
अन्यधेदभिमानेन भक्तनैकव्याप्त्यात् । बालभावाग्रहैर्नैव समपास्य तदा स्वयम् ॥ ८ ॥
स्थित्वानेकविधा लीलाः करोति व्रजवल्लभः । ^२स्यापयित्वान्यगमनप्रतिबन्धकमात्मनः ॥ ९ ॥
केवलस्य गतौ तत्र साधनं विदधाति च । भक्ता हि विविधैर्भावैर्युक्ता हरिरपि क्वचित् ॥ १० ॥
एकत्रैवास्त्रिलान् भावान् क्रमेणोत्पाद्य तान् रसान् ।

मुहुक्ते कदाचित् प्रत्येकं तत्र तत्र स्थितस्तथा ॥ ११ ॥

अथवैकत्र पुलने वेणुनादनलीलया । संगनेष्वगिलान् भावरमान मुद्केयुदारधीः ॥१२॥
 एतदेव ब्राह्मणोपीत्यादिनोक्तं सुगोपितम् । एतदग्रे मूलरूपलीलेत्यादि निरूपितम् ॥१३॥
 तद्भाषः प्रोच्यते सम्यक् तदनुग्रहतः स्फुटः । प्रमाणास्यप्रकरणोपसंहारं हि शुद्धता ॥१४॥
 ब्रह्मता नोच्यते चेत् तत्सिद्धं नो भवति द्वयम्^१ । अत एव त्रयं प्रोक्तं ब्रह्मतापरिचायरूपम् ॥१५॥
 सर्वाज्ञातस्वरूपं हि ब्रह्म पूर्वं रिरंसया । ततोऽखिञ्जगद्रूपं भूया तत्रातिदुस्तराः ॥१६॥
 मर्यादाः कुरुते लीलासिद्धये यद्वा प्रपञ्चत । अतीतस्यास्यै भक्तिमार्गानप्यकरोद् दृढान् ॥१७॥
 अक्षेपवेदशारोक्तफलमोगाय वेदताम् । आत्मनः प्रकटीकृत्य क्रीडर्तव्यमपि मूच्यते ॥१८॥
 भक्ताः सर्वं परित्यज्य प्रमुप्राप्त्यै यथा रह । स्थितास्तथा चेत्कुरुते स्वयमेव^२ तत्र परः ॥१९॥
 यतो नान्यप्रतिज्ञेयं 'ये यथे'त्यादिनोदिता । साक्षात्स्वरूपदानेन परा लीलेयमि यपि ॥२०॥
 लीलामन्त्रिणं वस्त्वत्र सर्वं भगवत् । प्रवर्तस्वतो वेणुनादो वेदा मकोत्र हि ॥ २१ ॥
 एतत्सर्वं ज्ञापयितुमेतल्लीलात्रयं शुक्लैः । उक्तमित्युक्तमाचार्यैर्गोप्यत्वं चापि सूचितम् ॥२२॥

अग्रेऽध्यायप्रयं मक्षिममित्युक्तम् । तत्र 'कौमारं जहत्तुः' 'ततश्च पौगण्डवयः-
 ध्रिता'विति युक्तं सन्दर्भ इति । मध्ये-यकथा 'त्वेवं विहारै'रि यस्य 'ततश्च पौगण्डवयः' इत्यस्य
 च यत्रा नोकेति ज्ञायते । अन्यथैतदध्यायत्रयानन्तरमेव कौमारस्यागं वदेत् । किञ्च,
 'पौगण्डे परिकीर्तित'मिति वाक्यात् पूर्वाध्याय एव तत्राग्रे 'स्ततश्च पौगण्डवयःध्रिता'विति
 वाक्यं विरुद्धं स्यात्, तदनर्थकं च । तृतीयाध्यायान्तं 'येवं विहारै'रिति श्लोकोधुना कैश्चित्पु-
 स्तकेषु लिख्यते, तदप्रामाणिकमिततोतोपि तथात्वं तेषां ज्ञेयम् । भगवत्प्रियादृत्तलीलानुवृत्ति-
 ध्वेतदनुवृत्त्यभावात् । तृतीयस्कन्धे श्रीमदुद्धवैर्द्वादशे स्कन्धे मूलेन 'चैतत्कथाया अकथनाच्च ।
 'न भारती मेह मृषोपलदयते,' 'न वै कचि-मे मनसो मृषा गतिः', 'न मे हृषोकाणि
 पतन्त्यस-पथ' इति ब्रह्मवाक्यविरोधश्च । ईश्वरे तत्त्वेन ज्ञानवतस्तत्परीक्षाकृतेर्महानर्थरूप नाद्,
 'भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचि'दिति भगवद्वाक्यविरोधश्च । तौकेन
 जीवहरमित्यादिनिरूपकस्य सदेवशब्देन ज्ञानवतस्तादृग्धाष्टौस्यासम्भवाच्च । आचार्यैः
 प्रसिद्धिमात्रेण विवृतमित्यस्माभिरुपेक्षितम् ।

इति श्रीप्रमाणप्रकरणम् ।

प्रमेयप्रकरणम् ।

द्वादशोध्याये प्रकरणार्थोक्तौ, गोपालानां निरोध इत्यादि । एतयोर्निरोधो
 मुख्यतयोच्यत इत्यर्थः । मध्यमोयमिति । वयस्यानां स्वामिनीनां चाग्रेस्मान्निरोधादधिकस्य

१. 'द्वय'मित्यत्र मूले टिप्पणमेवम्—'प्रकरणस्य प्रमाणत्वं शुद्धमज्ञातं च तद्वक्षणायोगात्
 प्रमाणाभावात् ।' २. स्वयमेव मू. पा. ।

तस्य वक्ष्यमाणत्वादेतत्प्रकरणोक्तस्तमपेक्ष्य स तयोरपि मध्यम एवेत्यर्थः । पञ्चधैवेति । धेनुककालीयदावाग्निद्वयप्रलम्बनिग्रहात्मक इत्यर्थः । साधारणानां व्रजस्थानामेतेना-त करण निरोधप्रतिबन्धकापगम उक्तः, वयस्यानां ससीनां तु मुख्यत्वेन निरोध एकैकेनाध्यायेनोक्त इत्याहुः उभयेषामिति । तत्र निमित्तमाहुः स्नेहाधिक्येति । साधारणापेक्षयाधिकस्नेह-
ज्ञापनार्थमित्यर्थः । प्रथमं द्वादशे-व्याय इति श्लोकः । अत्र अयमाशयः । अत्र द्वादो लीलासम्बन्धवस्तुरव्यरूपज्ञान निरूप्यते । तदनन्तरं दशरसामन्लीलानुभवश्च । तथा चैवं भावोक्त्यनन्तरं देहादिसर्वविस्मृतिरेव वस्तु युक्ता, सापि न तात्कालिनी, किन्तु सार्वदिकीति स्थितौ सत्या यदेतन्मये धेनुकवधनिरूपणं तत्तादृशमभिव्येव ज्ञेयम् । धेनुकाति रिक्ततदध्यासाभावश्चेत्यपि । अध्यासनिवृत्तौ तत्सम्यक्संभवात् । किञ्च । अध्यासस्य अविद्या ज-यत्वनियम इति ग्रहिल्लांदिनं प्रति 'बुध्यतु दुर्जन' इति -व्यायेनाहुः यथाग्रहस्त दैतमेव धेनुकं तथा मानयेति । आवश्यकदौहिककर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्वेन भगवद्भजन-
प्रतिबन्धकत्वं हि देहाध्यासे । अयमपि स्वाभ्युदयजनप्रकारविशेषानुकूलतद्गमनप्रतिबन्धक इति तथा । अत एव मूले 'प्रिण्णेदमन्वय'नित्युक्तम् । गोपेष्टप्रकारस्य भगवदभिमनस्यमपि ज्ञापयितुं सखि-रमप्युक्तम् । अथवा सोतिर्वीर्य इत्यादेः कृतनराहार-रस्य चोक्तावा-सम्भा-
वितानिष्ठदेशे गमनविज्ञापनं प्रेमत्रिरक्षमिति तदुक्तिर्विरुद्धा स्यात् । यथा तत्त्वज्ञानस्वभा-
वादेव तदध्यासनिवृत्तिरावश्यकी, तथात्रोक्तसाधुभवस्वभावजनिततत्प्रकारविशेषोक्तदरागत-
स्वेष्टलीलाप्रतिबन्धकत्वातिरिक्तस्तदमो भासमानोपि न बाधकस्तेषां विजयावभूत्, अतस्त-
न्निवृत्तिरावश्यकत्वात् । अन्यथा सा न स्यादेव । अत एवाग्नेत्युवाधिकारव्याप्य फल प्राप्त्वं तः । एतदेवाहुः फलावधीनि क्रियाविशेषणेन । कालीय इन्द्रियाग्याहुरिति ।
इत्याहुरिति सम्बन्धः । इति मतमिति च । आध्यात्मिकीयविद्यामित्युक्तत्वात्तादृशस्यैव देहादेरध्यासनिवृत्तिरत्र कार्या । स च लिङ्गशरीरात्मक इति प्राकृततन्निवृत्तिरेव वाच्या ।
सैवाध्यायान्ते निरूपिता । अत एव 'दैवोपहृतचेतसः' इति वक्ष्यति । गीलास्थभक्तजीवनादिक-
मपि नादृष्टं यम्, अलौकिकवादिति ज्ञापनाय । एतेदेवोक्तभाचार्ये तत्तथैज्जीविता इत्यनेन । देहस्य प्रारब्धज-यवनियमेन तस्य च नष्टत्वेन न तज्ज-योप्रिमो देह इति पूर्वस्माद्विज्ञे एवेत्याहुः पुनर्देहान्तरेति । 'मृत्युत्यन्तविस्मृति'रिति वाच्यात् हरिविस्मृतेरेव तथावम् । तथा च विषयोन्मुखेन्द्रियाणां तद्धेतुत्वात्तथास्त्वमित्याशयेनोक्तं कालीय इन्द्रियाग्याहुरित्यादि । एतेनैतेषां भगवद्भवातिरिक्तभावाभावः सार्वदिक इति सूचि-
तम् । यद्यपि पूर्वमप्येतेषां तया-वगेवासीत्तथापि यथा वाचा लीलास्थतर्वादिरूप

ज्ञापितम्, तथा स्वयैतेषा स्वरूपमाधुनिकान् ज्ञापयितुं लौकिकमपि भावः स्थापयितुः ।
तथाहृतान्, अ यथा दैवोपहतचेतसः' इति न वदेत्, अलौकिकत्वात्, लौकिकेष्वेव
तथात्वसम्भवादिति भावः ।

ततश्च पौगण्डवय इत्यत्र, दोषाभावः प्रथममित्यादि । पुरपे हि देहे

द्वयप्राणात् करणजीवात्मकं सङ्घः । तथाच भगव यपि भासत इति तदभा-
१० १२ १ यनिरूपणेन दोषाभावः उक्तः । प्रमाणप्रकरणत्वात् । तेन भक्तानामपि
तथाच सिध्यति । अ यथा सत्यदानं न स्यात् । स चोक्तलीलमैरोक्तः । तथा हि ।
नहि जीवस्य तादृशं सर्वहेतुच पूतना तत्र व मुक्तिदत्तत्वं वा सम्भवति । न वा स्वापकार-
क-र्यामपि प्रह्लादिदुःखपुरुषार्थहेतुवृत्तायुक्तमतः करणमयस्य भवति । यत्राप्यतिशयो दृष्टः
स स्वार्थानिर्मुक्त्यपेक्षितः यायः सर्वत्र द्रष्टव्यः । न वा पूतनास्त यस्मिन्ने प्राणरक्षा
सम्भवति । अत एव दुर्जयोर्धर्मियुक्तम् । अतितोऽस्य प्राणधर्मरूपस्तनार्थित्वदशायाः प्रबाल-
मृद्वप्रतिदर्शनात् शक्यं तथावोक्त्या चापस्थाविरुद्धकार्यकरणेन भौतिकप्राणराहित्यमेवोक्तं
भवति । तृणावर्तगन्धप्रवृत्तिश्च तथा । बकमुखात्तत्प्रवेशेऽपि । स्वमुखकमलेरित्प्रदर्शनेनैक-
दैव एषु बगुरत्तमाकट्येन रज्जु यूनतया चैव द्वयदेहराहित्यं ज्ञायते । न हि 'यः पृथिव्या
तिष्ठति' इति वादिभ्यो युक्तधर्मततो द्वय देहो वा सम्भवति । न हि देहे लघुत्वगुरुत्वे एकदैव
सम्भरतः, तावद् वमानः वा । उक्तं वायोनुस घातः । एव सति देहापभावेन तदप्या-
सादेरप्यभावात्तुक्तगुणैश्च निर्दोषपूर्णगुणविग्रहरूपं च सिद्धम् । तेन दोषाभावज्ञापककालाभि-
मानि यस्ता इति पूर्वं ता एव निरूपिता । अत्रैव श्लोके सखिभिः सममि यत्र, गोरक्षा-
धर्म इत्यत्र नोपपत्तेरिति वक्तव्यम् । ननु गोरक्षा हि वर्णधर्मः । तथा च भगव सत्य-
प्राप्तानां तदपक्षारिक्षेपात्मसम्भावितानि यनुपपन्नमिति चेत् । अत्रायं भावः । 'अधिकं तत्रानुप्रविष्टं
न तु तद्वानि रिति' यायेन स्वाभाविकधर्मान् स्थापयितुं सत्यं दत्तं प्रभुरिति ॥ तत्रायम् ।
अ यथापि दैवोपहतचित्तं व विपपानेन वा यथाभावो नोपपद्यते । अत एव स्वाभाविकपूर्वस-
र्वधर्मनिवृत्तिर्विपपानकार्यव्याजेन भगवता कृतं युक्तम् । एव सति सत्यस्य फलधर्मसाधि-
त्यर्थं स्वकर्तव्यं गोरक्षणं तं कारयति प्रभुः । सत्यं प्राप्तानां प्रभुर्कृत्यकरणस्यैव स्वधर्म-
त्वान् । अ यथा तदकरणेन स्वाभाविकधर्मश्च चित्तमित्तस्ततो भ्रमद्रव्यमाहात्म्यप्रवृत्त्यात्म-
सद्भगवत्लोकदिदृश्यामपि न जनयेदिति तद्वर्तनमपि न स्यात् । समर्पणे कृतेऽपि प्रमुखेन मनुते,
तदा तत् सत् सम्पद्यत इत्याभीयवनाहोकारः स येन तत् सम्पत्तिः । इह तु तदर्थं स्वगृह-
फटनना न वमेव भगवन्तरेषु मनुत इति ज्ञायते । तेन अस्य आत्मसमर्पणरूपत्वम् । इदं तु
साधनरूपम् । अतः साधनप्रकरणे निरूपितम् । फलरूपं तु फलप्रकरणे निरूपयिष्यते ।

साधनरूपनवविधभक्त्यनन्तरं हि फलरूपप्राप्तिं तानि नवापि भवन्ति । अतः साधनप्रकरणान्ते निरूपितम् । पुण्यमर्तावेत्यत्र, पूर्वमवोचामेति । 'था वै लसच्छ्रीतुलसां'ति श्लोक इत्यर्थः ।

तन्माधवो वेषुमित्यत्र, लक्ष्म्या सह क्रीडां कर्तुमिति । वजसीमन्तिन्य एवात्र लक्ष्मीपदेनोच्यन्ते । एकवचनं तु दिवा कथञ्चित्तथैव सम्भवतीत्या-
१०-१२-२. शयेनोक्तम् । अत्रैव शब्दप्रज्ञा च संवादार्थमिति । अत्र हि स्वच्छन्दविहारार्थं वनप्रवेश उच्यते । सा चामर्यादारूप इति मर्यादानिरूपकशब्दप्रज्ञा, विसं-
'यादादप्रामाण्यं स्वात्तन्त्रियस्य तल्लोलात्परूपनिरूपकं शब्दप्रज्ञा प्रकटयति । एवं सति यत्र
प्रवर्तकशब्दस्यैव मोक्षादिविस्मरकत्वम्, तत्र तद्विषयस्य क्रीडाशब्दं वाच्यमिति कैमुतिक-
न्यायप्रदर्शनार्थं वेषुपदव्युत्पत्तिकथनम् । वेदे चातथात्वं स्फुटम् । इदं च स्वतः पुरुषार्थ-
रूपम् । फलाविसंवादि च । तेन प्रमाणोक्तत्वं सूचितम् । तथा चायं मार्गः पुष्टिरूप
इति मर्यादामार्गाय प्रमाणाविषयत्वं युक्तमिति भावः । कुसुमाकारं वनमित्यत्र, रजसैव
'विहार' इति । रसोदीपिका सामग्री रजःशब्देनोच्यते । यथा रसशास्त्रसिद्धा लौकिकी
रीतिः, तथात्रापीति ज्ञापनाय । अत्रैव सत्त्वप्रधानैवेति । 'सत्त्वासंजायते ज्ञान'मिति
वाक्यादसत्त्वरूपज्ञानपूर्विकैव लीलेत्यर्थः ।

१०-१२-४. स्पृष्टच्छिस्तान्धीक्ष्येत्यत्र, तान् उद्धृतान् दृष्ट्वेति । निरुद्धान् दृष्ट्वेत्यर्थः ।

अत्रैव तमोपहत्यै तरुजन्मेत्यत्र, तरुत्वदोपनिवृत्त्यर्थमिति । अत्रायं भावः ।
तमसोऽज्ञानहेतुत्वेन ज्ञानविरोधिवाच्च कदाचित् स्वतमीपे भगवत्यागते
१०-१२-५. स्वसम्बन्धिपत्रपुष्पफलावपेक्षायां च सत्त्वां पूर्वोक्तदोषेणेदमज्ञा वा न प्रकटयेयुः
स्वजातिस्वभावेन स्वस्वकाले एव च प्रकटयेयुस्तदापराधः स्यात् । अत्र तादृक्तदृजन्म-
वैयर्थ्यं च । अतस्तमोनिवृत्तावज्ञानस्यापि निवृत्त्यर्थोचितता सेवा भवतीति तन्निवृत्तिः
प्रार्थनीया, न तु तरुवस्यापि, परमेष्ठत्वादिति ।

एतेऽस्मिन् इत्यत्र, वृक्षापेक्षया किञ्चित्समीचीना इति । देवापेक्षया
मुनीनां तथा च स्पष्टम् । वाचनिकं भजनमनुपथं च भजनं रसविशेषोदीपकं च
१०-१२-६. चाधिकमेतेषु तेन तथा ।

एवं वृन्दावन इत्यस्यावतारिकायां, तत्र भयमं धर्ममाविष्कुर्यन्निति । अत्र हि
भगवदात्म्यमेव मुख्यो धर्मः । स च वृक्षाणां भगवता निरूपितः । तथा
१०-१२-७. चैवं 'वृन्दावने पञ्चसंचारयन् रेम' इति वार्येन पूर्ववार्त्तानां सम्बन्ध
इति तादृशधर्मप्रकटनपूर्वकं रमणं महावाक्यागो भवेति । स्वयं पञ्चचारणे क्रीडायां प्रति-

बन्धः स्यादिति तदभावात् भगवत्कार्यं स्वयं गोपाः कुर्वन्तीति पशुचारणमपि सर्व्वेति स्वधर्म एव, वैश्यानां चार्थं धर्मो भवत्येवेत्यर्थः समाज इति भावः ।

वृक्षमूलाश्रय इत्यत्र, वृक्षस्य मूलमेवेत्यारभ्यातस्तेषु ज्ञेय इत्यन्तम् ।

गोपोत्सङ्गोपबर्हणस्य तन्त्रेषु शयानस्य वृक्षमूलाश्रयवसनुपपन्नमित्यर्थं १०-१२-१६. व्याख्या । न च तत्र तन्त्रस्थित्या तथाप्यमुक्तमिति वाच्यम्, भगवद्विशेषण-
त्वानुपपत्तेः । एवं सति विवक्षितार्थस्यातिगोप्यत्वेन परोक्षवादेनैवोक्तिरियं श्रोत्रुकस्येत्याचार्यैरपि तथैवोच्यते । तथा हि इमानि वृक्षमूलाणि स्वप्रियाम्यः मद्भेदितानि, गोपाश्चान्तर-
रक्षाः प्राप्तसत्या हायुभयानुगुणकार्यकर्तारोऽत उक्तमूत्रेणैव तद्वचनां कृतवन्तः । तथा च सङ्केतानन्तरं नायिकान्तःकरणानि तत्रैव सन्तीनि तेषु तथात्वेनोक्तिः । गुप्तमया स्थितिरित्यतीन्द्रियत्वम्, सर्वपरित्यागेन मानसोत्कटमावप्राधान्येन च परमहंसत्वम् । रहःसन्देशवाक्यानामतिगोप्यानामुक्त्या चर्पितम्, अत एव परमहंसमुक्तम् । प्रिययोगवत्त्वेन योगित्वम् । शयन उपबर्हणस्य प्राथमिकत्वेन तथैव वस्तुमुचितत्वेऽपि यदन्ते कथनं तेन रतिश्रान्त्या पथाय-
च्छयनं तदत्रोच्यत इति ज्ञायते, अन्यथोपबर्हणस्य तन्त्रान्तर्गमत्वेन तेनैव तत्प्राप्तगोपोत्सङ्गो नोच्येत । एवं सति तदुक्तस्या तन्त्रान्तर्गमतदभावः सूचितो भवति । स च विविधवन्धैरेव भवतीति तदन्ते श्रमापनोदनार्थमन्तरङ्गगोपास्तथा कृतवन्तः, तदा तेषामेव प्राधान्यम्, न नायिकानाम् । इदमेवामिसन्धाय तेषु भगवतः प्राधान्यस्थापनमित्याहुक्तमाचार्यैः परोक्षवादा इति । एतद्युक्तं नियुक्तपदेनोक्तवान्, अन्यथा पूर्वोक्तीत्या शान्तरसो नोक्तः स्यात् ।

अन्ये तदनुसूपाणीत्यत्र, भगवति सर्व सम्भवतीति । भक्तिमार्गे विरोधस्त्री-

छाया अभावात्कृतो मनोज्ञस्वपिहारानुपपन्न इत्यत आहुः महान्नन इत्यस्य १०-१२-१८. तात्पर्यं भगवतीत्यादिना । यथा रोदनं यथा वापे सर्वज्ञत्वेन जानन्नपि भक्तपरीक्षाधर्मसन्तमपि भक्तदुःखहेतुं कालीयहूदे प्रदर्शितवान् । तथापिधा लीला ॥ गीतेत्यर्थः ।

एवं निगूढारमगतिरित्यत्र, स्वकार्याकरणमेवात्र निगूढत्वम्, तेन तद्विपरीत-

१०-१२-१९. कार्यसम्भवोपि । अत एव पूर्णशृङ्गारसप्तमत्वे संगच्छत इति दिक् ।

विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणीत्यत्र । केचिदित्यस्वरसोद्भावनम् । तदीजं तु गन्धविशेषेणे-

१०-१२-२५. ष्टसानुमानाकामः सम्भवति । अत एव गन्धलोमितचेतसामिति चक्ष्यन्ति ।

उक्ततद्दर्भैश्चोर्वसम्भावनापि नेति ।

तं गोरज इत्यत्र, गावोत्र धर्म इत्यादि । धर्मस्य वृष्टरूपत्वेन गोजातीयत्वाद्गो-

शब्देन धर्मोक्तः । धर्महेतुत्वेन सा । अर्थस्य धर्मसाध्यत्वेन तत्सम्बन्धित्वा-
 १०-१२-४२. द्विक्षेपहेतुत्वेन च रजोरूपप्रज्ञान्मदहेतुत्वाच्च रजःपदेनार्थ उक्तः । निष्काम-
 स्यान्न्यसम्बन्धासम्भवः कामे सत्येव तथात्यादृचाभिः कामः । 'स नैव रेमे, तस्मादेकाकी
 न रमते, स द्वितीयमैच्छस हैतावानासे'ति श्रुतेः । 'तत्सृष्ट्वा तदेयानुप्राविश'दिति श्रुतेः
 कामेनैव सर्वरूपेणाविर्भूय सर्वं व्यापवानिति च तथा । केशाः सदा' बद्धास्तिष्ठन्ति, अलकाः
 सदैव मुक्ता एवेति तथा । दूरमिव गतानां मानिनीमनसां स्वशोभातिशयेनाकार्येव स्वरूपा-
 नन्ददातार इति च मोक्षस्थानीया इति भावः । तत्तद्दर्शनेन सा सा लीला साक्षादनुभूतेव
 भवतीति निगमः । अत्रैव कुन्तलाश्च कामरूपा इत्यादि । उत्तमरसभोक्तृदर्शने स्वस्यापि
 तद्भोगेच्छा लोकसिद्धा । प्रकृते च भ्रमरतुल्या एते मुक्ताभुञ्जन्त्यं परितश्चकासत इति
 तद्दर्शनाभिर्बोदीपका इति कामरूपाः । गवां सदा भगवत्संगतत्वेन प्रियस्मरकत्वात् कदाचित्
 सासामन्यादर्शनसम्पादकत्वेन रसानुभवहेतुत्वाच्चानुभावकत्वम् ।

१०-१२-४५. मध्ये त्वधिकारिदेवैगिति तु परोक्षकथनं वेदितव्यम् ।

अथोदशेध्याये मकरणात्तत्पर्योक्तौ, परीक्षैवेन्द्रियाणामित्यादि । ननु
 १०-१३-५०. कालीयस्य भक्तापराधित्वेन निग्रह उचितः । तं नागभोगेयादिनोक्तलीला
 वयुक्ता, उपाताश्चानुपपन्नाः, वस्तुतो हेत्वभावादित्याशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः
 परीक्षेत्यादिना । कृतो निरोधः सम्पन्नो न वेति परीक्षैवास्मिन्नध्याये निरूप्यते
 इत्यर्थः । अथोपपत्तिं पदस्त एव तं नागभोगेयादितात्पर्यमाहुः इन्द्रियाणां इति ।
 हि यस्माद्धेतोस्तन्निग्रहं परीक्षार्थं हरिः कुरुते इति सम्बन्धः । मृत्योरप्यधिकशोडाजनको
 दण्डो निग्रहशब्देनोच्यते । भगवतः स्वेन्द्रियकार्याप्रकटनमात्रमेव गोकुलवासिनां तादृशं
 पूर्णं निरोधे भवेन्नात्यर्थेति तज्जापनार्थं तथा-मानं प्रदर्शितवानित्यर्थः । उपातोपपत्तिमाहुः
 ततो देव इति । देवपदेनाधिदेवरूपः काल उच्यते, स च भगवद्रूपः स्वयमाप्त्यामि-
 काधिभोक्तिको प्रेरितवानित्यर्थः । अत एव त्रिविधा इत्युक्तम् । पुरुषाय महात्मन
 इत्यस्याभासे, ततः सर्वोत्तमोपीयादि । यद्यपि सर्वोत्तमस्तथाप्ययं नन्दगेहे जातो,
 न तु नृसिंहवत्स्वयमेव प्रकटः । तथा च जननं गर्भादिसापेक्षमिति पुरुषोत्तमत्वमनुपपन्नं
 स्यादिति तदभावाय पुरुषोत्तमत्वं पदद्वयेनोपपादयतीत्यर्थः ।

अपराधः सकृद् भर्त्सेत्यत्र, यद्यपीत्यादि । पालकत्वेन साम्प्रतं सार्विकेभ्यः कृपा,
 न राजसत्तामसयोरस्तयोः स्वकार्यकरणेऽनवसर इति तत्करणमपराधमन्तर्थापि
 १०-१३-५१. तयोरपि भवानेव पतिरिति सोढव्य इत्यर्थः ।

चतुर्दशध्याये मकरणात्तत्पर्योक्तौ, इन्द्रियाणामोदोप इत्यादि । क्षुद्रप्राप्तेः

प्राणधर्मत्वेनात्र चानेः निवृत्त्युक्त्या प्राणदोषनिवृत्तिरेवोच्यते । कालीयकथया
 १०-१४०. सह कथने हेतुः सहैव हीति । अन्यतरदोषसत्त्वेषुभयकार्यावश्यभावेन
 तथा । महतो गरुडस्यापि प्राणदोषादेव शापप्राप्तिर्यतोतः सर्वथा निवर्तनीय इति ज्ञापनाय
 पूर्वं प्रासङ्गिकी कथेति भावः । कालस्याप्यगम्यस्थलकर्ता, तद्भयरहितस्यापि
 भयहेतुश्चेत्यदभुतकर्ता, मत्सरक्षार्थं भक्तापराधे कृते भगवता न तत्रानीतो येन तत्सर्पनाशो-
 ऽभूदित्यप्यदभुतं कर्म । किञ्च, गरुडस्य प्रमुग्धहारस्थानत्वेनैव सत्रत्यजीवमात्रापीडनेन शाप-
 प्रयुक्तत्वादिनाद्यभावात्सोभरेरपि भक्तापराधदोषनिवृत्तिः । सर्परिधत्तितद्विपकार्यादिषु शाप-
 स्यैव मूलत्वात् तदुद्भासनादिनापि तथा । यमुनाया अपि दोषनिवृत्तिरन्यैव लीलयेति
 ज्ञापनाय प्रासङ्गिकी कथेत्यर्थः ।

अत्र प्रविश्येत्यत्र, इदमनुवादकमिति । सर्पप्रवेशे तीरगानां विषेण तथाव
 स्वत एव भविष्यतीति तदनुवादकत्वशङ्का^१ । अन्यथा विषप्रवेश एव न स्या-
 १०-१४१. दिति भावः ।

पञ्चदशोध्याये प्रकरणसन्दर्भे, अन्तःकरणदोषश्चेति । तिष्ठतु स्नेहवार्ता दूरे,
 १०-१५०. लोके लौकिकानामपि क्रीडादिष्वप्यारोहणादेर्निमित्ते जातेषु प्रमुग्धादौ न
 सत् कर्तुमन्तःकरणप्रवृत्तिः सम्भवति । इह तु स्नेहवतामप्यनेवंभाव उपपन्न
 इत्यवश्यमन्तःकरणे तादृशो हेतुरस्तीति मन्तव्यम् । प्रलम्बे हते भगवत्यलौकिकदशबुद्धि
 पूर्वस्मात् स्नेहातिशयश्च जातो येन आशीर्दानं विह्वलचेतस्त्वं चाभूदतः सुष्ठुमन्तःकर-
 णेत्यादि ।

कूजत्कोकिलसारसमिथत्र, कूजिते परपुष्ट इति । पूर्णे रसे हि कूजितोद्गमः ।
 १०-१५७. स च न विवाहिते पुंमि भवति किन्तु परस्मिन्नेवेति कूजिते परपुष्टो
 भावोपेक्ष्यते । कोकिलश्च पूर्वं कारुण्योपित इत्येतत्साम्येन कोकिलोपयोक्तोर्थो
 न्यव्यत इत्यर्थः ।

पोडशोध्याये, अत्रा गावो महिष्यश्चेत्यत्र, ते हि वर्षट्टदा इत्यादि ।
 १०-१६२. 'ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरणेषु स्त्रीव्यनुशासनादत्र स्त्रीप्रयोगादतरणत्वं ज्ञाप्यत
 इति तथा ।

सप्तदशाध्यायार्थकथनं, लीला सप्तदशोध्याय इत्यादिना । ननु सर्वा लीला
 १०-१७०. निरुद्धभक्तसहितेत्यत्र को विशेष इति चेत् । उप्यते । प्रलम्बवधद्वयमि-
 मोचनाभ्यां वयस्यानां तदुक्तच्छरणेन व्रजस्थाना च पूर्वस्माद्विशिष्टा

^१ १. तदनुवादकत्वशङ्का मू पा ।

भगवदासक्तिरेव विशेष इति । अपरञ्च । निरुद्धभक्तसाहित्यं प्रभोरनुक्त्वा लीलाया यदुक्तं तेन दिवा एवमिनीनामिव रात्रौ वयस्यानामाधुनिवयात्यासत्त्या मिथो भगवल्लीलागानेन तद्वापचित्तेव जाता । एवं सति प्रभुर्यां वां लीलां करोति, सा सा गोपानां हृदये तिष्ठतीति ज्ञाप्यते । सर्वतत्त्वमिति । लीलामध्यपातिनां सर्वेषामित्यर्थः । नन्वितः पूर्वमपि तयोर्भूतत्वादस्माद् ग्रीष्मात्पूर्वमेवैतयोः कथं न निरूपणं, तत्राहुः दोषापगमन इति । सत्क्रीडेति । मारणार्थमपि दैत्यासम्बन्धिनीत्वात्केवलानन्दरूपत्वमेव क्रीडायाः सत्यम् । प्राजापत्य इति । 'यो वै सप्तदशं प्रजापतिं यज्ञमन्वायत्त वेदे'ति श्रुतौ यज्ञात्मकप्रजापतेः सप्तदशत्वमुक्तमिति तत्समानसंख्याक्रेष्याय इत्यर्थः ।

तत्संगदोषो न भवेदिति । गोपालानां प्रभावत्यासक्त्या राजावपि निरन्तरं गुणगान एव क्रियमाणे मात्रादयः स्नेहाजागरणस्य दुःखत्वं ज्ञात्वा कदाचिन्निवारयेयुस्तासां १०-१७-१. प्रभावनासक्तिश्चेत्यस्यात् । एतल्लीलाद्वयश्रवणेन माहात्म्यज्ञानपूर्वकं सुदृढ स्नेहो जातस्तासांमपीति तासामप्येतदेव रोचत इति न प्रतिबन्धकत्वं स्यादित्यर्थः ।

सर्वसत्त्वगुणोद्बोधाद्वेति । अप्राकृते भगवद्दर्मात्मके सत्त्वे यथा भगवदाविर्भावोऽभावतोर १०-१७-२ तथा सच्चिदानन्दमकतल्लीलाया अपि तत्रैवाविर्भावः । एवं सति सर्वेषां लीलापदार्थानां सम्यग्धी यः सत्त्वगुणस्तस्याविर्भावे तदधिष्ठेयानामपि तत्राविर्भावाल्लीला सम्यक् सम्पद्यत इति कार्यतो लीलोपयोगित्वं प्राकृत्यः । सत्यव्यवधानेन जीवानां साक्षात्प्रभुसम्बन्धाभावमाशङ्क्याहुः तदा भगवानिति । धर्मेण साक्षाद्दर्मिभिरपि क्रीडिष्यतीत्यर्थः । एतान्येवेति । अप्राकृतानि भगवद्दर्मरूपाणीति ज्ञेयम् ।

दिव्यामिति । अस्याः पूर्वं संभृतिरूपत्वमुक्तम् । सा न लौकिकी, किन्तु लोकेश्वरी, १०-१७-४. लौकिकी यः स्वर्गो लोकस्ततोऽप्यलौकिकी सच्चिदानन्दरूपत्वादिति ज्ञापयितुं स्वर्गलोकं ज्ञापयितुं स्वर्गलोकसमसंख्यैः लोकैरुच्यत इत्यर्थः । तेनेतरलीलातोपि वैलक्षण्यमायाति । सान्द्रेयादि लोकसंख्यातात्पर्योक्तौ, एकविंशो वा इत इत्यारभ्य एकविंश इति चेत्तन्म । यथारमालोकाद्विलक्षणाः सुस्वरूपो वेदैकसमधिगम्योऽत एव अलौकिकश्च स तथा अयमपीति ज्ञापनाय तत्संख्यासमानसंख्याकैः लोकैरुच्यत इति भावः ।

अष्टौ मासान्, तद्विचिन्तो महामेषा इति श्लोकद्वयेपि वृष्टिनिरूपणेऽन्यतरवैयर्थ्यमिति १०-१७-५-६ शङ्काभावाय तद्भेदकं रूपमाहुराभासाम्याम् । तत्संघन्धिनं सूर्यं निरूपयतीति, सूर्योपरिलोकयोरित्यादि च ।

तपःकुशेत्यात्र । ननु 'न यत्र चण्डांशुकरा विषोन्मणा भुवो रस शादलितं च गृह्णत'

इति धान्यविरुद्धं भूमेस्तपःवृक्षरुच्यनमिति चेत् । मैवम् । दृष्टान्तेनैवे-
 १० १७ ७ तन्निरासात् । तथा हि । पूर्वमप्राप्ततापोपि कामितफलप्राप्त्यर्थं विहितं
 स्वयमुद्यम्य हि तपः करोति पुरुषस्तद्दिना तदमम्भरात् । तथा तरणितापाभावेऽद्यादायां
 वृष्टिजलाप्लुतायां मुन्युप्ते बीजमपि नश्यत्यनो येषु क्षेत्रेषु तापापेक्षा तेषां क्षेत्राणां रसं
 रविकरा गृह्णन्त्येव । तदपि न स्वस्वभाववशात् किन्तूच्छृष्टान्त-न्यायेन गोपालानां विशेष-
 षतस्तयेच्छयेति मन्तव्यम् । अत एव श्रीमन्वर्णने भुवो रसरस्यैव ग्रहणमुक्तम्, न तु जलस्यापि ।
 रसशब्देन चात्रोपतिहेतुमृताईतोप्यते । एतेन व्रजजनेऽनुसूच्यमेव कार्यं भवति, नान्यदिनि
 जायते भवति । एतदेव इति कृत्वा तपसा शापितदेह इत्याद्युक्तमाचार्यैः ।

निशामुखेऽधिराशिः श्लोकपञ्चकभाषामोक्तौ, एवं लोक्रुच्यस्येत्यादि । द्वादशमासा
 १० १७ ८ इति श्रुत्युक्तैकविंशतिपदार्थेषूक्तचतुष्टयं निरूप्येत्यर्थः । अग्रे च पञ्चतयं
 इति श्रुत्युक्तपञ्चतूरूपतोप्यते । द्वादशशु मासेषु प्रत्येकं मासद्वयान्वयेनैतानां
 पोदावे सम्भवति पञ्चत्वनिरूपणं यन् सत्तात्पर्यमाहुः ऋतवो धर्म इति ।
 अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासचतुर्मास्यपञ्चशोभा वैदिका धर्माः पञ्च । ते च 'वसन्तेऽग्नीनादधीते'त्या-
 दिश्रुतिभिर्ऋतून्वापि कृत्य विहिताः । तथा चोक्तधर्मार्थमेवर्तुविभाग इति ज्ञापनाय तत्स-
 मानसंस्थाया एव ते निरूप्यन्त इत्याशयेनाहुः ऋतवो धर्म मतिष्ठिता इति । प्रतिष्ठितं च
 सत्रोपयुक्तं तन्निमित्तव्यमिति यावत् । वसन्तादिपुष्यनयान्याधानम्भोतिष्ठोमादौनां वर्ण-
 भेदेन यागभेदेनापि विधानात्तथा । मासानां द्वादशत्वे हेतुमाहुः मासा धर्मिष्विति ।
 धर्मिणो वैदिकधर्मकर्तारः पुरुषास्ते चोक्तधर्मसमुच्चिताः पञ्च भवन्ति । सकामनि-
 ष्कामभेदेन तेषां द्विविधा इति द्वादशविधत्वम्, द्वादशागवेनापि तथा । तेषां चायुः
 कर्मानुष्ठाने साधनम् । तच्च संस्रैर्मितमिति तेषामपि द्वादशमासात्मकत्वमित्याशये-
 नोक्तं मासा धर्मिष्विति । अग्रे जलस्थलौकस इत्यादिद्वादशशु श्लोकेषु जीवादयो द्वादश-
 धर्मिणो ये वाच्यास्तेषां धर्मिपदेन संगृह्यन्ते । निशामुखेऽधिराशिः श्लोकप्रतिपाद्यानर्थान्
 कमेणाहुः अर्थः शब्द इत्यादिना । वेदो हि धर्ममूलम् । तत्र वर्णोश्रमधर्मा अर्थः,
 संप्रतिपाद्यत्वात् । अध्ययनं शब्दः, शब्दग्रहणामके तस्मिन्स्तस्यैव मुख्यत्वात् । निषिद्धं
 कर्मफलम् । निषिद्धफलप्राप्तौ बाध्या सम्पत्तिस्तज्जो मदध्यागे । अत्र पञ्चत्वापि श्लोकेषु हीन-
 दृष्टान्तोक्तितात्पर्यमाहुः पुष्टिमार्ग इति । पुष्टिमार्गे मर्यादामार्गादलक्ष्यं ज्ञापयितुं तथो-
 क्तिरित्यर्थः । तर्हि धर्मप्रतिष्ठामाहृत्याभासः कथं संगच्छते । इत्यम् । लौकिक्यां सृष्टौ पापेन
 यथा पापवृद्धिमाणां प्रकाशो, न वैदिकधर्माणाम्, तथात्र प्रावृट्महर्जयर्मरूपं यत्तमस्तदन्य-
 त्वापम् । स्वयंप्रकाशतिरिक्तः पापवृद्धिधर्मप्रकाशश्च, चन्द्रायप्रकाशतिरिक्तो वैदिकधर्मा-

प्रकाशश्च नास्तीत्यर्थः । इदं च प्रावृष शोभाकर, तेन पूजो वैदिको धर्मोऽस्तीति ज्ञापितं भवति । एतेन लीलासृष्टिरूपज्ञापिकेयं प्रावृष्टित्युक्तं भवति । अत्रत्यानां श्रुदाणामपि प्रकाशोऽधुना लीलानुपयोगिना महतामप्यप्रकाश आवरकस्य प्रकाशत्व चेति वैलक्षण्यं च । किञ्च । परोक्षवादेन मर्यादामार्गादिन्यदपि वैलक्षण्यमत्र ज्ञाप्यते । तथा हि । खे आकाशे द्योतः प्रकाशो येषां ते तथा । गतिमतामेव च तेषां द्योतः । सोऽपि न द्वा, किन्तु तमस्येव । एवं सत्येतत्समानधर्मस्यो भगवदर्थमभिसारवत्य स्वामि-यो एक्यन्ते । तासां भानं शोभा निष्प्रत्यहं भगवत्प्राप्तिरेव । अत एव निशामुखेऽत्रित्युक्तम् । प्रियप्राप्यनन्तरमलौकिकचन्द्रस्यैव प्रकाशनात् । अन्यथा तमसा भान्तोऽयेताददेव वदेत् । महो ग्रहणं पाणिग्रहणं यासां तास्तथा । परोक्षवादवान् पाणिपदोक्तिः । नहि तादृशं प्रत्यभिसारं सम्भवति । अत एव न भाति । गृह्णन्तीति ग्रहास्तद्वेषणेन तन्निवारकास्तत्पुरुषा इति वा । एवं सति यथा मर्यादामार्गे निषिद्धेनाभिसारेण तानि पापस्य खण्डानि, 'लिङ्गं खण्डमिहोच्यते' इति वाक्यात् । तज्ज्ञापकमप्युग्रं दुःखं प्राप्नुवन्ति, न तु सुखम् । तथात्र । तेन मुक्तानामपि दुर्लभं सर्वश्रुतिपृथग् भगवत्संगं प्राप्नुवन्तीति महदेव वैलक्षण्यमिति भावः । इदमप्राकृतम् । 'स वै पति स्यादकुतोभयः स्वयमिति' इत्येकस्मिन् श्रुतेन लोकेष्वपि न द्वे'त्यादिवाक्यैः लोणा भगवानेव पतिर्न तु जीवः । एव सति यथा वैदिकेषु कर्मसु त्रिष्णुयाग आसुरा यथा न जानन्ति, तथोपाशुग्वं क्रियते, उपसदोऽपि तथा । यद्वा, 'इदमुच्चैर्यज्ञेन चरामः तन्नोसुराः पाप्मानुविन्दन्ति । उपाशूपसदा चराम तथा नोऽसुरा पाप्मानानुवेत्स्यन्तीति श्रुतेः । तेषां ज्ञानमेव तद्वर्मरूपपापमयोजकत्वेन फलप्रतिबन्धकम् । तथा प्रकटं प्रभुसमीपगमन एतन्मार्गनिधिकृताः स्वधर्मेण फलप्रतिबन्धकरणेन योजयिष्यन्तीति तथा गमनमेव तासां स्वधर्म इति मुख्यो धर्मो ज्ञापितो भवत्यत्रेति । यद्वा, सर्वत्र धर्मनिरोधद्वान्तोक्तितार्थमाहुः पुष्टिमार्गे हीति । इदमत्राकृतम् । सर्वसामर्थ्यानि प्रकटीकृतं य एव प्रकटे फलरूपे प्रभावितरसाधनानुष्ठानस्याप्रयोजनत्वेति वजे यद्वेदाध्ययनादिकं तत्र मर्यादामार्गीयम्, किन्तु 'मन्त्राय मत्परिग्रह'मिति प्रमुखाक्यात् तेषां मर्यादामार्गीयत्वासम्भवात् पुष्टिमार्गीयम् । स्वस्त्ययनाश्रीर्दानादिभिस्तज्जनितमामर्भ्यस्य भगवति विनियोगात् लीलोपयोगिराच्च तथा । 'मिमांसा मन्त्रविद्' इति वाक्यात् तादृशानामेवाशिषामनिष्फलत्वात् तेषां स्वस्मिन् विनियोगस्य चिकीर्षितत्वात् तद्विञ्जत एव तत्करणात् पुष्टिमार्गीयत्वम् । तेन मर्यादामार्गीयो धर्मोऽत्र नास्तीति ज्ञापनाय तादृग्दृष्टा तोक्तिरिति । अथवा, ऋतवो धर्म इति । यस्य ततोऽर्थो धर्मः पुष्पधर्मेषादिस्तस्मिन् प्रवृत्ते सम्यगयमृतु प्रवृत्त इति सर्वैः स्तुतो भवतीतीयमेवर्तुप्रतिष्ठा । तथा च तमोविशेषः स्वद्योतप्रकाशो ग्रहाभानं च वर्पतुर्धर्म

शोभाहेतुधेति स उच्यते । प्रकाशस्य ग्रहाणां च मर्यादामार्गायत्वात्तदशोभोच्यते । मर्यादा-
मार्गविरोधात् च दृष्टातः । मण्डकशन्दोपि वर्षर्तुशोभाकरः । ब्रह्मणस्तु मेघगर्जितं
श्रुवान्वायजानन वेदाध्ययनभक्षणनियमभंगे तदवा वाचः सृजन्नि, कर्मानुपयोगिव-
मुभयोस्तुच्यम् । तेन वेदाध्ययनात्मकमर्यादाशोभाभा उक्तो भवति । शुद्धनदीनां तथा-
त्वमपि (तदा) तत्र परिहितप्रकारेण दानभोगाभ्यां मर्यादाभाव उक्तः । अग्रिमस्योक्तधर्मा
अपि तदा शाभायै । नृणामिति साधारणवचनात् क्षुदार्थत्रयिता लौकिकी शोभोक्तेति न
मर्यादामार्गायत्वम् । क्षेत्राण्यपि पूर्ववत् । उत्तरार्धे स्पष्ट पूर्ववत् ।

यथा पापेनेत्यस्याभासे, एव भावे यो हेतुरित्यादि । मर्यादामार्गतिरोधानमेव
हेतुरिति भावः । श्रुत्वा पर्जन्यनिनदमित्यनेनापि कलिस्थत्रास्रणतुल्या अत्र मण्डका एव,
न तेपीति^१ ज्ञायते । तेनात्र ब्राह्मणानां स्वधर्मनिष्ठत्वं ज्ञापितं भवति । आसन्नोत्पथवा
हिंस्य इत्यनेनापि क्षुद्धनदीन्यतिरिक्त उत्तरार्धोक्तधर्मविशिष्टः पुरुषोत्र नास्तीति ज्ञायते ।
एतेनेति द्वयपरवशत्वाभावेनांतरगद्गमुक्तं भवति । हरिता हरिभिरित्यनेनापि नृणां
क्षुदाशयानां क्षुदार्थसम्पदो मदजनिका यथा, तथात्रोक्तधर्मत्रयातिरिक्ता क्षुदार्था न सन्तीति
ज्ञायते । न ह्येते मदजनकाः । तथा च 'तत् आरभ्य नन्दस्ये'ति वाक्यादलौकिकी सर्वा-
र्थसम्पदस्ति, न तु मदजनिकेति ज्ञायते । अपरश्च । लौकिकमहारा यश्रीतुन्यात्र मुचो
वर्णादिशोभैः । सापि बाह्यैः । प्रमुपदाम्बुजचिह्नलीलानन्दादिरूपबाह्याभ्यन्तरशोभायाम्बु
दृष्टान्त एव भावतामिति भावः । क्षेत्राणीयननापि सर्वजीवनहेतुभूताभोत्पद्यनुकूलप्रयत्नरता
मुदं स्वदोषेण यस्तुतत्ताजानन च परदोहकर्तृणां तत्प्रतिबन्धकरणेन दुःखं च क्षेत्राणि
जडानि यत्र ददुरतत्र किमु इत्यत्र गोत्रुले चेतनानां सर्वहितकर्तृवमयेनापि परदोह-
चित्तने तत्प्रतिबन्धरत्नमिति ज्ञायते । तेनात्र पूर्णा धर्मो निरूपितो भवति । अतः सुष्टूक्त
धर्मप्रतिष्ठायाह पञ्चभिरिति ।

जलस्पलौरुस इत्यत्र, मासा हि निमित्तमित्यादि । 'द्वादश मासा' इत्यादिश्रु-
त्युक्तैर्विशतित्प्रकारेण प्राबल्यवत् इत्यादिव्यत्रिलोकन्यायेनोक्त्वा ऋतुन्यायेन
१० १७ १२ पञ्चभिः श्लोकैर्धर्मप्रागेयेन निरूपणं कृतम् । अनुना तु धर्मिप्राधान्येन
मामसमसंख्याकैः श्लोकेस्तद्विश्रुतम् । मासा हि गर्मयायेन धर्मिग्वरूपविशेषसम्पत्तो निमि-
त्तभूता^१, अतो वक्ष्यमाणजीवादयो धर्मिण एवात्र प्रधानभूता इत्यर्थः । साक्षादभगवत्से-
वोपयिक्तेहसाधनत्वं चारिमात्रस्य यत्र, तत्र किं वाध्यमयस्य वस्तुन इति भावः । एके
नालौकिकगुणाधायकवस्तुत्वात् सद्रूपवस्तु निकटेऽपि न स्तीति ज्ञापयितुं दूरस्थ सिन्धु निरू-

पितवान् । सिन्धुर्द्धोपमर्यादाहेतुत्वेन मर्यादामार्गाय इति तस्य क्षोभ उच्यते । एतल्लोलानु-
पयोगिनो महतोऽप्यनर्थपर्यवसानमेवेति च ज्ञाप्यते । अथवा सिन्धोरवजस्थस्य निरूपण-
मनर्थकं स्यात् । निरूप्यते चात्र भगवदीयप्रावृष एव कार्यम् । तस्याधेतोऽयत्र प्राकट्ये
प्रयोजनाभावः । एव सति स्याधिष्ठानत्वादाधिभौतिकप्रावृषस्तद्धारैव तथा^२ कारितवती
यमित्यस्मिन्-प्रकरणे ब्रजस्थेतरस्यापि सिन्धोर्निरूपणम् । लीलारसामृतसमुद्रे जागरूकेन्यस्मिन्
समुद्रत्वमसहमानया तथा स्यप्रोदयेद कृतमिति ज्ञायते । तथा चास्थैर्यस्वभावा ली, तादृश्या
पतिश्च गोकुले नास्तीति दोषाभावो व्यज्यते । दृष्टान्तेन चात्र भगवदेकनिष्ठत्वेनोभयेपा
सिद्धचित्तवृत्तिनिरोधत्वादेकप्रस्थित्या स्वस्तीदर्शनादावपि न क्षोभ इति व्यज्यते, तेन 'म य
माना' स्वपार्श्वस्था'निति न्यायः सार्वदिक इति सिद्धम् । अत्र पूर्वं वारिमात्रस्यापि सुरस्य
भक्तिकार्यकर्तृत्वेन भक्तिरूपत्वमुक्त्वा तदात्मिकानामेव सरिता यत् क्षोभकत्वमुक्तम्, तेन
प्रावाहिकभक्तिमन्तो न लीलानिष्ठा भवन्ति, प्रसुरवरूपनिष्ठाभावाद्यत्सगता भवन्ति तमपि
क्षोभयन्तीति ज्ञापयति । ये तु प्रभुलीलोपयिकत्वेन स्वरूपैकनिष्ठया निश्चलत्वेना पुञ्चाधिकारं
प्राप्तास्ते त्वभिभावकसम्बन्धेपि नाभिभूता भवन्तीति ज्ञापयितुं गिरीनमे निरूपितवान् । यथा
यथा वर्षधारासम्बन्धस्तथा तथा स्वगुहाय तस्थितप्रभौ ससम्बन्धा भावाः स्वेन भवन्तीति
ज्ञानेनानन्दातिशय एव भवति, न तु तत्सम्बन्धजं दुःखमपीति दृष्टा तेन ज्ञाप्यते । इदमेवोक्त
पतस्तेन्तःसारा इत्यनेनाचार्यैः ।

अग्रिमश्लोकाभासे तेषां वर्षकृतोपद्रवमाहेति । ननु भगवदीयप्रावृषो भक्तो
पद्रवरुतृत्वकथनमनुचितमिति चेत् । अत्रैव ज्ञेयम् । उपद्रवो हि दुःखदः ।
१० १७ १५ वर्षधाराभातादृशत्वे वक्ष्यमाणरीत्या सुरतत्वाभिमानहेतुत्वं न स्यादतः
प्रभौ तन्निवारकत्वेनैव स्वस्मिन् कृतार्थताभिमानः । अत एव मूले हननमुक्तमतः
सुष्ठूक्तमुपद्रवमाहेति ।

'मार्गा बभूवु' इत्यनेनापि ब्रजे लीलोपयोगिवर्षती मार्गाणामेव तथात्वम्, न तु
कदाचिद्वेदानामिति ज्ञाप्यते । अत एव कालहता इति विशेषण मूले । यथा
१० १७ १६ भगवत्प्रापका वेदा अलौकिकरीत्या तथैवैकान्ते भक्तानां भगवत्प्रापका मार्गा इति
द्वयो साम्यम्, तेन सदा ब्रजलोकयातायात यत्र स मार्गो नात्र विवक्षित इति ज्ञायते । अत
एव तादृशानामेव भक्तानां तमिस्त्राया क्वचिद्विवापि तसन्देहः । अन्येषां तु तदज्ञानमेव ।
इदमेवोक्तमाचार्यैः पूर्वं ये तेनेत्यादिना । अत एव यात्पर्यन्तं तद्विषयकसंस्कारानुत्पत्ति
स्तावत्पर्यं तमेव सन्देहस्तदुत्पत्तौ तु तमिस्त्रायामपि न सन्देह इत्याशयेनोक्त मूले असं

सृष्टा इति । मार्गलोप एवेति । स्यादिति शेषः । तेन संस्कारस्यायःयकधमायाति । लोकव्यवृत्तिर्यनेनापि वज्रे चलसौहृदा विद्युत् एव दृष्टाः, न त्वन्याः त्रिय इति ज्ञायते^१ । कदाचिन्मत्वे हि चलत्वं सौहृदस्य । अत्र तु प्रसङ्गतिरिक्ते तदभावाप्रमो च तस्य सार्वत्रिकत्वात्सौहृदस्य चलत्वाभावा एव यतः ।

धनुर्विषयीयम्, चक्रं निर्गुणमपीति । वृत्रघाय भगवद्वेद्यं ज्ञात एवेन्द्रे वज्रसम्बन्धो जातः । वज्रेषीन्द्राविष्टमगवद्रायुषस्य चक्रस्यावेष्टाः । अतः १०-१७-१८. एवायुधानामहं वज्रमिदमुक्तम् । तच्च गुणातीतं सगुण इन्द्रे शोभत इत्यर्थः । “वज्रं निर्गुणमपी”ति शब्दे स्पष्टम् ।

न रराजेत्सत्याभासे, गुणेन्द्रवक्षिष्ठमिति । तामसमित्यर्थः । अमगवदीय-साहंकारस्य दृष्टान्तत्वादस्य तामसत्वम् । अत एवात्रास्य न शोभेति १०-१७-१९. भावः । न रराजोद्भूत इत्यनेनाप्युक्तीत्या यथा प्राकृतः पुरुषो न राजते, तथात्र घनाच्छन्नो लौकिक इन्दुरेव तथा । न तु तद-य. कोपि पुरुषोपीयुष्यते । अत एव भगवदीयव्यतिरिक्तमित्याचार्यैरुक्तम् ।

मेघागमोत्सवानित्यत्र, पूर्वतापं दूरीकृत्य भगवदानन्ददायिमक्तजनगमदृष्टा-न्तोक्त्या यदा दिवा परिजननिरोधतश्चिरविरहतापि सति कथञ्चिद्व्याजेन १०-१७-२०. श्रीनन्दगेहे गमने सम्पन्ने सति वनगमने वा प्रियसङ्गे सति मेघास्तादृशीं वृष्टिं चिरं कुर्वन्ति । यतोत्रातिविलम्बेऽपि स्वगृहीया नोपालभन्ते तदा तन्मेघागमस्य प्रति-नन्दनं भवत्यन्वयादा तु न तथा वृष्टिं कुर्वन्तीति ज्ञाप्यते । अयमेवार्थ उक्त एतन्निरूपणं यदर्थं तदाहेत्याभासेन । ग्रीष्मे घर्मादिना गिरिशिखरादिध्रुवावृतदेशेषु लीलाया असम्भ-वात् सर्वत्र भगवदानन्ददातृत्वेनैवैतदभिनन्दनम्, न तु वैपयिकमुत्सवत्वेनेति ज्ञापनाय निर्विण्णत्वमुक्तं दृष्टान्ते ।

पीत्वापो पादपा इत्यत्र, तेषां निरस्यैवेयारम्य तथेत्यन्तम् । अत्रायं भावः । १०-१७-२१. भीरस्य जीवनत्वेऽपि तसम्पादने स्वयमशक्तास्तत्सम्बन्धघटकं ये पान्ति ते त्व-तिदीनास्तापतमास्तेभ्यो जीवनसम्पादकोयप्रतुस्तेन यदेकोपजीविनो ये तेषां तदातेति ये तादृशा भक्तास्तेषां भगवत्सम्बन्धजनकः, सर्वत्रैव निकुञ्जगृहप्रदेशजननादिति । अत एव नाना मधूर्तिवं कार्यमुक्तम् । अयमेवार्थ एतदपि निरूपणमित्याभासेनोक्तः ।

सरःस्त्रियादिनापि दृष्टान्तीयधर्मसमानधर्मवन्तोत्र सारसा न त्वन्यः कोपीति ज्ञाप्यते ।

तत्रापि सासनामेव निरूपणेन सरसा ये भक्तास्तैः सह जलविहारदेशे
१०-१७-२२. तद्वसावेशादोपमप्यगणयन्तो भवन्तीति तथा । दोषागणनपूर्वमर्त्यामक्ति-
प्राम्याणां गृहादिषु भवतीति ते दृष्टान्तीकृताः, तेनात्र गृह्यन्तोपि भक्ता एव, न तु प्राकृतः
कोप्यस्तीति ज्ञाप्यते । एतच्चापकोयमृतुरित्येतत्प्रस्ताव इदं निरूपितम् । अयमेवार्थ
एतदित्याभासेनोक्तः ।

जलोघैरित्यनेनापि जलसेत्वतिरिक्तस्य सेतोर्न नाशो ब्रजेस्तीति ज्ञाप्यते । तेन वेदसेतोः
१०-१७-२३. सातत्यं सूचितं भवति । इदमेवोक्तं तदपीत्याभासेन ।

व्यमुश्चभित्त्यत्र जलमोहोक्ते. पुनरुक्तिशङ्कानिरासायामृतपदं मूले । तदर्थमाहुर्हस्ता-
१०-१७-२४. दीत्यादिना । अन्यथा पूर्ववृत्तेऽपि वैयर्थ्यं स्यादनासम्पत्तेरित्यस्यामृतत्वम् ।
तद्वि क्षुद्रकृतमृत्तिनिषर्त्तकमिति भावः । दृष्टान्तेनाश्रयसाधारणजनानामपि
सर्वसम्पत्तिरितरापेक्षाभावश्च ज्ञाप्यते । प्रमुणैव ह्यत्र सर्वेषां सर्वसम्पत्तिः । एवं संत्युक्तीया
भगवत्संस्तितिरूपत्वं प्रावृणः सूचितं भवति । एतदेवोक्तमेतदपीत्याभासेन । अपरञ्च,
यथान्यप्रेरणयैव विरपतयो ददति, न स्वनोपि, तथात्र मेधा एव, न स्वन्येपि, यतः स्वत
एव श्रीनन्दप्रमृतयः सर्वेभ्यः सर्वं ददतीत्यपि ज्ञाप्यते ।

धेनवो मन्दगामिन्य इत्यस्याभासापूर्वं वैराग्यशक्तिर्वेति । विरक्तो हि गृहं
१०-१७-२६. हित्वा वनं प्रविशतीति वनप्रवेशमात्रसाग्येनैवमुक्तम् ।

क्वचिद्वनस्पतिकोड इत्यस्य रामविषयकत्वोक्तौ स्वाशय उदघाटितः क्रोडे
१०-१७-२८. पुनरित्यादिना । यदाप्येवमप्येका बाललीला सम्भवति, तथापि प्रमुली-
लायां सङ्कोचमसहमानैरवमुक्तम् । उपपत्तिश्चोक्ता, निशेषं च वक्ष्यति
भवतीति ।

शरद्वर्णनं सा हि प्रवृत्तिरूपेत्यादि । प्रवृत्तौ मालिन्यं निवृत्तौ निर्मम्यं भरतीयेत-
१०-१७-३२. दर्मसाम्यादेवमुक्तम् । ब्रजेपि लीलारूपेष्वेव गोचारणकृत्यादिषु सकाः केचन
भक्ताः, सर्वनिवृत्तिपूर्वकं स्वरूपमात्रपराः केचन । तथा च विशेषतस्तत्तदुप-
योगिवेनापि तथान्यमभिप्रेतम् । तेनात्र प्रवृत्तिनिवृत्तौ लीलारूपे ज्ञेये । कारिकाप्रतिश्लोका-
र्थोक्तौ जलानामियारम्य गोपिकानामित्यन्तेन दशवाक्यानामर्थमुख्यव्यञ्जितस्यापी य-
नेनैकस्यार्थमुख्याग्रिमवाक्यानामर्था भगवन्नामार्था इति सर्वानशोभयदित्यनेनोक्त्वा गुणरूपेनैव
चन्द्रादयो निरूपिता इत्याहुश्चन्द्रमानवा इत्यादिना ।

महामृतशुद्धमुक्तिप्रस्तावे तन्मध्यपातित्वेन द्वितीयेपि श्लोके अपां मलमित्युक्तमन्यथा
१० १७ ३४. पौनरुक्त्यं स्यादित्याशयेनाहुः. एवं पञ्चमहाभूतानामिति ।

अखण्डमण्डलो व्योम्नीयत्र, सोऽपि चन्द्रो गोपिकाभिरिति । भगवदीय-
१०-१७-४४ चन्द्रयोदुरुष्णाणि स्वाभिनीमनांसोति तामिर्दृश्यमानस्तन्मग्न सहकृतो भरतीति
शोभितो भवतीत्यर्थः । एवं सति मूले अखण्डमण्डलपदेन भगवदीयः ॥
उच्यते । शशिपदेन लोकिक इति भावः ।

अष्टादशोऽध्याये गोपानामपि सोच्यत इत्यत्र । बालका हि यत्किञ्चिददभुतमनुभूय
१० १८०. स्वबा-यस्याभा-यादेवोन्माह्वशा सर्वेषामग्रे तद्दग्निः, तथा नैतेरक्तं, किन्तु
प्रभ्वाः स्वया । तस्याभ्यर्थं स्वमात्रो यस्त्वमानशीलश्चेव स्वसर्वस्वनया ज्ञातं
प्रभुचरित्रं व्यक्तनया वादयति । तादृक् वमेतास्वेवेति गोपा स्वसंगृहे ताम्य एवाचरन्^१ ।
इदमेव सभ्यं च चक्षणे । एतेन यथा दिव्येनामा गुणगानं तथैतेषां निशीति ज्ञापितं भवति ।
एतद्व प्रकरणादौ ज्ञापितमिति तदन्ते च^२ ज्ञापितम-तरङ्गकोडाद्यै वनप्रवेशे गोपालमादित्यकथनेन ।
अन्यथा वनवरदानार्थं गच्छत्यथैता-सद्रे न मोतवास्तर्क्यै इत्येभिः सहितो जातस्तद्व्य-
५यथ गोपैः परिहृत^३ इत्यनेन तथापि कुर्यात्तदेतदृदि वृथोक्तं गोपानामपि सोच्यत
इत्याचार्यः । यथा स्वामिन्यो गृहेषु स्थिता अपि वने दियानृतां स्त्रीलां भगवद्भवानुभावेन
२त्यद्वदयेष्वनुभूय गायन्ति, तथैतेषां निशिहृतां स्त्रीलां सक्तिभरानुभावेन स्वस्वद्वदयेष्वनु-
भूय गायन्ति, सा चातिगोयेति सुरै र्गृह्यतया नोक्ता, एतद्गानकथनेनैवोक्ता
भवति, गानहेतुमृतामकेतु-यथा च ज्ञापितैरेन तत्कार्यमपि मुनरां ज्ञापितं भवति ।
तदेतदुक्तं वर्णवर्णक्रमेदेनेत्यनेन । वर्णं वर्णनीयं गतिचरित्रं, वर्णका वर्णनकर्तारो
गोपा । तत्र दिग्वा चरित्रं ग्रामिन्यधेति भेदः । आत्मक्तिनिर्गुणमुपपादयन्ति
तद्गुणोद्विद्यादना । अत्रैतज्ज्ञेयम् । गुणसक्तिः अत्रकार्येण भगवदामक्तिर्जायते । आत्मक्तिः
प्रेमोत्तरभाविर्न नि तन्निरूपणेन प्रेमापि निरूपितो भवति, स चात्रभ्योकेन निरूप्यते । स
तद्वद्व एवामर्कि जनय यथ तु लोकिकद-कोटिगदिहृजनेन नोद्वुद्धो मयलौकिकवादतः
प्रभुहृत्तमेव तदुच्यते^४ । फलितमादुरात्मतया वर्णनमिति । आसक्तो सयामपि
यावद भगवान् स्वयं न ज्ञापयति तावत्स्वरूपगुणलोका ॥ ज्ञातुं शक्यन्ते यतस्त्वस्माद्वैतोक्तेन
भ्योकेन परापीडमि त्यनेन गानोपक्रमा ने विचार्य सपरिवरं ब्रह्मस्वरूपज्ञानं स्फुटं यथा
भवति तथा त्वयैव इत्यर्थः । पूरं नागद्वयका मकामूर्तिरयामन्तरे आनुभाविष्यन्तरेव
तत्तन्मृते गनेन स्वरूपानुभवं कारितवान्, अग्रे तु स्वलोकात्मकस्यापि वैकृष्टस्य

वहिरनुभवाभिरुचिषया तत्फलभूतं वहिरहस्येन स्वरूपानन्दानुभवाकारयिष्यतीति ज्ञाप-
नायायत्र विद्यावनिरूपणमिति ज्ञेयम् । यद्वा । श्लोकरूपज्ञानं तत्र गानारम्भोक्तिव्यञ्जितम-
र्थमाहुर्विद्वान्त इति । त्रिधाया अन्त इत्यर्थः । सा हि पञ्चपर्यात्मिका । तथा च गानोक्ते
पूर्वश्लोकेषु तत्समानसंख्याकृत्या तेषु तत्त्वं लक्ष्यते । तथा च ब्रह्मत्रिधातोप्याधिक्यं, तस्या अपीद
फलमिति ज्ञाप्यत इत्याशयः । श्लोकसंख्यातापर्यमाहुः कालाधिक इत्यादिना । द्वादशमा
सामक कालो, द्वादशाङ्गः पुरुषश्च । इह तदधिकसंख्याया गेये तदधिकत्वं ज्ञाप्यत इत्यर्थः ।

इत्थं शरत्स्वच्छजलमियत्र, शक्तीनां निर्भयत्वायेत्यादि । अलौकि-

१०१८१ कर्तव्यस्य रसाभावरूपमन्त्रजपनायैतद्विज्ञेयं गोपनाय भगवद्भोग्यसी-
मन्तिनीषु शक्तिपदप्रयोगः स्वार्थं तदपेक्षारहितः फलभोगसमर्पको यथा-
धिकारं तत्र प्रवर्तयन् साक्षी भवति यथा परमात्मा । तादृशमन्त्ररहस्यत्वाद् गोप्यवर्तीति
साक्षित्वमुक्तम् ।

कुसुमितेत्यत्र, धर्मं कुर्वन्निद्यादि । धर्मो हि साक्षात्परम्पराभेदेन चतुर्गत्यापि

१०१८२ साधकः । अवगाहनं च तत्र तत्र तथा तथा लीलास्वरूपार्थम् । एष सति
लोकसिद्धकार्यान्तरं विना तत्र गमनं चिरस्थित्यादिकं च लोकाविरुद्धम् ।
लोके चिकीर्षितलीलाज्ञानं च रसविरुद्धमिति सर्वसमाधानपूर्वकं सम्पादकं गोचरणमिति
भावेन धर्मं शोक्तिः ।

तद्व्रजस्त्रिय आश्रुत्ये यत्र, गोपिकामिरेव श्रूयेतेति । एतदितरश्रवणभावे

१०१८३ प्रमाणापक्षायामुच्यते । भगवान् हि सप्रयोजनरूपेण कार्यं करोति, न त्व-य
थापि, जीयन्तु । अत्र च रमणार्थं भागोदीनमेव प्रयोजनम् । एवं सति
यामु तदभारस्तासु तद्व्रजण निप्रयोजनरूपमिति प्रसुप्तं कर्णेष्वेवेति मन्तव्यम् । एतेन श्रुतं
सर्वं, पान्तुं स्थायिभागावैवास्तोर्यत्र तदुद्घोषनं नाभ्येति निरस्तम् । सर्वज्ञस्य तादृक्-
त्वसम्भव इत्युक्तं यत् । नादनिष्ठाभूतस्य स्वप्रवेशमात्रेणैव भगवद्भोग्यप्रकरणलक्षणस्वभा-
वदानिप्रसङ्गश्च । स्वस्वरूपातिरिक्तस्य वपुषोराभावात्तदभारणात्किरसद्वत्तेयाशङ्क्य तत्तत्पर्य-
माहुर्भगवन्निष्ठादिना । उक्तं योदुद्विषिष्यन्मनः 'हं वपुः, रसश्च मायामकं मा-
त्त्वप्रियान्यतिरिक्तेषु भक्तेषु^१ तादृशरथाप्रवृत्त्यानाममूर्तवनं लोकं प्रमिदः । वपुर्विश्रान्तु
बहिः स्वस्वरूपं प्रकटयन् भवति । तथायमां कुर्वन् वृन्दास्थं प्रारिणदिति । अत्रैव तेषाम् ।
शब्दात्मकत्वेनामूर्तवनं लोके प्रसिद्धा अपि^२ 'वेदा यथा मूर्तिधराशिरु' इति वाक्यान्

सर्वदिक्शब्दव्यापकमूर्तिप्राकट्यवन्नो यथा, तथा प्रथमः साक्षात् साक्षात्दिक्मेव रमा-
त्मकं यदुद्गारये एव प्रकटितवान् । अथैव प्राकट्ये न मनोगात्रमोक्षम्, यतिः प्राकट्ये
सर्वेन्द्रियभोगम् । एवं मनि चतुर्गतिरप्ये द्विष्टाद्यर्थ मनोगात्ररिपयं
दुःस्वप्नि यनुभरमिदमनो मन्थयेत्येति । न त्विति । य एव भगवतोऽत्र तथा । भागमि-
न्नपुणो मते यथेति ।

वैजयन्तो च मान्यापि वक्ष्यामहे, ततोऽप्यान्त्रादिकामिति । विज्ञापयामि
यदुपयाग्यज्ञानाच्छादयन्मर्तः याजयेनमुक्तम्, अथवापि विशेषकं च
१०-१८५. क्लृप्तं निरूपितमिति न वदेयुः । इन्द्राण्वेर्णागियत्र मृदाभिमन्थना हेतु-
न्तमप्याहुर्वाचोति । नादो हि रमात्मको भ्यागर कर्मदाग इति प्रविष्ट स एव भगवतोऽयं
सर्वेन्द्रियविषयकविनिधरसमवैतिर्निरः पाथः प्रसाह इव पुत्रो रमपुङ्गवो जानो, येन समान-
शीलव्यमनानां परस्परं तद्वर्णनरूपो बहिः प्रकटोऽयम् । स च सार्वत्रिक इति तत्र^१ हृदय-
स्थितोऽधरसो मुन्याधरसस्वाशा एवेति । स मर्त्यामां हृदि स्थितः पर्यायेण मर्त्यामां हृदि
प्रविष्टः । तदनिर्वचनीयो कटभाषोदयेन साक्षात्तदनुभवयोग्यता भवतीत्यर्थः । एवं मनि
यारदुक्तीत्या सौशो नात्तःप्रविशति नात्रात्र साक्षात्तदभोगयोग्यता न भवतीति शेषग्रन्थो
क्षेयः । एतदर्थमेवेति । रसपूरेण तदशप्रवेशार्थमेवेत्यर्थः । अत्रापि अत एवेति । यतो
विहितमात्मतामन्यथं रस फलत्वेन प्रार्थनीय एव तिष्ठति, न तु न सार्वत्रिक्यं प्राप्नो मय यतो
वशद्वयसम्बन्धमन्त्रिरूपणानन्तरं निगोत्रो निरूपित इत्यर्थः । एतस्यैव सापथान्तरमप्याहुः
सृष्ट्युत्पन्नानामिति । भक्तानामिति शेषः । भोगो भक्तिरभोग इत्यर्थः । एतन्पर्यवसा-
यीति । एतदप्राप्तौ तेषामपि मृदावृत्तिर्यथैवत्यर्थः । एतेनाप्येषां वैमुक्तिरन्यायेनैव जन्मवैयर्थ्यं
जायते मवति । 'नैकर्ममप्युत्तमावेत्यादिवाक्यं । तद्वैरं फलस्य सिद्ध्यादमिमलोद्भावं
व्यर्थमित्याशङ्क्य तत्तापर्यमाहुः ततो विमोचनमिति यदि । ये मुक्ताः स्वप्नस्थिता एव
जीवा लीलायै सृष्टास्तेषां परमानुग्रहतो नि वलीलाप्रमथपातिमकैः सहैतदनुमनं कारयित्वा
पुनः पूर्वभार सम्पादयतीति स्फुटप्रदयेन निरूप्यत इत्यर्थः । पुनः पूर्वमावसम्पत्तौव
प्रवापत्तिपदार्थं वान् । लोके एतदमप्रकटनस्य ॥ तथैवदन्त आवस्यकतां चाहुः अन्ययेति ।
अथैव परमपुरुषार्थत्वेन सृष्टिमप्ये यत्र कुत्रापि प्रकटनेनैव सृष्टेः सार्थकत्वम् । अन्यथा
प्राणसम्बन्धरहितदेहमृष्टिव सा व्यर्था स्यादित्यर्थः । तद्विज्ञानमिति । महिष्यादीनामिति यर्थः ।
मुख्यमापणार्थं वेति, मुख्यः पुरुषोत्तमः । एतामां च स एवापेक्षित इति तस्यैवमवेन
कथने स एव प्रापितो भवतीति तथा ।

अक्षयवतामित्यत्र, प्रकरणार्थविभागे द्वाभ्यां भक्तेरिति । लोके हीनानामपि
 १०१८७ चरणारविन्दसम्पर्गश्चक्रुहुमसम्बधमात्रेण स्वमीसमानभाष्यत्वं चरणमा-
 हाभ्यमेव । स्पर्शमात्रेण प्रकृष्टमोद्भजनकत्वं च । चरणस्य भक्तिमार्गिरूप इति
 तद्वर्मप्रकटनं भक्तिस्थापनरूपमित्यर्थः । एव तत्तात्पर्यानुक्तौ बाधकमाहुः अन्यथेति ।
 प्रकारांतरेण तात्पर्योक्तावित्यर्थः । पुरुषोत्तमस्य लोकेऽपि हीनाया स्त्रियाः सम्बन्धोक्त्या
 हीननायकत्वमापद्येत । श्रूयतेः कन्दाद्युपयोगश्च तथा । अतस्तत्रैव तात्पर्यमिति भावः ।
 तथापि लोकरीत्या दूषणत्वं तस्य भवत्येवेत्यत आहु वैपरीत्यात्समाधानमिति । प्रमे-
 यगतिः प्रमाणमार्गाद्विपरीतो बलिष्ठश्च । अत्रापि च स एव प्रकटीकृत इति वस्तुत्वाभावा-
 देव तथात्वमिति न दूषणमिति भावः । अत्र मर्यादावैपरीत्यं भूषणमिति सारम् । मर्यादामार्गा-
 यपरमोक्त्यर्थेऽन्योप्युक्त्यर्थेऽपि सर्वमवदातम् । अन्यथा वैपरीत्यमात्रेण मार्गोक्त्यर्थो न
 सिद्ध्येत् । मेन्द्रियाणामपि तदफलने हेतुमाहुः बाधकानामिति । भगवदतिरिक्तस्य सर्वस्य
 बाधकत्वात्तत्वागे सति प्रतिबन्धकामायेन मोक्षलक्षणं फलं न भवेदित्यर्थः । मुमुक्षुणा
 तथात्वेऽपि न तथावमित्याशङ्क्य तत्साधनमाहुः साधकानामिति । सर्वानुभावेन भजन
 साधकत्वम् । यद्यपि सर्वात्मभावेन सर्वयोग्योप्यन्तर्भवति, तथाप्याद्युक्तिकानां स्वतस्तद्भावा-
 रहितानां पूर्वं बुद्धिपूर्वकस्तत्त्वम एतद्भावनं चोपदिश्यत इति पृथगुक्तिः । अत्रैव वयस्यै-
 रित्यत्र, तदाधारत्वे निमित्तमितीति । गोपलीलयांरुकागधारत्वे प्रभुप्राक्कथ्य
 निमित्तमिति तथेति ।

चूतप्रवालेत्यत्र, त्रयाणामन्योन्यगुणप्रधानभाव इति । स्थायिभावव्यभि-
 १०१८८ चारिभावविगाढभावात्तमित्यर्थः ।

गोप्य निमाचरदित्यस्याभासे, तस्यापिदैविकरूपतासम्पादकमिति ।
 १०१८९ कामरसोऽहं सहजः, वेशुनादेन सह सुधान्तःप्रविष्टा सहजं पूर्वकामं
 दूरीकृत्य भगवद्वीये तं प्रकटितं करोतीति तथा । दामोदरेयस्याभासे,
 मर्यादायां हीनतामिति । हीनता साधनहीनता, न्यूनतामिति यावत् । सादृशं मुञ्क्त इत्यत्र
 प्रमाणमाहुः सा वनस्पतीनित्यादि । 'वाग्वै देवेभ्योपाकामचक्रायातिष्ठमाना सा वनस्पती-
 प्राविश' इति श्रुतिः । सुधाभोगविगदे हेतुः सुधानधिकार इति ।

चून्दावनं सखीत्वस्याभासः । चरणानां स्वरूपमादेति । अत्रेदमाहूत-
 १०१८१० मिति मे भाति । भगवच्चरणमाहात्म्यं सर्वश्रुतिप्रतिपादितम् । 'तदेव
 देवानां पादा' इत्युपनिषत् 'तस्या माग्यामिनन्दन'मित्यन्तेनाक्तम् । तथा

चैतादृक्पदसम्बन्धात् वृत्ताग्रस्वरूपमुत्तमत्वेन निरूपितं भवति । तत् कथमुत्तमत्र विहारनिरूपणेन चरणानां तथेति । अत्रेदमाहूतम् । 'लोक वेदातीतशुद्धपुष्टिमार्गीयलीला सामग्री हि नायत्र प्रसिद्धा । एव सति तत्कर्त्तापि तथेति सिध्यति । अत एव "वृत्ताग्रनाद गतो दूर"मित्यग्रे प्रथयति । यनस्तत्र पुष्टिलोअनह्नोकारा वक्ष्यते । एव स यवयव्यतिरेकाभ्यामियं लोलात्रैवेति फटिष्यति । एव मति यत्रैव शुद्धपुष्ट्यह्नोकारस्तत्रैतच्चरणग्रीलेति ज्ञेयम् । अत एव नृद्वनपि 'प्रेक्ष्यत्य उ मितगृहा जगृह' 'सटरामा वज्रशोणा चित्रीडे जनयन् सुदम्' 'वृत्तगम्य गो य' इत्यादिनयमेरोक्ता । कालीयशिरोमूले नैतच्चरणप्राकट्यम् । तत्र पुष्टिलीलायामह्नोकारात् । अत एव तन्तुनिरपि नादगो । अतो यत्र पुष्टि मार्गीयभक्तिमार्गप्ररूढन लोलाया तत्रैवचरणारविदात्रिभाय इति ज्ञेयम् । अत सुष्ठुक्तं 'लव' चरणानां स्वरूपमाहेति । असाधारणधर्मनिरूपणे धर्मनिरूपणसम्पत्तिवत् । यतो लोलैरुपरिचायिका । एव सति 'देवानां पादा' इत्यारभ्य 'आधिदैविनामानन्दरूपा' इत्येतेन यत्रात चरणरूपाण्युक्तानि तदतीतत्वेनचरणयोर्जापितं भवति । उक्तेषु पुरुषोत्तमो लोकवेदप्रथितो ज्ञेयः, अयं तदतीत इति ज्ञेयः ।

धन्यातिरिक्त्यत्र, स दोषो न ज्ञायत इति । दोषस्वरूपमाहुः न ज्ञायत इति ।

१० १८ ११ मृगीभिर्मगयत्वरूप श्रुत्यादिप्रतिपाद्यत्वेन न ज्ञायत इति लक्षणो दोष इत्यर्थः ।
पूजा दधुरियत्र, तस्याश्च धारणं ततोपीति । सर्वोत्तममिति शेषः ।

कृष्णमुखनिर्गतेत्यत्र, मुखं बागधिपतिरित्यादि । अत्रायं भागः । पूर्वश्लोके

१० १८ १२ देवस्त्रीणां मोह एवाको, वस्तुसामर्थ्यात्, न तु रसपानमपि । गवा भगवदीयं वात् भगवत्सङ्गतं वात् प्रियं वाचं रसपानमुच्यते । तत्र मुरलीणां यत्र तथा च, तत्रैतासां पशुनालोचनेन तदसम्भावितमित्याशङ्कानिरासाय नन्द साधारण्येन गानं, किं तु यैधैयं तासामपि रसानुभवा भवति तथा सर्वमामग्नोप्रकटनपूर्वकमितं ज्ञापनायेति । अत एवाग्रे हृदि प्राकट्यं रसश्लोक्तं । आधिदैविकसम्बन्धमात्रेण यत्राध्यात्मिकाधिभोति कपोरपि कार्यकरणसामर्थ्यं, तत्र साक्षादाधिदैविकस्यैव करणवे किं वा यं कार्यसम्पत्ताविति बागधिपतिरित्युक्तेस्तथा पर्यम् । एतन् शब्दनिष्प्रसपातो साधनसम्पत्तिरुक्ता भवति । किञ्च । वा-यार्थाजानं रसस्वरूपाजानात् कार्यामम्भव इति शङ्का कृष्णपदार्थोक्त्या निरस्ता । स्वरूपा मन्त्रादर्थस्य सति एव प्रकटत्वाज्ज्ञानसाधनानामनपेक्षणाद् वल्लभत्वाच्च न पशुत्वादिकं प्रतिप्रधकमतं सर्वपवद्वानम् । अपरञ्च । कृष्णमुखाभिर्गनस्य तत्रापि परम्परासम्बन्ध

१ लोकवेदातीत—मू. वा । २ 'लव' इति मूलशब्दे नास्ति । ३ कथेनामामपि मू. वा । ४ प्रकट वास्तुज्ञान—मू. वा ।

इस्य पीयूषस्य यत्रैतादृशत्वं, तत्रापि पशुषु, तत्र साक्षान्मुखपानकर्त्राणु किं वाच्यमि-मुत्कण्ठा-
ज्ञापनायापि निर्गमनाद्युक्तिरिति ज्ञेयम् । अ-यच्च, मुखस्याश्रित्वेन साक्षात् तत्पानकर्त्राणां
कदाचित्पीयूषं तापमप्युत्कटं जनयति । इदं तु तस्मान्निर्गतेन सदैवानन्दजनकमेव, न तु
तथा । तस्माद्भ्रजत्वेन परम्परासम्बन्ध-याच्च तद्वर्मासम्भवात् । अत एव साक्षात्सम्बन्धान्तरं
यादृशस्तापस्तादृशो न पूर्वम्, किन्तु सहजसम्बन्धात्तद्वर्मेवत्वस्यापि सहजत्वात्कश्चन तापं
जनयतीति ज्ञापनाय तावदुक्तमिति । प्रतिक्षणं भूतनकर्णत्वादिति । पुटोत्तथा तत्र
यथैकेन रसेन पूर्णे द्वितीयरसावकाशो न सम्भवति तथैकैकक्षणसम्बन्धनाद्वरसस्यापि^१
तत्वात् तेन पूर्णे पुटे द्वितीयादिकक्षणसम्बन्धनां तेषां प्रवेशासम्भवात्तत्पानार्थं द्वितीयादि-
पुटापेक्षावश्यकृति तथात्वम् । अन्यथा करणभावेन नादग्रहणासम्भवाद् द्वितीयादिपानमेव
न भवेत् । अत्रैव ज्ञेयम् । भगवत्सम्बन्धार्थो न लौकिकेन्द्रियमाह्वः, किन्त्वलौकिकैरेव तैः ।
प्रभुविरसा च तत्र हेतुः । तथा च तथैव तावत्साधनसम्पत्तिर्भवेतीति नानुपपत्तिः काचित् ।

प्रायो वताम्येत्यत्र, सम्बोधन दयार्थमिति । दयया भगवान्निरुट^२ एव स्थापयेदिति

भावः । तेषां शरेति । पञ्चवैरेरावृताहत्वेनान्यदर्शनाभावाच्छरादिभयाभाव
१०-१८-१४. इति केचित् ।

नश्यस्तदेत्यत्र, सर्वतत्त्वं ज्ञातवन्त इति । भगवत्स्वरूपमकरसतत्त्वं ज्ञातवन्त
१०-१८-१५. इत्यर्थः ।

मा गोपकैरित्यत्र, सर्वेषामेव वनानामित्यारभ्य तत्र गच्छत इत्यन्तम् ।

शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिरुच्यते । वस्तुतयाज्ञानहेतुभूततरुत्वस्वभावोऽशुद्धि-
१०-१८-१६. पदार्थोत्र विवक्षितः । पूर्वं 'कृष्णमुखनिर्गते' त्यादिना पशुष्वेपि सति तदुल्ल-
ङ्घ्यैतत्रसानुभाषिका सामग्र्युक्तेति तत्कलङ्को गाव इति तत्सम्बन्धे सति वनस्यापि तरु-
त्वादित्यभावोऽल्लङ्घनपूर्विकां रसप्राप्तिर्भवेति । गोपेषु रमित्व स्पष्टम् । तदेव धर्मपदेनोच्यते ।
तदेतदुक्तमेतदीया शुद्धिर्धर्मश्च तत्र गच्छत इत्यनेन । गोषु तत्पुरुषितपदेन
क्रियानिवृत्तेरप्युक्तत्वात्तत्सम्बन्धादत्रापि तथा । वेणुत्वनयोरौदाय्योक्त्या प्रासङ्गिकमिदं नाद-
कार्यं वस्तुत्वभावजम्, न त्वेतदुद्दिश्य भगवतायं नाद इति जायते । प्रासङ्गिककार्य-
कथनेन यत्रैतध्वैतादृश्यं तत्रैतादविषयेषु किं वाच्यमिति जायते । अतो भीता इत्यादि ।
गोनिष्ठरसग्रहणार्थं बन्धनादिप्रयासं करोति तथास्मासु प्रयासं मा करोतिव्याशयेन प्रभुप्रया-
साङ्गीताः स्वत एव समर्पयन्तीत्यर्थः । निदाने इति पाशनामोक्तिः ।

इति प्रमेयप्रकरणम् ।

अथ साधनप्रकरणम् ।

एकोनविंशाध्याये प्रकरणार्थनिरूपणे विद्यापञ्चरूपत्रापीत्यादि । साक्षा-

दसम्भवे परम्परयापि भगवानेव सेव्यः । देहेन्द्रियादिकं च तदर्थमेव
१० ११-०. त्रिनियोक्तव्यं, न स्वार्थमपीति निर्णयरूपैका । देहनिर्वाहायै प्राणादिधर्म-

निवृत्त्यर्थमपि स्वतः सम्भवेऽपि प्रभुत्वे प्रार्थनीयः, न त्वन्योऽपि । प्रमुख लोके नालौकिकं
करोति, भगवद्भावे चानुग्रह एव नियामकः, न तु साधनमपि शास्त्रोक्तमिति निर्णयरूपा
द्वितीया । इतरमजनं न कार्यं पारम्पर्यागतमपि^१, धर्मं भगवदिच्छायां सत्यां विसृजेतेतिरूपा
तृतीया । सर्ववस्थामुपरिरेय सेव्यः, भगवांश्चाष्टिकर्मांश्चरयेय स्वानिनि च तुरीया ।
माहात्म्यज्ञानपूर्वकः परमस्नेहो^२ भक्त्याधिबुद्धिजनं चेति पञ्चमी । एतत्पञ्चकसम्पत्तौ पूर्णा
निरोधः सिद्ध इति स्वकार्ये सम्पन्ने जाते पञ्चादिन्द्रादिविपरिणीं दृष्टिं कृतवान् । अत एव
पञ्चानिरूपितम् । ब्रजेन्द्रस्य च भगवदुत्कर्षज्ञानहेतुभूतवरुणदर्शनं कारितवान् । इदमेयोक्तं
तस्मिन् भाते सुरक्षणमित्यनेन ।

एतन्निरूपणतात्पर्यमाहुः अविद्याकार्येति । अविद्या तत्कार्यं चेति ज्ञेयम् ।
३ स्त्रीपुंसेति । तयोस्तथानिरूपणे हेतुस्तुल्यत्वादिति । अविद्यासम्बन्धमावश्यं तु-यत्वादित्यर्थः ।
निरोधस्य वा ।

एकोनविंशाध्यायार्थनिरूपणसन्दर्भे, अन्यपूर्वास्त्वन्यथैव कृतसंस्कारा

इति । अत्रेदं ज्ञेयम् । स्त्रीणां विवाह एव मुख्यः संस्कारः, समग्ररूपात् ।
१०-१२-१. स च स्वर्गादिफलकमिहोपादावधिकारिवसम्पादको लोके । प्रकृते

चातथावाद्भगवत्सम्बन्धस्य च फलत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् तत्र चास्याप्रयोजकत्वादेतत्कथनमत्रा-
प्रयोजकं स्यादिति विवक्षितफलप्रयोजक एव कथनं धर्मः संस्कारशब्दवाच्योत्र वाच्यः ।
स च निवाहजनितः तृतीयपुरुषार्थरसविशेषानुभवहेतुरेव । स दम्पत्योर्न सम्भवतीति
यतस्तदसमर्थात् । अत एवाभ्यर्थैवे युक्तम् । भगवदीयानाम-यत्र विद्याहस्यानुचितत्वात् ।
परन्तु तैः सह सम्बन्धमावाद् भगवदसपोषकवाच्यस्य संस्कारत्वम् । एतेनायुक्तमपि
परिहृतम् । न हानुचितः संस्कारो भवतीत्यनवयवमस्ति उक्तम् । किञ्च, 'लोकानुसारिणी विद्या
कर्मज्ञानात्मिका पुनः निरूप्यते' इति वाक्याल्लोकानुसारेणात्र कर्म निरूप्यते, न तु
भगवच्छास्त्रानुसारेण । भगवदर्थं भगवानेव सेव्य इति यतस्तत्र मर्यादा । लोके हि
प्रियप्राप्त्यर्थं तदीया दूतिका प्रार्थ्यते, तथापि कार्यायनो प्रार्थ्यते । लौकिको सा यथा

१.—भगवन्मपि धर्म मृ. पा । २. परम स्नेहो मृ. पा । ३. स्त्रीपुंनोरिति मृ. पा. ।

४.—प्रयोजनक मृ. पा. ।

द्रव्यादिदानेन तोष्यते, तथेयमलौकिकी यलौकिकप्रकारेणेति । अ यमजनदोषेपि नैव सम्भवति ।
 भगवत्तोषहेतुस्त्वनपुण्यं न तु यत्कृत्वात्वेन रमणोपपत्त्यात् । विवाहितानां तु प्रोढावेन
 जातभावाङ्कुराणामनुदिनमेघमानप्रेमाद्वाद्भिप्रियेक्षणेक्षणप्ररून्तदसंपूर्णमत्तवेनायम्भूतिरहितानां
 समयविशेषे समागम एवापेक्षितः । स च 'निश्चय गीत'मिदं व्याख्याय 'न यवर्तते'त्येतेन
 निरूपयिष्यते । एतदेवाभिसंधायोक्ततासां त्यागोद्गमिति । ननु कुमारीणां वनप्रसङ्गे
 प्रोढानां कथं प्रसङ्गः । इत्यम । मूले 'कुमारिका व्रत चेह'रिति कथनेन तद्वितरासां व्यावृत्तिः
 सूच्यते । तत्र व्यावृत्त्यां स्वरूपं वाच्यम् । व्याख्येयत्वे हेतुश्चेति युक्तं तदुक्तकथनमिति
 दिक् । एतन्प्रेमव्यासामसंस्कृतानामिदं । आदौ भगवदर्थजनकस्त्वेषान्मायविशेषाक्षणाः
 संस्काराः । अनायासेन प्राप्तात् क्लेशेन प्राप्ते स्नेहातिशयस्यानुभवासाक्षिकत्वात् । ततः 'वृष्णचेतसः'
 इति पदोक्तान्तरतानकविधिसङ्गममनोरथरूपरत्ननिर्गतो भागविशेषश्च स । येनाप्रेमभगवत एव
 प्रार्थना । ततः 'उपसी'त्यादिना वक्ष्यमाणप्रकारकः स । ततः प्रियागमने सति
 विनिधिरसभारगर्भपरिषावा यस्मात्प्रमोदविशेषजभासः स । ततो 'यूय विवला' इति वार्यं
 श्रुतेऽग्रिमवाक्यनिरूपितो भागविशेषः स । ततो वसनदानतत्सामधिकभोगोद्गारिदृष्टि-
 विनिधस्पर्शनिर्गतो भावविशेषः स । न एव 'दृढ प्रलम्बा' इति श्लोकेन श्रुतेनोक्तः ।
 अत एवामूयाहेतुषु सत्त्वापि न तदुपपत्तिः, संस्कारस्य दोषजनकत्वात् । ततोऽग्रिमवाक्य-
 निरूपितरतविशेषः सः । ततोऽनुष्टुप्प्रियावन्नेकनवरदानवाक्यधरणजसङ्गमविशेषनिधयज-
 सः । ततो गृहगमनाज्ञाजनितदुःखभोगेष्टप्राप्तिमुखभरणं च शरलो भागविशेषश्च सः ।
 तत एकैकस्य क्षणभ्यानेक-पतु यन्मानं सर्ततः सङ्गोपनेन च स्वधेन प्रवर्तमान-
 भावसंपूरतया कश्चिदप्येव तत्कथामृतोद्गारनिर्गुणा सतनमनोरथैवानुगुणं साक्षादुप-
 भोगमिव मयमाना भवतीत्यनेकविधसंस्कारः । अन्तःसाक्षात्सम्बन्धो बहिर्न तथेति
 च । एव हि सायग्रिमभगवत्सङ्गे मुत्पन्नसाम्प्रदायिकेयैषा सत्कारणम् । एतदेवा-
 भिसंधायोक्तं संस्कार एव निरूप्यत इति । यद्यपि भगवत्सति सर्वं सामर्थ्यं
 तथापि तद्वत्स्वरूपमेव तथेति तथोच्यत इति भावः । विद्यायामयमेव त्यागा
 त्यागनिर्णय इति । अयं त्यागपदार्थः, अयमत्यागपदार्थः, स चैवं कार्यः, न यथा
 न कार्य इति निर्णयरूपः अप्यमेव । उक्तस्य संस्कारनिरूपणलक्षण इत्यर्थः । तथाहि ।
 'यदहरेव विरजेतदहरेः प्रपन्ने'दिति श्रुत्या प्रावाहिकाश्रममर्षादाया रागाभावभास एव
 त्याग उपदिश्यते, भक्तिमार्गे न तथेति ज्ञापनाय विद्यायामिति । सात्र भक्तिमार्ग-
 योच्यते । अन्यत्र विद्यायामेव नाभितममिति सामान्यपदम् । ज्ञानाया विषयरागाभावेपि

फलरूपो भगवान् गृह् एवास्तीति बहिर्गमने प्रयोजनाभावात् बाधो न त्यागः, किन्तु गृह् एव स्थित्वा तन्प्राप्त्यनुकूलो यतः । यथा यथा भगवद्भावप्राप्त्यर्थं तथा तथा घृहीतमाधनं यागोन्तरङ्गतं कृतिश्च । भगवत्प्रसन्नभावस्वाभावेन यत्त्यक्तं भवति वैदिकमपि, तद् भवतु नाम, न तु स्वबुद्धिपूर्वकः कस्यचित्त्यागः । प्रियतोषार्थमशक्त्य-यागा अपि दैहिकान्तःकरणधर्मान्प्राप्त्याः । फलप्राप्तावपि यदा भगवदिच्छा तदैव त्यागः कार्यः, न त्वयदापीति अनभगवत्प्रार्थनरसनं यागाङ्गलिबन्धगृहगमनैर्निर्गोषत इति तथा । अत्र एवाग्रे त्याग उक्तः । उक्तरूपादन्यथा कृतसत्यागत्याग एव न भवति, फलरसाननु-भावादि विद्यायागप्रदस्य तापस्य ज्ञेयम् । साधनदशायां तु^१ त्यागो न युक्त इति निर्गोष्ठितोऽर्थः । एतामा फलप्राप्तावपि पूर्वोक्तसंस्कारोत्था साधनदशैः । वस्तुतस्तु फलप्राप्तिनिधय एवावुना, प्राप्तिभ्यग्रे । अतो युक्तं गृहगमनम् । ननु 'नीर्वो प्रति प्रणिहिते न कर' इति न्यायेन तदा स्वयत्तमोकार्थमपि तदनुसन्धानं कथं घटते । इत्थम् । सङ्गममात्र एव स्मृति-भगवतोक्तिप्रोया स्वात्तगमामहिष्युत्वमात्रमपि युष्यत्य । अत एव प्रियेण । 'बद्धयाङ्गलि मूर्ध्ना' इति तदभावपरीक्षैव कृता । उक्तभावेनैव चेदेवं कृतं भविष्यति, तदा दृष्टतत्प्राप्तमपि दूरीकरिष्यन्तीति, देवहेतुहेतुक्रयनेन वसनयागे स्वारुचिः सूचिता ।^२ साक्षात्तथा एव तथाकरणं युक्तम् । न तु तथा भावनायामपीति यतो भगवदाशयः । एतदेवाभिसंधायोक्त-अत्यागस्त्वागादुत्तम इति ज्ञापयितुं परीक्षेति । अत एव मूले 'त पूर्तिकामा' इत्युक्तम् । पूर्णाङ्गदृष्ट्या पूर्तिं मन्वानस्यातथावे सति भवयपूर्तिरिति पूर्वोक्तरीत्या तत्पूर्तिकामा एव तथा कृतस्य इत्यर्थः । वसनायागे शीघ्रमेव प्रियान्तिकागमनं स्वात्यागेन च विज्ञातोऽभवदित्युत्तमवे हेतुरिति ज्ञेयम् ।

एतद्वगे 'ब्राह्मणा माचिरका' इत्यारभ्य सेव्यत इत्यन्तम् । पञ्चपुराणे गीयते । दण्डकारण्यरामिनः पोतनसहस्रमृषय स्वाध्रमान्तिकागनकोटिकन्दर्पाधिकलावय्यश्रीकोसलेन्द्र-^३ दर्शनजरिरमाभाषमेव तं प्रार्थितवत्तद्रीयस्वीकृतम् । तदा भगवानेकपञ्चतपरोहमधुना, ब्रजे वो मनोरयः सम्पन्न्यन इति प्रसादं धृनगान् । त एवेना इति द्विद्विचोक्तं ब्राह्मणा इत्यादि ।^४ आदिवागहे 'कृष्णस्य रमणार्थं हि सहस्राणि च पोतत । गोप्यो रूपाणि चक्रुध तप्राकीटन्त केशवन् ॥' महाशर्मै 'अग्निपुरा महामानस्तपसा खीत्यमात्रिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वामुदेचमजं रिमुम् ॥' अत्र एवैकजानोया कृष्यः पोतशमहस्यनिति पुराणान्तरा-दवमोयन इत्याचार्यैरुक्तम्^५ । अत्रैव ज्ञेयम् । पुरपशगरे सति श्रीभावोत्पत्तिरसंभाविता,

१ 'तु' इति मूलपठे नास्ति । २. एतद्वगरे ३. पञ्चतपस्यरज । ३. कोसलेन्द्र-मू. पा. । ४...५. अङ्गदृष्टेन मूलपठे टीकाया दर्शिते ।

विरोधात् । एव सत्येतानतिशुद्धान् कृतपुण्यपुजान् दृष्ट्वा हरिस्तथा प्रसन्नोऽभवद्येनादेयतम-
साक्षात्स्वरूपानन्दविषाविरमत् । तदनुभवस्तु^१ न पुत्रत्वे केवलखात्वे वा, मानाभावात्,
द्विजस्त्रीषु तथा प्रपञ्चास्वाश्रदानात्, सुदासपि पुलिदापु दानात् । किञ्च निश्चयानन्त-
शक्तेर्भगवतः प्रसादरूपा अपि शक्त्यो बह्वचः सन्ति । तत्राप्यंतरङ्गतमा सैकास्ति
यत्सम्बन्धिजीवे भगवत्स्वरूपानन्दानुभवोऽवश्यभावी । सा चोत्तरूपखल्वलक्षणधर्मरूपैव ।
अतस्तामेतेषु स्थापितानिति युक्तस्तदा तेषां स भावः, तदनुरूपो देहः परमधुना सम्पन्नस्तथा
भगवद्विच्छा यतः । एतदेवाहुः तेषां प्रसादरूपा शक्ति स्त्री भवतीति । श्रीवलक्षण-
धर्मरूपापि स्त्रीरूपा कात्यायनीरूपेत्यर्थः । सैव तदर्थं कल्पयवसानार्थं से यत् इत्यनेन
सम्बध्यते । अथ तेषां स भावो भगवद्भास इति निश्चितम् । दृष्टिद्वारा दृष्टागत एव
भगवति तद्रूपते । 'रसो वै स' इत्यादिश्रुत्या च भावरूपत्वेनैव निरूपणान् धर्मरूपं यम्,
नित्तु धर्मिरूपं यमवे याग्येन पञ्चा-नरमाहुः भगवानेवेति^२ । से-यो हि सेनके स्व रूपं
सम्पादयति । दृष्टागतेन भावरूपेणात्माक देहादिस्त्वमेव सम्पादितमिति तद्रूप एव
भगवान्तेष्यते । बहिरस्मद्गमणार्थं प्रकटो भगवत्येतदर्थं नायिकाभावत्वेन स्त्रीत्वमुच्यते ।
नैतावता काचिन् यूनता सगुणत्वं वेत्येतदाशङ्कानिरासायैव शृणावीत इत्युक्तम् । यथाधिजा-
मृतदायक तद्रूपम्, तथा स्वीयलोभापृतदायकमिदमिति ज्ञेयम् । एतेन 'दिव्यं ददामि ते
चक्षुः' इति वाक्याद् भगवदीयचक्षुषैव यथा भगवान् दृश्यः, तथा स्त्रीवेनापि तादृशेनैव
भगवान् भोग्य इति ज्ञापितम् । अत्रैवमिदं चित्तदोषस्य गतत्वादिति । अमजनको हि दोष
इत्युच्यते । एतासां तु पूर्वमपि केवळ भगवदीयत्वाद् व्रताचरणहेतुभूतसशयहेतुद्वितीयकोटिस्फूर्तिं
स्तद्रूपैवेति ज्ञायते । कृष्णचेतस्त्वे भगवत्पतिरनिश्चयेनतरकोटिस्फूर्तिरपि गतेत्येतदमिसम्भायेद-
मुक्तम् । दोषत्वमत्रानिश्चयस्यैव । तत्र च तादृक्स्नेहो हेतुः । तादृक्प्रमाणान्तरास्तद्वत् । अमे
स्नेहसत्त्वेपि कृष्णचेतस्य हेतुकृतप्रतियोग्युत्पत्त्या तन्नाश एवेति सर्वं मुरधम् । सार्वदिनत्वेपि
पुनः कृष्णचेतस्योक्त्या कश्चन विशेषो बाध्यः । व्रतान्तरमवोक्तत्वेन तत्फलत्वमेव विशेष
इत्याशयेन फलसमुक्तम् । अमे पुनः साधनोक्त्या चात्रांतरफलवचमिति निवेकः । तेन
पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं प्राप्यते ।

भूपानन्दमुद इत्यत्र, फलवाचकत्वादित्यारभ्य कृतमित्यन्तम् । अत्राय भावः ।

१०-१९५ पूर्व माससमाप्यव्रतापसहारस्य कृतं वा पुनः पूजापूयनाममेदमिदमन्तरकालमेवाना

कथनाद्भूतव्रता इति प्रमुवाक्याच्चेद व्रतांतरमिति गम्यते । अपि च भाग्यपतिव-
नाशार्थत्वाद् व्रतस्य कृष्णचेतस्येन चातस्तन्निश्चयेन भगवदेकमात्रं व्रतानात्र तदर्थं तत्तरणा-

संभवः । किञ्चित्परं बहिरपि तथा कमेवापेक्षितम् । तत्र च तादृकान्यस्यैव निमित्तत्वमिति तदभिमानिदेयता चेयमेवेति तथावेनैतस्या एवात्र पूजोच्यते । अत एव भगवतैव तस्याश्वत्थतुर्दशनामस्मिन् नामोक्तम् । मन्त्रेपि बहिः प्रकृत्यथा पतित्वमभ्यस्तमेव प्रार्थयन्, अन्यथान्तर्निश्चयसत्त्वेन तन्मार्थनानुपपत्त्या स्यात् । अन एव न पूजाद्वयमस्य, भिन्न-विषयकत्वात् । अपरञ्च, पूर्वमन्यप्रार्थना हि कृता । तथा च तन्निर्वन्धेन तत्राद्ये स्वतोऽस्तथाद्ये नीरसत्वं स्यादित्येवं प्रार्थना । अत एव न पृथग्भगवतः पूजा कृता, पत्तिनेन भावनान् । न चैवं पूर्वमन्त्रस्याप्रयोजकत्वेन मन्त्रवानुपपत्तिः, भावक्रमस्य तत्राद्येनोत्तरभावाप्रयोजकत्वात् । अन एव व्रतफलत्वेन कृष्णचेतस्यमुक्तम् । एतच्च यथा तथापपादितम् । अस्मिन्मन्त्रेर्धमात्रनैव मुख्या, न तु अपोषि । अतः न नोक्तः । स्वेष्टप्रकारेण प्रियभावनमेवात्र पूजारूपम् । इदमेव भगवता 'मद्वचना'द्विष्येनेनेति दिक् । किञ्च, भगवानेव वा गुणातीत इति पक्षे तु सर्वप्रयोजकम् । अस्मिन्पक्षे उभयोरैक्येऽप्युत्तरस्या गुणविशिष्टत्वेन पूर्वस्याः सकाशाद् भेदः सिद्ध्यति । तेन मतभेदेऽपि तथा । न चाचार्योक्तावांतरफलपरमफलत्वानुपपत्तिः, एक-कार्यं च एव तत्सम्भवादिति वाच्यम् । स्वाभिमुख्येन फलस्य परमत्वस्य तजान्तरीयरु-फलत्वेनेतरस्य च विवक्षितत्वात् । एवं सत्येककर्मसाध्यरूपप्रयोजकमिति ज्ञेयम् । अत एव पुरुषभेदेनावांतरफलस्यैव परमफलमपि भवति । अत एव ज्ञानमार्गादिमोक्षेष्टोद्योगेन दोषनिवर्तनं, ज्ञानेन च मोक्षसम्पन्नं सङ्गच्छते ।

अत्रैराग्रे वयस्यैरागत इत्यस्य त्रिवरणे, एते हि बालका इत्यारभ्य तद्भोगार्थं चेत्यन्तम् । अग्रेदं ज्ञेयम् । भगवान्सृष्टिं कुर्वन् कौश्वन जीवान् पुं प्रकृतिकान् १०-१९-८ कौश्वन लोप्रकृतिकान्सृजत् । शरीरस्यातत्रात्रेपि तेषां तेषां प्रकृतिस्तथैव भवति । पुं प्रकृतिकान् हरिं भजन्ते, पुरुषांगप्रवेशान् । नेतेरे, केवलप्रकृत्यशब्दात् । अत एव भगवद्भजनविधाने 'को नु राजन्निन्द्रियाग्नितयादौ सर्वत्र पुंल्लिङ्गेनैवाधिकार्युक्तः । अथवा स्त्रीणां हरिभजनमकर्तव्यं स्यात्, अविहितं स्यात् । तेन शरीरगतपुंस्त्वत्वे अत्रियसंदुक्तरूपमेव विवक्ष्यते । भजनं विवक्षितं इति मन्तव्यम् । तथा च जीवेश्वरिणं पुंस्त्वत्वे स्त इति ज्ञायते । एवं मतिं पूर्वोक्तयोपि पुंस्त्ववन्तः स्थिताः । ते चायन्तं प्रिया इति तत्सम्बन्धि सर्वे प्रियमिति महानुग्रहेण तद्भोगाणामप्यद्भोकाराव तत्सम्बन्धि यन् किञ्चिन् सदैवार्थं न युक्तमिति तदोपपुंस्त्वाद्यं धर्ममयेतासु स्थापयितुं तत्र तत्रावतारितवान् । इदमेवाभिदैविकचम् । अन एवपि यदशायासुक्तं वचनं सत्यं कृतमित्येते जानन्तीति तान् साक्षित्वेन वदयति ।

१ दिव्य, शरीरस्य प्रसम्बन्धेन तस्य भोगाणामपि सम्बन्धः स्याद्, नीराग्राहकप्रयोजकत्वेन पूर्व-
वर्तिनोपपत्तेरिति सत्यं वचनं सत्यं कृतमित्येते जानन्तीति तान् साक्षित्वेन वदयति ।

तिदिमे विदु रिति । आश्रयणादौ सति विकारमन्त्र सहजस्तदोष, तस्मिन्त्यपराध स्यात्, तेन चानर्थसम्बन्ध, स्यादिति क्षारग मलनिवृत्तिवदतिकूराया स्त्रिया पूतनाया प्रथम सम्बन्धं कारितवान् । एतेषा महापुरुषत्वेपि तदा साप्यय भगवानय वा भगवानिति भाववतीति तान्नन् निर्नाय । अत एव तदन्त स्थितावपि नामुरभावप्रवेशः । तथा सति त सम्बन्धजक्लेशेन तपसेव तदोषनिवृत्तौ स्वरूते च तेषा भक्षणमिति स्वान ददानाय तत्प्राणैः सह तानप्यानीतवान् स्वस्मिन् । कुमारीपूक्तरी या प्रसादरूपाया शक्तेर्भगवतो वा प्रवेशेन ताद्यभोगयोग्यता पर सम्पादिता, सहज पुरुषव त्वेतासु स्थापितमेव । अ यथा 'यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिरङ्घना'दिति यायेन कामभाज एव स्यात्, न तु सर्वाभमाज, स्त्रीत्वभायस्यैव तादृश यात् । 'अत एव प्रौढभावो पत्ति, येन लोक्रवेदनैरपेक्षयेण भजनम् । भगवतोपि स्वच्छ दभोग^१ एतास्वेतासा च । यद्यपि भगवान् विनैव साधन सर्वं कर्तुं समर्थ इति शक्य यस्तु तथापि तत्तद्वस्तुगर्वाद्स्थापनपूर्वक भागे महान् रस इति भगवतैः सर्वरसभोग्त्रा तथा क्रियते । अ यथा गिनापि स्त्रीः स्वान द दातु समर्थ इति तथैव युयात् । अत एव वात्स्यायनीयानुसारेणैव रमते । 'भगवानपि र तु मनश्चक्र' इति वक्ष्यते चेत् सर्वमवदातम् ।

अत्रैवाप्रे तासा वासास्युपादायेत्यस्य विवरणे, उपादायेयारभ्यान्पत्र
१० १९९ स्थापितमित्यर्थ इत्यतम् । अत्रायमाशय । वल्लप्रहणोक्तेरादाये येतान्तैः सम्भवेपि गृहीतस्य गृहीतसामीप्ये अ यतः प्राप्तेपि सामीप्यया-युपसर्गरुधन सहोपाभिप्रायकमिति म तन्म्यम् । स एव स्वात स्थितेयादिना निरूप्यत । तच्च ल्यते । म्यः पृथिव्या तिष्ठ'नि यादिश्रुतिनिरूपितत्वेन तस्य नेमार्गिरुधधर्म राद यस्मैस्तदा-च्छादनरुधने न युक्तिगम्यम् । भगवता सह व्ययधानासम्भवाच्च । अत एव तेषु दैयप्रवेशोपि तथा । प्रयोजन चाच्छादनस्थ न मित्र । तदभावात् न नीपारोहणोक्तिरपि तथा । तत्र हि स्वयमारूढः । स्वनिष्ठत्वेन स्वद्वारा जगतस्तत्सम्बन्धो वाच्य । एव च सति भगवन्निष्ठत्वेनैव त प्रवेशासम्भवे तदारोहणं किमर्थम् ।

उच्यते । एके हि शास्त्रार्थवेन हरिं ज्ञात्वा तन्माहात्म्य च भजते । तदपि न साक्षात्, किन्तु श्रवणादिधर्मद्वारा । वस्तुतस्तु धर्मनिर्भजत, तेन वैदिक्रास्ते । अये च पुत्रादिधर्मपुर सरमिति लौकिकधर्मद्वारा । अतस्तदनु रूपमेव फल तेभ्यो हविर्दिदाति । एता हि धर्ममात्रे पर्यगसितमतय, न तु तद्धर्मेष्वपि । न वा धर्मद्वारा । नारदादिवद् यशोदादिद्युच्च । अत एव भगवताप्रे वाच्य मव मदर्थोऽग्निनलोक्रवेदस्या'मिति । अत एव स्वामाचिरुज्जात्यागोपि । एव सति 'ये यथा मा प्रपद्यते' इति वाच्यार्थतदनु रूपमेव

भगवतापि कार्यम्, सर्वमर्थांदा यामर्ष्यमेतत् भवनमिति । भगवतापि स्वस्वरूपमर्थांदायेनदर्थे
 श्रुता । अत एव 'आमासाभाषी'ति वक्ष्यते । 'माधरो ह्यस्य मत्वा'मि यत्र 'मद'यत्ते न
 जानति नाह तेभ्यो मातागपा'त्यपि भगवतोक्तम् । अ यथा अटुष्टिनजान'गते'स्तद'याजान-
 द्यवनमनुपपन्न रया । एषा हि पुष्टिगेता । अत्र मर्याशमार्गपैराय न दापाय, किन्तु
 गुणाय, मार्गस्थेन तथा गत । एवञ्च मयेतावदर्शनं स्वानिरिक्तस्य यथा न भवति तथा
 'उद्वन वृत्तमिति बु यस्व । 'नाह तेभ्य' इति याज्ञयाद्यथा ज्ञान ना यत्रिययक्रम, तथा
 स्वरूपमभ्येनदर्थे प्रकटोभूतमेनदिनरामम्प्रदमिति भगवता मद यत्रयात्रापि मग्मा'न्यत ।
 अनीकिक्रियायमर्थो यच्चनवृत्तन भक्तिभाषिना'त'द्वयेन चारगत'य । अतो न 'यापय वन
 तदमम्भव शङ्कनोय । अ यथा 'हृदिस्थं दुरु कसाम्' 'रिमृजनि हृदये न यभ्ये'त्यादिक
 मनुपपन्न भ्यत् । श्रुतिरपि 'मदूह तदतिह' इत्येनदभिप्रायिकेन । धर्मिप्राप्तकमानमिद
 घटव्य तथेति नानुपपत्तिं फाचिन । यत्तु 'नीपारोहणानुपपत्ति'रिति तत्रोच्यते । भगवान्
 हि लीला कुर्वन् शास्त्रार्थमपि व्याधयति । एतद्भाष्यतामत्र माह 'पुष्पावपसम्भ २, अ येपा
 दुरतर । तस्यामुरधर्मभवेसाध्यायद्वयकः । स च भगवदधिष्ठितैर्गर्भैस्तदुक्तैर्म, श्रवणादिमिध
 क्षीघ्र निरस्य इति नापनार्थं तमा अटनारा'णयारि'वेतत्तत्तरय'य ॥ थ इति नोक्तानुपपत्ति ।
 ननु सेत्रेपु स मु स्वयमीश्वर उता वखाणि जगृहे । अगृहीतैर तत्रिकट' एव वा कथ
 नाकारितवास्तवाद् तासांमावरणमिति । नह्यत्र वमनप्रहणमुच्यते । किञ्चतामा साक्षाद्-
 भगवत्सम्बन्धे तत्रायस्य हरणम्, तच्च नाप्यशक्यमिति वद्व'याजेन तद्वृथायत्र पूर्वोक्ते
 रथापितमित्यर्थ । भगव वृत्तिर्लोककुरुन् प्रतीयत, पर वस्तुन'वलीकिही । तत्त्वन भानं च
 भगवद्देशेन भवति, ना यदति भाव ।

एतन्मे हसन्नि महसन्गालैरियत्र, तेषामपि मायाधिदैविनीयादि । यदि
 १० १९९ य गान् स्वसम्भाषयन् जानीयुस्तदा पुरुषा तत्स्वज्ञानाभावेन तद्दृष्टिपातेपि
 भयामात्रज्ञानाभावात् प्रथमाकारण एवाग'टेयु । त च तथा न जापयन्त्य'यथा
 च जापयतीति त'रुप'य माया । तथा च पुरुषा तत्स्वज्ञानन स्वस्य चान य वन तच्छृङ्गा
 नार्गता इति । एतेषामाधिदैविकत्वेन भगवदि'अनुमारिवन च तत्राधिदैवि' वम् । प्रमारि'टा
 शु रसविशेषार्थं परी-भास'पत्यर्थं चेति ।

अरमदीयः काम इति । लोके हि क्रियाफ'स्यस्वमानानाधिकरण्यवैयधिरण्यविव
 १० १९ १०१ क्षयेन गतिक्रियायामागमनगमनशब्दौ प्रयु येते वक्रता, तया चाग येयेतावत्तै
 स्वनिकटदेशप्राभावेतिपट किमर्थम् । न चाभिमुख्यस्यैवा'र्थं वेन देशविशेषा

कांक्षापूरकत्वेनात्रपदं सार्थकमिति वाच्यम् । 'स्वं रवं वासः प्रगृह्यता'मिति वाच्यादागमनस्य तदर्थत्वादप्यत्र स्थितौ ग्रहणासम्भवात् तत्र एव तद्योग्यतयाप्तेः । दण्डेन घटं कुर्वित्यत्र दाढर्चयेव । अपरश्च । आभिमुख्यपदार्थोपि विचारणीयः । न च सांमुख्यमात्रं सः । सम्मुखं स्थित्वा पश्चाद्गच्छ यथागच्छतीति प्रयोगापत्तेः । किन्तु वक्तृनिर्दिष्टदेशसंयोगफलक-क्रियाजनकप्रयत्नः सः । इतोपि नात्रपदं सार्थकम् । न च तत्रागत इतिप्रयोगान्न तथेति वाच्यम् । तत्र प्रयोगद्वयमपि लोके दृश्यते । उक्तरूपाभिप्रायवतस्तु नियमत आह्वययोगो दृश्यते इत्याहोऽत्र शक्तिः । तत्रागत इत्यादौ तु वक्ष्यमाणदेशस्याभीष्टत्वेन तत्र स्वस्थितिमिव मन्यमानस्यौपचारिकः प्रयोग इति त्वयाप्युरीरुर्तव्यमिति चेत् ।

उच्यते । एतादृशपर्यन्तं भावनयैवैताः सर्वे कृतवत्यः, न तु^१ साक्षाद्भगवत्प्राकट्येन । तच्च साक्षाद्प्राप्तिकेवोचितम्, न तु प्राप्तावपि, एतदनुच्यत्वात् । जातेपि प्राकट्ये पूर्वोक्त^२-स्थितिर्नोचितेति भावितं तत्कार्यं च त्यक्त्वा अत्र प्रकटे मध्यागत्य वासः प्रगृह्यतामित्यर्थः । किञ्च, एतादृशकालपर्यन्तं भावनयैव कामपूर्तिरासीत् । स च न मुख्य कामः, किन्तु तदाभासः । अतो मुख्यं काममेव ददामि वासोहरेण लोके पण्डित्यमानं परं वस्तुतस्तु मदीयक्रामरूपमिति सामानाधिकरण्यमुक्तं कामं वास इति । अत एवाग्रे न भावनामात्रेण कामपूर्तिः साक्षात्सम्बन्धं विना । एतदेवाभिसन्धायोक्तप्राचार्यैरस्मदीय कामः' इत्यादि । तत्र भावनायां मुख्यः कामभावो न भवतीत्यर्थः । अन्यथेति । ईश्वरत्वेन तन्निमित्तकृपला-भावस्याभावे रसमर्यादाभङ्गः स्यादित्यर्थः । दत्तस्यादानं ग्रहणम् । तत्र प्रियस्य रसवशात् स्वाधीनत्वे मति तदीयस्यादत्तस्यापि रसाधिक्येन बलाद्वाससो ग्रहणं प्रकर्षः प्रशब्देन ध्वन्यत इत्यभिप्रायेणाहुः वासोपीत्यादि । अत्र स्वं मदीयं स्वं स्वकीयं यथा भवति तथा प्रगृह्यता-मित्यर्थः । एतेन भवतीषु नादेयं किञ्चिदस्तीति सूचितम् । सम्बोधनेन पूर्वं वञ्चरहिता अपि मन्त्रिकटे समागम्योक्तरूपबलवचो भक्त्यो भवन्तिरित्यर्थः सूचितः । वाच्येर्धे वाससमेतदी यत्त्वस्यानुक्तिसिद्धत्वेन तदुक्तित्वैर्यव्यमाशङ्क्येत, तदपनोदनाय तद्वचनितमर्थं पक्षान्तरत्वेनाहुः अस्मदीयाभिहित्यादिना । अधुना ह्येता बन्धककामभावमपि त्यक्त्वा विहरन्ति, मुदेति-पदाद्भावनयैव पूर्णमनोरथा इति ज्ञापनात् । तथा च सम्बोधनेन स्वातन्त्र्याभावात् स्वानधीनत्वेन^३ स्वकीयत्वं ध्वन्यते, तेन ग्रहणेधिकार उक्तो भवति, रसपदार्थां च पूर्वसिद्धं रसवमनुष्यत इति ऋषिचदशायां प्रार्थनाहेतुर्यः कानः पूर्व इहैव वा पूर्वकालीनो यः ॥ ध्वन्यते । एतदेवोक्तमस्मदीयाभिरेव पूर्वपरिग्रहः कर्तव्य इत्यनेन । पूर्वपरिग्रहस्य कार्यपरिग्रह इत्यर्थः । अन्यथेति । अस्माभिर्नवलेनैतारसाभितम् । तेनैव अन्यदपि साधयिष्यत इति

भावे सति भगवदधीनत्वामावेनोक्तरूपाधिकारामावात् कर्मकस्याप्यत्वेन तथाकारत्वेन दत्तवस्त्र-
परिग्रहोऽनिष्टः स्यात् । सर्वभावप्रपत्यैकलभ्यो रसो हीष्टः । तदित्येऽनिष्टः स स्यादित्यर्थः ।
एतेन पूर्वं स्वं स्वकीयमेवाधुना त्यागात् पुनः स्वं यथा भवति तथा गृह्यतामिदम्यर्थो
मूलस्य ध्वन्यते । पूर्वात् प्रचुरभावयुक्ता भवत्विति भावः । भगवतो हि म एवेष्टः ।
अन्यथा रसाभासः स्यात् । एनदेवान्पथानिष्टः स्यादित्यनेनोच्यते । अथवा । वीक्षया
नायिकामेदेन यादृश्या यादृशो भावस्नादृशो तादृशमेव तं गृह्णतु, न विजातीयमियर्थो
ज्ञायते । विजातीयग्रहणे रसपोषो न स्यात् । एनदेवोक्तप्रत्ययेत्यादिना । उच्छलिते रसे
त्वया व्यरस्येति न काचिदनुपपत्तिः । तदर्थमेवैतत्करणं यत् । यद्वा । त्यागात्याग-
निर्णयरूपत्वादेस्तत्करणस्य तन्निर्णयोप्यनेन ध्वन्यत इत्याहुः अस्मदीयाभिरियादि ।
अत्रायमाशयः । अधुनैनासां भाव्यस्यान्तरस्कृता हि रसगानुमन्यन्पूर्वकं यस्यस्थापनं तौर
स्यात्, किन्तु रसभरवशेनेयमेवात्रस्या मे सार्वदिकी कदाचित् तदपेक्षायां त्रियस्योत्तरीयमेव
ग्रह्य इति प्रयेकं भावोक्तोर्वसनानां त्याग एव कृतः, न तु स्थापनमात्रम् । एवं सति
त्यक्तार्थपरिग्रहेन तदग्रहणं न युक्तं स्यादिति । तन्निषेधकत्वास्यस्य मर्यादामार्गीयपरत्वात्
धर्मिपराणां वचनानधीनत्वेन केवलं तदधीनत्वात् तदस्य त्यक्तस्यापि ग्रहणं युक्तमेवेति ।
अन्यथा मर्यादामार्गीयत्वमित्यर्थः । किञ्च, केवलरक्षाणां त्यागोभूत्, भगवांस्त्वधुना स्वकीय-
कामरूपाणि तानि ददातीति त्यक्तार्थतापि नात्र । आचार्यस्तु लोहदण्डमपेक्ष्य समाहितम्,
त्यागनिर्णयकथनार्थं च । वा पूर्वपरिग्रह इत्यत्र ननुपक्षेपो वा कार्यः । यद्वा । पूर्वपदेन पूर्वः
पुस्त्याह्यो धर्म उच्यते । तदभावे सर्वभावप्रपत्तिर्न स्यादित्युक्तम् । तेन पूर्वं दण्डकारण्ये पुरुषा
एव गोदुले समागत्य त्रियो जाता इति पूर्वसम्बन्धं रसस्य रसस्यजन्यत्वात्वायत्वा इत्यनेन
सम्बोध्य कृतंयमाह । सः तच्छब्दस्य पूर्वपरामर्शित्वेन पूर्वः पुस्त्याह्यो धर्मः प्रगृह्यतामिति ।
अत्र रसशब्दस्याव्ययत्वरूपस्य कथनत्वं तद्विशेषणवत् । ध्वनितेर्धे लिङ्गादेरविवक्षितत्वेनापि
तथा । क्रियाविशेषणं वा । सर्वभावप्रपञ्चस्य एव स्वानन्द शृङ्गाररसरीयैव दास्यति ।
स च मानखण्डितादिभावैरेव पूर्णो भवति । सर्वाभभावस्कृता च न तत्सम्भव इति कदाचित्
तत्सम्भवः कदाचिन्नति विरूपेण गृह्यतानित्याह वागन्देन । त्रिसर्गलोपशब्दान्दस इति
मूले ध्वनितोर्थो ज्ञेयः ।

माऽनयं भोः कृया इति श्लोकस्य विवरणे उक्ता राजसादयो ये गुणास्ते स्या-

१० ११ १५

मिनीमागानामन्योन्यं वैजगत् ज्ञापयितुं दृष्टान्तरीया, न तु प्राकृततदव्याभिप्रायेण ।

अथवा 'न तदास्त पृथिव्यां वा' इति वाक्याद् गुणरहितं वस्तु त्रिलोक्यां न

१. मार्गीयत्वं इत्यर्थः । मृ. पा. १, २ स्त्रीय-मृ. पा. । ३. 'वास इति पदे वा इति स
इति पदच्छेदेन व्यर्थपनं ज्ञेयम्' । एतद्विषय मूले नास्ति ।

सम्भवतीति प्रहिलयादिन प्रत्युच्यते । अत्रैते भावा एव तदूपाः, न तु प्राकृता अत्र सन्तीति । एतेनात्र प्रकृतिरपि भिन्नैवेति ज्ञान्यते । सा च स्थायिमात्ररूपैवेति ज्ञेयम् । अत एव भगवता पृथिव्यादय उक्ताः, न तु सामान्यतः । लोलाया अलौकिकरूपेणाजन्यत्वेन च पृथिव्यादि-मध्यपातिस्वाभावाद् नल्लवत् । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चितमस्माभि ।

अत्रैव ततो जलाशयादित्यत्र मूले तत इत्यानन्तर्यमात्रमुक्तम्, न तु शुक्लेत्यादि-
ज्ञानवाचकम् । तत उक्त वाक्यार्थापरिज्ञानेपीति । स चैश्वरवाक्यमेव
१० १९-२७ कर्तव्यमित्यादिनोक्तः । ईश्वरवाक्येनेत्यदि । माऽनयं भोः कृपा इति
श्लोकविररणे ये राजसराजसादयो गुणा उक्तास्तद्भागवशात् तादृशवचनान्पेक्षोक्तयो, न
वागता, तदा प्रमुखा दासीचादेवागन्त्यमित्यनुकुरा, यदी युक्त यत्, तेनानागमने
दासीश्चमपि न सेत्यतीति जापितम् । तच्चानिष्टमिति भयरस उत्पन्न । सर्वान् भाधारित-
रोहितानकरोदितोभ्रवाक्येन तेषां तिरोभावे सर्वासामेकरूपत्वेनैकैर्न रूपेण सर्वा आगता
इत्यर्थः । नन्वरपन्ततामस्य इति । परपुरुषादा मानं बालेभ्यो न दर्शयिष्यामो, भगवदुक्ता
अपीत्याग्रहस्तमशब्देनोच्यते, बालेषु स्वधर्मत्वेन पुरुषान्तरत्वाभावेपि तथात्वेनाज्ञानात् ।
एव सति भगवद्वाक्यादागमनन सम्भाव्यत इति कथमागता इत्यर्थः । एतसमाधानेऽयमाशयः ।
स्वनिर्गते समानेयाः, सर्वथा परीक्षार्थं षालकस्वरूपं च न जापनीयम् । एव सति
तदुभयसम्पत्त्यर्थं लोलोपयोग्याधिदैविकः कालो मुख्यः सेवकः स्वधर्मं शीतमन्तर्बहिर्ध्वानिधकारं
जलातःस्थितौ बाधकम् । अत एवेतः पूर्वं जलनिहारेपि न शीतमभूत् । तेन तत्र
स्थातुमशक्ताः । कर्शननोऽप्या पूर्वोक्तप्रहस्यापि तिरोधानादागता इति । एतदेवोक्तं स्वभावाधीना
एवेत्यनेन । नन्वेव कालाधीनत्वं स्थान भगवद्गीनत्वमिति चेत् । स्यादेव यदाज्ञया नागत
स्यात् । नन्वेवम् । पूर्वं एकोक्तयोः पश्चाद् भगवदनुदितवाङ्मस्योक्तकारितयाः सिद्धयर्थमेवा
गमनात्, यतो भगवता तथैकोक्तम्, यदिपदेनानुगमनागमने पूर्वोक्त द्वयमपि न सेत्यतीति
ज्ञापनात् । अतोमेपि भगवदुत्तरकरण सम्पद्यतामिति मया यत्रागमनं तत्रैव सामर्थ्योक्तकरणं
स्वतःसिद्धमिति बुध्यस्व । शीतोक्तिरक्ताग्रहदाढ्यंजापनायेति ज्ञेयम् । एवंभूता अपि पूर्वं न
निर्गता इति । तत, एवभूतोक्त्यन तर त्यागता एवेत्यर्थः । यदीति पदं श्रुत्वा स्वापह्निरपरीत
प्रियाग्रहं ज्ञत्वा स्वेष्टप्रतिषर्धं च ज्ञात्वा तथा चक्रुः । तत्रापि स्वप्रधानाङ्गमात्रमेति निगूढाय ।
तेन कश्चन स्वाग्रहस्त्यक्त्वैवागता इति स्वभावाधीना एवेत्युक्तप्राचार्यैः । भगवदनुमिनकरण
कालधर्मा बाधत इत्यपि जापनाय शीनोक्तिर्ज्ञेया । सम्भवदुत्तरः पूर्वमस्माभिरक्त आशय
इति सर्वमवदातम् । ज्ञानदृष्टिः सर्वत्र न व्याप्तेः आदि । अत्रेदं ज्ञेयम् । भगवत

एतत्सर्वज्ञदिदृक्षातिप्रचुरेति तत्प्रतिपाते रोपोऽभवदिति तद्वाच्यार्णनं कृतमतस्याज्या इत्यनेन ।
 मध्ये प्रसादितबोक्षयायमर्थो लभ्यते । यत्र पाण्यन्तरायमपि न सहते, तत्र वस्त्राणि कथं
 ददातोतिशद्वाऽभावाय वृक्षस्कन्धनिधानता पर्यमाहुः तासांमावरणानीत्यादि । अत्रायमाशयः ।
 पूर्वं भगवद-तरायवेना-यत्र स्थापितमि युक्तम् । अतः परं यथा वैष्णवसङ्गी भगवत्प्रापक-
 स्तथैतद्वस्त्राणामपीति वृक्षस्कन्धे निधानेन तादृग्धर्मयुक्तान् कृत्वैत्यर्थः । तेषां परार्थता
 भगवतैवानुपदयस्यते यत इति भावः । एतेषां सत्प्रापकच रसोद्वोधनत्वेन । तेन
 तादृगसंस्थानविशेषातिरिपि लभ्यते । तदानीं प्रीतियुक्तवे विशेषहेत्वपेक्षायां तमाहुः तासां
 निदानं भ्रुवेति । वयस्यसहिते त्वयि सति वाक्यादनागमनमागमन वा साध्यसाधु वेति वयं
 न विद्यः । केवल त्वदीयाश्च वयम्, अतः किं कृते किं मनुते भवानिति शङ्कितद्वयानु-
 ययोचितता रक्षा त्वयैव कार्ये यादिरूपं श्रुवान-यं ज्ञात्वा तथा जान इत्यर्थः । यद्वा निदानं
 निजं स्वरूपमित्यर्थः । तथा च पश्चिनीनां नीगोषु पद्मगन्धो भवतीति यदा वृक्षस्कन्धे
 विविध स्थापितास्तास्वदा मनुष्यकुञ्जकुलनया तदीयसङ्कृतिश्रवणमेव निगानश्रवणम्, तेन
 स्वानुरूपनायिकोत्तमवज्ञानेन रसभावोद्गोधात्तामु प्रीतोऽभवदित्यर्थः ।

बद्धवाञ्छालिमित्यत्र । क्रियाशक्तिर्बाह् इत्यर्थः । क्रियामूलस्यापीति ।
 बाहुमूलस्यापीत्यर्थः । बलदाने लोके वेदे च मुक्तेरिव परमफलवप्रसिद्धिरिति
 १०-११-१२ तस्या भक्तिमार्गेऽप्यत्र प्रकटीकर्तुमाहुः ननु तर्हि मुक्तिमेव दद्यादित्यादि ।
 सर्वदुःखाभावरूपत्वेन मुक्तेरुक्तरूपककरणवस्य तद्वैवोपपत्तेरिति भावः । एतददाने हेतुत्वेन
 विशेषणः साध्यानेन येषु नायं तोषलेभ्य एव मुक्तिदानम्, न त्वेवमूलेष्वपीति भावः सूचित ।
 तथा च तदल्पव स्पष्टमेव ।

हृदं प्रच्छन्ना इत्यत्र, लौकिकदृष्ट्यभावस्याविचार्यैवे बाधकमाहुः अन्वयेति ।
 १०-११-१२ अमूयाहेतुत्वेन लोके ये धर्माः प्रसिद्धास्तेष्वनुभूयमानेष्वपि तदसम्भवश्चेत्,
 तदा सिद्धमलौकिकव भावस्येति तापर्येण मूढे ते निरूपिताः । न च स्नेहमात्र-
 मेतेनोक्तमिति वाच्यम्, तद्वतीनामपि खण्डिताकन्धान्तरितादीनामसूयासम्भवात्,
 ईधरेऽसूयानिष्टहेतुरिति शास्त्रज्ञानवनां स्नेहरहितानामपि तदसम्भवाच्च । न च खण्डितादीनां
 सङ्गाभावात्तथात्वमत एवात्राप्यन्ते विशेषणं तयेति वाच्यम् । यदा प्रलम्भनादिस्तदा
 वक्ष्यमाणसङ्गाभावात् तसम्भवात् खण्डितादीनां भ्रियं प्रत्येव तथोक्तेः सङ्गाभावाभावाच्च ।
 न च पूर्वकालीनः स तथा, उत्तरेण सङ्गेन तद्वाधात् । न च पूर्वकालाधिकरणकसङ्गा-
 भावस्तदाप्यस्ति, तस्यात्य-ताभावरूपवादिशेषप्रसिद्धावपि खण्डश प्रसिद्धेरिति वाच्यम्,
 उत्तरकालीनातिरिक्तस्य सङ्गस्य प्रतियोगित्वे मानाभावात् गौरवाच्चान्यन्ताभावत्वाभावात् ।

न चैतेन दोषमात्राभाव उपलक्ष्यते एतास्त्विति वाच्यम्, दोषाणां हि मूलमभिमानस्तद-
भावश्चाज्जलिचन्धपर्यन्ताशरुणेनैवोक्त इति पुनस्तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः । तदेतदुक्तं सर्वथा
निरभिमानानामित्यनेन । एवं च सति सङ्गे सत्यपि लौकिकरीत्या भावे सत्यस्या भवतीति
तदभावोक्त्या लौकिकदृष्ट्यभाव एवोक्तो भवति । स च न रूक्षः, किन्तु महारस इति
ज्ञापनाय प्रत्येकविशेषणनिर्धारणीयार्थानाहुर्भगवद्वचने चेत्यादिना । एतासामेतादृशो
विशुद्धभावो येन वसनद्वारापि सम्बन्धं साक्षादिवान्वभवन्निति मूले प्रियसङ्गनिर्वृता
इत्यनेनोक्त तदभावहेतुभूतेन । अन्यथा हेतुत्वेनोक्तदृष्टप्रसङ्गापव्यवहितोत्तरक्षणेऽभूयोत्पत्तौ
प्रतिबन्धकाभावादुक्तानुपपत्तिरिति भावः ।

परिधायैत्यस्य विवरणे, रसाकारा जाता इति । रसः शृङ्गारस, स हि स्व-
योग्येष्वेवाङ्गोपु प्रकटोभवतीति स्वशास्त्रे सिद्ध इत्यङ्गानामतादृक्त्वे रसाश-
१०-१९-२३.
यत्वमपि न स्यादिति तादृशत्वमत्र जातमिति ज्ञापनायैव धनुःकवचादिसम्पन्नाः
रणार्थं सञ्जिता वीरा प्रेष्ठसंगमसञ्जिता जाता इत्युक्तमित्यर्थः । वाससां कामरूपत्वात्
तदनन्तरं तथात्वमुक्तम् । ननु कुमारीणां तदैवोक्तरूपत्वमनुपपन्नमिदं यादृक्च विपद्ये
बाधकमाहुः अन्यथेति । तादृग्वयोद्गादिसम्पत्त्यभावे कामशास्त्रोक्तनखदन्तताडनादिव्यापारोद-
बोधनीयरसानामाश्रयाभावः स्यादित्यर्थः । तथाच मूलोक्तसंगमपदार्थबाधप्रसंग इति भावः ।
उक्तभावेषु यथाकथञ्चित्संगमे पूर्णरसाभावेन क्षीणरसत्वं वा स्यादित्यर्थः । पूर्वं
दारिकात्वकुमारीः योक्त्याधुना च रसाकरत्वनिरूपणेन भगवानेव गुणातीत इत्यादिनोक्त-
भगवत्स्वरूपमिदं कैवासा देहेन्द्रियान्तःकरणादिरूपा सामग्रीति जाप्यते । कालक्रमं विनैव
तदैव तथात्यादिति ।

लज्जापितेक्ष्णा इत्यत्र, पूर्वस्वदोषेति । प्रथमाकारणेऽनागमनं दोषः । वस्तु-
तस्त्वधुना प्रियप्रकटितरसभरभरितत्वेन तदन्यानुसन्धानमसम्भावितमिति तत्समयोचित
आश्चर्येरेवैवेत्याहुः सदेयं भावदृष्टिरिति ।

सङ्कल्पो विदित इत्यत्र, भवतीनामित्यस्य विवृतिः सर्वासामेवासातस्वरू-
पाणामिति । स्वरूपतो धर्मतथेति द्वेषा वेदनं सम्भवति, इह तु भवतीनां
१०-१९-२४
सङ्कल्प इति पदस्यासेनसङ्कल्पस्यैव वेदनम्, न तु स्वरूपस्यापीति जाप्यते ।
स्वरूपस्य रसा मकत्वेनानुभवैक्येवाच्चाद्रे वेदनं भावि । संप्रति तु सङ्कल्प एव विदित
इति रसोक्तिः । 'लोकवत्तु लीलाकैवन्ध'मिति न्यायादसमर्थादयैव भगवानेतत्स्वरूपानुभव
करिष्यतीत्याशयेनैवमुक्तम् ।

मयानुमोदित इत्यत्र, अनेन कार्याग्नीनत्वादित्यादि । अमावितिपदेनोक्तोऽर्थः कार्यपदेनोच्यते । फलं च भगवद्रमणम् । तच्चैतन्निवेदितदेहेन्द्रियादिभोगरूपमेव । तच्चोक्तकार्यमव्यपाति । कार्यं चैतत्कर्तृकत्वेनेतदधीनमिति तथा । असाविति पदोक्तपूजाया भगवति विविधरसभावजनकत्वेन तत्पूर्वकस्मितविश्लेषणादिभिरेतद्भाषः पूर्यते, नाययेति परस्परं भोग एवादभुतं सम्पद्यते । इदं चोक्तपूजामव्यपाति, पूर्यकर्तृकनिवेदितभोगस्य पूजामव्यपातिवत् । एतस्या एव रसमर्थोदात्तमेण पुष्टाया अभिगमफलसाधकप्रमिति सुष्ठुक्त गोपिकाधीनमेव फलमिति । अत एवाधुना न रमणम् । तत्र कृष्णचेतस्त्वेन मानसनिश्चये सत्त्वपि 'यदि मे दास्य' इति वचनेन 'यूयं वियत्वा' इत्यादिवचनेन च जनितो यः कले सशय सोऽपि निवारित इत्यर्थः ।

अत्रैव याताशला इत्यस्य विवरणे, यथा भूमिरित्यादि । अस्य कामस्य का
 १० १९ २७ मा तस्मान्पादवत्त्वेन' दृष्टातीवृत्ता घाना इति तद् यज्जितोऽर्थोऽत्रोच्यते । ते हि पूर्ववत्स्थाया भूमावुता अङ्कुरोपादनाः । तत्र न हि विजातीयाङ्कुरानु-
 पत्यर्थं रक्षार्थं मूरं यत्र नीयते, किं तु तदुत्पादका भौमा दोषा एव निरस्यन्ते । प्रवृत्ते तु भगवानस्मान्त पर यत्र कुत्रापि स्वसङ्ग एव नययति स्वामिनीनां हृदयम् । तच्चाधुना रसपोषय लौकिकविरोधादसाभाससम्भवाच्च न कर्तव्यमत इयमावेति । यदा । भौमा एव भूतस्त्विति नो हलादय एव पर भूतमीष नीयत इत्यर्थः । तेन यथासम्भवं भवतीरुदिस्य सध्यादिष्वमेव व्रजमागमिष्य इति भावः ।

मयेमा रसपयेत्यत्र, रमणसहितास्ता इति । आसा क्षपाणामेत मात्रभोगार्थ-
 मेवाविर्भावादतज्जापनो धर्मविशेष क्षपासु वर्तते इति तद्दर्शनेन स्वरमणनिश्चयोऽभूदित्या-
 शयेनेदमुक्तमिति हेयम् । अत्रैवोपसंहारं तासामर्धभक्तिरिति । अङ्गसङ्गाभावादर्थवम् ।

अत्रैवाभिगमप्रकरणार्थनिरूपणे, अन्यथा गोपालानामनर्थपर्यवसान इत्यादिति ।
 १० १९ २९ अत्राथ गोपैरित्यनेनोक्ता गोपाग उच्यते, न तु पूर्वोक्ता, विनियुक्तत्वात् । गोपपदेनैव च तदव्यावृत्तिः, तेषु तदभावात् । अत एव मूले तेषु वयस्यत्वादिक-
 मेवोक्तम्, न तु गोपत्वमपि । स्तोत्रादयो यदि व्रजस्थ वस्तुमात्रं न केवलं भगवदर्थं किं त्वयार्थमपीति जानीयुस्तदा पूर्ववृत्तात् श्रुत्वा प्रभौ दोषारोपं कुर्युः । स एव चानर्थरूपः । यदि तदर्थमेव सर्वमिति जानीयुस्तदोक्तत्रैपरित्यगित्यर्थः ।

अत्रैव वृन्दावनाद् गतो दूरमित्यस्य विवरणे, वृन्दावनस्य स्त्रीपाधान्यादित्यादि ।

१०-१९-२९.

अत्रोपज्ञा-तत्वात् परार्थताजानमेव ज्ञानपदेनोच्यते । भगवदीयव्रजस्त्रीणां तु रसभावभेदरसमर्द्धमेव प्रमुप्राकट्यमिति ज्ञानं दृढम् । अत एव वक्ष्यन्ति च 'व्यक्तं भवान् व्रजजनातिहरोऽभिजात' इति । एवं सति तदने तद्विपरीतज्ञानं न सम्भवतीत्यर्थः । भगवदतिरिक्ते वस्तुनि तुपेक्षेति तस्मिन् 'तदर्थत्वात्तदर्थत्वज्ञाने अपि न सम्भवत इति भावः ।

निदाघाकीर्तप इत्यत्र, व्रजजातापेक्षयेति । भगवदन्तिकामगमे निवारकमाद् वृक्षाणां

१०-१९-३०.

चैतद्रमणानुकूलत्वात्तथा वमिति भावः । यद्वा, व्रजजाता वृक्षा एवात्रोच्यन्ते । तेषु लीलाविशेषानुपयोगात्तथात्वम् ।

परार्थैकान्तजीवनानित्यत्र, परार्थजीवनानित्येतावतैव चारितार्थ्येऽपि यदे-

१०-१९-३२.

कान्तपदयोः कथनं तत्तात्पर्यमाहुः तदा अन्ते धर्म इत्यादि । जीवनस्य परार्थसाधनत्वेन तत्पूर्वकालीनस्य तस्य तथात्व वाच्यम् । तथाचोत्तरक्षणे जायमानः परार्थः पूर्वक्षणीयजीवनस्यान्ते भवति । स च न प्राप्तङ्गिरुत्तथा, किन्तुदेस्यत्वेन मुख्यः । एतदर्थनेकपदम् । एतदेवोक्तमन्ते या मतिरित्यादिना । एवं सति परार्थ एवैको मुख्योऽन्ते यस्येति मूलार्थः सम्पद्यते । अस्मिन्नेव पक्षे योजनान्तरमप्याहुः एकान्तत इति । यथोपवासा इत्यादि । एतस्यैव विवरणं विद्यमानमित्यादिना क्रियते । तथाहि । तदस्या स्थितस्य रन्तिदेवस्य तदभावे अन्नाभावे सति ये जाता उपगसास्ते तस्य मोक्षहेतवो जाता इत्यर्थः । तथा चैतादृशास्त उत्तमा इति भावः । स्वत इति । स्वत एवान्नाभावे सति न तु दानप्रयुक्त इत्यर्थः । ईदृशस्यान्यतोऽन्नप्राप्तिसम्भवेऽपि स्वस्यापेक्षासत्त्वेऽपि तत्पीडाभावाय तद्विज्ञानाग्रहणेन य उपगसः स मध्यम इत्यर्थः । तदुभयाभाव इति । स्वतः परतश्चान्नाभावे सत्यन्नकामनायां सत्या य उपगसः स तथेयर्थः । निर्हेतुधेदिति । ईदृशोऽपि चेदनेनोप- वासेनास्येष्टं स्वस्य वा करिष्य इति संकल्पं न कुर्यात्तदा स उत्तमः । तस्मिन्सति मध्यमः । अग्रे स्पष्टम् ।

वातवर्षातपहिमानित्यत्र, आश्रयतुर्णामिति । चतुर्णां मध्य आश्रययाणां

सहकारीत्यर्थः । यद्वा । मन्दोऽनिलः स्वसजातीयानेकसहकारेण महत्कार्यमपि करोतीत्या- शयेनेदमुक्तम् । तथा च यथाश्रुत एव ग्रन्थो बोद्धव्यः ।

विमुखा यान्ति नार्थिन इत्यत्र, अग्रेऽपि वीनां मुखे न भविष्यन्तीत्यादि ।

१६-१९-२३. अत्रेपि देहत्यागानन्तरमपीत्यर्थः । वीणां पक्षिणां गृध्रादीनां मुखानि भक्षणार्थं
भवन्ति येषु ते त्रिमुखास्तादृशाः सन्तो न यान्ति, दारुणं सन्तु देहस्य
भस्मीभावत् । विशन्दस्य कालवाचकत्वेपि तथा । वृक्षमात्रमिश्रुकाः परमहंसाः ।

१७-१९-२५. एतावज्जन्मेत्यत्र, यदि सर्वतुल्यतेति । ज्ञाने जातेऽप्यजवस्वार्थपरता चेत्तदा
तयोऽर्थः । अत्रैव एतावज्जन्मेत्यस्य विवरणे यथा पुमान् कुण्डलान् कुण्डली
भवति । न हि तत्र कुण्डलातिरिक्तं कुण्डलिवमस्ति, तस्यैव विशेषणत्वात् ।
तथानारीवाशयेनाहुः एतावदित्यादि ।

इति एकोनविंशोऽध्यायः ।

विस्तृतमेऽध्यायेऽध्यायार्थसन्दर्भे, उभयोर्निर्णयो घट्टिम्यादि । उभयो-
१०-२०-०. ज्ञानकर्मणोः । भगवत्सम्बन्धं विना कर्मापि न सत्त्वशोधकम् । धन्यथा
गोपबालैरेव भगवद्भासः स्याद्विप्राणाम् । तथापि कर्मणो वैदिकत्वात् तस्य
च भगवदेव ता पर्ययत्नान् पर्ययमानं भक्त्यैव । तदपि न स्वतः, किन्तु भक्तसङ्गादेव ।
मन्त्रभावे वैयर्थ्यं च । भक्ताया इति वचनादेकस्याः प्रसङ्गेनान्यासामप्यङ्गीकारः ।
तादृशीनामपि सङ्गेन पुंसां भक्तिः । 'गृह्णन्ति नो न पतय' इतिवाक्यं श्रुत्वा हि तत्समाधान-
पूर्वकं प्रभुर्गमनमेवाकवान् । सम्पन्नं च तदेव । तेनाप्यशेषतया भजनं प्रभुर्न मनुते । तेन
च भगवदन्तराय एव भवति । अतो न पुरुषार्थसिद्धिरिति ज्ञाप्यते । अन्यासामपि स्नेहवत्त्वेऽपि
प्रसादविषय एव तदेतुवेन भक्त्योक्तयाऽन्यभावेन वैलक्षण्यमेतद्भावे ज्ञाप्यते । तच्च
सर्गमाभावमेवेति हेयम् । पुष्टिलीलायामङ्गीकार एवात्र प्रसादः, न तु शीघ्रं मुक्तिः ।
पूतनादिसाधारण्येन प्रसादविशेषोक्तिरत्र विरुद्धा भवेत् । शरीरस्य मर्यादामार्गीयत्वेन
तन्मात्रपूर्वकं दैवं दत्तवानिति हृदयम् । एवंरूपस्तयोर्निर्णयोऽप्युच्यत इत्यर्थः ।

ननु 'नन्यदा मयि कुर्वन्तीति' 'प्रागबुद्धिमनःस्वामे'त्यादिना च स्वस्मिन्सहजप्रि-
यवोत्तया स्वनेरेषु प्राप्तेरौपाधिकत्वेनापुत्रपार्थिवं स्फुटमेव भगवतोक्तमिति तच्छ्रुत्वापि कथं
पन्यो गृहान् गता इत्यत्र आहुः मासाद्भगवतोक्तं हीति । यथा यथावत् तात्पर्यज्ञानपूर्वकं
पूर्वमेव न भामन इत्यर्थः । गोपद्माय माश्रयेभ्यो यदुक्तं तत्परस्परोक्तम् । उक्तमाधिकार-
रहितानामिति शेषः । एतच्च 'प्रायःश्रुते'तिश्लोकविवरणे स्फुटीभविव्यति ।

ननु देहत्यागोत्तरावधिको कटमारोऽयं पूर्वमप्ययेपामपि ज्ञातः सम्भवतीति कथं
प्रतिबन्धकमनुपपन्न इत्यत्र आहुः श्रिया भाव इति । परः^२ सर्वाणां पत्नीनां भावेभ्य

उत्कृष्टः सर्वमभाव इति यावत् । स्त्रिया उत्तमनायिकाया भावस्तथा । यथापूर्वं न भासत इत्यर्थः । वस्तुन एव तथात्वादिति भावः । यद्वा । तर्हि पत्नीनां परम्परोक्तभानं कथमित्यत आहुः स्त्रिया भाव इति । यथा प्रमुवाक्यं दुर्बोधम्, तथा स्त्रीणां भाव एवोत्कृष्ट इत्यर्थः । तथा च प्रियसम्बन्धिवार्ताश्रवणजनितोत्कटभावेनैवागता, न तु वचनतत्पर्यं ज्ञावेति भावः । जात्यभिप्रायेणैकवचनमुक्तम् । यद्वा । ननु 'प्रसीद' नितिवाक्यात्प्रसादस्तस्यामवश्यं वाच्यः । स च देहत्यागः सद्योमुक्तिर्वेति न वस्तुमुचितम् । एतयोः पूतनादिसाधारणाद्यादन्यस्य स्पष्टतयानुक्तात् तत्कार्यं न किञ्चित्प्रत्याम इत्यत आहुः स्त्रिया भाव इति । यथा वज्रसीमन्तिनीनां तथास्या अपि भावः परः सर्वोत्कृष्टः सर्वमभावरूप इत्यर्थः । तथाच यथैतासु लीलां कृतवानेवमेवास्यामपीति । मर्यादामार्गीक्यादेहो नाशितः । यदीयमत्रागता स्थानं निवर्ततेष्व, सर्वमभाववत्त्वात् । अतोत्र प्रतिबन्धकं मर्यादादेहं नाशयित्वा^१ नीतयानित्यमेव प्रसादः । अन्यथा 'ये मया मा' मिति प्रतिज्ञा न संगच्छेतेति भावः । यद्वा । नन्वेकस्यामेव प्रसादे को हेतुरत आहुः स्त्रिया इति । परः सर्वासां भावेभ्य उत्कृष्टोऽस्या भावोऽस्तस्तथेत्यर्थः ।

भक्ताया विप्रभार्याया इत्यस्य विवरणे, ज्ञानं हि ब्रह्मात्मकमित्यारभ्य कार्यक्षमं भवतीत्यन्तम् । अत्रायमाशयः । पूर्वाध्याये हि सर्वमत्रायं भगवदर्थमिति १०-२०-२. ज्ञानमुपदिष्टम् । एवं सति स्वविनियोगानर्हस्वज्ञानेन वस्तुमात्रे तथाकरणे व्यवहारविरोधेन च लीलाविरोधः स्यात् । अत एव क्षुण्णिवारणस्यावश्यकत्वेन भगवदीय-वस्तूपयोगमिया नूतनप्रार्थनम् । अन्यथा फलादिभ्य एव तत्सम्भवे प्रार्थनं व्यर्थं स्यात् । तेन यदुपयोगकरणे प्रभोरिङ्गितमस्ति तस्य तथाकरणम् । यत्रातथात्वं, न तत्र तपेति ज्ञानमपेक्षितम्^२ । तत्रापि यदीदं मयैव भोक्तव्यमित्याग्रहः स्यात्तदैव बाललीलायां रसः स्यात्, अन्यथा शान्तरसमध्यपातित्वेन रसाभासः स्यात् । इदं चोपदिष्टज्ञाने जाग्रति न सम्भवतीति प्रथमं लोकानुरूपं पर्यवसानतो भगवद्गामि यज्ज्ञानं तपतो भवति तदिदमन्नमिति तथोक्तवान् । भक्तस्याभिनां बहिर्मुखत्वात् समर्पणकर्त्राणां च भक्तत्वादुभयत्वं तस्येति । अन्नस्य ज्ञानपोषकत्वं श्रुतिसिद्धम् ।

^३मां ज्ञापयतेत्यत्र, तस्यान्नदोषो निरूपित इति । पूर्वं यथेष्टमिति कामपदं व्याख्यातम्, अधुना तस्यान्नविशेषणत्वमभिप्रेत्य तत्तात्पर्यमुच्यते । दोषः^४ १०-२०-१४. स्वभोगे ज्ञेयः ॥ कथं निरूपित इत्यत आहुः कामपदादिति । अत्रेदमाकृतम् ।

१. नाशयित्वाऽनीतवा-मू. पा. । २. ज्ञानमपेक्षितम् । मू. पा. । ३. मामित्यारभ्य सर्वमवदत्तमित्यन्तं बोधपत्रपेक्षितमेव पुस्तके लब्धम् । एतन्मूलपाठे नास्ति । ४. दोष अत्र स्वभोग्यत्वभावो ज्ञेयः । इति कुत्रचित् पठः । मू. पा.

अन्नं हि पुरस्वामिकं भवतीति तदन्नं तै स्वर्गकामनया यजसवन्धिदेवता-तरोदेशेन सहृत्पपूर्वकं निष्पादितत्वात् सकाममपि कामप्राप्त्युत् कामरूपमेव जातमिति ज्ञापनाय तथा विशेषणम् । तेन तेषाममक्तं च सूचितम् । तथा च योदेशेन कृतमभक्तसवन्धि स्वभोगयोग्यं न भवतीति दोषोक्तिः । ^१किञ्च, 'मा ज्ञापयत पत्नीभ्य' इत्युक्ता दानसमयेपि 'मद्य दास्यतीति' पात्रा-तरोक्त्या चोक्तदोष एवाज्ञस्य स्फुटीभवतीत्याशयेनोक्तं च इति पदाच्चेति । न च पूर्वोत्तरवाक्ययोः कथं सगतिरिति वाच्यम् । तासां भक्तत्वात् मदागमने ज्ञापिते मत्स्यार्थित्वं ज्ञात्वा वो युष्मभ्यमपि दास्यतीति ज्ञापयितुमादौ स्वकथनम्, अग्रे ^२दोषत्वमज्ञस्य ज्ञापयितुं च इति कथनमित्युपपत्तेः । अ यथा यथा भगवतोक्तं वो दास्यन्ति तथा ता अपि तैभ्य एव दद्याः, न तु ^३स्वमग्नयेयुः । तर्हि कथं तदज्ञमेताभिरानीतं भगवानङ्गीकृतवानिति चेत् । अत्रैव प्रतिमाति । पत्न्या आत्मनोऽर्थवात्तदन्ने तासामशो^४ भवितुमर्हति । स च तासां भक्तवाहुक्तदोषरहित एवेति म तस्थम् । तथा सति तस्य पूर्वमपृथग्भावात् समुदितमिप्रायेण दोषोक्तिः । ततस्ताभिर्भगवदर्थं स्वाशे पृथक्कृते तदङ्गीकरणमावश्यकं प्रभो, 'भक्त्युपहृतमग्न्यामी'ति यचनात् ।

यद्वा । 'अ नमादाय भाजनै'रिति भाजनोक्त्या पृथग्भावासम्भवेपि यथा तद-ने पूर्वम-योदेशो दोषहेतुरभूत्, एव पथाद्भगवदुद्देशस्तस्मिन्^५वृत्तिहेतुरभूत् । अतः सर्वमेवाज्ञमङ्गीकरणयोग्यमित्युपपद्यते । न च तासां भक्त्या पुमशः कथमदुष्टो भवतीति शङ्कनीयम्, तत्सम्बन्धात्तेषामपि भक्त वस्य वस्यमाण-ान् ।

अथवा, काम यथेष्टमिति पक्षेऽपि तत्तापयोक्तिस्तत्स्वाश्रयस्य दोष इति । अत्रायमर्थः । ^७आधिदैविकं यज्ञं संपादयितुं पुमिनाधिदैविकयज्ञा मकस्य भगवन्स्तदाज्ञायाऽपि मकानां गोपानां यावद्भाक्त्वं कृतः । सोऽत्र दोषपदेनोच्यते । तथा सति कथमधिभौतिकोपि स संपश्यत इति ज्ञात्वा साक्षादाधिदैविके दातुमशक्यत्वादाध्यात्मिकेभ्यो वो युष्मभ्य यावत्तां तृप्तिर्भविष्यति, तावद् दास्यन्ति तेन चाधिदैविकस्य तृप्तिर्भविष्यति, ^८आधिभौतिकश्च^{१०} संपश्यत इत्याशयेनोक्तं कामपदाद् इति पदाच्चति । अ यथा ^{११}यज्ञोपा-नस्य यज्ञार्थमस्थापयित्वा यथेष्टदानकथनानुपपत्तेः । तास्तु 'यथा तरोर्मूलनिपेचनेने'ति ^{१२}ज्ञानेनाधिदैविकद्वारेणैव सर्वं तत्रैव भवतीति सर्वम-नमानोतवय इति सर्वमवदातम् ।^१

१ किञ्च पूर्व 'मा ज्ञापय' इति सू पा । २ दास्यतीति मत्स्य तथापुक्त्वा वो दास्यतीति सू पा । ३ सदोषत्व सू पा । ४ स्वमग्न्या-मू पा । ५ तासां न्य-मू पा । ६ देशस्त मिश्रति मू पा । ७ आधिभौतिक मू पा । ८ -याध्यात्मिकयज्ञ मकानां गोपानां मू पा । ९ -भविष्यतीति, मू पा । १० आधिदैविकश्च मू पा । ११ दद्यातीति मू पा । १२ न्यायेनाधि-मू पा ।

अत्रैव इयामं हिरण्यपरिधिमित्यस्य विवरणे, ज्ञानक्रिययोस्त्वित्यारभ्य सर्वविरोधः
 १० २० २२. परिहृतो भवतीत्यन्तम् । ननु स्वरूपस्योक्तरूपत्वे तासां व्याघुट्य
 गमन सर्वथा विरुद्धम् । तथा हि । ज्ञान हि क्रियार्यवमायि । तथा च
 बर्हधातुप्रगल्भ्यादिविवरणे केवलधर्मसहितरसदानार्थोपस्थितिपरवशत्पदुग्मरसह्यापनादि-
 क्रियया तदनुसूपमेव भगवज्ज्ञानमपि ज्ञायते । तथा च व्याघुट्यगमनमेतदुभयविरोधि ।
 इत एव मर्यादाविरोधः । न हि भगवज्ज्ञानादि विरुद्धं भवितुमर्हति । 'वृष्णाद्घृघ्न-
 मधुलिण् न पुनर्विसृष्टगेहे'तित्यादि भागवत शास्त्र रसशास्त्र च तादृशमस्तद्विरोधः ।
 अङ्गानि भगवत्प्रेम्णः प्राचीनश्रवणादीनि विमारकानुभावाकादीनि च । भगवत्सङ्गताना
 मन्यत्रापि पतित्वेन भजनमिति भक्तेर्विरोधः । व्यामोहेन समागमस्यायमाशयः । यदि
 पूर्वोक्तरूपेष्वेकस्यापि स्फूर्तिं स्यत्, स्यात्तत्कार्यमेव । किन्तूक्तानां मूलरूपे मोहकसम्बन्धात्
 कस्यापि न स्फूर्तिरिति न तत्कार्यसम्भवं इति । यद्वा । भगवतो ब्रह्मत्वेन तत्ज्ञानशक्तेरपि
 सर्वसम्बन्धेन निरकाराजनन आदुक्तमित्यत्र तज्जनकत्वात् तथा । तत्क्रियाशक्तिरपि योगमात्रादि-
 निरूपिता मनःसमाधिहेतुत्वेनोक्तलक्ष्यैवेति तथा । व्याघातोत्वेवगावप्राकट्य मर्यादाविरोधि ।
 शास्त्राणि स्वस्वाधिकारानुसारेण भगवद्भजनं प्रवर्धते । तथा सति शुभं फलम्, विपरीते
 विपरीतमिति । एतासां विवाहितपुत्रजनस्यैव तथा आदुक्तीतेत्यातथाहेतुत्वेन तथा ।
 शास्त्रोक्तरीत्यैव भजनं भवत्यङ्गमिति तद्विपरीत्येन भावजनकरीतिप्राकट्यमङ्गीकरोति । ज्ञात्वेन
 ह्यत्र भजनं स्यात्, तच्च भक्तिविरोधि । व्यामोहसमाधेरयमाशयः । लोके यो विदेन यदर्थं
 व्यामोहितं क्रियते सतदनुगुणमेव करोति, न तु 'स्वानुगुणम् । तथा च पूर्वोक्तानामेवमात्रेण
 भजन एव तात्पर्यमधुना सम्पन्नमिति तेषां पुष्टिमागम्यत्वरणान्न विरोधमधीधीति । यद्वा ।
 ननु स्वरूपस्योक्तरूपस्योक्तरूपत्वं इत्यादिगमनमदुक्ताशङ्कानिरासायाहुः सर्वव्यामोहादिति ।
 सर्वासां पत्नीनां सर्वज्ञो वा तासामेव व्यामोहो भगवता कृत इति पूर्वोक्तभगवद्भयजानक्रियादे
 कार्यासम्पत्तिरभवदेतत्सु, तेन गेहं गता । अत्रेदमाकृतम् । तासां गृहगमनोक्त्या
 भगवद्भयज्ञानक्रियादिकार्यासम्पत्ति स्पष्टैवेति ज्ञानाद्युक्तिर्निरर्थेति शङ्कानिरासायावश्य
 तत्प्रयोजनं वाच्यम् । तच्च मर्यादादेह त्वाज्ञयित्वा पुष्टिमागम्य तं प्रापयित्वा ममानिना
 या, तन्निमित्तं प्रमुखा तादृशा धर्मा प्रकटीकृता इति तस्या तत्कार्यं सम्पन्नम् । एतदर्थं
 प्राकट्यादेतास्तु तत्कार्यासम्भवेऽपि न विरोधः । अत्र एवैवदर्शनमस्मिन् श्लोके नोक्तम्,
 किन्तु पूर्वस्मिन्नेव । परन्तुभयदृष्टं रूपमेकमेवेति पूर्वोक्तस्य श्लोकस्य संगतिं कृत्वा ।
 प्रतीयमानानामपि धर्माणामेतद्बुद्धयानारोहो व्यामोहादिति । पूर्वोक्तप्रतीतिरेव धर्मांगामुक्ता,
 सप्रति प्रतीतावपि हृदयाप्रवेश उच्यते इति विशेषः ।

पाय श्रुतेऽप्यत्र, कर्णपूरपदतयार्थको, दृष्टानन्तर्याभावादिति । दृष्टं दर्शनम् ।
तदानन्तर्याभावादित्यर्थः । यद्युक्तानां भावानां तदनुस्मरणस्वीयभावे साक्षादनु-

१० २० २३

भावनन्तर श्रवण स्यात्, तदा पूर्वानुपपत्तिसाधनेन मर्वाङ्गे तदभावाभावः स्यात्,

अत्र तु तथाभावाभावेन तथेति भावः ।

नन्वद्वया भयीत्यत्र, यावच्च भगवति प्रेमेत्यादि । अत्राय भावः । भक्तिमार्गे

स्वतन्त्रपुरुषार्थेव भगवत् एवेति निरुपधिस्नेहस्तद्विषयक एव भवति ।

१० २० २६

तदुपयोगितेन स्या मादे पर तथा भक्तिं वस्तुस्थितिः । अत एव 'यर्हन्मुञ्चात्

न लभेय भगप्रसाद जह्याममू' निति महिषोपचन गीयते । १ एव यथा विषयिणामा माध्यास
प्रयुक्तस्नेहविषयत्वेपु देहे द्वयादिषु स्वा माज्ञां पिरमस्नेहः, तथा भगवत्स्नेहरहितानामपि
सुसुखणा विषयवैराग्यमिति हेयम् ।

पतयो नाभ्यसूयेरनियत्र, पित्रादयोपि पूर्वपूर्वोपाधीत्यादि । पतिपितृभ्रातृ-

सुतादीना मध्ये पूर्वस्थैर्निपेधप्रयोजको यो धर्मः स उत्तरे नास्तीत्यर्थः ।

१० २० ३१

एनदेव विवृत नही यादिना । पितुस्त सुतदत्तपिण्डे लोभादेतन्निपेध सम्भ्रति,

स न भ्रातरि । भ्रातुः स्वसृसौभाग्ये-ष्ठा भवति तथा । सुते तु न सा । अस्य मातु-
र्निर्दोष वमपेक्षम् । अन्येषा तत्रपि न यर्थः । यद्यप्य यधर्माभावेऽनसूयाया न हेतु, तथापि
स्वनिष्ठादधर्माणामव्ययुना नाशान् तदुपलक्षकाऽय प्र थ इति हेयम् । एव संयागमनममये
प्रतिप धर्मादितुभूतपयादिनिग्रहो एव पूर्वपूर्वोपाधिश-देनोच्य त इ यपि हेयम् ।

अथानुस्मृत्येयत्वाभासे, एव ज्ञानमर्मणी द्विविधे इति । विप्रत न्न्योर्मर्यादा

१० २० ३७ पुष्टिभेदेन द्विविधे ते निरूप्ये इत्यर्थः ।

यद्विश्वेश्वरयोर्गोस्वामित्यत्र, विश्वेश्वरपद्मा पर्यमाहुः वस्तुतो भगवतैवेत्यादि ।

विश्वेश्वरेश्वरो नियामकः प्रवर्तको निरतंकथ यत इति भावः । बलिवाक्यात्
परस्परयापीत्यादि । यद्यपि मागितिपदान् वज्रिना त्वविषयस्नेवोक्तमिति न भगवद्भक्त-
निरूपक तद्वाक्यमिति भाति, तथा पाश्चात्यैवेदं वाक्य भगवो वैधर्म्यमरूपत्वात् तस्य च
भगवदीयस्यैव वगे सत्त्वाद्भगवद्वाक्यमत्र पर्यवत्यन ति भव । ननु या-ज्जामहधेद् भगव कर्तृक
एव, तदा विप्रपण्यवेनाम्य कथन कथम । अथरथ । ए नीना दीक्षितविहितात् प्रसाप्त
न ददातीति वि पु-द्धन च कारितवानिति, प्र पुन विप्रपण्यवेतिरापयन इत्याद्य इत्याहुः
ब्राह्मणा नामयमिति । अय सत्र-रुणो धर्मो नममर्पणेन न बाध्यते । 'शेयाद् सुज्ञो'भिति-
विधेरनदानस्य विहित भावजार्थनादृश याद शत्रुतजानिनिरुक्तमुदानस्यैव निषेधस्य

कृत्यादत्रहीनं दहेदाहू'मितिवाक्यानाम्यस्याचेति भावः । किञ्च, अग्रे फलदर्शनादपि साधनवैगुण्यं न वक्तुं शक्यमित्याहुः स्नेहाच्चापीति । यद्यपि तद्व्याप्तस्वीकारेण भक्तसङ्गेन च तेषां भक्तिर्जाता, तथाप्यग्रे तेषां कर्मफलासम्भवाद्देहिककर्मणो वैयर्थ्यासम्भवादेतत्फलं वेनापि भगवता भक्तिरेव सम्पादितेति ज्ञापनायापिशब्दः । यच्चोक्तं याज्ञानिकेदित्यादि, तस्याहुः भिक्षारूपेणेति । भगवता विदितैव सा वा यत इत्यर्थः । लौकिकी तु विप्रैरेवेति युक्तमपराधत्वेन कथनं याज्ञानिकस्येति भावः । अतो याज्ञापराणि भगवद्वचनानि लौकिकतत्परत्वात्निरयन्त इत्याहुः न्यासभूताविद्यादि । यद्वा । ननु भक्तवाक्परिपालकत्वाद्भगवतः कथं बलिप्रतिग्रहं शोषं याचनं कृतमानित्वत आहुः ब्राह्मणानामिति । बलिवाक्येन वर्णाश्रमधर्मत्वेनोक्ता स्नेहप्रयुक्ता च या याज्ञा सा न बाध्यते, कथादिष्वपिणी सा लौकिकी, सापि तथा । किन्तु दैवप्रयुक्तैव सा वा यत इत्यर्थः । प्रकृते च न दैवप्रयुक्ता सा, 'भक्ताया प्रसीद'न्तितात्पर्यादिति भावः । अत एव तादृशचरैरतिरोध इत्याहुः न्यासभूताविद्यादि ।

विमुखान् ये त्यधोक्षज इत्यत्र, ज्ञानेन्यात्मसाक्षात्कार इत्यादि । इन्द्रियज-य-
ज्ञानस्य पुरुषोत्तमाविषयं प्रदर्शयन्त ज्ञानेपीत्यादिना । मनोज्ञात्म
१० २० ३९ साक्षात्कारफलरुज्ज्ञानमार्गस्यात्ममात्रपर्ययसाधित्वम् । कर्ममार्गस्याधिकारिभेदेन द्वैविध्यम् । बहिर्मुखानां तु क्रियारूपे भजाम्, तेनैवावष्टाभ्यां फलसिद्धिरिति यतस्तत् मतम् । श्रुतिता पर्ययानवता । लौकिके यज्ञरूपे मननमिति । द्रव्यजानन्दव्यतिरिक्त्येनाधोक्षजं वसिष्ठमित्यर्थः । भक्तिमार्गं भगवत्साक्षात्कारो नाह वेदैर्न तु मा शक्यते ब्रह्म'मित्यादि वाक्यैर्नन्द्रियज-य इति भावः । दृष्टेऽपि भगवति भावसर्व-न्द्रिये साक्षात्तानुभूयते, न तावत्साध्यमिति, न साक्षात्कारमात्रं फलम् । 'दर्शयन् मुहुर्मनसि स्मरे यच्छ्रमा'ति वाक्याद् दर्शनस्यग्रेतमोगोपशोभि वेनाह्वयम् । यथेक्षुदण्डस्य रससम्पत्ताद् भक्ष्यं यम्, तथा भगवदान्दलेशसम्भवेना येषां रूपाणां भजनीयं वनिव्याशयेनेक्षुदण्डात्तः । केवलरसात्मक स्वयमधुनैव प्रकटं इति पूर्वमेव ते पञ्चा कर्तव्यत्वेन स्थिता, नचन परमपीत्याहुः अत एतादृश इत्यादि ॥ इति विंशोऽध्यायः ॥

एकविंशाध्याये, एतद् ब्रूहि महान्काम इत्यत्र, शुश्रूषा इत्यपे कथनात् सन्प्र-
त्ययेनेत्येकोक्तिः ज्ञानपदार्थमयमाहुः अमिलपितोर्थ इति । यद्यप्य यद्वारा
१० २१ ४ कथनेपि शुश्रूषानिवृत्तिः सम्भवति, तथापि शुश्रूषैव मह्यं साक्षाद्भगवत्कथनलक्षणोर्थो मह्यमिति प्राप्तातिशयः । वस्तुतस्तु यागमहत्त्वलक्षणोर्थमन्येन हृदयम् ।

तथाप्य-यमजननिवारणपूर्वकस्वभजन एव प्रमुनात्पर्यमिति पञ्चान्तरमाहुः तद्विपरिणीच्छा-
वेति । स्वयागनिपयिणी सेयर्थः ।

पर्जन्यो भगवानित्यत्र, अन्यथा तद्वेतसेत्यादि । भगवदतिरिक्तस्यैकस्या-

१०-२१-८. स्वयजगदुत्पत्तिस्थितिहेतुत्वं न सम्भारतीत्येतत्परोज्यं ग्रन्थः ।

इत्यद्रिगोद्विजमस्वमित्यत्र, वामुदेवत्वेन युद्धसत्त्वाकारमन्त कर्णं कृत्वा कर्मो-

१०-२१-३८. पयोगिश्रद्धासामर्थ्यावुपयोगित्वेन । तत्राग्निभूय मर्त्यं कारितवानित्याशयेन
वामुदेवमचोदिता इत्युक्तम् । प्रेरणे प्ररूपोप्ययमेव । अन्यथा न वदेत् ।

अग्रे च गमने गोपानां मुख्यं प्रमोस्तु गीणत्रमुक्तमित्यनावेशस्तदा मूय्यन इति तदु-
भयतरपर्यमाहुः भगवद्वाचेशेनैतदित्यादि ॥ इत्येकविंशोऽध्यायः ॥

द्वाविंशाध्यायार्थोक्तिसन्दर्भे, तद् ज्ञापयति निश्चितमिति । दृष्टार्थकलङ्कारमधिष्ठाता
दृष्टानिष्टजननद्वारा स्वध्यागे सति स्वानुभावं ज्ञापयतीत्यर्थः । अदृष्टानेकसाधनस्त्वेपि
गोर्धनामकदृष्टमाधमेनैव रक्षणे तापर्यमाहुः उभयोर्हेतुं कर्त्तव्यमिति । एतज्ज्ञापनार्थ-
मित्यर्थः । 'तच्छेपेणोपजीवन्तो'तिरात्र्यात् स्वोपजीव्यान्नजनकत्वेनेन्द्रो यद्व्य इति
वजराजेनोक्तं यथा, तथा भगवतापि 'वयं गोवृत्तयोऽनिरुं' 'वनशैलनिवासिनश्चा'त
उपजीव्यत्यादितो'र्गन्तरीनां मस्य आरम्यता'मित्युक्तमित्युभयोर्हेतुं वम् । एवं भगवता
कृतमिति । दृष्टमेवानिष्टमन्यप्रतीत्या दृष्टेनैव तद्गणं चेत्यर्थः । अन्यथा 'गोपाये
सत्ययोगेने'तिपदं विरुध्येत । तद्रूपेण भुक्तं यद्रूपेणैव रक्षितवानिति तत्परम् । दक्षशूरोक्त्या
मत्तिवाक्यार्थोक्तौ सर्वनाशनादिति । सर्वपुरुषार्थनाशनादित्यर्थः । तेषामेतं सङ्ख्या-
वरादिति भावः ।

कृष्णं मर्त्यमित्यस्य द्वितीयाथोक्तौ, अथवा कृष्णमित्यादि । विपरीतपद्गुणमिति

१० २२ ३ मर्यादायाख्यानम् । मर्यादातीक्ष्ण्यत्वादिधर्मनैव येन विपरीतपद्गुणा लक्ष्यन्ते ।

तथा च शङ्खे 'गृयमाणपि पीतिमारोपयस्वधर्मोप सदानन्दे वृत्तन-त इति
मे अभिर्यं चक्रुस्त्वित्यर्थः । तत्त्वेनोपाश्रित्ये यस्यैव विवरणं भगवत्पत्नी यादिना कृतम् ।

अहं चैरावतं नागमित्यत्र, अश्वयो गजो जले स्थले चेत्यादि । अमृ-

१० २२ ९ तमथनप्रस्ताव एवोत्पन्नत्वेनामृतधर्मा अप्यस्मि सन्तीत्यक्षयत्रम् । पूर्वं जल

एव स्थितराशदधुना च स्थले सत्त्वात्तथेत्यर्थः ।

शिलापर्यनिपातनेन दस्यामते, अन्यद्वा कर्तव्यमिति । अमुना स्वस्मिन्प्र-

३० २२ १४. वेशोऽन्यथादार्थो ज्ञेयः ।

तत्र प्रतिविधिमित्यत्र योगमायेत्यस्याभासे, न प्रशासनन्यापेनेति ।

१०-२२-१६. 'एतस्यैकाग्रस्य प्रशासने गार्गी चात्वाष्ट्रिष्वी विधृते तिष्ठत' इति श्रुत्यु-
क्ततद्धारणवदत्र तन्न सम्भवतीत्यर्थः ।

गोपाये स्वात्मयोगेनेत्यत्र, पर्वतधारण इत्यारभ्य भविष्यन्तात्पन्तम् ।

१०-२२-१८. अत्र हि द्वयं कार्यम् आसारादस्ता पर्वतधारणेन, एतेषां जीवदेहादिरक्षा च ।

अन्यथा पर्वतधारणेपि प्रलयकालीनमेघानां स्तनितादिभिरे द्वाणस्थितेन
स्यात् । तदेतदुक्तं पर्वतधारण इत्यारभ्य योग एवेत्यन्तेन । तेनात्मयोगेन गोपाये ।
स्वात्मयोगेन गोपाय इति मूलार्थो विवक्षितः, अन्यथा स्वपदं न वदेत् । अथवा । स्वस्वात्म-
योगश्च तयोः समाहारस्तथा । युज्यते फलमनेनेति योगः साधनं सामर्थ्यं शक्तिरिति यावत् ।
आमनः सा योगमायैवेति सैवोक्ता । एवं सति स्वेन तत्प्राणादिरक्षा स्वरूपानन्ददानेन ।
तदुक्तं 'क्षुत्तुङ्मथा'मित्यनेन मूले । तथाचाद्रिधारणं तेनासाराद्वक्षेति भावः । 'तस्मान्मच्छ-
रणं गोष्ठ'मिति वाक्यशोक्यनन्तरं प्राप्ताशङ्कानिरासायाहुः प्रथमं क्लेशसम्बन्ध इत्यारभ्य
ततो भवेदित्यन्तम् । नन्वीद्वक्परिग्रहे नन्दादीनामन्यमग्नमसम्भवि । कथञ्चित्सम्भवे
वा ततो निवर्तनेमेवोचितम्, न तु यागोपदेशोपि, स्वरूपेणैवैतत्परिग्रहात्साधनान्तरान-
पेक्षणात् । न चाधुनैवायं परिग्रह इति वाच्यम्, 'स्वगोकुलमनन्यगति'मित्यादिवाक्यैः
सार्वदिकत्वात् । किञ्च, स्वस्य सर्वज्ञत्वेन व्रजपरिग्रहस्य च पूर्वसिद्धत्वेन शरणागमनप्रार्थ-
नपर्यन्तं तूष्णींभावोनुपपन्न इति चेत्तत्राहुः प्रथममित्यादि । अत्रार्थं भाव । अत्र परिग्रहेणैव
सर्वम्, न तु सोऽन्यन्यसाधनसाध्य इति ज्ञायते । एवं सति पूर्वं विपरोतसाधनवत्त्वेपि
स्वपरिग्रहेणैव तन्निवर्तनोक्तौ तत्सम्पद्यते, न तु पूर्वमेव तदभावोक्तौ । अत एवेतरसाधना-
साध्यत्वोक्तिपूर्वकं 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति श्रुतिरित्याह । इदमेवोक्तं प्रथमं क्लेशोत्प-
र्धन । यागोपदेशप्रयोजनमाहुः शरणागमन इत्यादि । अन्यथा भगवद्वचनादिन्द्रियागे-
त्यक्तेऽस्माभिः क्लेशः प्राप्त इत्यमृत्यैवोत्पद्येन । तथा सति सर्वो निरोधो व्यर्थः स्यात् । परिग्र-
हस्य स्वतःप्राप्त्यन्यज्ञापनयैतेषां लोकसाधारणी रीतिर्यत उच्यते, अनो नासूयानुपतिशङ्कापि ।
पूर्वं देहेन्द्रियादीनामन्यत्र विनियुक्तत्वादपि तत्सम्भवः । अत एव तादृशत्वे इन्द्रियादीनां
निरोधो न सम्भवतीति स्वकर्मणि विनियुक्ततास्ताभि तद्वस्तुनि च । तथा सति पूर्वद्रोषाप-
गमात्प्रभौ न दोषागोप, तच्छरणागमने च बुद्धिरभूत् । न च स्वरूपचलेनैव परिग्रहादेत-
न्नैरर्थमिति वाच्यम्, परिग्रहान्तं पातित्वादस्य । परिग्रहो हि तेषां तद्रीयस्य च वाच्यः,
तेषां च परिग्रहीतृनिष्ठताभावे परिग्रहस्वरूपासम्भवान् । न च शरणागमनेन परिग्रहोऽन्यथा-

चानिष्टत्वात् तेष्वपि स्वयोगो ज्ञायते । अन्यथेयुक्त्वा दधोरिति न वदेत्, वचनं विनापि गोवर्धनोदरणेन रक्षासम्भगमिति भावः ॥ इति द्वाविंशोऽध्यायः ॥

त्रयोविंशाध्यायार्थोक्तौ, अग्नानमिति । निरुद्धानामज्ञानादि कृष्णानं कृष्णविषयक निवार्यत इत्यर्थः । प्रयोजनमाहु समत्वायेति । गोवर्धनोदरणेन १० २३ ० इतो यो निरोधः स तु सर्वेषां समान इति तज्ज्ञापनाय तथेत्यर्थः । प्राकृतत्वेनेति । स्वनिष्ठो हेतुः । जातस्तदादृश एवेति । तादृश एव, अप्राकृत एव, प्रकृत इति । अत्र भगवत्प्रकृतत्वरूपसम्बन्धित्योर्विरोधाभावात् सन्देह इति परः सिद्धा तस्तथा, उच्यत इत्यर्थः । गर्ग्यक्यानि परे सिद्धा ते । तथा, हेतव इत्यर्थः । तज्ज्ञानमिति । भगवत्स्वरूपज्ञानं फलमित्यर्थः ।

एवंविधानीत्यस्य विवरणे, हेत्वभावे नैवेतरकार्यमिति । अतिप्राकृतमुक्तिस्तु-य त्वज्ञापनायैवमुक्तमिति ज्ञेयम् । तेन भगवन्माहात्म्यं सूचितं भवति । यद्वा, १० २३ १ हेतुत्वेन प्रतीयमानो यः प्रमुत्सदयो-यामारवता तदतिरिक्तेनेत्यर्थः ।

श्रूयतां मे वच इत्यत्र, पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्व्यत्यास इति । नन्दस्यात्मनो देहाज्जातत्वाभावेन तथाच सिद्धान्तो भवितुमर्हति यद्यपि, तथाप्येतादृश १० २३-१५ एव स्वात्मज इति भगवता लीलार्थं तदबुद्धिं सम्पादितेति तथात्वम् । न चास्या भ्रमरूपत्वेनास्य सिद्धान्तमासत्त्वम्, न तु वस्तुतस्तथात्वमिति वाच्यम्, हेत्वसिद्धे । भगवता तथैव लीलार्थगङ्गीकरात् । नित्यस्यैवभावोपपन्न इत्याशङ्कानिरासाय तादृशस्य तथात्वे हेतुगाहुरनुनरुपेतीति । लौकिकोपपत्तिरहितं ह्यदभुतम् । तथाचात्र तद्राहित्यं भूषणम्, न तु दूषणम्, अदभुतकर्मफलक्षणस्वरूपसम्पादकरत्वात् । अत एव 'तस्मान्न-दात्मजोऽयं त' इति गर्गोक्तिरपीति भावः ।

वर्णास्त्रय इत्यत्र, वाक्यान्यष्टश्लोकैरुक्तानीति नामकरणसमये गर्गेश छन्दो- १० २३ १६ ननुरोधेनैव वाक्यानुक्तानि, तथैव न दैरपि, ता येन व्यासेन श्लोकैरपनिच- द्धानीति तथोक्तम् । यद्यप्यासन्नित्यादौनि तानि सप्तैर, तथापि मन्त्रे नारायणस्याशमित्यादिकं गर्ग्यक्यफलितार्थनिरूपमत्वेन तदुपमेवेत्याशयेनाष्टसङ्ख्योक्तम् ॥ इति त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

चतुर्विंशाध्यायतात्पर्योक्तौ, गोरसा चेदियारभ्य जायत इत्यनस्याय भावः । १०-२४ ० साजात्यमात्रेणाप्यस्त्रिलौकिकगणाधिदैविकगामिनी पालनलीला पुरपोतमाति रित्तस्य न सम्भवतीति तत्रप्रगापिका तादृरूपमुरभिप्रपत्तिः । तदुक्तं 'भवताऽगोकनाथेन सनाथा वयमभ्युत' इति मुरम्या । लोकाभिजा अलोका अलोकिव्य इति

यावत् । तामा नाथेन पालनकर्त्रा त्वया वयमपि सनाथा पालिता भवाम इत्यर्थः ।
 लीलास्थपदार्थमात्र इयं व्यवस्थेति ज्ञापनायानुकेति सामान्योक्तिः, अन्यथोक्तो या लोकनाथेति^१
 वदेत् । तत्र हेतुरच्युतेति । धर्मतोऽपि च्युतिराहित्येन पालनलक्षणो धर्मा यदस्मद्भामो न
 स्याद्भोत्वाविशेषत् तदास्मदशे स च्युतः स्यादित्यर्थः । तदेयमिति । लीलापदं भावप्रधानम् ।
 भगवच्छीलाप्रमाणमिति समस्त पदम् । तथा चेयमुच्यमाना लीला भगवल्लीलात्वे प्रमाणं
 तथेत्यर्थः । ननु हेतुवादसिद्धत्वेन दयागथेद् भगवः, तदा प्रकृतेपि 'भवता लोकनाथेन' (यादिना
 रक्षकत्वादिहेतूक्तिपूर्वक एवेति निषेधः कृत इति नो विशेष इत्यत आहु अतो
 हेतूक्तिरपीति । यतो यागमङ्गकरणप्राप्तमदोषशङ्कापरिहाराय तद्वद्भगवत्पूर्वकारणपालनानां
 कैवल्यलीलात्वा ज्ञापनीयम् । तच्चाधैतिकगामि-प्रतिरूपणेन भवतीति तद्रूपमेव ।
 अतोऽत्र हेतूक्तिरपि । एषा लीलारूपैवेत्यर्थः । अत एव 'भवाय भवेति' 'कृष्णेऽभिषिक्त
 एतानी' (यादिना सफला वर्धेत इत्याहुः सफलैति । किञ्च, पारम्पर्यगतमर्थादा-
 भङ्गोऽप्येवं न जात इत्याहुर्निद्रयागमेति । अत्रेति प्रतिशब्दं गोमवं परिस्थितोति
 भविते युक्तम् । एतेन लीलासम्बन्धिलोकपालादयोपि न भगवदतिरिक्ता इति
 ज्ञापितमिति दिक् ।

गोलोकादात्रजदित्यत्र, न हि प्राकृतैः स्ववशीयैरिति । प्रकृत लीलाकरणं
 १०-२४ १ तत्सम्बन्धिभिर्गिर्यर्थः । तथा सति लीलापरमिरोध स्यादिति भावः ।

इन्द्रस्तुत्पाभासे, दशभि माणश्छोकैरिति । भगवदपराधैराधिदैविकमर्बतिरोधाने
 तादृशा प्राणा अपि तिराहिता इत्ययं मृत इत्याहुनेयाधिदैविकतत्प्राप्त्या
 १०-२४ २ रजजीवमसिद्धयर्थं तत्प्रमाणसंख्याकैः श्लोकैः स्तुतिमाहेति संख्यानापर्यमु-
 क्तम् । ननु 'गौरधने धृते शैत्र' इति शक्यात् क्रियाशक्त्यायामिवां कृदा यथाय चोपितस्तथा
 पूर्वमेव ज्ञानशक्तिनेयाविर्भावः कुतश्च न इतयान्, तदा प्रभुमाश्रयजानात्रापराधं
 कुर्यात्, अधुनापि चैत आहुः क्रियाशक्तोति । इन्द्रादीना बाहुरूतत्वादिति भावः ।
 ननु प्रयोजनमस्तीति कुतस्तथा नाकरोदित्याशङ्क्य तद्वन्विष्कारमाहु चाप्राप्त्यापमिति ।
 हेतुरुक्कर्मपन्निरेन वेदबाह इत्यर्थः । अन एव गवादिद्रोहाद्येमाजमयानिनि भावः ।
 एतदेवाहुस्तथात्रि इति । अतः परं क्रियाशक्त्याश्रययोजनार्थं स्वस्मि-यावतो च दत्तास्ति
 तदुपयोगिज्ञानमपि दत्तमस्तीति भगवदपराधेन चतुर्भिर्पुरपार्थानां भगवदत्तगुणानां च

१-ऽओक्तयेति मू पा । २ कृतपुरोक्तमगोलात् दशकर्मकृतिर्गुणार्थ इत्यादित्यर्थः ।
 (१६ टिप्पणं न प्र-वक्तव्यम्) । ३ हेतुक-मू पा ।

विरोधानं ज्ञा वा तत्सिद्धयर्थं स्वीतीति तावमल्लचकैः श्लोकै स्तुत्या ज्ञाप्यत-इत्याहुः
पुरुषार्थमसिद्धयर्थमिति ।

स्वच्छन्दोपात्तदेहायेत्यत्र, नटवदेव रूपमि यादिप्रथमं पूर्वोक्तरूपे दस्तु य
१० २५ ११ भिप्रायेणेति ज्ञेयम् ॥ इति चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

पञ्चविंशोऽध्याये तात्पर्याक्तौ, अन्यथा नन्दविज्ञानमिति । यदि वरुणैश्वर्यं
तदास्यस्वानयनलक्षणं पुरुषमन्वाधि यत्परं माहात्म्यं पुरोत्तमत्वेन ज्ञानजनकमिति यावत्
तद्वर्णनं न स्यात्तदा तत्तदेव पूर्वोक्तं नारायणाशस्त्रेण देवोत्तमत्वेन यज्ज्ञानम्, वस्तुतस्तु
पुरोत्तमविषयकमेव ज्ञानं भक्तिमार्गविरुद्धं, पर्यवस्यति पर्यवसानशालं स्यादित्यर्थः । तथा
सप्तमे भजनानं दानुभूते न स्यात्, तद्विरुद्धज्ञानवत्त्वाद्, अतो भिरुभिमाहात्म्यरूपत्वेन
पुरोत्तमत्वेन ज्ञानं जननीयम्, भक्तिमार्गविरुद्धज्ञानरूपत्वेन निग्रहश्च वार्यः । वरुणद्वारा
भगवानुभयं कारितवानिति वरुणं तेन रूपेण प्रभुर्भूत इत्यर्थः ।

नमस्तुभ्य भगवत इत्यत्र । विवादे सतिस्त्वयादि । ननु 'यान्जीममिहोत्र
जुहुयादित्यदिर्कर्मकाण्डेन । यदहरेः प्रियजेतदहरेः प्रव्रजेत्' 'यामिमां
१० २५ ६ पुष्पितां वाचमि यादिना च विरोधात् कथं तत्तदुपास्यानां न^३ नमस्तुतेत्या-
शङ्क्य तत्र त्रियम्-यवस्थागाहुः' विवाद इति । त्रियस्य विवादविषयस्येत्यर्थः । देहादध्यात-
वृत्ताधिकारकत्वेनाज्ञानमूलकत्वेन कमणो जघ यवात् 'तस्मान्मद्वक्तिपुक्तस्थं योगिनो वै
मदात्मनः, न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति प्रभुवचनाद्भक्तिमार्गा मार्गा तरस्य
दोष-यम् । तत्रोपास्यरूपाणां भक्तिमार्गसेव्यपुरुषोत्तमरूपाद् दोषं यमिति भावः । भक्ति-
मार्गाज्ञानदशाशमेव कार्यना तेषां दोषं यम् । अत एव 'मन्त्रथाश्रयणादौ वा श्रद्धा यावन्न
जायत' इति भगवतोक्तम् । ननु चार्वाकादिभिरीश्वरो नास्तीति यत् इतीश्वरोऽपि न
सर्वसिद्धान्तसिद्धः । किञ्च, ईश्वरादिनामपीदं स्वरूपं शुद्धं ब्रह्मरूपमिति न सर्वेषां
सम्मतमिति आहुः सतिस्त्विति । मोहकशास्त्रजमोहरहिता सन्तः, तेषु परस्परं यस्मिन्विषये
विवादस्तत्र तथेत्यर्थः । अत एवामे श्रुत्यादिकमेवोक्तम् ।

न यत्र श्रूयते मायेत्यत्र, लोकाणामित्यादि । मायया मोहिता एव तथा
कल्पयन्तीति तथा । कार्यो मोहः, कारणं सा । ^३एतदेवाहुः कार्यकारणरूपिणीति ।

आनीतोऽयं तव पिते यत्रेदप्रयोगं विनापि चारितार्थे तत्प्रयोगात् तत्ता-
त्पर्यमुक्तं वेषप्रानः पुरो वर्तत इत्यनेन । तत्र भगवदैश्वर्यदर्शनज-
१० २५ ७ सात्त्विकमात्रात्तयेति ज्ञेयम् ।

नन्दस्त्वतीन्द्रियमित्यस्याभासे, यथैक वचनमिति । गोसवकर्तव्यताबोधकं
 वचनं न जानयते द्रमानभद्रगोवर्धनोद्धरणत्रजनाप्यायनत माहात्म्यजानेन्द्र-
 १० २५९ प्रणतिगोविन्दनामधारणाचनेककार्यं करोति तथेत्यर्थः ।

ते तु ग्रह्यहृदमित्यस्याभासे, विलय एवाभूविति । अयमर्थः । लोकस्याक्षरा-
 १० २६० १६ रथाविभक्तिं प्रकटामिसम्बन्धात् काष्ठा तर्गताग्निप्रादुर्भावे तस्याप्यग्निरूपता-
 परया काष्ठताविलयधदेतरेहादीनामप्यानदतापरया देहादिभावविलयोऽभूविति । प्रत्या-
 पश्यर्थमिति । पूर्वभावसम्पर्ययमित्यर्थः । सदात्मकाश्चस्येति । सर्वत्रादिभावात् तत्तदेहादि-
 भव्यादिभूताशस्येति । काष्ठाप्रिवदिति । काष्ठा तर्गताग्निप्राकट्यार्थं योऽयोऽग्निस्तत्र
 प्रविष्टस्तस्यापि तदतिरोधाने तिरोधानं न यथा, तथेत्यर्थः । अर्धज्वलितानामिति । अत्रैवं
 ज्ञेयम् । प्रतवाप्तिमनोरथस्यैव भक्षण-दाद् भजनानन्दे तारतम्यज्ञापनार्थं च स्वलोकरस्य हि
 प्रदर्शनम् । तारतम्यज्ञानं चाप्ये नैतत्प्रवृत्तिं विना समभवति । सा चाधुनैतदनुभव विना
 तथेत्यधुनैतदानन्दानुभयोऽपि चाप्य । स च स्वस्मिन्स्वभित्तज्ञानं विनानुपपन्नः । एव
 सायान दामकत्व स्वस्य भेदज्ञानपूर्वक्रमक्षरानन्दानुभवस्येति यथैव प्रवृत्तिवत् । पुनः काष्ठता तु
 पूर्वोक्तदेहादिभवादिभूतलोकरस्य तिरोधानेन तत्सम्बन्धजनितानन्दामरुग्भानतिरोधानेन च
 यथार्थं भवति । एव करणव्यावृत्त्यक्ततामाहुः अन्यथेति । तत्रैतुमाहुस्तथेति । अत्राय
 भावः । अवहितारस्य पुनः काष्ठतापरादा मरुतामापन्नस्य देहादे पुनर्जडभावो दृशक्यः ।
 प्रकृते तु लीलोत्थोक्तिर्वा सर्वथा देहादिभावे स येन च तथाऽसम्भारादेहादिभाव प्रकृतिः,
 मुख्यवस्था विवर्तिरेव । एव सति विवर्तिमपारस्य प्रकृतिसम्पादकमेतादृशानां वेदप्रज्ञैव
 भवितुमर्हन्ति । कार्यस्यामर्यादादेतदपि न मर्यादामप्यपाति तथा भवितुमर्हत्यतो यथा
 हृदो नपतर्गत एव प्रगाहाद् भिन्नं सन् सदातिनिर्मलः स्वयं प्रकरन्दारविद्भोदयहेतु
 सततमतिगभीरतया स्वात्पतिउपदार्थपूरणपटुस्त्वथा वेदात्ता पा येव मर्यादामार्गायाद् भिन्न
 सद्भवेन निर्दोषमजनानन्दानुभवहेतुर्विचित्रभाजनक पुष्टिमार्गायमेवेति ज्ञापनाय मूले
 वेदस्य प्रकृत्य हृदव चोक्तम् । एतदेवोक्तं तद्धिनस्य जलारमकमि यनेन । न चाक्षरामकत्वेन
 लोकरस्य तदात्तादराचकं प्रगहृदपदमिति चाप्यम्, प्रज्ञानं दम्य महत्त्वेन हृदस्याप्येव
 तत्त्वोक्तयनुपपत्तेः । ज्ञानं दपदं हि ज्ञा हृदपदोक्ताववस्य तापर्यं चाप्यम् । तत्तूक्तरूपमेव
 समभवति । एतन्नैवाक्षरपत्त्व ज्ञापदस्य निरस्तम् । तत्त्वस्य पूर्वमेवोक्तेः । मध्ये शब्दप्रस-

योजनाया हेतुमग्रे वक्ष्यन्ति प्रमाणतो ज्ञानमित्यादिना । एवं सत्यत्र हृदयमञ्जनोक्तिभ्या
जलरूपतापि शब्दब्रह्मणोऽस्तीति मन्तव्यम् । तदाहुरत एवेति । एतस्यापि व्यापकत्वात्
क्वचिद् गोत्रुल्लिखिते प्रकटोक्त्येत्यर्थः । एवं कृतेरावश्यकतामाहुः तत्कार्यमिदमिति ।
एतादृशानां पूर्वभावसम्पादनलक्षणं कार्यं प्रमाणतो ज्ञानं च तदेकसाध्यमित्यर्थः ।
अत्रोपपत्तिमाहुरग्रे चेति । 'यत्राकूरो-यगात् पुरे'त्यनेन । तत्र हि शब्दब्रह्मात्मके जले
भगवत्स्वरूपं स जातवानिति । मञ्जनपदार्थमाहुः शब्दब्रह्मात्मका एव जाताः । तत्र
हेतुरुत्तमाधिकारिण इति । मन्वत्मादप्युद्धरणस्यावश्यकत्वे पूर्वत्मादेव किमिति नोद्धृत्य
प्रकृतिभाव सम्पादितवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः क्रमश्चायमित्यादिना । स्वकृतमर्यादा-
स्थापनार्थं तथाकृतित्यर्थः । तमेवाहुः परब्रह्मेति । परमव्यगा पूर्वं स्वस्मिन् स्थित पश्चात्
स्वत्माद्विभक्तं यद्वस्तु तच्छब्दब्रह्मात्मकं भवति । तनस्तेन तथा कृतं जगद्रूपं भवतीत्यर्थः ।
इदमत्राकृतम् । साक्षादलोलोपयोगि जगद्वि सन्निधान-दात्मकं स्वस्मिन् स्थितं क्रीडेच्छया
स्वत्माद्विभक्तं करोति प्रभुः । यतोन्तं स्थितं न बहिःकार्यक्षमम् । तच्चानन्दस्वरूपादि-
मुक्तं सत् 'स्वरूपमलभमानमिव न किञ्चित्कार्यक्षमं भवति । तदा प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्याम-
लौकिकीभ्यामलौकिकार्थसम्पादनक्षमं शब्दब्रह्मेति तदव्यक्ततायां लोलोपयोगि प्रवृत्तिनि-
वृत्तिक्षमं भविष्यतीति ज्ञात्वा तथा सम्पाद्योक्तसामर्थ्यं सम्पन्ने तस्य प्रमाणरूपत्वाल्लोलायां
प्रवृत्तिनिवृत्ती स्नेहाधीने इति न तदुपयोग इति तस्मादप्युद्धृता इति । एतदेवोक्त-
मन्यथा प्रमाणगृहीता इत्यादिना । लीला हि स्वयन्त्रा । एते प्रमाणाधोनत्वे विहेतुमेव
कर्म कुर्तुर्नेतरदपेक्षि तत्रानुपयुक्ता भवेयुर्नित्यर्थः । यद्वा । प्रमाणमार्गगृहीतत्वं प्रमाणैकवश-
चित्तत्वं । तच्च पुष्टिलीलाप्रवेशानधिकाररूपमेवेति तथेत्यर्थः । तदाद्रनयना इति । जले
निमग्नानामार्द्रं ते भवत एव । प्रवृत्ते च तस्य शब्दब्रह्मात्मकत्वेन यादृशं श्रुतिसिद्धं
भगवत्स्वरूपं तादृशमेव दृष्ट्यापि पश्यन्तीत्येतदेवार्थः । तदानन्दाश्रुभिरपि तथाप्यं ज्ञेयम् ।
सर्वस्यापि प्रवृत्तकस्य तापर्यरूपं गूढाभिसन्धिमुदघाटयन्ति ब्रह्मानन्दोदादिता ।

यद्वा । ते तु ब्रह्महृदं नीता इत्यस्याभासः । ततो दर्शनानन्तरमित्यादि ।
अत्रायं भावः । अक्षरानन्दाल्लीलात्मकानन्दस्याधिकत्वेत्येतेषां तद्रूपत्वेन तन्मध्यपातित्वे-
प्यक्षरानन्दस्येयदवप्यननुभवेन तारतम्याज्ञानाद् भगवता च लोकमध्य एव लीलाकरणात्
स्वस्येतरलोकसाधारण्यं मन्यमानानां स मनोरथोभूत् । तत्त्वार्थं स्वलीलात्मकवांशं
हस्तविहितमिव कृत्वा साधारणीं रीतिं प्रकटितवान् । तस्या तु सन्निष्प्राकट्यमेव जीवेषु,
नानन्दांशस्य । तत्प्राकट्यं च ब्रह्मभाव सम्पद्यते । स चाक्षरानन्दांशभूतः । अक्ष-

मपदेनैतेषां प्रमाणतो ज्ञानकरणार्थं लोकं प्रदर्शितवानिति वक्ष्यमाणत्वाल्लोकदर्शनेन माहा-
त्म्यज्ञानपूर्वकः स्नेह आर्द्रनयनत्वोक्त्या सूच्यते ।

^१नन्वेवं व्याकृतौ को हेतुः ? यथाश्रुतन्यायतेरपि साधोयसीत्वेन प्रतीयमानत्वात्^१ ।

तथाहि । अतिगभीरत्वेन ^२शुद्धत्वेन तापहारकत्वेन^३ ब्रह्मानन्द एव ब्रह्महृदपदेनोच्यते ।
यथा हृदे मयो बाहामर्थं न जानाति, तथा तदानन्दभरेण देहाद्यनुसन्धानरहिता जाता इति
ज्ञापनाय मञ्जनोक्तिः । ततः कृष्णेन पूर्णानन्देन ततो^४ गणितानन्दादृथक्कृताः
देहाद्यनुसन्धानयुताः कृताः । तदा तल्लोकं ददृशुः । अत एव ब्रह्मण इति न्यस्तं पदमुक्तम्,
दर्शनक्रियायाः पूर्वमसम्भवात् । एवं साधारणानां व्यवस्थामुक्त्वा श्रीनन्दादीनां विशेषत
आह नन्दादप्य इति । किञ्च, 'दर्शयामासे'ति पूर्व भगवत्कार्यमुक्त्वा तत्कर्तृकदर्शनं
'ददृशु'रित्यनेनोक्तम् । ^५एवं सति तावत्पर्यन्तमेकवाक्यतैवोचिता, न तु वाक्यमेव
इति चेत् । स्यादेतदेवं यदि दर्शयामासेत्युक्त्वा विषयस्वरूपं चोक्त्वा नुपदमेव
ददृशुरित्युक्तं स्यात् । उच्यते च ^६ब्रह्महृदप्रापणं तत्र मञ्जनं तत उद्धृतिश्चेति क्रियान्तर-
समुदायः^७ । तत्रापि तुलान्देन पूर्वार्थम्यच्छेदपूर्वकम् । त्वदुक्तीत्या तु दर्शनापूर्वमेव
तदानन्दे मञ्जनमुक्तं भवति, तच्च नोपपद्यते, हेत्वभावात् । किञ्च, दर्शयामासेत्यनेनैवै-
तदर्शनस्य प्राप्तेत्यदुक्तीत्या पुनस्तत्त्वैव दर्शनं ददृशुरित्यनेन न वदेत् । तस्मादाचार्योक्त
एव प्रन्थार्थ इति ज्ञेयम् ॥ पञ्चविंशत्यध्यायविवरणं समाप्तम् ॥

इति साधनप्रकरणम् ॥

फलप्रकरणम् ।

पट्टिशाध्याये प्रकरणार्थोक्तौ, ब्रह्मानन्दात् समुद्धृत्येति । ननु सर्वसमर्थत्वेन

ब्रह्मानन्दवत्स्वगृहस्थिताभ्य एव स्वामिनीभ्यो भजनानन्दं कुतो नादात्,
१०-२६-०.

लोकवेदत्याजनपूर्वकं विवक्षितरीत्या कुतो दत्तयानित्यत आहुर्ब्रह्मानन्दादिति ।

तथैवैतदाने एतस्यापि ब्रह्मानन्दमव्यपातित्वेन तत उद्धृतेर्व्यर्थं स्यात्, भजनानन्दस्वरूपं
चेत्तादृशमेवेत्येवंरूपानन्ददाने तद्वत्तमेव च स्यादिति भावः । ननु श्रोग्य एवैतदाने को
हेतुः । तत्रापि पूर्वमन्यविवाहितासु । कुमारीभ्यस्तथात्वेपि भगवता समं विवाहामावातन्याय

१....१. नन्वेवमाचार्यैः कुतो ग्राह्यतम् ? यथाश्रुतार्थस्यापि सुवचसात् । मू. पा. ।

२....२. तापहारकत्वेन शुद्धत्वेन च मू. पा. । ३. 'ततो' इति नास्ति मू. ४. 'एव'
सति' इति मू. नास्ति । ५....५. ब्रह्महृदप्रापणादि. । मू. पा. ।

६. आनन्दादान इति पाठः ।

एव । अत एव वरदानानन्तरमपि 'ल-धकामाः कुमारिणः' इत्येवोक्तमिवाशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः लौकिकस्त्रीष्विति । भजनानन्दो हि स्वरूपमकः । तच्च 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिर्भीरुस्वरूपम् । स च यादृक् स्वशास्त्रसिद्धस्तादृगेव । तत्र च स्वाविवाहितायामेव मुख्यो रम इति निरूपितम् । अतो लोकसम्बन्धि यो लौकिक्या भगवदतिरिक्तलोकं विवाहलक्षणसम्बन्धवय इति यावत् । एतादृशीषु सम्बन्धसिद्धा भवति । तत एत रुधाश्रयणेन तदभावादये पुरुषेऽपि स रसो भवेत्, नाप्येति लोकेव तदानमित्यर्थः । सिद्ध इतिपदेनैतदस्वरूपसिद्धिश्चे पूर्व भूलाके स्यात्तदा यत्रापि तत्रापि, स्यात् । सा चैतास्वेव सम्भवतीति तथेति ज्ञाप्यते ।

क्रिञ्च । लक्ष्मीतु-यताया हि भगवदमणमिति मर्यादा । सा च ब्रह्मानन्दरूपा । तथा च पूर्वाध्याये ब्रह्मभोग्यता तद्रूपवमुक्तं जातमित्युक्तमर्यादापि सपन्नेतीतोप्यत्र रमणमिवाहुः स्वानन्दानुभवार्थमिति । यद्यपि स्वामिनीष्वेतानता न कोपि विशेष, तथा 'अधिकं तत्रानुभवश्च' न तु तद्वानि'रिति व्यायोगापिशब्देन ज्ञाप्यते । तथा च स्वपदस्य स्वामिनीवाचकस्यानुभवपदेन सम सम्बन्धो ज्ञेयः । आनन्दपदं भजनानन्दपरम् । यद्वा । बलदेवे स्वधर्मानिरूपयता भगवत् 'गोप्योत्तरं भुजयोरपि यत्पृष्ट्वा श्री'रितिवाक्ये श्रियोपि स्पृष्टानिरूपणेन तस्या अपि दुर्लभो यो रसस्तं प्राप्य गोप्यो ध्याया इति व्रजलोकेव स्वानन्दानुभवयोग्यता निरूपिता, नाप्येध्यायसु वेत्यर्थः । तथा च तत्रैवैतदधिकारवत्त्वात् तथेतिभावः । यद्वा । हेमन्ते प्रथमे मासीत्यत्र तेषां प्रसादरूपा शक्तिः स्त्री भवतीत्यत्र या शक्तिरुक्ता तत्प्रवेशो यत्र, तत्र प्रभुसम्बन्धयोग्यता, स चैतास्वेव सम्पन्न इति पूर्वं निरूपितमित्यर्थः । एव तथेति प्रवेशो यत्र पुरुषेऽपि भविष्यति, तत्रैवभावो भविष्यतीत्याशयेनाहुः तद्वारेति । तासामनुग्रहद्वारेति वार्थः । यत्रापि तत्प्रवेशोऽनुग्रहो वा तत्रापि स्त्रीयवृत्ते नैतदस्मादतिरिक्तमाहुः स्त्रिय एव हीनि । त पुरुषरूप भगवत्तमित्यर्थः । नत स्त्रीकर्तृकपानानन्तरं पुमान् भगवास्तासु प्राकृषीतरसाधिकरणभूतासु तमेव रसमाप्तुं शक्नु इत्यर्थः । रसाधिक्ये पुभागत्तयेति भावः । यतस्त्वा एव रसयोग्यास्तत्पाने शक्ताश्चातो न कदाचिदमणं व्यवधानं करोतीति याहुः अतो हि भगवानिति । आन्तरं त्विति । सखीवृद्धे मिथो गुणानुवादे लोलासहितप्रियतमप्राकट्येनात्तये भावविशेषा उत्पद्यन्ते, न ते सगमेपीत्यस्य परस्वम् । 'नामरूपे व्याकरवाणी'ति श्रुते प्रपञ्चस्य द्विरूपत्वेन लीलाप्रपञ्चास्यापि तयात्वादं गुणगानलक्षणनामा मकभगवत्स्वरूपस्य परमानन्दरूपभावात्मकमणलक्षणा लीला प्रिये दोषारोपादिदोषरहितामे निरूप्यत इत्याहुः ततः शब्दात्मिकेति ।

सप्तमाध्यायव्यवस्थैषा । शब्दादिगुणानां अपि लीलायाः प्रवृत्तिनिवृत्तिभेदेन द्विरूपत्वेनोत्तरा
सप्तमाध्याये निरूपिता । पूर्वस्याः सदोपत्वादपि तत्पूर्वाध्याये वेदात्मकरोपरूपत्वेन बल-
देवस्य तत्साहित्येन कृतलीलायां शङ्खचूडोक्त्या सदोपत्वं तद्वधोक्त्यात्र सापि निर्दुष्टेति
ज्ञायत इत्यर्थः । अत एवाध्यायद्वयेन निरूपणमिति भावः ।

यतो रूपं पञ्चात्मकमतस्तदानं पञ्चधातस्तन्निरूपणमपि तावद्विरध्यायैः कृतमित्याहुः
तत इति । पञ्चात्मके रूपे येनाशेन या लीला कृता ता ता लीलां क्रमेणाहुः आत्मनेति
सार्धेन । 'यथेन्द्रियादिरूपत्वं शुद्रस्य ब्रह्मणस्तथा । आत्मत्वादिरूपत्व मन्तव्यं श्रुति-
वाक्यतः । यथेन्द्रियादिसङ्घात आत्मनो मुख्यता तथा । प्रकृते स्वाभिनीभावप्राधान्यं तत
आदिमे । स एवोक्तः प्रभुर्यस्माद्रसरूपं श्रुतेर्मतः । आत्माधीनं यथा कार्यं सर्वमेवमिहापि'
हि । भाषाधीनमतः प्रोक्तमात्मनेत्यादि सुष्ठु हि । अन्याप्राधान्यतः पूर्वं केषांनेति ततथा ।
तत्तत्प्राधान्यतस्तत्तल्लीलेत्यग्रे तथोदितम् । मनःप्रभृतिर्वस्व^१ तासु नास्ति हरे परम् । इति
ज्ञापितमेतेन विप्रयोगदशासु वै । यदा । आत्मना प्रथमेत्यादिनोक्तं पञ्चमिधत्वं प्रत्यव्यायो-
क्तलीलायामपि ज्ञेयम् । तथाहि । प्रियाभ्यः फलं दातुं तथा रूपप्राकट्यं कृत्वा स्थित इति
भगवत्पदेनात्मना लीलोक्ता । 'मनश्चक्रे' 'कृष्णगृहीतमानसा' इत्यादिनाऽन्योन्यं चित्तव्यति-
पन्नो निरूपित इति मनसा । ततः 'स्वागतं न' इत्यादिकथनाच्चत्सा^२ । तादृग्वचनश्रवणेपि
प्राणानां स्थितिस्तु, प्राणरूपेण भगवानेव वाग्द्वारा प्रविष्ट इति प्राणैः सा । अत एव मूले
'प्रतिभाषमाण'मित्युक्तम् । बलं हि प्राणानां धर्मः, एते चालौकिका इति भगवदशोकरणलभणं
बलं संपन्नमिति स्वाभिनीनामप्येवं प्राणरूपत्वं चेति तथा । तत्र इन्द्रियशरीरयोः सति स्पष्टम् ।
तिरोधानमपि कारिकायामिति तथेति प्रथमाध्यायस्थितिः । तिरोधानदशायामेतासामात्मा भग-
वत्येव प्रविष्ट इति स एवात्मत्वेनैतासु स्थितः कार्यं कृतवानित्यात्मना सा । एवमेव मनः-
प्रभृतीन्द्रियान्तं ज्ञेयम् । 'नात्मागाराणि सस्मरु'रिति वाक्यादेहस्पृतिरहितानां पुनः पुलि-
नागमनं स्वतो न सम्भवतीति शारीरी सा । तृतीयेऽध्याये ब्रजोत्कर्षहेतुत्वं दर्शनाभावेन
वधहेतुत्वं रक्षकत्वमलौकिकत्वे सति ब्रह्मप्रार्थनया प्राकट्यं च स्वरूपमात्रस्यैक्यात्मना
या लीला सा चतुर्मिरक्ता । ततोऽग्रे 'निकटागमनद्विविधरमणमुख्यरसदानानि प्रार्थितानि,
तानि चोदीतभावपूर्वकाणि । भवाश्च मनोनिष्ठा इति तल्लीला चतुर्मिरक्ता । तत एकेन
प्राणस्थितिहेतुत्वेन कथास्वरूपं निरूपितम् । तत्र वाक्प्राणरूपत्वं स्पष्टम् । ततोऽग्रे
प्रहसितेक्षणनादिकं चेन्द्रियकार्यमिति तल्लीलोक्ता । ज्ञानकर्मभेदेनेन्द्रियं द्विविधमिति

१.—सर्वं स्व मू. पा ।

२. वावा सेति मूले पाठ । ३.—यन्माद्विविधेति तु डिण्गस्थोऽनुदाः पाठो मूले नास्ति ।

श्रुतेस्तावत्सर्वतो भगवता कृतम्, न तु साधनबलेनैतास्त्वित्याहुः स्वजमिति । तर्हि
नादेनाकारणं गमनबोधनादिकं चानुपपन्नमित्याशङ्क्य, तत्रोपपत्तिं वदन्तो भगवान् लीलां
कुर्वन् शोभनमर्यादामपि प्रदर्शयतीत्याशयेनाहुः ते चेत्समर्पितात्मान इति सार्धेन । स-
र्वमिमांशवन्तश्चेद् भक्ता भवन्ति, तदैवायं रसः प्राप्यो, नान्यथेत्यर्थः । एतेनैतास्तेवैवं रमणं
कृतो नान्यमिविति शङ्कापास्ता । सोपि भगवत्कृत एव भवति, नान्यथेति ज्ञापनाय तदु-
पायरूपपरिस्ताचन्द्रोदयगाननिषेधवचनान्युक्तानीत्याहुः तत्रोपायश्च रूप्यत इति ।
तत्र समर्पितात्मस्य इत्यर्थः । अन्तर्गृहगतकथयैवद्भाववहितानां नैतं प्राप्तिरित्यत्र निदर्शनम-
प्युक्तमिति चकारार्थः । गानतिरोधानाभ्यामप्यापि सा मर्यादा ज्ञाप्यत इत्याहुः आत्मेति ।
लङ्घ्ये लङ्घ्ये छान्दसः । रसमर्यादामग्रे स्वयमेव चक्षिष्यन्त्यन्त्यश्लोकद्वये । अन्तःप्रपञ्चमात्रे
बोद्धेतस्तिरोधते । तत्र हेतुरन्तःकरणसम्बन्धीति । यथा पतिपुत्रादिः शरीरसम्बन्धी,
तथा हरिः सर्वभावप्रपत्येकलभ्य इति, सा चान्तःकरणधर्म इति तथा । तथा च हेत्वभावे
कार्याभावो युक्त इति भावः । तिरोधानमपि मानजदुःखहरणार्थमेवेत्याहुः हरिश्च स इति ।
अत्र हरिपदस्यायं भावः । 'एवं गजेन्द्रमुपवर्णितातिनिर्वीर्यं मल्लादयो विविधलिङ्गभिर्दान-
भिमानाः । नैते यदोपसप्तपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलात्मरमयो हरिराविरासी'दिति पाञ्च-
पञ्चायैरक्षणे जाते स्वयमाधिर्भूय रक्षितवान्, एवमन्वेष्ट्यादिसाधनानामसाधकत्वेतिदैन्ये ।
सति तन्निवारणाय स्वयमाधिर्भूय सर्वं कृतवानिति । अथवा । अन्तःकरणसम्बन्धी सन् तत्र
स्थितः सन् बाह्यतस्तिरोधत इत्यर्थः । यद्वा । मानस्यायं हि सहजो धर्मो यन्नायकस्तिर-
स्कारोऽप्यनानीक्षणादिभिः, प्रकृते च तत्कार्यं स्वयमेव प्रभुः कृतवान् । न केवलमधुनैव,
किन्तु सार्धदिकीयं व्यवस्थेयाहुः सोऽन्तःकरणेति । सः पूर्वोक्तसमावाप्तक एव प्रभुः
स मानात्मकः सन्तःकरणसम्बन्धी चेत्तदा बहिस्तथेत्यर्थः । यद्वा । फायिकचेष्टया
मानापनोदनं कृतो न कृतवानित्याशङ्क्य तत्र हेतुमाहुः स इति । अन्तर्ज्ञानादिकार्यकरणं
येनेत्यन्तःकरणं आत्मा तत्सम्बन्धी यतोऽस्तथेत्यर्थः । आद्येभ्यश्च आगमैवेतदात्मनि
स्वानन्दं पूरितवानित्यन्तरेण च सोऽस्तीत्यन्तरेण प्रविश्य तद्वर्माणोदनं कृतवानित्युच्यते ।
यदा फायिकमानन्ददानं करिष्यति, तदा बहिरेव तथा करिष्यतीति भावः । अत एव गीत-
गोविन्दादिषु तथैव गीयते । हरिरिति पूर्ववत् ।

आद्यश्लोके सर्वास्वेव रात्रिष्वित्यादि । ननु तासां रात्रीणां नित्यत्वाद दिवापि

सत्त्वेन तेष्वप्येतद्रात्रिप्राकट्यं कृत्वा रमते, उत लौकिकीषु रात्रिष्वेव तथा कृतम्

१०-२६-१.

तथेति शङ्कानिरासायहुः सर्वास्वेवेत्यादि । यावन्तीषु ता आरोपितत्वास्तावतीषु

सर्वांमु रात्रिष्वेव लौकिकीभ्यत्यर्थः । अन्यथैव गद्यादांशुविराजिता इति श्लोकेन लौकिकीनां तामामतिदेशो न सह-उत्त । दिवापि तथोक्तौ दोहनपयोधिप्रयणसंयावसिद्ध्यादिकं गोपाना दिवा गोचारणादिपराणामेतामु स्वपार्थस्यवेन माननं च न सङ्गच्छत इति भावः । पूर्णत्वादिति । रसशार्त्तोयाभि सर्वाभिः कलाभिः पूर्णं वादित्यर्थः । सकलकलापूर्ण-भगरन्मनःसम्बन्धिचन्द्रस्यापि सदा तथैवानामु त्प्रप्राकृत्यकरणेन तथा वकरणमियाशयेन, हुः पूर्णिमेत्यादि । अन्यथा सद्योपम्य जगदेदोषनिवर्तकत्वं कमलादिगुणगुणाधारस्त्वं च दारदो लोके दृश्यत इति तस्याममाधारणो धर्मोऽस्तीति जायते । इहापि रसानुपयोगिरस्तु- निरासपूर्वकं भगवद्वाच्योपेक्षाऽलौकिको द्वाद्भविष्यतीति तामेव कृतवानित्याहुः ऋतुमपीति । पुमां सद्योपमारलोणामभ्यत्र न प्रवेश इत्यपि आपयितुं वसन्तादीनां प्रादुपध्यापरगमिति हृदयम् । ननु रात्रीणां नि-दत्वेन तदमाणांमपि नित्यत्वात् तामा काला मरुवेनत्वेरस्यभावाच्च तत्करणोक्तिर्विचरणे कथमुपपद्यते । न च 'मनस इवेति वाच्यम् । तथात्राश्रुतेरिति चेत् । इयम् । अत्र हि वीक्षणस्य तथापनःकरणे हेतुत्वमुच्यते । तथा च सर्वविषयकापरोक्ष- नित्यज्ञानवतो नित्यरात्रिदर्शनस्यापि तथात्वेन तत्कार्यस्यापि तथत्वापत्तौ तत्समाधानाय वीक्षणे पूर्वस्माद्विषयो वाच्यः । स चात्र विषयरूप एव वस्तुं युक्तः । स च विशेषणांश एव । पूर्वं तस्यानाभिर्भवनादधुनैव तथाकरणादसोदोषकां सान्नां प्रभुरेव 'कृतवानिति सुष्ठुक्तमाचार्यै कृत्वेति । यद्यपि विशेषणस्यापि नित्यत्वेनोक्तदूषणानुद्वाग्गत्यापि भक्तानामपि दर्शनयोभ्यना तत्र सम्पादिनेति तथा । नन्यक्रमवेनेभ्रगमेर भिरोर इति ज्ञेयम् । अत एवोपसर्गो वीति । यस्तुतस्तु तत्त्वक्षणस-बन्धिनी श्रोत्रा निरैवोच्यत इति नानुपपत्तिः काचित् । यद्यपीयादिनाऽपिशब्दार्थ उक्तः । तथापि मर्यादेति । रसमर्यादेत्यर्थः । एवं कार्ये योगमायाया इति । भजनानन्ददानलक्षणे कार्ये इत्यर्थः । अन्यत्र स्थितं प्रमाणम् । वेदाभ्यासं सङ्कल्पं देवत्या स्थितं रोहिण्यां योजितवतो, स्वयमाविर्भूय मधुरायां स्थितमानन्दरूपं प्रभुं गोतुळे, तथात्रापि पूर्वं गोपाना गृहेषु स्थिता ऋचोपुना भगवति योजयति, भगवति स्थितमानन्दं च तात्त्विक्यर्थः ।

अत्र कश्चिदाह । आनन्दस्य सुखरूपत्वादमूर्तस्यान्यत्र गमनासम्भवात्प्रियसद्गनि- मितकः स्वामिनीषु सुखविशेष उत्पन्न इत्येव वक्तुं युक्तम्, अतो योगमायाश्रयणनिमि- त्तकथनमनुपपन्नमिति । स वक्तव्यः । 'आनन्दाद्विचित्रं खन्विमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिम्य 'आनन्दमयोम्यासा'दित्यादिन्यायेन्यथ धर्मिप्राहकप्रमाणभूतेभ्य आनन्द- मयत्वं भगवत्स्वरूपे मन्तव्यम्, अनिच्छतापि त्वया । तथैव चिद्गूणस्य धर्मरूपेभग-

अन्वयार्थज्ञानरूपस्यैव प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्तवा'दिति न्यायादर्शरूपतापि । तथा च
'तदेजती'ति श्रुतेस्तस्य गतिरूपत्वमप्यङ्गीकार्यम् । अत एव व्यापकत्वेऽपि गतिर्ली-
लोपपद्यते, दामोदरलीलेव । वस्तुतस्तु स्वरूपमर्यादामप्यतिक्रम्य भक्तार्थे लीलां
करोतीति नानुपपत्तिः काचित् । अत एव 'रसं ह्येवायं लब्ध्वा नन्दो भवती'ति श्रुतिः ।
सर्वात्ममावलक्षणः स्थायिभावो रसस्तमेव लब्ध्वा नन्दवान् भवति । तादृशे प्रभु-
स्वरूपानन्दं ददातीति तथा लाभकथनेन भगवदस्य एव प्राप्यते, नान्यथेति सूच्यते ।
एवकारः सर्वत्रानुपपद्यते । तथाहि । रसमेव लब्ध्वा तथा । तं लब्ध्वा तथा
भवत्येव । तथा भूवा आनन्देव भवति, न तु लौकिकदुःखवपीति च । अतः प्रमा-
णातिरिक्तमार्ग इति । प्रमाणमार्गातिरिक्तो मार्ग इत्यर्थः । यतोऽन्यत्र स्थितं प्रमाण-
मन्यत्रापि 'योजयत्यतोऽन्यभजनरहितं विवाहितपतिभजनं' विदधच्छास्त्रं तस्यागपूर्वकं
भगवत्सेवामेव विधत्त इत्यर्थस्तु स्वामिनीनां तथा भजनेन तेन च फलसिद्ध्या 'या मा-
भज'न्नितियाकथेन भगवता प्रत्युपपत्तिवत्त्वेन कथनाफलरूपेण चाधुना ज्ञाप्यते । तस्य मा-
र्गत्वं च । अन्यथोन्मार्गत्वमेव भवेत् । अस्त्वैवमेतदित्यादिना प्रतिपादितं च तामिः ।
ईश्वरयाक्यस्याखिलप्रमाणाधिकबलवत्त्वेऽपि स्वामिनीवावयैर्दुर्बल्यमपि प्रमाणातिरिक्तो मार्ग
इति ज्ञेयम् । यद्वा । प्रभुप्राप्त्यर्थं गुरुरूपसत्तिरस्तदुक्तकरणं च भक्तानां प्रमाणमार्गः । प्रकृते च
स्वामिनीप्राप्त्यर्थं योगमायाश्रयणादिकं प्रभु करोति करिष्यत्यपीति प्रमाणातिरिक्तो मार्गः,
यतोऽन्यत्र प्रतिष्ठितमानन्दमन्यत्र योजयत्यत एव दगावेन भजनरूपोऽनुत्कटस्तेहजविरहभावेन
सर्वस्यागपूर्वकं स्वदेहादिविस्मृतिपूर्वकं भगवद्वेषणपरत्वलक्ष्णञ्च भक्तिमार्ग इत्यर्थः ।
इदं च द्वितीयतृतीयाध्यायादिषु स्पष्टम् । एवं सत्यस्मिन्मार्गे स्वामिन्य एव गुरव इति
ज्ञापितं भवति । स्वामिनोना विप्रयोगभावे सौभाग्यमदादिर्हेतुः । तत्र च भगवद्दर्शनप्रवेशः
एव हेतुः । अन्यथा पादरज प्रपन्नानामेतासा मदो मानश्च न स्यातामिति भारः । नन्वेवं
'शशांकांशुविराजिता निशा' इति वाक्याल्लौकिकीष्वपि रात्रिषु रमणमिति ज्ञायते । एवं
सत्यलौकिकीतत्परिग्रहे गौरवं विशेषाभावश्चेत्याशङ्क्य लौकिकीनामपि तासां स्वरूपमाहुः
याश्च रात्रय इति । निर्मिता इतिपदात्सर्गादावेवैतदर्थमेव भगवता सूष्टा काश्चन रात्रयो
भगवत्येव स्थिता एतत्पर्यन्तं, लीलासमये लौकिकीष्वेव रात्रिषु स्थापयित्वा तां कृत-
वानिति ज्ञाप्यते । लौकिकेन्दुप्रकाशत्वेन मोतमोविन्दाद्युक्तप्रकारेण लौकिकरीत्यैव रमणेन
चैतासां लौकिकीत्वमुच्यते । तासु विवक्षितेन्दुप्रकाशत्वेन नायकमानोक्या नायकाप्र-
णिपातोक्त्यैतमाननायकान्तर्धाननायिकौदन्योन्यैतद्वेतुकतदाविभावे तदधीनत्वोक्त्या प्रभोत्तरे

परोक्षमजनोक्तौ पूर्वमननुभवेषु प्रत्यक्षभावेऽपि तदनुभवतद्वागिच्छामोक्त्या भगवद्विचारितानु-
पूर्वाकस्वरजा युज्यनादिमिथ्यालौकिकरोच्यैनालौकिकरसदानमिति ज्ञाप्यते । उक्तार्थेषु
लौकिकवैलक्षण्यं स्पष्टम् । एव सति स्वरूपत एव बालौकिकत्वमिति विवेकः । एवं कथन
उपपत्तिमाहु अन्यथेति । साधारणीनां रात्रौणा तल्लीलाश्रयत्वे तासां सर्वत्रैव तुल्यत्वात्
सर्वेषु दशेषु सर्वेषामेतदानन्दप्राकट्यं स्यादित्यर्थः । अन्यथेत्यस्यैव विवरणं
साधारणीयादि । भूयैस्त्वेति लीलाश्रयभूयधिष्ठानत्वेनास्या नानुपपत्तिरिति भावः ।
ननु सर्वज्ञस्य शक्तिदर्शनमपि सार्वदिकमिदं यद्युना को विशेष इति चेत्तत्राहुः शरदि क-
तावित्यादि । विशिष्टदर्शनं विशेष इत्यर्थः । ननु विशेषणस्यापि निश्चयवान् तथेति चेत् ।
सत्यम् । यादृशी लोलोच्यते तादृश्या एव नियत्याधुनैराक्तविशेषणवैशिष्ट्यमित्युक्तेऽपि
न दोषः । एतद्यथा तथा विद्वन्मण्डने निरूपितमस्माभिः । ईश्वरस्यान्याश्रयणं हि लौकिकी
रीतिः, तदुक्तत्वात्^१ तदीत्यापि रमण सूच्यते । एवं सति मध्यम्यत्वेन तदा तस्या विशेषत
उपयोग इति तदाश्रयणमुक्तमिति ज्ञेयम् । किञ्च । स्वाशक्त्यै कार्येऽन्याश्रयणं क्रियते ।
तथा च सर्वसमर्थस्यापि स्वानन्ददानसमये ईश्वरत्वादधिर्माज्ञानं सम्पादयितुं रसपरवशत्वेन
न कर्तुं शक्यं, गोपानां चैतल्लीलाश्रयपदाज्ञानं तथा, आगमनसमये निषेधोक्त्या तज्ज्ञानस्य
कथनात् । अत एतदादिकार्यसिद्धयर्थं योगमायाश्रयणमलौकिकरीत्या रमणेपीति ज्ञेयम् ।
अत एव 'मोहितस्वनस्य मायया' 'मन्वमानाः स्वपार्श्वस्था'निति वक्ष्यति । अत एव
रसोपयोगि यद्यत्तार्थं तत्तदा^२ तदा सम्पादयितुं शक्यमिति खनिकट एव मूर्तिमयास्तस्याः
स्थापनमिति ज्ञापनाद्योपेत्युपसर्गः । एतदेवोक्तं समीप एवाश्रित्येत्यनेन ।

तदोदुराज इत्यस्याभामो नूतने तस्मिन्नित्यारभ्य समुज्ज इत्यन्तः । अत्रेदं प्र-
तिभाति । आश्रितत्वोक्त्यात्रेभ्यस्त्वमयोदामुल्लंघ्य भगवानधुना प्रवृत्त इति
१०-२६ २. ज्ञायते । अन्यथा रसमर्यादोच्छिद्येन । एव एति यदश्रयि सर्वकारराहित्येन
नैवविधे मनः प्रकटितमिति सपथेतादृशस्य तस्य नूतनत्वम् । लौकिकी रीतिमनुसृतवत्तदे-
वतापेक्षापि घटते । लोके देवताधिष्ठितस्यैव शर्यश्रमत्वात्, अन्यथा नियामकभावेन सामर्थ्या-
भावेन चापेनैव यथापूर्वमेव भवेत्, न तु रसैकपरवशं सदा । अत एव तज्जगज्जन्दलीन इति
वक्ष्यति । करिणोरपशमात्रेण परवशं तत्र प्रसिद्धम् । युक्तं चैतद्यदिमावादिर्कचिन्ना न रसोप
इति । 'विमानानुमानम्भिविचारिसयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति वा स्यायनमूत्रात् । वस्तुतस्तु 'रसो
वै म' इत्यादिश्रुतिभ्यो रमरूपत्वात्प्रभो- स यादृशस्तच्छास्त्रसिद्धोऽस्ति तादृशो निरूप्यत इति

१. तदुक्तत्वात् म. पा । २. तदन्त इति पाठोऽप्यस्य ।

३. तत्तदा म. पा ।

नानुपपत्तिः काचित् । अत एवैवंभूतस्यैव नित्यत्वमपि । एतद्विद्वन्मण्डने द्रष्टव्यम् । तस्मा-
त्पुष्टकप्रनधिष्ठितं चेत्यादि । ननु चन्द्रस्योदयकर्तृत्वं मूले प्रतीयत इति भगवतः सृष्टिकर्तृ-
त्वोक्तिरत्र विरुद्धेति चेत् । न, अनवबोधात् । यदा मनश्चक्रे तदैव य उद्धराजोर्धादुत्पादि-
तः ॥ उदगादिति मूलार्थस्य निवक्षितत्वात् । अन्यथा तदेति न वदेत् । सोऽप्युदगादियेव
वदेत् । किञ्चाग्रिमश्लोकोक्तचन्द्रदर्शनान्यथानुपपत्त्यैव चन्द्रोदयप्राप्तेरतच्छ्लोकरूपवैयर्थ्यापातः ।
एवं सति चिकीर्षितलीलाया वेदलोकरप्रतीतत्वेनापूर्ववाच सामग्र्यप्यपूर्वैव सर्वा सम्पादितेति
ज्ञापनाय तदेत्युक्तिपूर्वकं तदुदयवर्णनमिति ज्ञायते । अत एव भगवन्मनश्चन्द्रस्येत्यारभ्य
कराचिदपी यन्तो ग्रन्थो यु-यते । अन्यथा मूले पूर्णः प्रादिधर्माः कण्ठोक्ता नेत्याचार्या
अपि न वदेयुः । अत एव पूर्वश्लोके मनसोपि करणमुक्तं चक्रे इति पदेन । श्रोत्रापां
मनसं एव मुख्यत्वात्तस्य नूतनतया करणोक्त्यैव सर्वस्या अपि सामग्र्यास्तथात्वं ज्ञातं
भविष्यतीत्यभिप्रायेण । एवं सति तादृशं चन्द्रं च प्रभुः समृद्ध इति हेतोरग्रे तदुदयमाह ।
शुक्र इत्याभासार्थो ज्ञेयः । तथापि क्रमेणैवेति । अन्यथा रजस्येवेति प्रभुर्न यदेदिति
भावः । नन्वस्या राश्या नित्यत्वेनैकयेव चारितार्थ्यं बह्वीनां तासां परिग्रहः किमर्थ इति चेत् ।
अत्र वदामः । नाधिकारिरोपेण प्रतिपदात्रित्तिथिनियतर्तुभ्यताकचन्वादिविशेषैरेव रसः
प्रादुर्भवतीति वास्तव्यनयसिद्धत्वात्तदर्थमेवोक्तरूपाणां तासां परिग्रह इति ।
रात्रीणामलौकिकत्वेन प्राकृतनक्षत्रारक्षत्वेत्येतदात्रिप्रकारस्योदूना चाप्रसिद्धत्वेपि यदुद्धुपदोपादानं
तत्वेतदान्निषेव प्रकाशमानत्वेन 'स्वामिनीना मनास्वेयाप्रोद्धत्वेनाभिमतानी याहुः सोऽपि
चन्द्र इत्यादिना । इन्दोर्नक्षत्रसजातीयत्वं 'नक्षत्राणामहं शशी'तिवाक्यासिद्धम् । एतन्मनस्तु
नखोक्त्यैतच्चन्द्रसजातीयत्वं सूच्यते । तच्च भगवन्मनःसम्बन्धित्वम् । तस्य चात्र
भगवन्मनोऽशत्वं स्वमनःप्रवृत्तिनिवृत्तितोपादिकार्यार्थमाविर्भावितत्वं च । प्राच्याः ककुभ
इत्यत्र, प्रतिस्पर्धिर्न्यामिति । प्रतीच्या दिशी यर्थः । उत्तरसन्ध्यायामखिलदिजोपास्थत्वेनैवमेव
दिङ्मुखत्वेति मर्यादामार्गायत्वं दृश्यते । रविश्च तथा । अतस्तेन तत्र रागसम्भवः ।
यत्रोक्तरूपेन्दुप्राकट्यं सा दिक्पुष्टिमार्गायिति तस्या एतत्प्रतिस्पर्धिर्नैवम् । एतेन मर्यादामार्गे
ताप एव, पुष्टिमार्गप्रवेशे सन्निवृत्तिरिति सूचितम् । प्रातः प्राच्या अपि तथाभूताया
एवाधुनैवंभूतात्वकथनात् अधुना प्रभोर्स्वेन्द्वेन तदेवनास्त्वेनाप्यस्यास्तस्याः सकाशादुत्कर्षः ।
पुष्टिमार्गोत्कर्षमेव प्रभुः करोति, नान्यत्रास्मादुत्कर्षं सहत इत्येतत्पूर्वं हृदि कृत्वा तस्या मुखे
न राग इत्याद्युक्तं प्रतिस्पर्धिर्नैवमप्युक्तमिति ज्ञेयम् । स चर्पणीनाभित्यत्र । इदं ज्ञेयम् ।
चपू^२ प्रजननैः ययोऽस्ति पाठादयं धातुगविर्भाजन ईशधार्तर्ये गमने च शक्तः । अथवेशस्य

भोत्र ऐर्यं तत्र तथा । प्रकृते तु^१ सर्वाभ्यामवैकल्यस्यरमाधिकारिमात्रमृशयेव याः शक्तयोऽ
 धिक्तास्ति भगवदाविर्भावं ज्ञात्वा तादृशविमान्य कल्पमिदं प्रतीक्षन्त्यतः पर्यंतमन्य-
 भावेभ्यस्ता रक्षन्तीति चर्षणीशब्देनोच्यते । यद्यपि शब्दिकैरित्यशब्दस्य नयर्थक्यमेवोक्तं,
 तथापि गन्धोरित्यनुसृत्य यदैश्वर्योक्तिस्तुक्तं तत् गोचर्येणैव ज्ञेय इति ज्ञानायेयमामि-
 स्तश्रोतम् । गमनार्थत्वे तु यत्र ता आविर्भावितान्तर गन्धा न कल्पमिदं अनुकूलप्रय नययो
 भवन्तीति तथा । तथा च स्वस्वामिनीषु भगवद्भोगयोग्यामपि सद्रित्त्वं दृष्ट्वेतादृति च
 चर्षणीनां परमसेहवशाच्छोभोजनि । एवं सत्यमिदुः प्रियसंगमावज्जदुःखं रागिनीनामपन-
 यन्न केवलाणां तदपनयति, किन्तु चर्षणीमहितानामिति मूलार्थः सम्भवते । स्वामिनीदुःखं-
 निमित्तकरतासां शोक इत्येव दुःखनिवर्णनेनैव तामामपि न निवर्तत इत्यमुष्यशब्दसदृशव-
 र्तासाप्तुक्तः । पुनश्चिदुराभाध्यादेतदुदये संगमनिधयेन च तन्निवृत्तिः । इदमेवोक्तं चर्ष-
 णीसहितानां जीवानां चेत्यादिना । अथपक्षे तु यत्प्रतिबिम्बमेव परमानन्दानुभवस्ताः
 शक्तयः स्वयं तदर्थिन्यो भगवद्भक्तेस्तदनिर्वृत्तेस्तद्वक्तव्यमस्ति परिश्रान्ताध्वरगीशब्देनो-
 च्यते । मुक्तो तदभावं ज्ञात्वा तादृशस्य स्वयमेव निवृत्ता भवन्ति । भगवतैव तादृश्यं
 एव ताः सृष्टा इति तेषु न प्रवेश इति ज्ञापनाय न लभ्यत इत्युक्तम् । अत एवपि ररत
 एव निवृत्ता भवन्तीत्युक्तं, न तु निवर्तिता इति । तथा चैतदुदये तच्छोकनिवृत्तिर्जातेति
 तथा । अस्मिन्पक्षे पुनश्चन्द्रपरामर्शस्य प्रयोजनाभावादेकरिमन्वाक्ये चारदयं तत्कथना-
 ममवात्पूर्वमप्रतिबिम्बितत्वेनोद्देशः प्रसिद्धार्थकत्वमपि तच्छब्दस्य न वक्तुं शक्यमित्येवमप्यभिप्रायः
 पक्ष उक्त इति ज्ञेयम् ।

दृष्ट्वा कुमुदन्तमिषस्याभासे, तस्य शब्दयोनिर्त्वं निरूपयति । वाचः

पूर्वरूपं हि मनस्तच्च समानाधिकरण्या एव तस्यास्तथा । प्रकृते च गान

१०-२६-३.

एतच्चन्द्रदर्शनस्य हेतुबोक्त्यापि गानसमानाधिकरणमनोविष्टानृषं तत्र

ज्ञाप्यत इति भावः । न चैवं बनेपि तत्त्वापत्तिरिति वाच्यम्, विशेषणस्यैव तत्र प्रयोजनं

कवेनोक्तेः । रमाननाभमित्यत्र, लक्ष्म्या अयं भ्रातेत्यादि । भगवान् रमणेष्ट्यां

तदसंपूर्णार्थं गमानन्दं लक्ष्म्यात्मकरूपमाधिकारमाविर्भावितवान् । तस्यैव रमणस्थानत्वान्

चन्द्रोपि तथैवायमाविर्भावित इत्यस्य तद्व्यावृत्तमत एव समानाकारत्वमिति भावः ।

नवकुङ्कुमाक्षमित्यत्र, नवपदस्य नवपर्यमाहुः त्रिवाहसमय इत्यादि । कल्पे

गानस्य हेतुमद्भुः यदि व्यक्तमित्यादि । यद्यपि स्वरूपदिदृक्षा न तच्छ्रवणनिवर्त्या,

तथापि गीतस्यार्थः स्वरूपमेवेति, तत्त्वार्थसंयुक्तमेवेति गीतस्य व्यक्तवेदस्यस्यापि तथात्वं

स्यात् । तथा च 'तदनङ्गवर्धन'मिति वाक्यरूपपरसानुभवेच्छाया एषोद्भूतत्वेन तदनु-
भवेनैवागमनप्रतिषन्धः स्यादिति भावः, वामदृशमित्यत्र । यासां पुनर्दृष्टि-
रित्यादि । पुष्टिमार्गानुसारिजजनपरत्वमेवोत्तमत्वं दृष्टेः । अन्यथा चार्वादिपदान्यपहाय वामपदं
न वदेदिति भावः ।

निशम्य गीतमित्यत्र, यद्यपीति । उपक्रम एतत्सम्बन्धिरात्रिदर्शनस्यैव

१०-२६-४ रिरसाहेतुत्वेनोक्तेरिति भावः । तथापीति । तदनङ्गवर्धनमिति वचनाद्-

भगवदीयोनङ्गो यत्रारितं तं तत्र वर्धक्येवे येतास्वपि स्थितः, स तेन तथा
कृत इत्येता आयागता इत्यर्थः । अत एव वर्धकत्वमुक्तं, न तु जनकत्वमिति भावः । एत-
देवोक्तमाह्वानं सदृशमित्यनेन । पूर्वपिक्षयाधुनास्तुक्कटो जात इत्याद्येन नूतन
उत्पन्नः काम इत्युक्तम् ।

दुहन्त्यः इत्यस्याभासः । प्रसङ्गादित्यादि । अत्र पक्षद्वयं सम्भाव्यते । कुमारी-

१०-२६-५ णामेवाह्वानं मुख्यमित्येकं अविशेषेण तथेयपरः । तत्राग्रे प्रसङ्गादित्यादि ।

द्वितीये तासामित्यादि । एवमग्रेप । गुणशब्दोत्र सर्वत्र भावपरो हेयः ।
मादवैलक्षण्यज्ञापनाय तथोक्तिः । जाती यादि । धर्मपदं त्रिष्वप्यनुपप्यते ।

दोहनायपेक्षयाजनस्यान्तरङ्गत्वाद-यस्मिन्मण्डने सत्यप्येतद्दिना तेषां सौन्दर्यो-

१०-२६-६ जनस्यसम्पूर्णस्याशोभाजनकत्वाच्च मुख्यत्वमिति तस्यगोशक्य इति

तत्करणदुर्लभाधिकार इत्युक्तम् । ज्ञानमार्गशोधिका इति तु शास्त्ररीत्यां
बुभुक्षुनां बोधावोक्तम् ।

काश्चिद्वृत्तान्तिकमित्यत्र, तन्मध्येपीति । अन्यथा पूर्वसाक्ष्ये काश्चिदित्युक्त-

१०-२६-७ त्वाद्विद्वद्व्यासस्य जयकृतस्य सर्वसाधारणत्वादग्रे काश्चिदिति पदमसम्बद्धं

स्यादिति भावः । ।

अन्तर्गृहगता इत्यस्याभासे, यासां^१ काल इत्यादि । नव्यासां भक्तत्वात्कालस्तथा

१०-२६-९ कर्तुं न शक्नोतीति चेत् । अत्रेदमकृतम् । 'उक्तं पुरस्तादित्यस्य द्वितीय-

व्याख्यानानन्तरं 'यासां साक्षा' दित्यादिनोक्तप्रयोजनार्थं प्रतिषन्धोपर्यं कार्यः ।
भगवांस्तु भक्तानां स्वप्राप्तिप्रतिषन्धं न साक्षात्करोतीति वस्तुस्थितिः । अतोधिकारी 'कालः'
प्रमुकार्यं कृतवानिति नानुपपत्तिः काचित् ।

उक्तं पुरस्तादित्यत्र, उक्तं निर्गलितार्थमाहुर्व्यासस्त्वित्यादिना^२ । अन्यथा

१०-२६-१२ चैयस्यापि पक्षसमत्वेन नेदमुत्तरं स्यादिति भावः । एतेनाद्यल्लोकार्थं उक्तः ।

भगवानित्यादिनाभिमाणाम् । किञ्च । पूर्वं ज्ञानभक्तयोःपि हेतुत्वमङ्गीकृ-

योक्तम्, अधुना तानिर्माणैः त अयथामिदं इति ग्रन्थेन सर्वथा सृक्तिरित्याहुः
ज्ञानभक्तयोरित्यादिना ।

भगवतो नृपेयः, सर्वश्रयसम्पन्न इत्याख्य निरपेक्ष इत्येतत् प्रथम
१० २६ १४ भगवत्सामर्थ्यत्वं विवृतं प्रकृतोपयोगि मनति ह्ययम् ।

काम श्रोत्रमियः । तत्पतारसमये पृथक्भक्तनिमित्तं पृथगाविर्भावेतितीथया
तनैव तत्कर्ममात्रमिति न दृष्टं निगममाहुः परस्म्येति । उत्तरस्य च तनैव
१० २६ १५ तत्कर्मसाधनं न पृथक्त्वं पक्षेयकस्यैवाविभावरूपमयम् भवति । परं
विनियुक्तस्यायं विनियोगो न यायसिद्ध इत्याशङ्कान्निगमाय 'निष्ठापयामासुः'
सद्योगेयादि । यथा होम एव निवृत्ता जुहोः पर्णमयश्च गुणयोगात्पक्षोऽश्रवणाभावमपि
साधयति, न वेतदर्थं पृथक्सा त मयो क्रियते, यस्य पर्णमयो जुहोर्भवति न स पाप
श्लोक शृणोतीति श्रुत्या होमार्थाया एव तत्तद्व्याख्येयस्या एतत्कर्ममात्रकं के, तथा प्रकृतं
भूम्यादिकलश ययनिमित्तं विभावस्यैव तत्तद्व्याख्येयं तत्तत्कर्ममात्रकमिति न पृथक्त्वं
पेक्षेयर्थः । अत्रेदमपि ह्ययम् । पुष्टिमर्यादं मदेन द्वित्रिगणमपि भक्तानां कर्ममात्रं
सर्वशक्तगात्रपूरकमवताणन पूर्णैकमैव स्वरूपणैः^१ कर्तुं शक्यम् । तत्रापि केव
मर्यादामार्गस्थापनायाविभूतत्वं पुष्टिमार्गोपभक्तेऽपूरणं न क्रियते । एव केव पुष्टिमार्गो
येणाव्याविर्भावेन । अत एव दण्डकाण्यस्यर्थागामिपूतिर्न सा सा द्रेण कृता । श्रोत्र-
गोत्रुल्लंघने च यनपत्नीनां पट्टिलेगनप्रकारात् । अग्रे मधुगन्धिपु प्रधुम्नान्तरूपण
लीलाकरणात्तत्तदनुरूपं कर्मदानमिति । नित्यं द्वाविद्यं स हि सर्वदुःखहन्ति ।
भारतानिपयस्वभानादयं न दुःखमनमिदं । नि यामयादिना तमयः विवृतम् ।
तथा स्फुरण उपपत्तिमाहुः सर्वत्र भगवदावेशादिति । अनिविगाढभगवदभावनाया
देहेन्द्रियप्रमाणान्तं करणजीवपि तदावेशात्तेषु तथा स्फूर्तौ तत्तन्त्रपिच्यपि तथैव भान
मित्यर्थः । एतदेव जीव इत्यादिन विवृतम् । ननु प्रश्नोत्तर त्राध्याम्यामेव सम्पन्नम्, अने
नापि श्लोकेन स एवार्थः पर्यवस्यता यत इयं व्ययमियाशक्यं तत्ता पयमाहुः तादृशीमिति ।
एव बोधनार्थमिदं ।

ता एष्टु यत्र यास्ति यदि । अतर्गृहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोमुक्ता
इति प्रतिपद्योमादतिशयानिरासायाहुः या पूर्वोक्तास्ता अप्याहूता । तत्रो-
१० २६ १७ पत्तिमाहुः समागता इति । अ यथा तथा न स्यादितिमाव । गेहस्य देह
सम्प्रधिवात्तस्य नष्टेनैनासा गृहमावात्तत्र गमनं चास्तिमिति न निवार्यं ते । दोषनिवा

रणार्थं प्रतिबन्ध इत्युक्तम् । यावद्भिर्गुणैर्भागवद्रमणं भवति तादृशगुणसम्पन्ना अन्यत्र विवाहतो रसशास्त्रोक्तसविशेषोपयोगिगुणवत्यथ याः समागतास्ता अपि यद्यपि न निवारयितुं योग्यास्तथापि स्थातुमशक्ताः सत्यः स्वतो नागताः क्रिन्तु शब्दश्रवणे सति । तथा न तावानंशो निवारणीय इति शब्देनैव निवारणं कृतं, न तु हृदा । तदनङ्गीकारेण शब्दोपाधिकमागमनं चेत् स्यान्निरासिर्वापि स्यादिति तदभावो जाप्यत इत्याहुर्वा । पुनरित्यादिना । एवं करणे हेतुमाहुरन्यशेषतयेति । एतेन भक्तिमार्गमर्यादा जापितेति भावः । अपावृता इति । अन्तर्बहिर्विषेसादो नागरीणां कदाचिद् भवेदपि, न त्वेतासाम् । ब्रजसम्बन्धेनान्तरधर्मावरणासम्भवात्तथा चागमनं सर्वशेनैव, न रस-यत्रापि केनाप्यंशेन हृदयं स्थापयित्वेति भावः । एतासां निवर्तने यावत्स्वमामर्ध्यमुपयुज्यते तावत्पूर्णमत्र प्रकटीकृतवान्प्रभुरिति ज्ञापनाय भगवानित्यादीनि प्रभुविशेषगानीति ज्ञेयम् । तेन स्वाग्निनीभावस्य महावचनत्वं ध्वन्यते । तेन भक्तिमार्गाकर्ष एव भिष्यति । भावस्य भगवद्रूप-वात्तदुत्कर्ष एवैवमपि पर्यवस्यतीति हृदयमाचार्याणाम् । न-वत्र मोहने विशेष उक्तोन्यथा "मोहिता" इत्युक्तत्वेन पौनरुक्त्यं स्यात् । तथा च पूर्वस्मादाधिक्यस्य विशेषपदार्थ-यात्पूर्वस्य च भगवद्विषयकस्यैव तस्योक्त-वात्तद्वत् एव विशेषो वक्तुं युक्तो न तु गृहादिविषयकस्य पूर्वमसत्त्वादित्यहं स्या पक्षात्तरमाहुः अथवेति । स्थूणानि सननन्यायेनेति भावः । न च भगवद्विषयकमोहाद्विशेषो वक्तुं शक्यः, असम्भवात्, तथा सति गच्छेयुश्चेत्याहुः अन्यथेति । ननु तच्छब्देन सर्वव्यागसर्वात्मभावाद्युक्तधर्मपरामर्शात्तस्य स्वत एव दृढत्वात्तथा सत्युभयविशेषणकथन-प्रयोजनाभावाच्च नैतत्साधोय इति चेत् । सत्यम् । उक्तानुपपत्त्या प्रमुणा स्ववाक्यानां गमनार्थरत्नावबोधनाच्चाद्य एष पक्षे ता पर्यमस्तीति यद्यपि ज्ञायते तथापि स्वरूपस्य रसरूपत्वेन भावात्मकत्वं यदुच्यते तत्तु तद्विरोधिवचनाविभागेनानुपपन्नमिति शङ्कानिरासाय तद्विरोध्यर्थरत्नत्वमप्युच्यते वाक्यानां तात्पर्यविषयत्वेन । एतदेवाहुरतोर्थत इत्यादिना । यतः स्थितावेव भगवत्तात्पर्यमतो हेतोः गपाततः प्रतीयमानार्थप्रत्यायनानिवारयन्तपि फलतः स्थित्यर्थनानीत्यप्युच्यन्त इत्यर्थः ।

भगवद्व्याख्यसंख्यातात्पर्यमाहुः दशविधानामिति । सगुणनिर्गुणभेदेन दशविधानां

तथा, नत्वेतासामिति भावः । एतासां वस्तुतो निर्गुणत्वेपि स्वीकारूपत्वेन प्रस-
१०-२६-१८.

कथ्यभावेन तदभावोपि न वक्तुं शक्य इति तथा । तर्हि निषेधस्य कोपयोगः । क्षुब्धदमो नवनीतस्येव धोमकवाक्यैस्तथाभूताभ्यो हार्दप्रकटने प्रमुशुश्रूषारतां वाचनिकया अपि प्रपत्ते सिद्धौ लोके सर्वां ममारमार्गपाकट्ये चोक्तभावादीपने रसोपादिषु चेति बुध्यस्य एतासु नायिकाभेदेन भावभेदो बोधनीयः, ते न कचिदेकरूपा, कचिरुक्ताचिन्मिथ्या,

क्वचित्कदाचिदुत्तरेणोपमर्दिताः, केचित्कचिच्चिर स्थिराः, केचिद्विक्रान्तिमालं, केचिदाशु नाशिन इत्येवमप्युक्तं सत्त्वादिगुणेष्वस्तीति तदुद्घातनेन बोधयितुं तावन्निः श्लोर्वरेणा निवार्यन्त इत्याशयेनाहुः तमो रज इत्यादि । तथा सत्युपचारेण भावा एव तमभादिशब्दैरुच्यन्ते । तथा च तेषां भेदा यत्रैतादृश्यस्ता निरूप्यन्त इति सम्बन्धः । यन्तुतस्तु लीलामध्यस्थाः सत्त्वादयः प्राकृतेभ्यस्तेभ्यो भिन्ना एतासु सन्ति । यतः प्रमुसंगमविलम्बहेतोर्लैयं कर्तुं प्रिये स्वसंगविलम्बासहिष्णुत्वहेतुमूतभावसु पादयितुमेतस्यैव पालनेन स्वैर्यं कर्तुं च समर्थाः । अत एवात्रैव तम एवोक्तं, ततो रजस्ततः सत्त्वम् । एतदेवाहुः स्वान्तेति । स्वस्य तमभादेरन्त फलं लयादि । उत्तरीत्यैतद्गुणानां तत्र पर्यवसानात्तथा निरूप्यन्त इत्यर्थः । मियं किमित्यत्र, अर्थादेतासामिति । स्वातिरिक्तस्य प्रश्रविषयीकरणादिति भावः । किञ्च । प्रियस्यानेकविधत्वे हि तेषां मध्ये किं करवाणीति प्रश्न संगच्छते । तेन तदनेकविधत्वं विवृण्वन्ति तत्प्रयोजनमित्यादिना । देशादिव्यवहितवमेवेष्टान् कामिते विशेषः । य इत्येकेनैव चारिताम्ये द्वितीयपदेपि तदुक्तेर्भिन्नविषयकत्वं तस्यावगम्यत इत्याशयेन पक्षान्तरमाहुस्तत्रापीति । स्वामिनीष्वप्युक्तरूपसत्त्वादिभिस्तथास्वमस्तीत्येकैकविधाः प्रत्येकैकचरण इत्यर्थः ।

१०-२६ २० आतर इत्यत्र, अदृष्ट्यादिना प्रासंगिको लोकस्थित्या प्राप्तोर्थ उक्त ।

दृष्टं वनमित्यत्राप्युक्ता गुणा पूर्वोक्ता ज्ञेयाः । स्थितिपक्षे गृहे न गन्तव्यमिति यदुक्तं तत्र हेतुमाहुर्यदि गृहगमनेयादि । सर्वं त्यक्त्वा वनं प्रविष्टस्य १०-२६-२१. तदपेक्षायामेव प्रायश्चित्तं कृत्वा तत्र गमनं स्मृतिवचनेन बोध्यते यत इत्यर्थः । प्रकृते तदभावान्न गन्तव्यमेवेति भावः ।

पतीन् सतीरित्यत्र, द्वितीयावहुवचनान्यथानुपपत्त्याहुः पतिविशेषणं वेति । तथा च तेषामुपहासवचनमिदं भवति । यतो लोकन्यरस्थैतादृ- १०-२६ २२. शीति तामुक्तवन्तः पूर्वजन्मनीत्यादिना । अवन्तथेति । जायमाना इत्यर्थः ।

मर्तुरित्यत्र, स्त्रीणामिति बहुवचनेन मर्तुरित्येकवचनेन च सर्वासां य एको मर्ता तत्सेवाविधानाद् भगवत एव तथात्वाद् भजनमेव विहितं क्रियत इत्याशयेन १०-२६-२४ स्थितिपक्षार्थमाहुः स्वभावतो जीवानामित्यादिना । अत्र बन्धुप्रजाशब्दान्यां तत्सम्बन्धभावपरम्परे उच्येते ।

दुःशील इत्यादिना क्रमेण यशोऽर्थयौग्यज्ञानवैराग्यश्रोविहृद्वा धर्मा उक्ता इत्या-

१०-२६-२५ शयेनाहुः षड्दोषः स इतीति । स्थितिपक्षे स्वतोपि धर्मा ह्युप इति पातक सम्बन्धोक्त्या ज्ञाप्यते । कदाचित्स्याम्यत्रेण निव्यममजनीय इत्यपि तथा ।

अस्वर्गमित्यत्र, उपपत्तिस्मन्धे दोषोक्त्या प्रमोक्ष सहजपत्तिन्वेन स्पष्ट स्थितिपक्ष ।

१०-२६ २६ कुलसम्बन्धमिमानयतीनामुक्त्या तत्र^१ तदभावादपि तथा ।

मेष्टं प्रियेतरप्रियेत्यत्र, शानजर्थानुपपत्त्या पश्चान्तरमाहुः अथवा तस्यामित्यादि ।

१० २६ ३० भाषणेनैव सर्वतिरोधानमुक्तमिति पुनरपि तथैव चेद् भाषण स्यान्न स्यादेष्ट विरोधाभावादतः पूर्वविलक्षणमेतद्वाच्यम् । ततो^२ जीवनमुक्तिमामर्थ्यं चात्र जातम्,

अन्यथैतन्न स्यादिति वैलक्षण्यमेव निरूपितं तस्यामप्यवस्थायामित्यादिना । अत एव प्रतिभाषणमुक्त मूले । औदासीन्यपूर्वकपूर्वभाषणविरोधिसहासभाषणमिप्रायेण । तदर्थ-
विनिवर्तितेत्यत्र, यदि त्यक्तोऽपीति । भगवदर्थं सर्वयागो भगवतोक्त , पूर्व त्यक्तार्था परिग्रहोपि, यतः शुकादयोपि तथा चङ्गित, अधुना गृहपरिग्रहं वदति, एवं सति भगवदुक्तमिति गृहं चेद् ग्राह्यं, तदा तदविरोधात्सर्वयागपूर्वकं भगवानेव कुतो न प्राह्यः, गृहस्यैव ग्रहणे विनिगमकाभावादित्यर्थः ।

देवो यथेत्यत्र, अनङ्गीकार इति । अन्यत्र रागोक्त्या विवाहिते रागाभाव

१०-२६ ३१. उचित इत्यर्थः । यद्वा । द्वितीयस्यानङ्गीकार उचितः, न तु भर्तुरभजनमित्यर्थः ।

अनेन दृष्टान्तेन स्वस्य सर्वयागपूर्वकं भगवदभजनेषुपपत्तिरुक्तेति ज्ञापनयैवमुक्तप्रार्थनः । अन्यथा मूले प्रभुकर्तृकभजने दृष्टान्तोक्त्या विरोध स्यादिति ज्ञेयम् । इवाप्येति आविष्कृतमिति भावार्थरूपता-तम् । तथा च सुपुतिमपेक्ष्य तत्साक्षिरूपस्य भगवतः^३ सम्पत्तिर्वहसम्पत्तिर्मोक्ष इति यावत् । तदानीं वा भगवत् स्वाविष्करणमित्यर्थः । केचित्तु स्वयंप्रकाशब्रह्मस्वरूपज्ञानातिरिक्तज्ञानाभावकथनम्, श्रुती तु तयोऽन्यतरापेक्षम्, तत्र विनिगमकमाहाविष्कृतं होति । हि यस्माद्धेतोस्तत्तत्प्रकरण एव तदु क्तमित्यर्थ इति वदन्ति । एवमपि सति ब्रह्मस्वरूपाविर्भावस्यैवोक्तज्ञानाभावे निमित्तत्वान्न पूर्वस्माद्विशेष । प्रथमवचनश्रवणानन्तर चित्तवैयर्थ्यमभूदित्यप्रमवाक्याना व्युत्क्रमेणो त्तरदानमिति ज्ञेयम् ।

अस्त्वेवमेतदित्यत्र, एवमित्यस्य विवृतिः सर्वरूपेति । पत्यादिसर्वसेवारूपेत्यर्थः ।

१०-२६-३२. एवमुक्ती हेतुमाहुः अन्यत्रेत्यादिना । पत्यादिसेवाविधेर्मगवत्सेवाविधायकत्वोक्त्या एवमेव सेव्य इति पक्षेषुपपत्तिरुक्तेति ज्ञेयम् ।

कुर्वन्ति हीत्यत्र, स्नेहेन हीयादि । नित्यायाः स्नेहसमानप्रियतयाः स-
 १० २६ ३३ गिर्यादात्मन एव निरुपविस्महप्रियतया भगवति कृत्यैव च तद्गामिनां
 त्वयेव रतिं कुर्वतीत्यर्थः । अत्रोपागमिन्स्नेहजनस्य ये हेतु । भगवता हि
 स्वातिरिक्ते स्वामोपाधिका प्रीतिर्नास्तीति पश्चात्प्रत्येकम् । स्वामि यस्तु गदिरीया
 प्रतिवादिमतमहोदयः प्रोक्त्या तपज्ञं निराहृत्यति न पश्चिदाय । नित्यमिय इत्यत्र,
 अन्यथा जारसेवापी यादि । ननु धर्म वे प्रित्तिरन्यस्य प्रथो न ह वाद्यत्र नदभावात् तथेति
 चत् । उ यते । प्राज्ञ मनि प्रियाहिते एतसि जीवति पुरपात्तरेग प्रियाहे ओपाकृयनात्तत्र
 जन्मावच्छेदकमिति वाच्यम् । एव सत्येतत्समानयोगज्ञेय गदिनस्यापि तथापि सुवचम् ।
 न च तत्र पति गभावात् तथेति वाच्यम् । 'स वै पति स्यादनुनोभय स्वय' 'जीवच्छब्दं
 भजति कान्तमतिर्विमूढा । या ते पदाञ्जमनरन्दमनिप्रनी सा'त्यादिवाक्यैः ज्ञानभयवति
 पति वाभावेनोभयोस्तुन्ययात् । एव सति पतिमजन विदधच्छात्र हरिसेनामेव विरते ।
 प्रमोदुराएत्वेन व्यवहारनियमार्थं पर तथा स्तु यादिषु कानमिति भावः । अन एव वादत्तापि
 क या तत श्रोत्रिय उपाजे तस्मै दीयते न पूर्वस्मै । वरदैश्वरेति सम्प्रीयतेन
 व्यञ्जितमर्थमाहुरतो वय क्लिष्टा इत्यादिना ।

सिद्धोपपन्न । अत्र सिद्धनस्यापत्यकवे हेतुरुत्तरार्थनोपपत्ते । तत्रापि याम इति
 १० २६ ३५ वर्तमानप्रयोगेण स्वजीवनस्य क्षणमात्रमपि तद्विलम्बामहिष्णुच ज्ञाप्यते ।
 एवं सत्येतत्फलीन जीवन्मुक्तिश्च प्रियवृत्तस्वमभाषणजनितमेवेत्यन्यथा
 नुपपत्त्या कल्प्यते । यद्यप्युत्तरदानसमये न तदस्ति, तथापि, पूर्ववचनानामुत्तरदानार्थमेव
 हृदि स्थापितत्वात्तदनंतरं तदभावे सन्नि चे माञ्जमुधादानमततो भाषणमपि वा न भवे-
 तदोक्तैर रीतिर्भवितीति हृदि कृत्वा पितृचरणेरक्तं वयमि यारम्य वक्तव्यमित्यस्तम् ।
 नो चेद्वयमियत्र, हरेणैव दग्ध इयाद । प्रियागादिपदमनुकुरा विगृह्यद बहुक्त-
 वायस्त'श्रुपित भावविशेषमाहुः ॥ विपरीत इत्यादि । अयमभिन्न पूर्वोक्त । तथा सति
 पुनरनुक्तिर्न स्यात् । तथा च पूर्वस्मादग्य कठिनं च वाच्यम् । तदाहुर्नामप्यु पत्त्या । हर-
 दग्ध' कामोऽन्यरथोपपन्न । उक्तपूतन जावेदपि । अनन तु दग्धः क्षणेनैव भरमसाद् भवति
 पदार्थ, पुनर्जीवनाशारहितश्च । उक्तस्त्वदाहर्तृगाचरुपदस्थार्णवैपरी येनैतद्वाचरुपदस्थ-
 वर्णयोस्तदाप्ये तद्विपरीतमर्थं च लभ्यत । सोऽस्माभिरुक्तोऽनन प्रित्यादिना । एवकारोप्यर्थे ।
 तथा चोक्तस्त्वदाहर्तृगा हरेणापि दग्धो यत्र कामोऽधुनापि न जीवति, तत्रोक्तरूपेण दग्धाः
 कथ पुनर्जीवितुरिति भावः । पूर्वं मिश्रनन^२ जीवन्मूर्तृत्वात्तत्रोपि तद्विपरीतो धर्म उक्त इति

प्रमुखरूपमेवात्र रहःपदेनोच्यते । तत्रापि समर्थं, तत्रापि कोटिकन्दपोषिकलावण्येन विभावानुभावादिसामग्र्या च विशिष्टं किं किं न कुर्यात् । एतदेवोक्तं तत्रापि विशिष्टो विरह इत्यनेन । लोकाप्रसिद्धमर्थमाहुरेकान्ताभावेति । ननु कुर्यात्वे कदाचिदपि सुखदत्तं न स्यादित्याशङ्क्य किदर्थं कोयं प्रयोग इत्याशयेनाहुरनेन स्वयं व्यादिना । स्वरूपस्यैव विरहस्यमित्यर्थः । ततः काशात् । तेन सोपधिस्नेहे रनेधेभाव इति भावः सूच्यते ।

यद्यप्युजाक्षेत्यत्र, तलविशेषणोक्तितार्यमाहुरस्माभिर्विचारितमित्यादि । 'भगवान् १०-२६-३६. ब्रह्म कारणेन त्रिरन्वीक्ष्य मनीषया । तदध्ययस्यत् कूटस्थो रतिरा मन् यतो भवेदिति ब्रह्मपदेनार्थं विचार्य निर्दोषपूर्णगुण एव सेव्यः । स च भगवानेव । स च निर्दोषेणैव सेवितुं शक्य इति निश्चित्याविदैक्याभ्यामिन्द्रोपास्यपहाय त एव इति तथा । अरण्यजनेत्यत्र । ननु चाञ्चन्यत्यागोक्त्यैवाभ्यसंगत्यागोक्त्युक्त एवेति तेनापीति ग्रन्थो न युक्त इत्यत आहुः संगामात्र एवेति । पूर्वं दोषामात्र उक्तोऽनुना प्रीतिहेतुर्गुण उच्यते इति न तथेति भावः । अत एव मूले प्रीतिरुक्ता । अन्वपदार्थमाहुः सर्वथेति । तदर्थेति । भगवद्भावप्राकट्यादित्यर्थः । सर्वदैव स्वप्न इति । पूर्वमपि रमणपक्षे तस्य गोप्यत्वादेवमुक्तमिति ज्ञेयम् ।

वीक्ष्यालक्षेत्यत्र, चतुर्विधो मोक्ष इत्यादिना पुरुषार्थत्रयविवरणम् । अत्रालक्षा- १०-२६ ३२. वृत्तादिषु दैर्घ्योक्तानिराकरणोक्तेरवमाशयः । मूले हि प्रमोदज्ञान्येवोक्तानि दासीभवनहेतुभूतेक्षणविषयत्वेन । तथा च एषा वीक्ष्येत्येतावतैर चारितार्थ्येपि यत्प्रत्यक्षनिरूपणं, तत्रापि भूषणानां, त साभिप्रायमिति स निरूप्यते इति । सारूप्यमिवेति । सारूप्यमुक्तिमिवेत्यर्थः । अत्रालिप्सा रूपवदलक्षैः सारूप्यमुक्तिरन्ता भक्ता लक्ष्यन्ते । केशा बद्धा अपि भवन्ति, न त्वलक्षाः । इतोपि तथा । 'संसेवया प्रवर्तत च' 'सालोक्यसाहि-सार्माप्ये'त्यादिसाक्ष्यैश्च तासां चतुर्विधानामपि दास्यभूतत्वं सिद्धम् । तत्रैतदसमाख्यभावा-देतस्य च ततोपि कदादि तद्वरणम् । अत्र एषागत्याखरणरूपवमेवोक्तम् । नवन्त स्थितिं विना परितः स्थितिमात्रेण रसपानमलीनां सम्भरति । मुख्यस्याभुजत्वमप्येतेषां रसपानाभावजापनायैव नोक्तम् । किञ्च, रूपं हि न पेयमपि तु तत्स्थो रसस्तथा न तदात्मैः किन्तु स्वयमेव रसात्मकमित्यादि ज्ञापयितुं तत्त्वं नोक्तमिति ज्ञेयम् । बहु-मिरावरणान्महारूपं न्यच्यते । किञ्च । लीलाया नादस्य वा श्रवणेन पूर्वं जनिरो यो

भावः स एतद्दर्शनेन पुष्टः क्रियते । प्रचुरतर्कयो विविधरमभासोपत्तिश्चेति स्थितिर्यो-
 त्पत्तिकर्तृराचरुर्गामकनाम्ना सूच्यते । अनो युक्त दासीभवनमिति भावः । एतत्सु-
 रस्मिन् यादिनोक्ताधिकारवतीना दये दास्ये सुख स्वाधीनं भवतीति तच्छ्रेयभूतानामनङ्गीकारः
 सर्वत्र । गण्डस्थलेत्यत्र, स्थले हीति । एतज्जापनायैव स्थलपरम्, अन्यथा नोक्त-
 म्यादिनि भावः । भुजदण्डयुगमित्यत्र, उभयत्रेति । इन्द्रादीना भयदैरपि दैत्यै-
 र्भगवत्प्राप्तमनुदण्डचमि यैहिकानिष्ठनिरर्तकः । देवानामपि तत्तथा । यज्ञाकरणे दिना-
 दण्डय येवे यनुदण्डयाज वेन मुक्तिहेतुभूतशुद्धिजनकहविर्दानेन पारंगौकिकमुखप्रद इत्यर्थः ।
 हिनर्दानेन परलोकसाधने विशेषमाहुः तत्र इति । भगवत्क्रियाशक्तिरूपैदिकक्रिया-
 सम्बन्धिहविर्मौगादित्यर्थः । सर्वथा अन्तःकरणस्थानामपोचर्यः । (भुजदण्डाविद्यनुक्तं वा
 द्वित्वसंख्यावाचिपदमेकवचनात् तदुक्तं तत्राय भावः । द्वयो पृथक् प्रतीतो ह्यपेक्षाबुद्धिः ।
 तथा च द्वित्वम् । प्रकृते चाश्लेषदशायामुभयार्मुजयोरैकवत् प्रतीतिः । सा च न आश्लेष-
 समये सम्भवति, कित्त्वयस्याः । तथा च तादृग्दर्शनं भावोद्बोधकं भवयेवेति । तथापि
 द्वयपदमनुक्त्वा युगपद् यदुक्तं तेन युगसमासो यथा न निवर्तयितुं शक्यः केनापि, तथा
 भुजदण्डयोरप्येकवचनमूचितार्थलक्षणः स्वभासो न मर्यादाशाखादिभिर्निरर्तयितुं शक्यो
 भवति च । तथैवेति ज्ञाप्यते । तेनास्माकं दासीभवनमावश्यकमिति ।)

का सपद् न इत्यत्र, भगवत्साक्षात्कारं सति मोहामभ्रवशादङ्कयाहुः तेषां
 बलमिति । मर्यादामार्गावभगवद्गम्यस्यापि पुष्टिमार्गायास्ते बलिष्ठा इति भावः ।
 १० २६ ४० आर्यचरितादित्यत्र । न-वार्था हि श्रेयाः, ते च भक्ता एवेति तच्चरितमेव
 सर्वपापपूर्वकं भगवद्भजनमिति कथमेव कथनं युज्यते इत्याशङ्कानिगमायार्थपदार्थमाहुः
 प्रमाणरूपविशेषिण इति । ननु त्रिराहितभवनं हि प्रमाणमार्गं, भगवान् सर्वात्मक इति
 'गोपीना तपतीना चे'त्यग्रे वक्ष्यमाणमात्रं च तत्र ह्यभ्ये, अधिकं परं सम्पद्यते इति
 नैतापत्तिरित्यत्र आहुः प्रमाणे हीयादि । त मार्गे हि पतित्वादयो धर्मा देहनिष्ठा एव ।
 अनस्ताद्विजनेनोपस्थितस्तद्वननिगमयो न भवति । 'यावद्वचनं हि वाचनिकमिति यायान् ।
 एव स यय मार्गो वस्तुविचार न सहते । न च त्रिहितत्वेनैरोत्तमता, त्रिपिद्वत्वेनैवाधमतेति
 वाच्यम् । 'शुद्धच्युद्धौ त्रिषोयेते समानेभ्यश्चि वस्तुधि'ति मगद्वैक्यनिरोधात् । न
 चैनद्विरोधापरिहायतत्र कर्तव्यमिति वाच्यम्, प्रमेयमार्गस्य स्वतन्त्रत्वेनैतस्माद् बलिष्ठत्वेन
 चैनद्विरोधस्याप्रयोजकत्वात् । अथवा प्रेक्षामार्गोच्छेदापत्तिः । एतदेवोक्तं प्रमाणे हीत्यारभ्य
 न दूषणमित्यतः प्रथमं । ननु प्रमाणमार्गायाणां प्रमेयमार्गायाणां च मिथो भेदाप्र-
 माणात्कथं न प्रमेयमार्गाय त्रिषयोरुच्यते, यागविधिर्यतिमिव, अतो न त्रिरोध इति चेत् ।

स्यादेवं यदि प्रमेयमार्गेषु विधिः स्यात्, यस्याश्रय इव । तथा सत्यधिकारिविशेषणमहि-
मैवान्यस्याप्राप्तेरविरोधः स्यात् । प्रकृते च प्रभुपुण्ड्रैकलभ्यत्वेन विध्यभावाद्गुणश्रमविशे-
षाधिकारेण प्रवृत्तं वाक्यं न संकुचितमर्हति । बाधकाभावात् । अतस्ततोऽन्यथाकरणे विरोधो
तुर्निवारः । प्रमेयमार्गप्राप्त्यर्थं तु 'धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट' इत्यादिना 'या श्रुत्वा तत्परो
भवे'दित्यन्तेन शुक्वाशयेनैव वक्ष्यत इति सर्वमनवबधम् ।

व्यक्तं भवानित्यत्र, ननु यथासौ सत्यामपीयद्वधि तत्र स्थितम्, तथा-
१०-२६-४१. धुनापि स्थेयमित्याशङ्कानिरासाय धुनातिहरत्वोक्तितार्प्यमाहुः । इदानीं
यथातिरिति ।

इति विवक्षितमित्यत्र । अत्र पट्टभिः श्लोकैः रमणं स्वकार्यसहितं निरूप्यते ।
१०-२६-४२. तत्र संख्यातार्प्यमाहुः पट्टगुणैर्भवेति । अप्राप्यं भाव । भागवते हि
परमकाष्ठापन्नं वस्तु भगवच्छन्देनोच्यते । तत्त्व च पट्टगुणवक्ष्यमर्थ । प्रकृते
च रमणमुच्यते । तच्च विविधभावसाध्यम् । ते च निर्विकारे ब्रह्मणि न सम्भवन्तीति
मायया प्राकृतगुणसम्बन्धाद्वैतकृतमिति कश्चिद् बहिर्मुखः । शङ्केत, तन्निरासो रमणनिरूपक-
श्लोकसंख्ययैव रमणस्वरूपनिरूपणेन क्रियत इति । एतदेवाहुः पट्टगुणैर्भवेत्यादिना ।
पट्टगुणे यो भगवत् ऐश्वर्यभावः स्वामिभावः । रमणे यदा यस्य गुणस्योपयोगस्तदा तत्प्रा-
कट्यकरणेन रम इत्यर्थः । न तु मायाबधीनत्वेनेति भावः । अत एव स्वयं पदम् ।
अभ्येन श्लोकेन तिरोधानोक्त्या विप्रलम्भोपि निरूपितो भवतीति पूर्णो रसोत्र निरूपितो
भवतीत्याहुः स्वरूपेणापीति । विशेषतो लक्षणानि त्वमे वाच्यानीति भावः । वाक्या-
र्थानाहुः सामान्येत्यादि । विशेषपरमणं बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विविधमिति । द्वितीयेन बाह्यं
तदुक्तमित्याहुः विशेष इति । तृतीयेनान्तरम् । अज्ञातस्मरकेलिजातस्मरकेलिभेदेन द्विविधा
विलासा इति द्वाभ्यां तदुक्तिः । ननु नायिकामानापनोदनं चादुकारैरङ्गचैवं कथं कृतवानित्यत
आहूस्तात्पर्यं नायं लौकिकेति । एतच्च श्लोकविधृतौ स्फुटीभवित्यतीति तथा ।
तदैव स्वरूपमेवेयारभ्य वचः स्फुटमित्यन्तश्चन्यस्यायं भावः । प्राकृतपुरुषस्येव
स्त्रीप्रेक्षणादिभिस्तदा सज्ज्ञातः कामश्चेत्स्यात्, तज्जनितश्चाङ्गादिविकारः स्यात्, तदा प्राकृत-
स्येव तन्नाशोपि स्यात् । न चैवम्, किन्तु 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभि स्वरूपमेव रसा-
त्मकमिति रसशास्त्रसिद्धा यावन्तो भेदास्तत्सर्वरूपं स्वरूपमेवेति तादृशमेव पुरुषोत्तमस्वर-
ूपमिति नानुपपत्तिः काचिदिति । यथा दैत्यान्प्रति वीररूपेणैवाविर्भावः, तेषां तथैवाधि-
कारात्, तथात्रैवमाविर्भाव इति हृदयम् । हास्य मोहकवेनाधुना तत्प्रयोजनाभावमाशङ्क्य

तदाहु तासा यये याद्रि । हामे प्ररुषोयनेव । सत्याज्ञीकार एव हास्यसम्भर इति तथा ।
 अन्यथाक्तरूपेण सम साम्याभावाद्रसा न स्यात् । सत्यस्वभावादेव न स्वमाद्विजनया
 गणना । सा तु मर्यादायामज्ञीकारे भवति । तत्र सत्येव नानामपि मर्यादाया पातने
 भक्तिमार्गमर्यादानाशः स्यात् । तदेतदुक्त नाशनार्थं नयन्तेन । उद्वागत्रैनदुक्ततापात् ।
 उद्गदनापदर्शनैव तदुद्गरणार्थं दया । तथा च हासनैव तापनाश सूचना भवति ।
 अन्यथा रसाभामहत्तुत्वेन ता न वदेत् । अथवा । मूलं सद्य रेम इति सम्प्रथ । इदं हि
 रमणममृतपूर्वमादावुक्त सामा यरूप च । अतोत्र न पूर्णरमदान , त्रि त्वमे । तेन न
 भगवत्समान सामर्थ्यमधुनास्ती यधिरक्रियाशक्त्याविर्भाजन नायिकानामुत्तमर्देन रसनाशः
 स्यादिति, तदभावाय दयोक्ता । यद्यप्येव रस पुष्टो न भवति, तथापि रसाभासभावा
 भासैर्मु-यो रस. पोष्यत इत र रमणममिरमपोषापोषयु यत । अत एवाभासे तापापनोदनार्थं
 सामा यन्तीगमाहे पुत्रमाचार्य ।

('त्रिपा सर्वापि सैवेत्यत्र, भगवतो भक्त्या चार्पयितुं लौकिककामाभावात्
 पाहुः त्रिपा सर्वापीति । अयमर्थः । लोके रमसम्बन्धी क्रिया लौकिककामविषयिण्येव
 प्रसिद्धेति भगवन्देशयाद्य तत्सत्तातीयवाक्यापि लौकिक एव भविष्यतीति कस्य
 चिद्वा तस्याशङ्क्य वागयितुमाहु पर काम इति । लौकिक कामो न विद्यत इत्यर्थः । ननु
 भगवान् पुरोत्तम इत्यस्य नाम लौकिककामाभावात्, एतासा लौकिकनिरूपणमस्ति चेत्
 प्राहुः तासा कामस्येति । अयमर्थः । यदि भक्तानां लोका कामः स्यात्तर्हीलौकिकेन
 भगवत्कामेन पूर्णं न स्यात् तयो परस्परमेकतानीयव भवात्, विनातोयेन विनातोयस्य
 पूर्णमभावात् । अतो भगवत्कामेन तासा कामस्य पूर्तर्भगवन्तु-धत्वा तासापितीति
 ज्ञापनारोह तास्तथेति । यथा भगवानप्रवृत्ता लौकिककामरहितमन्येन अपीत्यर्थः ।
 अ यथा भगवन् पूर्णरमादवाथा न स्यात्, पूनाधिरत्वेन भावैक्यत्वात् । ननु कामो न
 विद्यत इति कथनाद्भगवति तन्मन्त्र धाद मन्त्रेषु शोभयविधकामाभावा एवास्ति चेत् ।
 न । पञ्चमाध्यायात्कारिकाविधात् । तत्र लौकिकनिषेधरूपमलौकिकस्य भगवति निरूप-
 पितवान् । तथा हि । 'अत्रैव लोके प्रकटमागिदैविरुमुत्तमम् । कामाद्य सुखसुखेष्ट
 वृत्ते भुञ्जे न चाप' इति । अत्र काममगस्य आगिदैविरुमुत्तमम् वरिषिष्टस्य प्रमाभो-
 तृ यकथा लौकिकस्यैव तस्य निषेध, न लौकिकस्यापि, अत्र भगवद्भाग्यापि तथैव,
 अ यथा भगवतो भोक्तृ उभय न स्यात् । तन्मन्त्र गच्छत तास्तथेति । विपक्षे वाचकमाहुः

१ 'अत्र कारिका त्वन द्वितीयमुक्तपु द्दवन् त्र पाण्डु लम्बन नास्तीति श्रीमद्विजयानन्द
 तत्र प्रसिद्धि, लोकावर्ग रूपेण चान्ति प्रसिद्धेन ।

कामेनेति । प्राकृतेनेति शेषः । तादृशस्य संसारजननावश्यकत्वात्, प्राकृतेषु सर्वत्रैव तथा दर्शनात् । अत्रत्यभक्तेषु संसाराभावात्प्राकृततदभावो निःसन्दिग्ध इति ज्ञापनायोक्तं न संशय इति । प्राकृतवाभावे हेत्वन्तरमाहुः अतो न कापीति । यतोस्य भावस्यालौकिकत्वम्, अत एव मर्यादामार्गायमोक्षेच्छूनामपि प्रवृत्तिर्न बाधितेत्यर्थः । मोक्षमार्गे कामाभाववतमेवाधिकारात् । तथा च श्रुतिः 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति । तस्माद्यद्यस्य भावस्य प्राकृतत्वं स्यात्, तदा तत्कृतलीलाया अपि तथात्वात्तच्छ्रवणे लौकिककाव्यादिवत् कामोद्बोधोपात्तेपामेतल्लीलाश्रवणस्य विपरीतफलकत्वान् प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । चकाराद् भक्तिमार्गायापि मर्यादा न संग्रह्येत्यर्थः । तस्मादस्य भावस्यालौकिकत्वात्तेपामेतल्लीलाश्रवणे फलसुखा प्रवृत्तिमाहुः अत एतच्छ्रुताविति । एतल्लीलाश्रवणेन लोकः सर्वोपि साधारणोपि लौकिककामरहितो भवेत् । नन्वेतादृक्श्रवणमात्रेण कथं लौकिकतदभाव इति चेत्तत्राहुः भगवच्चरितं सर्वमिति । वस्तुस्वभावादेवेत्यर्थः । यद्वस्तु यादृशं भवति तत्स्वनिष्ठमपि तादृशं करोति । एतल्लीलाया लौकिककामराहित्यादिलौकिकस्तत्प्रतिपादकत्वादेत्तत्परोपि लौकिकतद्वहितः सन्नलौकिकनिर्हेतुकमगवद्भावयुक्तो भवतीत्यर्थः । श्रवणं तु लीलातात्पर्यावधारणपूर्वकं, न तु यथारुधश्चित् । अतः कामस्येति । यत इयं लीला लौकिककामरहिता, अत एतच्छ्रवणेन लौकिककाम्यश्रवणवत् लौकिकतदुद्बोधः । ततः कारणात् 'कामं हृदोगमाश्चपहिनो यचिरेण धीर' इति शुक्रवचनं स्फुटं (स्फुटार्थमित्यर्थः) । अतो न कापीति । मोक्षफला मर्यादा, कामे सति न मोक्षः, तदभाव एव सः इति लक्षणापि न भवेति सम्बन्धः । 'तथा च श्रुतिः मोक्षरूपप्रज्ञानन्दप्राप्तौ 'श्रोत्रियस्य चाकामहतस्ये'ति' । तत्रोपपत्तिमाहुः अत एतच्छ्रुताविति । ननु कामलीलाश्रवणेन लौकिकभावोत्पत्तिर्लौकिकस्यावश्यं भवतीति विपरीतं प्रयोजनं स्यादित्यत आहुः भगवच्चरितमित्येकं श्लोकम् । वस्तुस्वभावादेवादभुतकर्मयाच प्रभोरेतच्छ्रवणे तदुद्बोधो नेत्यर्थः । यतो न भवत्यत एव शुक्र एतल्लीलाश्रवणादिफले कामाभावमेव 'काममपहिनोती'ति प्रकटमेवाह । यद्यपि हृदोपमपहिनोतीत्येवमेव वाच्यम्, तावतैव चारिताध्यात्, तथाप्युक्तलीलास्वरूपं ज्ञापयितुं स्फुटमाहेत्यर्थः ।

उदारहासद्विजकुन्देत्यत्र, कुन्दत्वं स्नेहस्येति । काममात्रपर्यवसायी स्नेह इति ज्ञापनार्थमित्यर्थः । कुन्दानां रसमात्रोपयोगित्वादिति भावः । अत्रोक्तं १०-२६-४३. भावः । स्वामिनीनां सदा निरुपधिस्नेह एव चेत्यात्तदा खण्डितादिभावा-सम्भवेन पूर्णरसभोग उभयत्रापि न सम्भवतीति निरुपधिवांशमाच्छाद्य कामोपाधिकत्वं सम्पादितवान्, नैतावता भक्तिमार्गे हीनता । आद्यप्रवृत्तेनिरुपाधिकत्वाद् भगवता स्वानन्ददा-

नार्थे स्वयमेतदभावजननादिति । तर्हि कामनिवृत्तौ तन्निवृत्त्यापत्तिगित्याशङ्कानिरासो
 दोषितिनिरूपणेन कृतः । स्नेहरूपग्रन्तेषु दामिरत्तरोत्तरमेकरूपेण प्रकाशमानत्वमेव ।
 एतमेवार्थं परोक्षेणाहुः तथा सतीत्यादिना । ननु भगवानेत-प्रार्थनया रमते, न तु स्वयं
 विनैव प्रार्थनाम् । तथा सति स्वामिनोऽप्ययदवधि यात्राभाव मम्पादितोस्ति तत्पूरण-
 मेवोचितम्, न त्वधिक(संपादन)म्, प्रयोजनामावात्, तावदेव श्रोतॄणां कामदोषनिवृत्ति-
 संभवादुदाहरासादिकरणं कृतं इत्याशयेन यद्यपीत्यादिनाशङ्क्यात्र भगवद्विरसाया एवो-
 पक्रान्तत्वात्तदनुपसर्गसामग्रीसम्पादनमावश्यकम् । अत एव न पूर्णमनोरथ इवौदासीन्येनै-
 तत्सन्तोषार्थमेव रमते । तथा सति रमणस्वरूपाभावेनैतत्सन्तोषाम्भारप्रसंगः, किन्तु लौकि-
 कनायकवदिकारमुक्त । एतज्जापनायैव मूले दृष्टांतोयमुक्त इति तत्समाधानमाहुस्तथा
 पीत्यादिना । कलङ्कवरवोचया प्रकृते विकारभाववत्त्व मूच्यते । स यथा पूर्णोऽप्यपूर्णो
 भवति, पुनः क्रमेण पूर्णापि, न तु सदा पूर्ण एव, तथागपीति ज्ञाप्यत इति भावः ।
 पन्थातिरिक्ताः सर्वे इति । स्वामिनोनामुदुस्थानीयत्वात्तेषामेवात्रस्त्वोक्त्यावरणस्य च
 बहिः परितः स्थितिनियमेनात्रापि बाह्या एव लीला उक्ता भवन्तीत्यर्थः ।

मात्रामित्यत्र । प्रकरणादसपोषार्थं तावदेव चरणमपि तदर्थमेवेत्याशयेनाहुः
 १०-२६ ४४ एषा हि गतिरिति ॥ इति षड्विंशोऽध्यायः ॥

सप्तविंशाध्यायाध्यायार्थनिरूपणाय पूर्वोक्त्यायोक्ता तर्धानतात्पर्यरर्णने, पुष्टौ यथा-
 न्तित्यादि । अत्रायं भावः । संगमे दामिमाप्रिमरमार्थं नरो नयः प्रय नो
 १० २७-० भाष्यते, न तु पुर्यानुभूतो रस पोष्यते । सर्वेषां तेषां स्वतन्त्रत्वात् । संयोगे
 यथा यथा रसानुभवाधिक्यं, तथा तथा विप्रयोगे तु स्वाधिरम्यमित्यनुभवसिद्धम् । एवं
 भावे संस्कारमात्रशेषस्य पूर्वमस्थोपपदकाप्रिमसंगमरसाभावेनात्तरानिपुष्टौ भवति तथा,
 यथा पुर्यानुभूतलीलास्वरूपा मका देहेन्द्रियप्रागान्तःकरणमनो भवन्ति । किमुत । अत
 एवामावहमियादिरूपं ज्ञानं तथैव क्रिया च भवतः । एतदनन्तरं जाते संगमे पूर्व-
 संगमादधिकरमवस्फूर्तिगम्यत एव । अन्यथा संगमत्वादिशेषेण तदनुपपत्तेरिति दिक् ।
 यद्यपि सगमोत्तरकास्त्रीनविप्रयोगमात्र एवैतादृशत्वं सम्प्रसीति नान्तःप्रवेशोपेक्षा तथाप्ये-
 तद्विप्रयोगस्यातिविषयवेन क्षणमात्रेणान्यथाकरण एतद्रसज्ञानं नोपपद्यत इति रसात्म-
 कत्वात्स्वरूपस्य स्वयमेव प्रसिद्ध इत्याहुस्तदर्थं भगवानिति । चत्वारोऽत्रेति प्रियप्रा-
 तिसाधनानुष्ठानरूपं तद्रसत्वभावप्राप्तं गुणगानं चतुर्थार्थः । रसासक्तिरिति । रसास-
 क्त्यादित्रयपरिमलव्याय उच्यते । एता हि रसामक्यैरावेपणपराः, अन्यथा गृहानेव

गच्छेयुः । एवं सति यदैव बहिः संवेदनं तदैवान्वेषणमिति तदुक्त्या रसासक्तिरेवोक्ता भवतीति तथा । अग्रे स्पष्टम् । उक्तार्थत्रयनिरूपणे प्रकारविशेषमाहुः उद्देशत इत्यादि । आद्यैस्त्रिभिस्त्रयाणामुद्देशः कृतः । अन्वेषणं रसासत्केलक्षणमसाधारणो धर्मोऽनुभाषक इति यावत् । लीलाया एतदन्तःस्थित्यनुभाषक एतासु तत्राविर्भावः । गर्वाभावजापकं सपत्नी-
भाग्यामिनन्दनादिकम् । अन्वेषणफलं च पददर्शनम् । लीलविशफलं प्रियाधीनत्वस्वान-
धीनवदृशनेपि प्रिये दोषारोपाभापपूर्वको 'रेमे तथा चे'त्यादिनोक्तो भावः । गर्वाभावफल-
'मितरविस्मृतिपूर्वकं तत्प्राप्त्यर्थकः प्रयत्नः' ।

१०-२७-१. करिष्य इचेत्यत्र, तथात्र काल इति । अन्तारसम्पुर्तिर्काल इत्यर्थः ।

गत्यानुरागे गत, अतस्मितेन मन्दहासेनेति । अन्यथा प्रकृष्टोद्गारहासस्यैव

१०-२७-२. पूर्वमुक्तावाधुना स्मितं न वदेदिति भावः ।

गतिस्मितेत्यत्र, भगवति स्वधर्मानिति । रगतौ प्रियगतिभावना जतिर्ति

तथा । भगवद्धर्मेऽपि । भगवत एतासा च मिथो वैलक्षण्यं गत्यादिषु

१०-२७-३.

सहजम् । अधुना तु भगवद्गत्यादिवदेव गयादि, संस्थानविशेषोपि तथा, न

तु प्राप्यत् । तथा च तद्भावापना मूर्तिजतिर्यथः ।

गायन्त्य उच्चैरित्यत्र, प्रथमतो मिश्रभावाविति । सुनप्रबुद्धन्यायेन

१०-२७-४

बहिःसवेदनासंवेदनाभ्यां संगमविरहविषयकसमूहालम्बनज्ञानं जनितामिति

त्येत्यर्थः । ननु प्रभोराग्निरूपत्वेन तद्भावेण ससु सदानन्द एवोचितो, न तु

वक्ष्यमाणावस्थेत्याशङ्काभावात् तस्याः स्वरूपमाहुः शब्दो हि धूमवदिति । अत्रेदमाकृतम् ।

एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपानन्दत्वेन तत्प्राकट्यं

विना तदनुभवासम्भवात् । 'तथा परमहंसाना'मिति वाक्यात् । यादृशेन भक्तियोगेन

तत्प्राप्तिस्तादृकप्रकटनयाधुनैव पुरुषोभावतारान् प्रभुप्राकट्यान्तर्यामिण्या

श्रुत्वाद्युक्तसाधनसाध्यत्वं स्वरूपानन्दस्यैतत्साधनभक्तियोगस्य च न वक्तुं शक्यम् ।

अत एव 'कुन्तोभि पूर्णसाधनवतामप्यर्थं दुर्लभं इति ज्ञापनार्थैवाधिकारिचिरोपगान्युक्तानि ।

एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन अत्रत्या भावाः सर्वे रसात्मका एवेति मन्तव्यम् ।

अन्यथैतच्छ्रवणमात्रेणापि स्नेहोत्पत्तिर्न स्यात् । एवं सति तद्वार्तानभिज्ञस्य तत्रेयमाशङ्का

कण्टकवेधदष्टान्तेन कामिनीकुचकुम्भे नखवेधस्यापि दुःखहेतुत्वसाधनमनुहरतीत्यलमुक्तयो ।

१. तत्प्राप्त्यर्थकप्रयत्नः सू. पा.

२. तथा परमहंसानां मुनीनाम्पलायनाम् ।

एवं सति तावत्वेन चित्तोद्देशः । न यद्येतेभ्यः नष्टमिति न्ययः न संयुक्तः । प्रवृत्तौ चैव नैव
 प्रतिपत्तयाममर्थो धूममेव जनयति, तथा च यद्यपि तावत्ततो बहिःसंवेदनेन न मर्त्यमना
 तिरोधानावृत्तिरिति नान्यत्र न दृष्टं एव ज्ञातम् । यद्यपि मर्त्यमनावे
 तिरोधानावृत्तिरिति यावानंशमन्य नाश मोक्षार्थं स्थानीयम् । न-यद्येतेषां पूर्णतः नाशो
 क्षणमात्रेण मर्त्ये भगवत्प्राप्तयेव । तथा मर्त्यमनां मोक्षो मानस्य शब्द एव । एव
 स-यद्येतेषां चित्तदाहपुण्यानां मिथ्या । नष्टेन दुर्लभं पाप्माभ्यन्तरयोगेन दृश्यते । यथा स
 पूर्वमेकस्य एव भवति, ततोनेकधा, तथोक्तमनं चित्तमयमनस्य मानसम् । विविधं
 भवतो-याहुः विराजत इति । यथाऽग्नौ दिव्यमस्य निर्गन्तः शोभा, तथा यद्यपि नाशस्य
 मानस्य नमिति जायनाय विराजत दृश्यम् । अनो-वेति । यतो हेतोर्भगवत्प्राप्तये, तदा मर्त्य
 एव न भासते, अतो हेतोर्नाशोद्देशेन भासादिदं ग्राहिनीनां ज्ञानमुत्तमम् । यथः ।
 एतदेव स्फुटयति धर्मिष्वर्थाणामिति । एते भासा स्वार्थिभास्य स्वार्थिभासा इति
 धर्मिणः श्रीकृष्णस्य तद्दर्शना विद्वान्नां जीवतदर्थेभ्यो दृष्टं वा नये यथे । उक्तजाने
 जीवतदर्थेभ्यो मर्त्यात्तदर्थेभ्यो-युक्तं गतिरिति भावः । अथवा । यथा प्रियवर्तमानादि-
 स्तथैवेदं मानस्य याहुः यथा भवति इति । प्रीतिरपि यागमाहारं भवतदर्थे संगोक्तः ।
 अत एव तदा रोगमनस्य न प्रमोदमनस्य, तस्य स्वार्थमनस्य । भगवान्
 कौतुकार्थमत्रैव सुखचिन्तितो रसपरवशम् । अनो-मर्त्यानेनागमिष्वर्थाणि ज्ञाना
 जगुस्त्वर्थः । अस्मिन् पक्षे बहिःसंवेदनेन गति, परददर्शनं वा वाक्तावी या तथा करणमिति
 ज्ञेयम् । सर्वथा बहिःसंवेदने हि निचयनमिति । नत्र हेतुमात्रं कृत्रिमत्वादिति । आनन
 भगवद्भास्य कृत्रिमवाचित्तोपधानमात्रस्यम् । तदेतुर्निचयमात्रमनोना मिथो मित्रं तदाहुः ।
 यतो हेतोर्मिलितान्ततो हेतो रतन्वयतः प्रियवर्तमानात्तयेति योजना । यदा ।
 भगवद्भासापवासापरा सग्या म साधेपादिक कर्माणि ग्वनो मित्रम् । तदा यामास्य
 भगवत्पुत्रद्वयमात्रं तदभासानुत्पत्त्यपेक्षया विरोधविज्ञानमभूत् । अथवापि
 भगवद्भासापवासापरा सग्या रजानेन मिलनमन्यतो मित्रम् । तथापि पूर्वोक्तथा । न-वप्रे
 पूतनामुपानकरणदशापन्नप्रभुमात्रपत्रेण पूतनाय-या एव स्तनमपि रदति यथा, तथापि
 कुतो न । तथा सति विद्वान्ज्ञानामभव दृश्य आहुः कृत्रिमत्वादिति । अमे लोका-
 विर्भावस्य वक्तव्यत्वात्तदो लोका तादर्थ्येन विमर्शनीति सर्वमुपपद्यते । प्रवृत्ते तु प्रियादर्शने
 सद्य कटभावेन प्रियमात्रस्फूर्त्या स्वस्मिन्नि सत्त्वेन भानमिति कृत्रिमत्वस्य । एव सत्यनेन
 भावेन यदोक्त्यायेनायज्ञानं तदा तिरोभावस्फूर्तिरित्यर्थः । बहिःसंवेदने सत्यपि

मादकद्रव्यस्वभावाद्गुणमत्तो विवेकरहितो भवति, एवं विरहभावस्वभावजवैकल्यात्तथेत्याशयेन तत्रापि न सर्वस्मिन्त्याहुक्तम् ।

आकाशवदन्तरिमन्यत्र^१, शुको ह्रीत्याद्याभासमारभ्यायमपीत्यन्तम् । अत्रायं भावः । 'तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिहे'ति भगवद्वाक्यात् भक्तिमार्गे ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति मन्तव्यम् । युक्तं चैतत् । आत्मत्वेन भगवज्ज्ञाने तदिदृक्षादिजनितार्थसम्भवेन प्रमुग्धादुर्भावासम्भवासर्वस्वनाश एव यतः । एवं सति यत्र कालादिनियन्तृज्ञानात्मकप्रतिबन्धके सत्यपि कंसादिभयज्ञानरूपः स्नेहकार्य एव देवव्यां जातः, तत्र प्रतिबन्धरहितानां स्नेहमात्रकार्यसम्भव इति किं यक्तव्यमिति कैमुतिक्रियायः सूच्यते । किञ्च । तत्र देवकीधर्मरूपं ज्ञानं प्रतिबन्धकत्वेनोक्तम्, अत्र तु विशेषणेन भगवद्धर्मस्तथोक्तः । एवं सति यत्रायमेव न प्रतिबन्धकः, तत्रान्यस्य का वार्तित्यपि ज्ञापनायेदं विशेषणम् । तथा च हेतुसत्त्वेयुक्तज्ञानाभावेन भक्त्युद्देकः सूच्यते । एतदेवोक्तं तासां ज्ञानकथनार्थमित्यनेन^२ । शुक्तस्यैवं ज्ञानाभावे त्वेत्कथनेप्यशक्तिः स्यात्, जीवनं वा न स्यादिति शुक्तज्ञानोक्तितान्पर्यं वेदितव्यम् । अपरञ्च । सर्वव्यवसायिपदमनुक्त्वा नपुंसकलिंगभूतपददानेन प्रभो च पुरुषत्वोक्त्या यथा षण्डस्य पुरुषनैकद्वये रसोत्पत्तिर्न, किन्तु क्षीणामेव, तथा प्रभुसामिध्येपि भूतानां रसानुत्पत्तिः, एतासां तदुत्पत्तिश्च युक्तेति ज्ञायते । तेनैतासामेव प्रभुरसामिज्जन्मस्युक्तं भवति । एतावान्परं विशेषो, बहिःसम्बन्धे विलक्षणो भाव उत्पद्यते, अन्तरेव सम्बन्धे तु विलक्षण इति । कात्यायनीस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे कथितं क्षीत्वमत्र विवक्षितमतो न शङ्का कापि । अपरञ्च । भगवति दृष्ट एवासां बहिरिदमन्तरिदमिति ज्ञानम्, अधुना तदभावेन तयोरन्यभावाद्यन्तरननुसन्धानमुचितम् । परन्तु प्राप्तिरपेक्षितेति यत्र कुत्रचित्प्रश्न इत्याशयेन याज्ञाभ्यन्तरेवारभ्य पृच्छन्तीत्यन्तेनोक्तम् । सर्वत्रैव विद्यमानमिन्द्रियविशेषणतात्पर्यम् । 'पुरि हृदयाकाशे शैत' इति व्युत्पत्त्या आत्मनोत्थाद्वितीयविशेषणस्य । यदा । प्रकरणाद्भक्तिमार्गाद् भगवता ये बहिर्भाविता जीवास्ते बहिर्भूतपदेनोच्यन्ते । तथा च तेष्वेवाकाशवाग्निराकार इवाप्रत्यक्षतयैव सन्तं तत्रान्यन्तरमेव न तु कदाचिदपि बहिःप्राकट्येन । वस्तुतस्तु भक्तिमार्गायेषु पुरुषत्वेन साकारं बहिःप्रकटं भर्तृरूपमनो बहिर्विचयनमेवोचितम् । न हि क्षीणां स्वभर्तुरन्तरन्वेपणमन्तं स्थितिज्ञानं वा सास्थ्यहेतुः पुरुषार्थाय वा भवतीति मूलार्थः ।

नन्दमुत्तुर्गत इत्यत्र, प्रभुपुत्र इति न ज्ञात इति । चोरत्वेन न ज्ञात

१० २७ ५ इत्यर्थः । प्रमुपगो यतो न चौर्यं करोतीति भावः । मेमहासावलोकनै-
रित्यत्र, तमो रज इत्यादि । यस्य यादृश मनस्तस्य तादृश्यैव रीत्या
तद्वर्त्ततीति भवः ।

तुल्यस्पास्तदुभयमिति । पुष्पवृत्त फलवृत्तश्च यो विधिविनियामस्तदुभय
१० २७ ६ नारतीत्यर्थः ।

वचचित्तुलसी यत्र, सा चेयादि । पूर्वं हि भक्तावेन निष्क्रामा नरन्तर चर-
णादि दमेव सवमाना स्थिता, रुग्ण्यादीनाम यत एवैषा पूजामाधनम् यथा
१० २७ ७ सप नीव ज्ञा वा तथा रुग्ण्यादयो न कुर्युः । तथा सति नायिका वै यो
मत्सः स नानुभूतो भवतीत्यस्मदन्तिमज्ञाया तृष्णा तिष्ठेति न वा तथाहुरित्यर्थः । अस्मदा
ज्ञापेक्षयेति । अयस्मान्निष्पद्यतेयाविभाजनापनयैवमुक्तम्, अ यथा सप नीव ज्ञायापि
नेमा पृच्छेयुरिति भावः ।

वाहु प्रियास इयत्र, समनया गमनेनेयादि । यथाप चरणचिह्नादर्शनपि
भगवद्भास्यभासादेव तद्दीलाक्षृतिं सम्भरति, अत एवालिपु तुल्यसिकासम्भ
१० २७ १२ धिवाक्ति, तदनुसारगमे गमनाभावध, तथाप्यधुना प्रियदर्शनवता ज्ञापित,
प्रियः शीघ्रं प्राप्स्यन् इति ज्ञाया प्रश्रयग इति, तत्रायु मत्तदृष्टा तस्यैव वाद्यनरहिता इति
चिह्नदर्शनपि स मार्गण न गताः । किञ्च । यथा सहभृताया अपि स्वामि याश्चरणचिह्नादर्शन
पूर्वं पथाच्च दर्शन तथेहा येनैत्रैरा पददर्शन, नाप्रे । तीक्ष्णभावशा यथैव पदचिह्नाना
दृशित वाचस्य च तावत्तैरा गत । अत्र तु भगवद् वशकार्येण वश्यत इयाशयेनाचा
येरेवमुक्तम् । पदचाय यज्ञा पनागिनगारणय ननेव गृहीतपद्मत्र ज्ञायते, तनाजसा तदपो
हनेन च तसम्भवात् । मदस्य सगाभावहतु वमनुमयते । तेषा च समदानामपि सगो
मर्षादामार्गायभक्तिरसनित एव मदो भावतुमर्हतीति तुलसीसवधकथनम् । अनवसरपि
गमना मदा धतीका । एव रसात्मक्येतगनुम धानासम्भवात् स्थमित्त्वं दुर्लभ जानन्ती
तरप्रणाम चदनुम धास्यत्यस्मिन्नपि ममय तस्याम्भानपि कदाचिदनुम धास्यती याशेषेन प्रभ
चने । अयथाऽऽलोना न र्गारूपिनायात्तरप्रण यमिन दन प्रभोऽनुपपन्न स्यादिति भावः ।

लीला भगवत्तस्तास्ता इयम्यत्रे, भगवत्यातिमत्ता इत्यादि । एतासा प्रिये
१० २७ १४ स्तरसास्यपि सचिद भगवद्भावा कचि पृतादिभावा हतुमाहु भगवत्ये यादि ।
नायिकामदेन नि भावभद । एतस्या आप समयादिहेतुभेदेनापि तथा । एव
सति भगवत्तद्दीप्तानमग्निधना म ये यस्या यदा यादृगूपस्य यस्य स्मृतिस्मन्यास्तदा तदा म

कत्वं विशुद्धभावत्वाज्जलादिसम्बन्धिस्फटिकस्येवेति प्रघट्टकार्थः । तथा च भगवन्मात्रज्ञानम-
तिमत्तत्त्वम् । तत्सम्बन्धिनामपि ज्ञानमीषन्मत्तत्त्वम् । लीलासम्बन्धिनां येषां ये भावास्तदा-
त्मकतायां ते भावा अपि स्वत एव भवन्तीति ज्ञापनाय रोपत इत्यादिना तदुद्देशः कृतः ।
भावेषु दृष्टान्तेन वैजात्यज्ञापनाय सत्त्वाद्युक्तिः । ननु तथापि भगवज्ज्ञानं विहाय पूतनादि-
ज्ञानं यत्र, तत्र ततो न्यूनभावता गम्यते, तत्र हेतुरपि वक्तुं न शक्य इत्यरुच्या पश्चान्तर-
माहुः अतो न न्यूनभाव इति । हि यस्माद्भेदोः शक्रादिभिराविष्टा अतो न न्यूनते-
त्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । अत्र तापलीलाभगवतामन्योन्योपमर्दकभावेनाविर्भाव इति पूर्वमुक्तम् ।
सपदि तु लीलाया आविर्भाव एतामूच्यते । सा च भगवत्कृतितत्सम्बन्ध्यात्मिका विणिष्टा,
न त्वन्यतरमात्ररूपा । तथा च यदंशो यत्राविर्भूतस्तत्र स एवांश उच्यते, अन्यथा पूतना-
मुपयःपानसानयिकदशापन्नभगवत्स्वरूपभावापन्नैव पूतनायत्याः स्तनं कथं पियेत् । पूत-
नायन्ती च तस्यामेव पूतनायत् कथामाचरेत् । अतो न क्वापि कुतश्चिन्न्यूनतेति सारम् ।
अस्मिन्पक्ष एका लीला यत्राविर्भूता तत्र न द्वितीयेति सिध्यति । तथा सति चिरं विज्ञा-
सोयं न स्यादिति पश्चान्तरमाहुर्भगवद्भावापन्नायाः सकाशात् पूतनोदखलादिभावापन्ना
उत्कृष्टा इति ज्ञापनाय सर्वत्रेति । अत्युक्तद्विरहभावेनातिदीनतया कथञ्चिच्चरणसम्बन्धं
वाञ्छन्त्यो यत्र तत्सम्बन्धः पूर्वमनुभूतोस्ति तद्वदाचरन्ति । भयि चेन्न चरणं स्थापयति, तदा
पूतनोदखलादिवुद्ध्यापि वा स्थापयत्विति भावेन अत्याख्यैव सर्वत्र भगवद्वुद्धिः । अतस्तस्य
प्रकर्षेण सिद्धार्थं तथेत्यर्थः । पुनरिति पदादेकस्या लीलायामनुकृतायामप्युत्तरीत्यात्यार्ता
पुनरुदखलादिभावोपि भवतीति ज्ञाप्यते । एवं सति भावप्राचुर्यादत्रोत्कर्षः सिद्ध इति भावः ।

कस्याश्चिःपूतनायन्त्या इत्यत्र, अन्या अहं कृष्ण इत्युक्तवतीति ।

यद्यप्यत्रोक्तिप्रयोजनं नास्ति, पूतनामुपयःपानदशायामुक्तिप्राकट्याभावाच्च
१०-२७-१५. नैवं सम्भवति, तथापि यदा तदा पूतना मां गृह्णात्वन्वयथा तु कार्यं न
भविव्यतीति भगवदिच्छा स्थिता, तथा कृष्णत्वेनेयं मां जानात्विति कृष्णायत्या अपि
तदेच्छासीदिति ज्ञापनपरा तदुक्तिरिति ज्ञेयम् । तस्यास्त्वित्यादि । अत्र मुख्योपप-
त्तिर्भावनयैवाविर्भूतेत्यादिना पूर्वमेवाचार्यैरुक्तेति सर्वगवदात्मम् ।

तत्रैकोवाचेत्यत्र, विरहेण दावाग्निं दृष्टवतीत्यादि । अत्रेदमाकृतम् ।

भगवता यदेयं लीला कृता, तदा पूर्वं गोपैर्दाग्निरिष्टः, ततः प्रार्थितः
१०-२७-२२. प्रभुः, अत्र कथं तद्वैपरीयमुच्यत इति शङ्कनेन निरस्यते । अतिविगादभा-
वक्या एव भगवद्भावो भवति । तादस्या एव च हृदये विरहाग्निः प्रकटो भवतीति सैव

स्वामिनी त^१ दृष्टवती । तदेतदुक्तं विरहेणेत्यादिना । तदा पूर्वं ततः पाठनमेव वृत्तमित्यधुनापि स्वामि-या रक्षैव सम्पन्नेति भावः । अथवैतस्या एवैतद्गोणभावनाभूदिति सैवोक्तवतीत्याहुर्भावनया वेति ।

याताया नन्दमूलनेयत्र, प्रभो सट्भावोक्त्या गौणत्वेन सूचितमर्थमाहुः

१० २७ २७ तयैव प्रायेणेति ।

भगवान्हरिरीश्वर इत्यत्र, वैलक्षण्यज्ञापनार्थमिति । तादृश कर्म स्वरूपमिति

स्वदोषज्ञाने मात्सर्यं दुःखं न भवतीति तथेयर्थः । तुल्यफलत्वेनेति ।

१० २७ २८

यादृक्कर्म तादृगेव फलमिति तुल्यफलकृत्तु कर्म भवति । तथा च यथास्मात्स्वपि

कर्मवैलक्षण्येऽस्मान् भक्तिमार्गेऽङ्गीकृतगतिरिति सा च तुल्येति तुल्यं फलं कृतवान्, तथा

चेत्तामप्यङ्गीकृत्यान्तर्गम्यन्तु-येव भवेत् । ^२तस्यापाराधनबलक्षण कर्माधिक्यमस्तीति तां तं मार्गं

युतोऽङ्गीकृतवान् इति यर्थः । ^३गोविन्दपदात्पर्यन्तिरूपणे साधारणेन्द्रोपीति । यद्यपि 'इति

गोमोऽङ्गीकृतं गोविन्दमपि-य चे'ति वचनात् साधारण्येन सर्वस्यैव गोमोऽङ्गीकृत्ये २, न तु

विशेषेणैकस्य फलमिति । अतस्तादृशस्यास्मदपेक्षया विशेषेणैकस्या भोगोऽनुचितः,

तथापीश्वरत्वात्तदोपपद्यते इति भावः ।

धन्या अहो इत्यस्याभावे, स्वभाग्याभिनन्दनमपीति । चरणसम्बन्धादे

१० २७ २९. गूना य योक्तव्या स्वस्यापि तथावात्तथाऽप्यभायातीति तथा ।

रेमे तथा चात्मरत इत्यत्र, पुष्टत्वात्कामस्येयादि । यथा प्राकृत कामी

महानपि केवल स्वार्थपरः सन्त्यय यदि सुखी भवति तदा स्वदृष्टेऽपि

१० २७ ३४

दुःखिनं नानुसंधत्ते तथा । यथाभारतमन्त्रक्षण स्वधर्ममप्यतिशयतस्तथा-

ऽस्मदुःखमप्यविचार्य स्वार्थमवैतान् सम्पादोद्भूतभाव स्वयं तादृशैव तथा च रेम इत्यर्थः

इत्याशयेनोक्तं पुष्टत्वादि यादि । तथा च स्वधर्माविचारकस्य परधर्माविचारे किमा

श्चर्यमिति भावः । एव स्यात्तत इत्यस्य स्वार्थपरत्वमर्थः पर्यवस्य यतो न पौनरुक्त्यमिति

हेतुम् । एव सकामत्वेपि न निष्कामताश्चरितरिति ज्ञापनायभारतमन्त्रोक्तिरित्याशयेनाहु-

निष्काम एवेत्यादि । प्रकारात्तरेणाप्यपौनरुक्त्यमि याशयेनामरतत्वं प्रकारात्तरेणाहुः

रसापारत्वायेति । अत्रेदमाहृतम् । रसामक्याद्भगवत्तत्तस्य च स्थायिभावामक

त्वात्तमेतस्या प्रकटीकृत्य रेम । अथैतद्वद्विमानुमतासम्भवात् । न तु प्राकृतभावे सतीति ।

यदा । आत्मरत इत्ययमपदं स्वामिनोवाचकम् । तथा चात्मारामोऽपि नयाम-

१ 'त इति मूलपठे नास्ति । २ आराधनलक्षणमिति तु मूलपठे ।

३ 'गोविन्दे'त्यादि भाव इत्यन्तं पञ्चविंशति ।

रतः कृतो रमे । चकारादिशेषमणं त्रिविधबन्धादिविशिष्टमुच्यते । तथा सति नखदश-
नादिकार्यसम्भवेनाग्रह यशः स्यात्, तान्त्रासायाहुरखण्डित इति । यथा तस्या रतो-
प्यामाराम एव तथा द्रवनादिभिः खण्डितोप्यखण्डित एवेत्यर्थः । कामिनां दिशंयन्दै-
न्यमित्यत्र, कामिनिस्त्वि यारम्य एवं रेप इत्यन्तम् । अत्रायमर्थः । पूर्वमामारामोक्त्या
तादृशोपि सन्त्यत्राधिकधीनत्वमेव भजते तेन रसा मको रसवाद्य भगवानेव, अ ये तु कामिनो
रसभासिनो मूलपूर्णं वस्तु यासक या जीमन्वरसपूर्णा आत्ताः सन्तरतादशीवेव । दैव्यमार्ग-
फलं लभन्ते इति आप्यते । किञ्च । अत्मारामोपि यदसपरवशस्तत्रैव रसभावशेन मानादिकं
भवति, अन्यस्तु तु रसाभाषाच स मानः, किन्तु दौष्ट्यप्रकटनमेवेति । एतेन आरामस्यापि
प्रभोर्यत्र रतिस्तत्रैव रसो नायास्त्विति फलितम् ।

१० २७ ३५ गौ गोपीमित्यत्र, बहिःप्रियसम्बन्धेतरायहेतुत्वेन माने दोषोक्तिरिवृतादिति
ज्ञेयम् । समानरसत्वेप्येतामा तदा मानोभूतैरुच्यते । तत्राप्यधुना, सोभूत्, तत्र
हेतुमाहु स्वगत्ययुक्तकरणादिते । नायिकाया हि प्रकृति सदा
मानिनीत्यम् । प्रकृते चैवद्वयि नायकाधीनत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्वस्यापि नायिकाप्रकृतेया,
गती रीतिरस्यामयुक्तकरणायाकाधीनत्वेन स्थितेर्नायिकाप्रकृतिरिति हेतुत्वेनाधिकारिण
इवाधिकारिणो ये, आदिपदाप्रौढा भावस्ते पूर्वभावान्कोमलानाशयामासुरित्यर्थः । 'स्वयं'
स्वयुक्तेति पाठे स्वयंपद स्वामिनीपरम् । शेष पूर्ववत् । ननु पूर्वमेवास्या अपि स्वामिन्यो
मानः कृतो नाभूत्, रसप्राप्तेस्तुल्यत्वादिति चेत्, उच्यते । भगवान् हि भक्तेभ्यो भजनान्ते
दातुं लीला करोति, स्वस्य तद्रसानुभवार्थं च । तथा च बहोभ्रपि प्रियासु सतीत्येवैव
पृथङ्नयनेन विशेषरमणे यो रसः स न सम्भूय रमणे । स च स्वरूपान्क एवेति
तत्स्वरूपं प्रकटीकृतवानिति न काप्यनुपपत्तिः । पूर्व मानाभावे स्वामिनीभिर्य
हेतुरक्तोऽनपाराधित इत्यादिना ।

१० २७ ३७ ततो मत्वेत्यस्याभावे, दोषाभावेनैवेत्यादिना इत्यादिबन्धुस्तत्पर्यमुच्यते ।
शक्तौ सत्यामपि प्राकृतकामिवत्कामाधीनत्वेन स्ववशचजानेनाशक्तिव्यापत्ते
स्वरूपेणापि नेप्यतीति ज्ञानं भ्रमः । यथा भगवद्रमणे दोषभावासम्भवा-
द्भगवन्भावमकोवेव सौभाग्यमदमानाविति तासा तमीभगमदमित्यत्र निरूपितम्, तथा
प्रकृतेपि प्रियाधीनत्वभावेनात्र रसो दत्त इति स एव भावोत्राजनि, न तु दोषरूपः ।
स एव हित्वा गोपीरित्यनेनोक्तः । एवं सत्यत्र विप्रयोगात्प्रकरणानुभवे पूर्णरसदानं,
भविष्यतीति ज्ञाता प्रभुः सयोगरसवित्तासंकोचमकरोत् । अयमेव भावः त्रियाशक्ति-

संकोचप्रकाशको न पारयेहं चछितुमिष्यन्नोक्तः । अन्यथाऽनृतवान्वयं स्यात् । न हि भगव ॥ प्रति तदीयागमेव सम्भवति । स त्वतिपूर्णसाग्निभविन स्तम्भरूपः सात्त्विकभावो भवितुमर्हति । दृष्टव्यं ह्यमर्यादत्वम् । तथा चोक्तरीत्या निरुपश्रमदातुस्तस्योचेष्टा रस-
मार्गादिकी न भवतीति तदभावोदयोः दृष्टापदेनोक्तः । रजस्तमोऽधिष्ठातारोपि तज्ज भाव-
दूरोदृत्य अग्रतदाते यत्रापि पूर्णरसदानार्थमेव तदभावजनन स्वतिरोधानं चेति ज्ञापनाय
क्लेशवपदोक्तिः । एवं सति पर्यवसानतो रसमार्गादिक्रीवमप्युक्तेष्टाया ज्ञायते । 'प्रिया
त्विम वृत्ता तमजानन्ती पूर्ववदेव प्रियः करिष्यतीति ज्ञाया 'नय मा'मिति क्रियाशक्तिं
प्रार्थितवती । परन्तु यत्र ते मन इयञ्जाचाप्युक्तेर्मगन्मन उक्तकार्येतीति पूर्ववत्क्रियो-
द्गमस्याशक्यत्वादुभयोः प्रभुरभक्ष्यमेवोपदिष्टार्ति-प्रयायाः स्वरकन्धारोहणम्, न तु स्वस्य ।
अग्रिमरसद्विषया प्रभुः स्वहादं न ज्ञापयतीति प्रिया प्रियस्त्वन्धमेव बुद्ध्या तथैव यत्तुमुद्य-
ताभूत् । तदा प्रभुरतथाकरोन् ।

एतत्सर्वं हृदि कृत्वाचार्यरुक्मिणोपा हि नृत्यमित्यादि । नटो हि नृत्यचेष्टया रसा-
स्त'स्थ रस दृष्टारमनुभावयति । एतदमसाम्येनात्रापि नृत्यपदप्रयोगः कृतः ।
१०-५७-३८ एतदेव विवृत स्वाम्तरित्यादिना । पूर्वं प्रमुणा सर्वथा तदधीनत्वेन रसो
दत्तः । सोऽन्तःप्रियाया अस्ती यधुना स्वयं त रस प्रियमनुभावयितुं याकृती प्रकटयति ।
तथाशक्यम्, भक्तस्तेहेनैव तद्रशीभूतस्तथा रमते, न त्व यथापि । प्रकृते हि 'न पारयेह'-
मिध्याविस्नेहरीतिविरुद्धम् । यद्रसमार्गाविरुद्धमिति तथा र्त्तुमुचित भवतीत्युच्यते, तन्न
साधीयः । तथा सति रसस्वाभा येन प्रिया त म्थरस-युते किं प्रियमनुमानयेत्, अग्रिमरस-
दानप्रतिबन्ध^१ भवेत् । इदमेवोक्तं तद्भूमावित्यादिना । एतदर्थस्तु । तत् उक्ताभिनय-
नम् । भूमौ स्वा-तर्लक्षणस्थानं व्याजयित्वा बहिःस्वप्रौढ्या तत्प्रकटने न सम्भवतीति शेषः ।
तत्र हेतुरूध्वभावित्यादि । स्वातर्गुनी हि रसाश्रुतान्धिरुत्तरोत्तर भावतरङ्गाननुभावयति ।
इदमेवोर्ध्वभावत्वम् । स एव बहिः प्रकटितो रसः आदेव बहिर्भवति । ^२अतोयमेवोर्ध्वभावा-
भाव । अपुतः स्वरूपत एव नष्टो भवेदिति यावत् । अलौकिकरसाभिनयनम् ।
विरहेणाख्यादिप्रकटनं तत्, लौकिकरो या स्वाधिक्यज्ञानं भूमौ पदस्यापनम् । तस्मिन्सति
तन्न सम्भवतीत्यर्थः । अज्ञाता चेदिति । 'यत्र ते मन' इति प्रौढ्या, न तु प्रार्थनरीत्या,
सहयेन कथं वदेदित्यर्थः ।

(एव सति महग्यतरेणायेतद्व्यावृत्तिः सम्भवति । तथा हि । भगवता सस्यै
प्रियायै पूर्णः स्वरसो दत्त इति भगवन्निष्ठा मावा सर्वे हृदि स्फुरद्रूपा^३ जाताः । तथा

१ एषा हि नृत्यमित्यादिप्रवचना पर्यमाहुः प्रियेत्यादि । २ स्योक्तविप्रक्षोभयोरित्यर्थः ।
३. प्रतिवचनम् मू. पा । ४ अथमेवो—मू. पा । ५ स्फुरिता मू. पा ।

च सर्वत आधिक्यमपि स्वस्मिन् स्फुरितम् । तदुक्तं हित्वा गोपीरिधादिना । एवं
 'सति द्वितीयरसलीलाचिकीर्षा यदाभूसापि हृदि 'स्फुरिता' । तामविपद्या मन्यमानापि
 'न कातरा जाता, किन्तु पूर्वसगरिण्या दद्या सती प्रियमत्रवीत् । एतदेव दृष्टा-
 'पदेनोक्तम् । दुष्टगुणव्याप्तयोरप्यपृष्टं ददाति । अहं त्वेतद्गुणैरेव पूर्णेति अवश्यं सुखमेव
 दास्यति, न तु स्वमित्यभिप्रायज्ञापनाय केवलपदम् । ततो भोगस्थानादग्रे वनसम्ब-
 'न्धिनमुःकृष्टं देशं स्वयं 'स्वेच्छया गता, न तु प्रियेण नीता । १ गताऽप्रतीदित्युक्त्या प्रियनै-
 'कदर्थं ज्ञायते । तेन तदधीन एव प्रियस्तस्यैव गत इति 'ज्ञापितं' भवति । अथवा । वनमि-
 'त्युद्देशो नाममात्रम् । वस्तुतस्तु महारसनिधानम् । तेन रसोद्दीपकमित्युक्तं भवति । एतादृशे
 वने मद्वियोगेन मां विविच्यन् यदि प्रियो भवति, तदा कीदृशो रसः स्यादित्याशयेनात्रवीत् ।
 २ अत एव दृष्टावमुक्तम् । पूर्वसंज्ञातिमदात्तथा चेत्क्रूरस्थितौति तदाह चलिर्तु र्पन्दिदुमपि न
 'पारये । जीवनमेव न संयस्यन् इति भावः । एव चेत् किं कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह नयेति ।
 'यत्र स्वान्तर्धाने 'ते' मनस्तत्रान्तर्धाने 'मां नय, तिरोहितां मां कुरु, त्वं मा तथा भवेत्यर्थः ।
 प्रियस्तिरुदमत्यशक्यमित्याशयेनोत्तरयति हस्तधेत्यादिना । यथा हस्तकन्धारोद्दण्डमशक्यम्,
 'तथा मत्तोऽन्तर्धानं भवत्या' । न हि पूर्णजानंशक्तेरपि यः कोपि 'भवितुं' शक्नोति ।
 यद्यपि विरुद्धसर्वधर्माश्रयत्वेन रसामकत्वेन च जाननेवाजानन्नपि भवितुं शक्नोतीत्येवमुत्तरं
 'न सम्भवति, तथाप्यत्रातिप्रोतिवियक्तत्वेन तं धर्मं प्रकटयितुं न पारय इति भगव-
 'दाशयज्ञापनाय प्रियापदमुक्तम् । उत्तरदानमप्यत एव । अथवा त्वेवमुक्तस्तूष्णीं तिष्ठेत्तिरो-
 'धीयेतैव' वा । मियात्वात्ममाशक्यं भवत्यास्तिरोधानम्, तत्सामर्थ्याभावाद्दश्याः ३ एतस्तिरो-
 'धानं' ४ तथेति भावः । एवं सति प्रियया प्रार्थितं देयं यवपि, तथापि प्रियात्वेन दशशक्यमिति
 'लक्षणी' यो हेतुस्ततो हेतोः रसमेव तथाऽकरोदित्याह 'ततश्चेति । एवं करणे 'प्रभुनिष्ठं
 'हेतुमाह कृष्ण इति । अस्यां दशया 'हृदि प्रकटः सन्नेवानन्दोत्पन्नरसस्योपको यत
 'इत्यर्थः ।) इति संस्रविशोध्यापः ॥

अष्टाविंशोध्यायार्थोक्तौ, स्वभावाद्दपराधत इति । तद्वत्त्वाया एव रसभावो

'यद्गुणगानमेव भवेत् । अतस्तस्वभावादेव गानं चक्रुरिति सम्बन्धः ।

१०-२८०.

'पक्षा-तरमादुरपराधत' इति । भक्तेभ्योपि स्वस्मिन्नाधिक्यज्ञानलक्षणमपराधं

'प्राप्यास्मान् यदि प्रार्थयिष्यति, तदा रस दास्याम इति मानलक्षणा इत्याऽवज्ञा याभिस्तादृशो

'यतोऽतः स्तोत्रं चक्रुरित्यर्थः । अपञ्जयाऽप्रसादे स्तोत्रेण प्रसादो भविष्यतीति तथेति भावः ।

'यद्वा । स्वभावादसस्वभावाद्योपराध' इत्यग्रे पूर्ववत् । स्तोत्रमिति गानविशेषणम् । तथा च

१. 'गता' इति अस्ति मूलपाठे । २. अतो 'दृष्टा' वमुक्तम् । गू. पा. ।

३. भगवतः । ४. हस्तकन्धारोद्दण्डतुल्यमित्यर्थः ।

स्तोत्ररूप गानं चकुरि यर्थः । अग्रे गुणस्थान भाववैजायजापनार्थमिति ज्ञेयम् ।
 गृढाभिसन्धिना पक्षा तरमाहु अथवेति । प्रार्थनाश्च ता आवाध प्रार्थनाया याः
 प्रथमद्वितीयतृतीयपञ्चमषष्ठसप्तमाष्टमश्लोकैः कृता, अन्ते त्रयोदशचतुर्दशाभ्यां च सान्निभ्यात्
 कुमारिकाभि कृता, अन्ते तु प्रौढाभिरुक्ताः स्मृताः । चतुर्थ्यो गुणातीतभावापन्नाः कोम-
 लभावा इति यावत् । अतस्तथा श्लोकसङ्ख्येयर्थः । ननु 'तदागमनमाह्वयया जगु'रिति वच-
 नाद्यथा माननापराधादत्र, तथा स्तोत्रेण सन्तुष्ट आगमप्यतीति भावो लक्ष्यते, एव सति
 दोषागोपादरनुपपन्न इत्याशङ्क्य गृढाभिसन्धिमुद्घाटयत् स्तुतिस्वरूपमाहुः तत्तदिति ।
 स्तुतिर्हि यथाधिकार भवति । एतासामेतादृश एवाधिकारो येन कुहककितवदिवचनाना-
 मपि स्तुतिष्वम् । अन्यथाग्रे तथानुबदिष्यस्तदागमनकाङ्क्षया जगुरिति न वदेत् । न श्लेष-
 झङ्गादिभिरपि वक्तुं शक्यम् । तथा च स्वस्वभावोद्भरणे तद्भूषणेन प्रभो परमसतोप इति
 तत्सो भाग एव निरूपयत इत्यर्थः । त्रिपक्षे वाचकमाहु अन्यथेति । यय यस्तुतिवद-
 त्रापि स्तुतिवमेव स्यात्, न भावमात्रनिरूपणम्, तदोपालम्भादिप्रकरैरनेकरूपता स्तुतौ
 न सम्भ्रततीति सा नो येतेत्यर्थः ।

सुरतनाथे यत्, (सुरत सभोग इत्यादेरयमर्थः । रत लौकिक भोगश्चन्द्राभ्यम् ।

१०२८२ तत्तु सृष्टिमारभ्य प्रवर्तते । तत्र न भगवद्वाक्येन । 'सृष्टिसमानयो-
 गक्षेमवात्तस्य । एव सति सुष्ठु अलौकिकं शोभनरूपं यत् रत तत्
 सम्बन्धभोगशब्दवाच्यम् । तदस्मात्स्वैव त्वदाज्ञेय-उच्येति यावत्, तथैव प्रवर्तते । यतो
 जगत् लौकिकं गच्छति, नत्यग्रेष, न तु स्थिरम् । अतो यलौकिक स्वरूपानन्दरूपं
 तत्र प्रकटीभवितुं नर्हति । एतादृशस्य तस्य भगवान् नाथ । प्रवर्तको रक्षकश्च । एव सति
 स रसधेन् नत्येव निरुद्धस्तिष्ठेन्, तत्रा लौकिका अपि भक्ता 'शूयद्दया भवेयुरिति
 यदि छ ज्ञाया त्वा प्रार्थयित्वा 'तादृशोर्वय प्रकटीकृता', यत् प्रतिबन्धनिवृत्तिः ।
 अन एवाप्र मित्रासाधिन' इति वक्ष्यते । कामो भगवदीय । मनसः पर्यरूपत्वात् यात्र
 'उत्तररूपं वात् 'मनश्च' इत्युक्त्वा 'जगौ कल वामदशा मनोहरम्' 'तादृशानिक'मित्यादिकं
 च वामपुष्पलौकिकभासप्रवर्तक स्वप्रियास्वयाशयेनाज्ञापदमुक्तम् । 'मैवं विमोर्हन्तो'त्यादिवाचा
 भगवद्वाक्यमन्तरात्तामसप्यानारूपत्वमित्याशयः । तैरव वचनैः प्रतिबन्धनिवृत्तिरपि ।)
 अत्रा ग्रन्थेति । अत्राय भाग । 'मन्त्रादयो बहुतिथ्य यदपाङ्गमोदकामा' इत्यत्र
 नगकर्मप्रकाशः सतः साध्यात्तमउभयाना धियापाङ्गा भावोद्गारिणो निरन्तर
 त्रियमगतत्वेन तदसात्रामत्र प्रान्ता इति तसम्बन्धे तदनुभावेन कदाचिस भावोपि

भवेदित्याशया तत्कामास्तपश्चरतीति निरूपितम् । प्रकृते च स्वयं प्रभुः प्रकट इति
तु मार्गप्रकटनार्थं द्वारभूता वयं तेन प्रकटिता इति । अत्र सुरतशब्देन सुष्ठु भगवता
समं रतं येनेति भगवद्भाव एवोच्यते, न तु सम्भोगः, तस्यापामरमनुवर्तमानत्वेन
त्वन्नाशेयादिना नाशत्वविवरणं यत्तदनुपपत्तेः । एतन्मार्गप्रकटनेन ब्रह्मणो न कोपि
भावः सिद्ध इत्यरुच्या पक्षात्तरमाहुः वायेन वेति । भगवदीयभाररूपेणेति
ज्ञेयम् । स्वागिनीदर्शने हि भगवतो भाव उद्धिक्तः सन् कामकार्यं करोत्यतस्तेनैव
स्वार्थं वयं प्रकटीकृता इत्यर्थः ।

सख उदेपिबानित्यत्र, पूर्वमपि सखा यथेच्छमित्यादि । 'सुपणवेतो सयुजो
- १० २८ ४ सखाया'विति श्रुतेरन्तरा मा जीवस्य सखा भवति । प्रकृते च स्वरमणेच्छा-
मनसिक्लम्य तदनुकूलमेवास्मा प्रेरयसीत्यर्थः । अत एवास्माकं नायिकाभावा
एव सार्वदिक इति भावः । एतादृशस्यागमनं नायिकायै स्वसम्पर्गार्थमेव भवतीति तदेव
कर्तुमुचितमिति भाव इत्याशयेनाहुः आगतस्येत्यादि ।

दिनपरिसरं ह्यत्र, विभ्रतपदं तात्पर्योक्तौ, ज्ञानं वा भवेदिति । भक्त्यात्मिकत्वात्
१० २८ १२ सुखस्थं स्नेहसन्तानुभव एव स्वादियर्थः ।

प्रणतकाममित्यत्र, अथवा यल्लोक इत्यादि । लौकिककामलक्षणैश्वर्यं
स्वकामदानालङ्कारणापददूरीकरणं च पञ्चविधमुपकारं करोति तच्चरणपङ्कज
१० २८ १३ तापनिवारणा मकमेकमेवोपकारमस्मात्तु करोतिवित्यर्थः । पद्मजैरचितमिति
चरणपद्मजैर्नखैस्तथेत्यर्थः । लोके तेषां सयोगिद्रव्यं वेदि भगवन्नखानां सचिदानन्दरूपत्वेन
स्वरूपात्मकत्वेन तथा वक्तुमशक्यं यद्यपि, तथापि स्वस्याधुना चरणसम्बन्धेनार्थः अदेव
तत्सम्बन्धि तदेव पूर्णसाधनमित्याशयेन तथोक्तम् । अस्मिन्पञ्च उपपत्तिमाहुरन्पद्येति ।
उक्तारुच्यैव पक्षात्तरमाहुस्तत्तुल्यं वेति । तैरतिशोभा । अतस्तैश्चरणपद्मं पूजितमिव
भवतीत्यर्थः । पद्मादिभिह्वानि चोक्तरूपाणि ज्ञेयानि ।

रहसि सविट्मित्यत्र, गुणत्रयसहितमिति । मधुरमय-गुणव्यावृत्तवचनं
नोक्तलक्षणं गुणत्रयं ज्ञेयम् । रहसि सन्निधौ ज्ञानार्थं येन वाक्येन तत्तथा ।
१० २८ १७ वाक्यनिरूपणं सति यादृशं तदस्ति तादृशमेव प्राप्यत इति गुणत्रयसहित-
मित्युक्तम् । अथवा । कारणत्रयस्यैव विशेषणमिदम् । कारणादेशो वाक्यमित्यादिना कृतः ।
कामोत्पत्त्यादिना गुणानां वधादिबोधकत्वेन वाक्यं कामोद्बोधकम् । हास्यमानन्दस्य ।
श्रीधामत्वेन रसाधिकारिणो बोध्यं ते ।

एतावन्निरूपणेन भगवत्प्राप्तौ भक्तकृतसाधनस्य यावन्ती पराङ्गीर्थास्ति तावद्युक्ता
 १० २८ १९ जाता, भगवता च भक्तानां स्नेहपरीक्षायां क्रियमाणाया यावन्ती तस्याः
 'पराकाण्ड, सायुक्ता जातेत्युपसंहरति 'एव साधनेति । अत्र यावत्ताव
 द्वितीयपदे । तथा चाकरीया साधनपरीक्षयोर्गौरवरूपं तावद्रूपस्तापो निरूपित
 इत्यर्थः । इत्यष्टविशोऽध्यायः ॥

एतेन त्रिशाऽध्याये तासां पावित्र्यभूतिर्यथाभावे, ब्रह्मा विष्णुरित्यादि ।

१० २९ २ अत्रेदमाह्वनम् । आधनक्षक-पे भगवान् न चतुर्मुखो ब्रह्माभूत्, तपश्च पूर्वं
 कृतवान् । स बाध्यवाचकतया 'भगवान् ब्रह्मरूपधृक् नामरूपक्रिया धत्त'
 इति वाक्या 'छन्दसंनि य विदु'रिति गान्ध्या-छन्दसूटिमर्थसृष्टिं च कृत्वा तदेवानुप्रविश्य
 सन् कार्यं कृतवान्, एवम् रजोरूपधत्त । प्रकृते च पूर्वं रजोरूपमानरूपेणाविमूर्त,
 'सत्तत्त्वापरूपेण, ततो विविधगानप्रज्ञापरूपेण, ततो विविधलैलारूपेण । विष्णुश्च
 विक्षेपरहित शुद्धमव्यय यथा यस्य पाप्म भवति तथा पाति । प्रकृते च समो-
 धचनश्रवणानन्तर स्वापरागहेतुक गमन प्रियस्य ज्ञाया चित्तविक्षेप एव वा पुन
 स्वस्थानस्थिता, स्वचीरनाथं स्व स्व भाव प्रकटीकृतय इति तादृग्भावरूपेण प्रकटः ।
 'यद्गोक्षीत्तद्गुह्यं रद्रव'मिति श्रुते, स्पष्ट रद्रवम् । 'देवाः स्वधनमग्नौ निधाय समामाय
 धत्वा गता', तद्गानिस्तद् गृहत्वा पलायित, तदा देवा बला स्वकीय धनमगृह्णन्, स तदा
 'हु खनारोदा'दिति श्रुतानुशासनम् । अतः चादेय रस एव प्रभुः स्यामिनीभ्यो
 'दत्तवान्' स्वभोगार्थम् । स्वामि-यस्तु मानेन स्वस्मिन्नेव त रस निरद्भवय, तदा मानऽपकृते-
 ऽतिदै-यमाविहृतय य इति कुरुदुरि युज्यते । 'यथा स सर्वनिरासकस्तथायं मायोऽखिल-
 ■ योक्तसाधनवन्निरासक । यन् माधनवन्नस्तवितदनुदयो भगवदनाभिर्भाष्य, एत-
 दुदये तद्गूर्तिनाशः प्रभोराविर्भावश्च । 'कृपिर्भूवाचक' इति वाक्यादृष्णास्तद्वाच्यता
 'यद्यपि सदैवास्ति, तथायेतद्गारोदया'यसहितोत्तगुण्ये यदि नाविर्भूवाद् भक्तानां तदा देहा-
 दिसत्त्वे न स्यात् दै-येनैवापुनर्मर्त्यभावेन प्राचीनमवनाशान् । अतः स्वयमात्रिभूय
 स्वयमरूपमप्य सधमानं दं च तत्र ग्यापयतास्याविर्भूतस्य कृष्णनति । स्वयमानसुखाभ्युज
 इत्यप्य, स्वयमानाभ्या चेति । न येनादतोऽयो मन् यम्य एतादृशा भक्ता इति
 मम । अत एवैताभ्येन् मा प्रार्थयिष्यति तदाऽयस्या अपि मद्भक्तयेव रस दास्ये,
 य यथा तु मुक्तिमश्नति मान । अत एवाभ्युज उमुक्तम् । तदि रतिरिणसम्प्र धादेव
 विवक्षित सत्तस प्रकटयति । अत्रैव प्रार्थयैव तन्मानीयेति भावः । भक्तानां दोष इति ।

विचारे क्रियमाणे भगवद्रसपानानन्तरमेव तादृग्भावोत्पत्तेस्तस्यैव स, धर्म इति निश्चीयत इत्यर्थः । अथवा व्यापिवैकुण्ठेत्यादि । 'मयाऽपरोक्षं भजते'तिज्ञान्यात् थीकृष्णस्त्वेतासामेव निकटे स्थितः । एवं सति 'तं विलोक्यागत'मिति यदागमनकथनम्, तेन येन रूपेण तत्रास्थितिः पूर्वम्, तेन रूपेणागमनमित्यवश्य वाच्यम्, तत्र स्थितस्यैव आगमनात्प्रभवत् । अतो येन रूपेणागमनं, तद्रूपमुक्तं व्यापिवैकुण्ठेत्यादिना । व्यापिवैकुण्ठे हि पुरुषोत्तम एव, सांशः, ब्रजे तु 'श्रयत इन्द्रे'ति वाक्याल्लक्ष्याः कदाचिदपि नावसरः । इदानीमेतन्मानापनोवर्तनं तदार्तिनाशनं चैकदैव करिष्यन् लक्ष्या रमणं येन रूपेण करोति, तेन रूपेण, कृत्वा तत्स्वरूपस्य एतदभिज्ञत्वात् तान् धर्मान् प्रकटीकृत्य, प्रकट इत्याशयेनागमनमुक्तम् । एवं सत्येतेषां धर्माणां पूर्वमसत्त्वात् तद्विशिष्टस्यापि तथा-गतादृशस्यागमनमुक्तं भवतीति भावः । ननु कन्दर्पेणेति । पृतनोक्तैरिदमाकृतं जायते । पृतनया, हि परपक्षनिरासः क्रियते । दुःखिता तु सा न तं कर्तुं समर्था, किन्तु सुखिता । स्वामिनीभिरपि सर्वात्मभावविरुद्धा सर्वे भावा निरस्ताः । तथा-च सर्वात्मभाववस्तु भक्तेषु दुःखसम्भवे मर्यादाप्रागीया भक्ता अप्यस्मिन्मार्गे दुःखसम्भावनाद्वि-
तान्मोक्षादप्याधिक्यं न ज्ञास्यतीत्येतन्मार्गप्रवृत्तिर्न भविष्यतीति ज्ञात्वा कुतोऽतिरोधानं न कृतवानिति । तथा च कन्दर्पशब्दः सर्वात्मभावपरः । एतासां कामभारोपि सर्वात्म-
भावात्मक एवेति ज्ञापनाय कन्दर्पपदप्रयोगः । स्वपृतना खिन्नेति । भविष्यतीति शेषः । यद्वा । दैन्येनाविर्भूतो न तु हेत्वन्तरेणेतीममर्थं स्फुटं कर्तुमत्रापि लौकिकरीतिं जानतो भ्रान्तस्याशङ्कामनुवदन्ति ननु कन्दर्पेणेत्यादिना । साक्षादित्यनेनाद्यपक्षे समाधानमेवं हेयम् । अस्मिन्मार्गे मोक्षादाधिक्यज्ञानाभाव किं रसवार्ताभिज्ञस्यापायते, उक्तं तदनभिज्ञस्य । तत्रान्ये ओमिति ब्रूमः । आद्ये तु विवरणोक्ताप्यात्मिकमन्मथरसस्यैव यत्र विप्रयोगे महारसत्वमुच्यते तत्र तस्यापि तद्रूपस्य विप्रयोगे महारसत्वेन ज्ञाने का शङ्का नामेति द्वितीयपक्षसमाधानं विवरणे स्फुटम् ।

काचित्करास्त्रुजमित्यत्र, पूर्वमनेकविधा अपीति । अनाविर्भावे चित्त-

विक्षेपादनेकविधत्वं पूर्वाध्याय उपपादितं वचनरीत्या । अधुना तु प्रभुर्मग-
१०-२९-४. शब्दार्थे प्रकटीकृत्य स्वयमाविर्भूत इति ता अप्याविर्भूतस्वरूपैकनिष्ठा इति

तदात्मिका जाता इत्यर्थः । एवं सति स्वरूपस्य रसात्मकत्वेन तद्दर्शानामपि तथात्वात् भ्रुकुटिबन्धनादिमात्रा अप्युपपद्यन्ते इति भावः । निर्गुणाश्च शिष्टा इति । चकारा-
चमस्तजातीयभाव उच्यते ।

१०-२९-५. चन्दनरूपितमित्यत्र, एवं सामग्रीत्यादि । एतास्त्रुपदविशेषो ज्ञापित इति भावः ।

एका भुक्तुमिच्छत्येव, तादृशभावस्येयादि । पूर्वं मानमात्रं निरूपितम्,
 अधुना तु शतधापि मानापनोदनार्थं यत्ने कृते मानमहं न त्यस्यामीति^१
 १० २९ ६ गाढमानो निरूप्यते । तथा हि । कालविलम्बेन हि मानं शिथिलं भवति,
 अभिचारिवेनाभिरस्थायित्वात् । तथा चायं मानस्तथा बन्धनं भवति ।^२ गाढता तादृशैरास्य
 सार्वदिकी भवति । तथा कृतिरेव कालनियमनम् । प्रियवचनादिभिर्मानमवश्यं त्यजतीति
 नायिकास्वभावात्, स मा भवतु, मानस्वभावात् एव मम तिष्ठति प्रियनरनन्त्रियमनं स्वभावा-
 नियमनं नापेन भवतीति सम्भवं उक्तं । मानस्य प्रियसंगमविलम्बदेतु वेन तु खदत्वात्
 किमियेव करुणमि याशङ्क्यैतद्विचारानुदयं तत्र हेतुत्वेन वक्तुमेतद्वेतुमाह विद्वलेति मूले ।
 पूर्वानुमृतसंगममुत्समरणे सङ्गोभात् कदाचिमानव्यागः स्यादिति तदभावाय वंशः ।
 एवमयाग्रेऽपि हृदि प्रियस्थितेरावश्यकं मानस्यापि तत्रैव सत्त्वान् कदाचिदस्य तस्मिन्
 लयस्याच्चेत्तदापि मानराहित्यं भवेदिति तदभावाय ज्ञाने कोटित्यम् । निर्दोषभावे हि
 धर्मिणो मुक्तिः, तस्यातथावे त सम्बन्धाच्च धर्मिणोपि न मुक्तिस्तत्र तस्य कथं सा भवेदिति
 भावः । प्रमाणनिराकरणार्थमिति । 'सर्वस्येशानः' 'य आत्मानं तरो यमयती'-
 त्यादिप्रतिभ्य ईशितृवनियामकत्वादधर्मतः काञ्चोच्छ्रानं तदग्रे स्वस्वत्वादिकं प्रमुधान्तं करणे
 मानाभिर्वर्तयितुं यत्ते, अतःकरणं च न निवर्तत इति प्रमाणविरुद्धत्वात् सम्भवति, तच्च
 प्रमाणबलनिराकरणे सम्भवताति तदननमेव कृतं भवतीत्यर्थः । यतो लौकिकी भक्तिरिति ।
 लौकरीयनुसारी स्नेह इत्यर्थः ।

१० २९ ७ अपराऽनिमिषदित्यत्र, एषा ही यदि । गतदाया विस्मृतपूर्वदुः-
 खेयर्थः ।

■ काचिन्नेत्रान्नेत्रेण यत्र, पूर्वं लौकिकी धारम्य दृष्टिभेदः स्यादित्यतम् ।

१० २९ ८ एका भुक्तुमिच्छत्येन लौकिकसरूपभाववती निरूपिता । तद्यथा तथोपपादितम् ।
 भक्तिमार्गे हि स्नेहवशाद् बहिर्मुखावकिन्दर्शने तेनैव विस्मृतसर्वा तदयनापेक्षते,
 सा त्वपरेत्यनेन निरूपिता । योगो हि ध्यानं प्रत्येकमद्वा पृथक् चिन्त्यते, धारणायां तैः
 समुदितमेकत्वेन स्वरूपं चिन्त्यते । परस्परसम्बन्धधारणपूर्वकमेकाङ्गस्मरणस्यानुचितत्वेना
 पराधरूपत्वात् । प्रवृत्ते तु स्वरूपस्य रसाभक्तत्वेन भावाभक्तत्वादेकैकस्यैवाङ्गस्य
 स्वामिनीभावविषयत्वे तत्र परस्परं भेदापत्तिर्यान्, ॥ च अनेन भावेनापास्यते ।
 इदमेवोक्तमन्यथा दृष्टिभेदः स्यादित्यनेन । दृष्टिवृत्तो भेदः स्वरूपे स्यादित्यर्थः ।

न च विषयत्वेन स्वरूपस्य भावाद् भेदो वाच्यः, एतन्नियमभावात्, सर्वं ज्ञान प्रमेयमित्यादौ व्यभिचारात् । ईश्वरज्ञानस्य सर्वविषयकत्वेन स्वविषयकत्वस्यापि सर्वं वादिसम्मतत्वेन प्रवृत्ते च स्वयंप्रकाशचिद्रूपत्वात् स्वरूपस्य न काप्यनुपपत्तिः । एतेषां भावानां व्यभिचारिभावे तु न स्वरूपभेदकत्वं स्यात् । स्थायिभावत्वेन तदभेदकत्वमावश्यकमिति तत्समाधानमावश्यकमिति भावः । स्वकीयो वा भाग इति । प्रसुरेताभ्यः प्रत्येकमाविर्भूय रसं ददातीति सर्वासां भागरूपो भवति । तथा च यद्यर्थमभिर्भूतं यद्रूपं तत् तस्यां भागरूपमिति तथा । एतेन पितृधने पुत्राणामिव प्रमुखरूपे स्वामिनीनामेव स्वयमिति ज्ञापितं भवति ।

सर्वास्ताः केशवालोकेष्वत्र, सुदृग्गुणसौमपुक्तानामिति । एतासां भगवत्तत्त्व

१० २१ २ गुणाः सर्वे महा तः । परोक्षभजनस्याजानं क्षुद्रो गुण एतामामिति इदम् ।

मुक्ता एव ता इत्यादि । तदात्यासितं प्राणेन्द्रियात्करणजीवां भगवन्त्येव प्रविष्टास्तस्य धेनो च परमानन्दं प्राप्तवन्त इति पुनर्बहिरनुसन्धानं मेतादृशीनामसम्भावितमित्यर्थः । एवमप्रापीति । एतास्तु न लोकिर्बन्धो, नापि प्रसिद्ध-मुक्तिमार्गायाः, किन्तु यद्वा त्रियसंगमामित्रावक्यं, भगवाश्च एतन्मनोरेथं पूरयत्येवैति तथैव संपत्स्यत इत्यर्थः ।

१० २९-१० ताभिर्विधूतेष्वत्र, प्राकृतीनामिति । प्राकृतीव इत्यर्थः ।

श्रुतपो यदेष्वत्र, श्रुतपो हीत्यारभ्य मुक्तिं वेत्यतम् । अत्रायं भावः ।

१० २९-१३ श्रुतिभक्त्यैशद्वयम् । भगवत्स्वरूपानुभूतिः, अन्येषां तत्सम्पत्तौ साधनत्वं च ।

तत्र स्वशक्त्यैव चेत्तदनुभयो जातो भवेत्तदा 'यतो वाचो निर्वर्तते अप्राप्य मनसा सह' इति न वदेयुः । भगवदनुग्रहेणानुभवैकतयेन वाभावे श्रुतिना वाप्यपवादेन कथमेव वदन्त्याघातश्च स्यात्^१ । अतः श्रुतीनां पूर्वं तदप्राप्तिः, सततं तद्गुण-वर्णनेन तदनुग्रहापेक्षादनुभयो भगवदानं दस्येति तयोक्तिरिति^२ सन्तर्क्यम् । एतदेवोक्तं श्रुतपो जाता इत्येतेन प्रथेन । अपरश्च । 'तत्त्वोपनिषदं पुरुषं पृथगो'त्यादिश्रुतिभ्योऽन्येषां भगवज्ज्ञानश्रयादिभिरेव भवतीति निश्चितम् । तच्च श्रुतीनां वाप्यपवादात् घतो वाचो निर्वर्तते^३ इत्यादिश्रुतिभ्योऽसम्भाषितम् । एव स युग्मयतिरोधपरिहाय श्रुयुक्तं^४ भगवद्दर्शनश्रवणेन^५ तत्कृत्या च भगवदनुग्रहे भक्तौ जाताया स्वयमेव

१ वाङ्मनसिहृत्तर विद्वत्त्वयने । २ तद्वोचकप्रमाण-तराभावः । ३ श्रुतीनां ।

४ सर्वभावेन भजनम् । ५ यो भगवत्प्राप्त्यदो जानाति पुरुषोत्तमम् । तत् सर्वविद् भवति मां सर्वभावेन भारत ॥

तदानन्दानुभवयोग्यता भवतीति याच्यम् । तदेतदुक्तं सर्वे चेत्यारम्भ्य मुक्तिं चेत्यन्तेन
 प्राप्येन । एव सति प्रवृत्तेश्चद्वयगोपनार्थमय दृष्टान्त । तेन माधांध्य यत्रयेण निरूपितस्नेहेन
 वशीकृतेन प्रभुणा वृत्तैतामा मनोरथान्प्रानिः । अन्येषामपि वृत्तपुण्यपुञ्जानामेतदुक्तिप्रसंग-
 कीर्तनादिना घनज्ञावानुमारेण भवनेन च भगवदान दानुमात्रो भविष्यत्युक्तं भवतीति ।
 ननु सर्वथा वागविषयत्वे त्वेव १ क्रुधनमपि न सम्भवति, अनेनैव प्रकारेण तथा २ तस्य
 प्राप्ते । किञ्च । भगवदान दानुमन्हेतुत्वेन हि गुणवर्णनं श्रुतीना पूर्वमुक्तं तदप्येवं ३ वागितं
 भवेत् । तथा सत्येव ४ निरूपणमपि चावितम्, अतो निषेधमुपेनैव वाग्विषयं, न
 विविमुत्तेनैत्यस्या श्रुतेस्ता पर्यमिति ५ चेत् । तत्राहुः श्रुतिश्च तत्प्रतिपादिकेत्यादि ।
 ६ प्रतिपादनं हि तद्वोचन्याक्यव्ययनम्, ७ बोधश्च न गतिप्रहं विना । लोके
 तद्वाचकशब्दाप्रसिद्ध्या सोपि न सम्भवति, अतस्तदर्थवागो भगवदिच्छयैवेत्यर्थः ।
 अत एव भगवतोक्तं 'मतोस्मि लोके वेदे च प्रथित' इति । मुक्त्युच्छं द्रामागय तपेच्छा ।
 यदप्युक्तं सर्वथा वागविषयत्वेयादि, तत्राप्युक्तं । जीगाना सर्वपुरुषार्थसिद्धयर्थं हि
 भगवान् वेदमाविधत्त । तत्र येन रूपेण ८ साधनात्मकेन य पुरुषार्थो यादृशाधिकारिणः
 सिध्यति, तद्रूपं त पुरुषार्थं तमधिकारिणं च श्रुतिर्निरूपितवती मोक्षपर्यन्तम् । एव करणे
 सन्तुष्टो भगवान् यद्रूपं प्रकटीकृत्य यमानन्दं दत्तवान्, तद्रूपं च आनन्दश्च पूर्वं न ज्ञातो,
 अधुनापि मनोवागविषय इत्येतादृशमपि कल्पमकं वक्ष्यतीति ज्ञापन, य चाहु 'यतो वाचो
 निर्वर्तते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं यज्ञगो विद्वान् न विभेति कुनश्चने'ति । अत्र
 पूर्वार्थमानन्दस्य विशेषणम् । तथा चैतत्स्मात्पूर्वं 'रसा वै सः, रसं श्लेषाय छान्द्यानदी
 भवतीत्यादिना यद् भगवत्स्वरूपं निरूपितं, तत्सर्वं ममावैरुक्तम्यम्, न अन्ययेति ज्ञापयितुं
 सर्वान्भवस्य निर्वचनमशक्यमिति तद्वज्रकृत् धर्ममाहोत्तरार्धेन । एतादृशमानन्दं यो विद्वान्
 ज्ञातवान् वा स कुनश्चनं लोकादेवात् किं बहुना परीक्षार्थं माहाद् भगवदुक्तोऽह्वनान्मानादि-
 दशाया तदतिरुमादरि न विभेति ९ इत्यर्थः । मोक्षमाधत्तस्य स्वश्रुतिसाप्यत्वेन तत्र
 श्रवणादीनि साधनानुष्ठानि, अत्र तु भगवदनुपदेष्टव्यत्वेन स्वश्रुतिसाप्यत्वादानुवाद
 एव कृत इति । स्वैरुत्तरीयैत्यस्याभावे, आचारार्थसम्बन्धादित्यादि । स्वामियो

१ निरुद्धं भगव सर्वं कथयति, इति कथनम् । २ वागो च द्वाग भगवत्स्वरूपे
 वागितवत्य । ३ भगवत्स्वरूपस्य सर्वथा वाग्विषयगोचरत्वे । ४ दृष्टान्ते मनोरथान्प्रसिद्धिरूपम् ।
 ५ न तु पूर्वं सर्वथा वाग्विषयत्वेनानुपदिष्टया वाग्विषयत्वे । तथा च प्रसिद्धि त्रे दृष्टान्त इति
 व्यवहाराय विरुद्धम्यम्, न तु मनोरथान्प्रसिद्धि कथंचिन् प्रकृत्य तत्र दृष्टान्तादप्यत्र यज्ञोपमम् ।
 ६ समाधनं स्य उच्यते । ७ वाग्विषयत्वम् । ८ साधनात्मकेन । ९ एतद्वद्वत्स्वरूपमनुवाद
 पूर्वम् ।

हि सर्वेशो स्वसम्बन्धमेव प्रियस्यापेक्षन्ते, तद्भावस्याभाव्यात् । प्रमुध तदर्थमेवाधुना प्रकट इति न तदन्यस्य तत्सम्बन्धयोग्यतापि । अत एवाग्रे वक्ष्यति । फलिपतासन इतीति भावः ।

स ईश्वर इत्यत्र, येषां जलक्रीडायामित्यादि । जलक्रीडानन्तरं येषामर्दता न तिष्ठतीत्यर्थः । योगेश्वरान्तर्हृदीत्यस्याभासे, अपवित्रेत्यादि । लोके वेदे १०-२९-१४. च पवित्रत्वेन यादृशं यस्तु नोपादेयं तादृशमप्येतत्सम्बन्धयोगेश्वरान्तर्हृदयादपि भगवत् उपादेयं यत्र, तत्र लोकादिपूपादेयत्वेन प्रसिद्धं यादृशं तादृशस्य एतत्सम्बन्धनो वस्तुनः का वार्तेति ज्ञापयितुमेवं कथनमिति ज्ञेयम् ।

समाजयित्वेत्यस्याभासे, स्वान्तःकरणदोषेत्यादि । दोषस्यैव धिवरणं स्वकु- १०-२९-१५. तप्रतामित्यादिनोच्यते । परोक्षं भजता प्रभुणा तादृशो रसो दत्त इति तदज्ञानं स्वयत्तन्मता । प्रभो दोषामावात्तदारोप एव तत्र सम्भवति । स च गृह्यमाणस्य स्मर्यमाणस्य वा वस्तुनः सम्भवति । स्वामिनीनां तु प्रियातिरिक्तधर्मास्फूर्तिनियमेन स्वनिष्ठस्यैव एतस्यायमारोप इति भावः । यच्चप्ययमपि रसमध्यपात्येवेति न दोषत्वं वक्तुमुचितम्, तथापि भगवति दोषाभासस्य शास्त्रसिद्धसादारोपस्य च भ्रमत्वनियमाच्छाहरीतिमवच्छम्य तथोक्तम् । अग्रेपि दोषपदं यत्र सत्पदमेव तात्पर्यं ज्ञेयम् । विभ्र-मद्वेषेत्यत्र, भ्रूर्यम इत्यादि । यमयति नियमयतीति यम, काल । तथा च कालविलम्बेन स भावः कदाचिन्नश्येतीति तद्भावात् तस्यैव भासस्य नियमनं सदा स्थितिं तादृशी भूः करोतीति तथा । अथवा । फलस्यैव नियमनमत्रागिग्रेतम् । एतदेवाहुः यावत्तसादेति । सत्पदानङ्गभाव एवाशेषस्वरूपानन्ददाता, नान्यत्रेत्यर्थः । ईषत्कुपिता इत्यत्र, साधनैर्निवर्तित इत्यापि दोषपदं पूर्ववद्ज्ञेयम् । काचित्कराम्बुजमित्यादिनोक्तस्वकृतकराम्बुजधारणादीनि साधनानि । ननु स्वरूपेणानिवर्तितो दोषो वचनेन कथं निवर्तिष्यते । तस्मात्तस्य दुर्बलत्वात्तदुपपादितमाद्येऽध्याय इति चेत् । अत्रायं भावः । 'रसो वै स' इत्यादिश्रुतिभिर्भावात्मको हि भगवान् । स चाधुना दोषात्मको, रसरवरूपस्यैव तथात्वात् । स्वामिनीभावाविर्भावमूलकारणं वेणुनादहमकः शब्दः इति निदोषपूर्णगुणरूपभावाविर्भावोपि चाग्रूपशब्देन भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । किञ्च । यथा वीक्षणेन यो रसः स न स्पर्शादिना । सम्भाषणेन च य, स नैक्षणादिनेति तत्तद्रसस्वभावः । तथास्मात्स्वकृत्वा गतः कथमिति भावस्तादृशवचनैरेवेति शिशिरस्य निजहृदयम् । आद्येऽध्यायेष्वेवमेव ज्ञेयम् । अत सुष्ठूक्तं साधनैर्निवर्तित इत्यादि । ननु भजनाभजननिर्णयस्य प्रभुविषयकस्योद्देश्ये सति साधारण्येन प्रत्ये को हेतुरिति चेत्, उच्यते । भगवद्विषयकप्रत्यक्षस्यैवात्र क्रियमाणे

वयमेतादृश्यो भक्तास्त्वमेतादृशीरस्मान्कर्त्तव्यजसीति हि प्रथः स्यात् । न च नायिको-
त्तमानां स्त्रीरस्नानामग्रे भगवता स्तुत्यानां स्वामिनोनां मुग्धाम्बुजाज निःसर्तुमर्हति, किन्तु
ग्राभ्याणां रसभासयुक्तानामेव स्यात् । न हि विकचआरदसरोरहात तित्तिणीरसस्पन्दः
सम्भवति । अतो व्याजेन प्रभे मावगोपनेन गहाव्रस इति मुत्तरमस्मान्नायादेव तथोक्तिरिति
बुध्यस्व । भगवांस्तु जीवेभ्यः स्वस्य वैलक्षण्यं वक्तुं तत्स्वरूपज्ञानं विना ततो वैलक्षण्यं
ज्ञातं न भविष्यतीति तत्स्वरूपमुक्त्वा स्वस्वरूपमुक्तवान् । अन्यथा स्वामिनोतापर्यविषयः
स्वयमेवेति ताज निरूपयेत् ।

भजतोऽनुभजन्त्येक इत्यत्र, तेषां प्रयाणामभ्यादि । भजनानुसारेण भजनकर्ता
प्रथमः, अभजतो भजनकर्ता द्वितीयः, उभयभजनकर्ता तृतीय । द्वितीयो
१०-२९-१६. यमभजन्तं भजते स एकः प्रतियोगी । तृतीयो यं भजन्तं न भजते स
द्वितीयः प्रतियोगीति हेयम् ।

भजन्त्यभजतो ये वा इत्यत्र, धर्मशेषधेयादि । धर्माधै यो भजते तस्य
धर्म एव मुख्य इति भजनीयस्तच्छेषः । एवं सति भजनकर्तुं पातकादि-
१०-२९-१८. सम्भवे तदोपो निवर्तनीय एव, वृत्तान्तापरिहागयेयर्थः । ननु पुण्येनैव
पापनिवृत्तिरित्यस्य तत्र नोपयोग इत्यत आहुः तदीय एवेति । धर्मशेषोऽय एव धर्मो
भजनद्वारा भक्तेषु गच्छतोत्यर्थः । ननु विहितत्वात्तद्भजनस्यापूर्वं एव धर्मस्तेनोत्पद्यत इति
चेत् । मैवम् । तादृक्फलसाधकत्वेन तद्भजनविधाने भजनीयनिष्ठाद्वयधर्मस्वस्यैव
प्रयोजकत्वात्, तेजस्कामोपमेव तेजस्वन्त स्वेन भागधेयेनोपवावर्तीत्यादिश्रुतिन्यस्तथा
निर्णयात् । अन्यथा तेजस्वन्तमिति न वदेत् । न चामूर्तत्वं बाधकमिति बाध्यम्,
अलौकिकस्वार्थस्य लोकरीया निर्णेतुमशुक्तत्वात् । 'अलौकिकास्तु ये भावा न तांस्तर्केण
योजये'दिति श्रुतेरिति दिक् । निषेधस्य प्राणिपूर्वकप्रनियमेनात्र चापवादनिषेधोक्त्यत्र
धर्मापवादसम्भावना स एवात्र धर्म परिगृहीतः, यत्र न तत्सम्भावना न सोऽत्र विवक्षित
इत्याशयेनाहुः तत्र धर्मे यत्रेयादि । नित्य कर्म कर्तव्यत्वेनैव यत्र क्रियते तत्र सदेव
प्रधानम् । यत्र देवताराधनेनैव धर्मस्तत्र सा प्रधानम् । न चोक्तेषु धर्माभावादविवक्षित-
त्वमिति बाध्यम् । भगवता हि निर्णयः क्रियते । स च सन्दिग्धे कर्तुमुचितः, उक्तेषु
सन्देहाभावादत्राविवक्षितत्वात् ।

भजतोपि न वै केचिदित्यत्र, ये दयाधर्माधिकारिण इत्यादि । धर्माधै
भजन्तु धर्मं सम्पादयितुमधिकारिणः समर्थास्तान् ये न भजन्ति ते स्वधमा
१०-२९-१९. इत्यर्थः । अह्नजत्वादिदोषवत्त्वेन त एवाग्रे बाध्याः । लौकिकमेव निमित्तं

भजने येषां ते लौकिकनिमित्तास्तान् ये न भजन्ति ते उत्तमा इत्याहुः ये 'लौकिकनिमित्ता इति । त एव आत्माराधनादिधर्मवत्त्वेनाग्रे वाच्याः ।

न पारयेहमित्यस्यामसे, भक्तिमार्गविरोधमित्यादि । ननु 'नाहं तु सद्यः' इत्यादिना साधनमार्गायभक्तविषयक्रमभजनमुक्तम्, प्रकृते च परोक्ष-
१०-२९-२१. भजनमुक्तम्, अनुवृत्तिवृत्त्यर्थं परोक्षभजने च हेतुत्वेनैवं मदर्थेयायुक्तम् ।
तथा चैतद्भजनानुरूपमेव स्वभजनमुचितम्, न तु कामपि मर्यादां स्थापयित्वा । तथा सति भक्तिमार्गविरोधापत्तिः । एतादृशीनां दुःखदर्शनमपि स्वस्य तद्विरुद्धमिति 'प्राप्त उच्यते । अत्र स्वामिनीभजनानुरूपं न भजनमिति हि तवाशङ्का । तत्तु प्रावाहिकधर्मरूपम् । एतदेव भगवतायुक्तं मदत्तकफलार्थिनो यादृशं भजनं तत्फलं दत्त्वा ततो विमुच्य' इत्याशयेन ये यथा मा'मित्यादि । अत्र यथातथेति पदाभ्यां भजनप्रकारयोरप्येकरूपत्वमुच्यते । प्रकृते च दास्यं प्रकारः । स च भक्तधर्म एव, नस्वीयरे सम्भवति । कदाचित्क्रियमाण-
मभ्यनुकरणश्च भवति । न हि महाराजः कदाचित्संतोषेण स्वसेवकाङ्गमर्दनं कुर्वन् दासो भवति । तथा प्रकृतेऽपि रसवशात् मानिनोपदपन्नपरागानुरागं कुर्वन्पि पतिरेव, न स्वम्यथा भवतीति क प्रत्युपकृतिस्सम्भवो भजनानुरूपं भजनं वा । एवं सति प्रत्युपकृत्यपेक्षया तदभावेन दोषारोपो न कार्यः, अशक्यत्वादित्युक्तं भवति । नन्वेवं सति सुतरां परोक्षभजनमनु-
पपन्नम् । न ह्यप्रत्युपकार्यभजनानु दुःखहेतुकृतिः सम्भवतीति चेत् । अत्र भूम. । रसात्मकः प्रभुरित्यविवादम् । स च संयोगविश्रयोगभेदेन द्विविधः । तत्रा-यतराभाये त्वमम्पूर्णे एव सः स्यात्, अतः सम्पूर्णं रसं दत्त्वा तदुत्तरकालीनदोषारोपात्मकव्यभिचारिभावोपत्तौ सृष्टान्तिर्वचनैः कृता, तस्याग्रिमरसानुभवविरोधिनादिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एतेनैतादृशीषु दुःखदर्शनं स्वस्य भक्तिमार्गविरुद्धमित्यपि निरस्तम् । एवं सतीश्वरत्वमेवाशक्तौ हेतुरित्याशयेन प्रभुसहत्याहुः भक्तिमार्गविरोधं परिहर्तुमिति । नन्वेतेन स्वस्येश्वरत्वमेवोक्तं भवति, न चेतस्तुतिरिति चेत् । अत्रायं भावः । यद्यपिश्वरत्वेनोक्तरीत्या प्रत्युपकारकरणं न सम्भवत्येव, तथापि तर्किनमुच्यते, यदि कथञ्चिन्मयि दास्यमापयेत्, तथापि निरन्तरं दास्यकरणेपि कदाप्यनृणो न भवामीति प्रभुणा निरवच्युत्कर्षे उक्त इति का वाग्या स्तुतिरेतदग्रे । अन्यथा 'विवुधायुपापी'ति न वदेत्, 'स्वसाधुकृत्यं न पारये' इत्येतावतैव चारिताध्यात् । नन्विदमितरक्तसाधारणमिव भाति । तथा हि । चतुर्धर्माग्निषु तदानस्य प्रत्युपकृतिरूपत्वेपि प्राप्तात्यन्तिरुभक्तियोगेषु सेवातिरिक्तानपेक्षणात्तस्याथ स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वात्किं वा प्रत्युपकृतिव्यं

भजेत् । प्रकृतेषु दास्यातिरिक्तानपेक्षणान् प्रत्युपपत्तिः सम्भवतीति कोऽत्र विरोध इति चेत् । अत्रेदं प्रतिपाति । न ह्यपेक्षितत्वेन प्रत्युपपत्तिव सम्भवति, स्वप्न कृत्वाऽधिकप्रेम्सोरधिक कृत्वा स्वप्नेप्सोर्धार्थे व्यभिचारात् । अतः स्वरूपतः पूर्ववृत्त्यनुसृत्यैव मृग्यम् । तत्रापेक्षानपेक्षे अप्रयोजिके । स्वामिनोभवनानुरूप भजनमीधरेषु न सम्भवति, किं पुनरत्र । यच्चोक्तं प्राणयन्तिकेयादि, तत्राप्युच्यते । ते हि पूर्वं सकामत्वेन नियतव्यवज्जननं वा प्रवृत्ता मध्ये भगवदनुपदेष्टेन सेवारसानुभवे जाते यापेभा यत्कृतः स्मार्थः, न तु सदर्थः तथा । एवं सयुत्तरोत्तरं तादृक्तेऽसम्पादनेन तदेकसाध्यमुत्पन्नमेव प्रत्युपपत्तिस्तेषु । अत्र तु 'त्वदुपासनाशाः' 'एव मदर्थोऽस्मि तल्लोहवेदे' यादिवार्येस्तन्नातः पूर्वमेव त्यागः । प्रभौ सङ्गस्नेहाऽतः तमुत्ते रसोपयोग मन्नात्प्रतिषेधकं दृगीकृत्य स निवेदितार्यः । अत एव 'यत्ते सुजाते'त्याद्युपपद्यते । अत एवैव मदर्थोऽस्तनत्वेन स दागो-युक्तः । स्वार्थमयत्यागो लौकिकानामलौकिकानां च पुसा सम्भवति, न तु यथाकथञ्चिदपि स्वत्यागः । अत्र स्वपदेनामोच्यते । तथा च स्वप्नत्वेन स्तद्विषयसामान एवैवत्यागः, भगवदुपपत्तत्वेनैव तस्य देहादेश्च स्नेह-विषयत्वं । एवं सति भगवदर्थममा प्रियो, न स्मार्थं भगवानित्यागतम् । स्नेहनादिष्वपि स्वसम्पदमुत्पन्नानोदतिरेव दुरो माने च हेतुः । तथा च भगव-त्पुत्रमम्पादने केन प्रत्युपपत्ति भवेत् । न चैव साधनासम्पादनेनैव प्रत्युपपत्तिरिति चेत्ति दाप्यम्, अत्र भावयैव साधनरूपत्वात् तस्य पूर्वकक्षापन्नत्वात्समदैकरूपत्वेन नियदेना-सा यत्तावत् । किञ्च । भावयन्तैव मद भवति तत्र न भगवद्व्यपेक्षा, 'यसो दुर्वर्ति मा भवयेति वक्ष्यान् । अथच । 'निष्कामता म सहायता' प्रपश्य सगङ्गधारसासत्तियुक्तानां तेषां 'यत्ते न म' इत्यनेन स्वरूपरसानुभवाभ्यां एतादृशानापि 'मत्करनिष्ठानो मे गतिमग्री प्रपुष्ट' इति कविदेवेनोक्तम् । इदं तु रममाणे गीताङ्गीकार इति न कदाचिदपि तद्विधानानुरूपं त्वं सम्भवत्, तस्य रमस्य तद्व्यपेक्षादेव । अत्रश । म धर्मनागोऽय धर्मनाग इत्येवम्य इयान् गिराप इति कथं यत्तावत्, स्वधोतेम्य इव तरणे । अतः सुष्ठुक्तं न पाप्य इति । यद्यपि गेहशृङ्गारादस्य भावस्वभावाकार्यं तात्त्व्यं च भगवदनुपपत्तिरस्य गेहशृङ्गारादेऽपि भगवन्तैव करिणे भवन्ति नैतदुत्कर्ष आयाति, तथाप्यत्र च पश्य भवता दत्ता, नायेभ्य इयेतदुत्कर्ष । अत एवैवस्वयं प्रत्युपपत्तिरूपं च भगवन्तेषु । न चैव पाप्य इत्युत्पन्नम् । प्रत्युत्पन्नतादृग्भावादान्तरि प्रत्युपपत्तिरस्य भवद्विपरीयम रत्ताति चेत् । अत्रेदं प्रतिपाति । पूणः स्वयत्तात्तृणीत्यापि प्रभोगातिर्यङ्गात् तद्व्यपेक्षाताम्रं ज्ञेति निधयः । न हि सर्वमामर्थ्यं तेन

द्वितीयमीश्वर कर्तुं समर्थ । अत एव प्रमुणोक्तं 'न शक्य तेऽनुसंख्यातुमनन्तत्वान्मयापि हो'ति, तथा प्रकृतेऽपि केवलभावस्य रसा मरुत्वेन भगवदात्मज्ञत्वात्तदनुकूपस्य भावादशक्तिरेव निष्प्रयूहेति मन्तव्यम्, अन्यथा ईश्वरत्वमेव न स्यात्, श्रुत्युक्तरूपाभावादिति बुध्यस्व । वैपरीत्यापत्तिरिति दूषणं यदुक्तम्, ततोच्यते । कर्मजाने साधनमार्गीयभाक्ते च जीमार्थं कृतवान् भगवान्, फलमार्गीयमकिमार्गी तु स्वार्थमाविश्वकार । अन्यथा रसः फलस्वरूपानन्दानुभवो न स्यात्, 'तस्मादेकाकी न रमत' इति श्रुते । तथा च भावज्ञानादेरपि स्वार्थेत्याजोक्तदूषणम् । नन्वेवमपि 'न पारय' इति नोपपन्नमिति चेत् । न, अस्यानन्दस्य स्वरूपात्मकत्वेऽप्येताभ्य एव तदनुभवादनुभूतस्य च वस्तुन एवैतादृशत्वेनैव कथनस्य तत्स्वरूपनिरूपकत्वात् । यथा 'विस्मापनं रसस्य च सौभाग्ये'रित्यत्र वस्तुस्वरूपनिरूपणम्, तथाप्रापीति सर्वमनवधम् । अत्र पूर्वार्धेनैवैतत्स्तुतिसंपत्तावप्युत्तरार्धकथनस्य तात्पर्यमाहुः अतो मयीत्यादिना । अत्रोपकृतेरेव प्रत्युपकृतिरूपत्वोक्त्या तदभिमतदपेक्षायां सोपाधिभजनं कार्यं भवति, तथा च भजन एव तत्सम्भवात् । एतदेवोक्तं नो चेदित्यनेन । तच्च भवतीत्यसम्भावितमशक्यत्वादित्याहुः न ह्यशक्यमित्यनेन । प्रत्युपकृत्यशक्तावयव भगवन्निष्ठोपि हेतुरिति ज्ञेयम् । इत्येकोनविंशोऽध्यायः ॥

विंशत्तमाध्यायार्थकथने, विंशत्तमे हरिरित्यादि । इतिशब्दो हेतुवाची ।

लीलां चक्रे इति । लोके प्रकटामिति शेषः । तथा सत्यं वाक्यार्थः ।

१०-३००

यद्यप्यतिगोप्यत्वादिय लीला न वक्तुमुचिता, तथापि प्रभुलौके प्रकटा लीला चक्र इति हेतुरीर्यत इति, अथवा रासलीलेर्यत इत्येव वदेषु । सा च 'यथा मदप्युद् द्विरदः करेणुभि'रित्यन्तेन ग्रन्थेनोक्ता । एतदमेतिदेशेन कामशास्त्रोक्तरीत्यापि सोक्तेत्याहुः कामकृतमपीति । इदो विषयभागेऽभियुक्त इति तत्रायमद्वयम् । वस्तुतस्तु ब्रह्मादीनामपि दुर्लभम् । कामकृता सा हि लोकानुसारिणी भवति । एवं सति यत्र सापीन्द्रादिदुर्लभा, तत्र पूर्वोक्तलीलायास्तथत्वे किं वाक्यमिति भावः । लीलोक्तिप्रस्तावे फलश्रुतिसंगतेशाशङ्क्य तत्तात्पर्यमाहुः अस्या इति । लोके कामकथा तदुद्बोधिक्ता दृष्टेति तच्छङ्कया वैराग्यार्था कदाचिन् शृणुयात्, तथा भक्त्यर्थं, मातृणा रहस्यवार्ता न श्रोतुमुचिता, तथा सति विचक्षेयम्येतमहा दोषः स्यादिति शङ्कया, न शृणुयात् । एव सति विषयेवानुश्लिष्यते । तथा सति तु हीनाधिकारिविषयवेनोत्तमत्वं न स्यादित्येतत्सर्वपरिहाराय फलश्रुतिरित्यर्थः । विषयिण पूर्व विषयत्वेन श्रवणेऽपि तत्त्वमागदेव दोषनिवृत्तिपूर्वकं परमपुरुषार्थप्राप्तिरिति भावः । अतः प्रश्नोत्तरयोस्तात्पर्यमाहुः लोकि-
ष्यपीति । सर्वथा प्रपन्ना दृष्ट्वाऽदेयमपि स्वरूपानन्दं दत्तमिति न वक्तुं र्थितम् ।

विरुद्धत्वज्ञान एवेत्यर्थः । प्रकृतो भगवद्वचनानुभावत्पूर्वसान्निध्यानुभयोऽधुना सम्पन्न इति नानुभवविरोधोऽस्तीति न सन्देह इति भावः ।

१० गोपिमण्डलमण्डित इत्यत्र, उत्तरोत्तरेति । उत्तरोत्तरक्षणसम्बन्धिमित्यर्थः ।

१०-३०-३. पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्वक्षणसम्बन्धित्वार्थः ।

जगुर्गन्धर्वपतय इत्यत्र, अन्यथा भगवद्वस्तेत्यादि । अत्रायं भावः ।

१०-३०-९. यथा भगवल्लीलासात्रोपयोगिनो नटा इव विधावमुपभृतयः, तथा भगवद्वस्तेत्यादिनादिमात्रोपयोगिक्रियाशक्तिमन्त इन्द्रादयो दिक्पालेभ्यो भिन्नाः सन्ति । तै र्वैतदभुजदण्डमात्रावलम्बाः, तयो रसरूपत्वेन रसात्मकक्रियाशक्तिप्रधानानामेव तत्र स्थितैरुचितत्वात् । अत सुष्ठुक्तं भगवद्वस्तेत्यादि ।

काचित्समं मुकुन्देनेत्यस्याभासः । उत्पन्नस्य नादस्येत्यादि । अत्रायं भावः । अयं नादो न लौकिकः, पूर्वसिद्धो वा, किन्तुलौकिकोऽपूर्वः । १०-३०-१०. स च भगवतोऽन्यभावनिवृत्तिपूर्वकं स्वमात्रविषयकभावोपर्यर्थं प्रत्येकं कृतः । अयं च स्वामिनीनामयुक्तभावाधुन्यभगवद्विषयकभावविशेषोपत्तौ रसानुभावको भवति । मूलकारणव्यावृत्तिमित्रीमानस्य तथात्वम् । इदमेवावृत्तमप्यवम् । सा च भगवन्नादेनेति तथा कृतः । अपरश्च । स्वामिन्याः स्वरजानुव्रजने प्राधान्योक्त्या प्रभोरनसहभावोक्त्या ततः सकाशादस्य माधुर्यं लक्ष्यते । अन्यथा प्रभोरस्तारनादेनास्याभिभवे रसाभास एतद्वैयर्थ्यं च स्यात् । साम्ये तूभयोः स्वातन्त्र्येण करणात्परस्परानुगुणत्वेन च मिथो रसानुपयोगिप्रसंगः । स्वयं नादस्वरूपमज्ञात्वा भगवन्नादं शुभा तत्स्वरूपनादकारणेति तथा । अतो भगवद्विनारितानुपूर्वी स्वयं ज्ञात्वा तथैवोन्नीतवतीति ज्ञेयम् । पूर्णरत्नोदयो भगवति जात इत्यपि ज्ञापनाय तदधीनवमपि ज्ञापयितुमेवं कथनम्, नायिकाप्राधान्यस्य एतद्रसस्वरूपत्वात् । एवं सति तारनादसाप्यजगत्पूर्णं मधुरेण न भवति । अन्यधर्मनिवृत्तौ ह्येतेन पूर्णं भवति । तदर्थमेतत्स्वरूपे रसाभिज्ञा निरूपिकाधैत्रा एवेति । यथा 'तं त्वोपनिषदं पुरुष'मिति श्रुतेस्तदुक्तमेव प्रपञ्चस्वरूपम्, तथैव निरूपितधर्मवदेव पुरुषोत्तमस्वरूपम्, नान्यधर्मविशिष्टमित्येतद्भानस्योपनिषदाभ्युपगम्येति वादेतत्पूर्वमेव भगवति प्राकृतधर्मराहित्यज्ञानं स्वस्मिन् तमन्वितेनान्यधर्मराहित्यं तज्ज्ञानं च भवति । तदनन्तरं भगवदानन्धानुभयो भवति । एतत्प्रमुगानकार्थम् । एवं सायेनेन जगत्पूर्णं भवत्येवेति सर्वमवदातम् ।

काचिद्रामपरिस्थान्ते यत्र, भगवतः स्थिरत्वायेतिः । कदाचि प्रभुर्गदामवष्टभ्य

तिष्ठति चलति वा । यथेनस्ततश्चरणस्सन्नं न भवति, तथा तद्गृहीतस्सन्नं

१० ३० ११

एव यथापूर्वं मण्डलं नृत्य चानुगमयतीति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । वृक्षाधिरूढा-
ल्लिङ्गनमिति । 'रमणचरणमेकेनोरणाक्रम्य म्विनधसितमपरपादेनाश्रयन्ती तदूरुम् ।
निजमथ भुजमेकं पृष्ठेनोऽभ्यापयन्ती'त्यादिना रसगात्रे निरूपितम् ।

इष्टोपा जुचुम्य हेत्यत्र, सदानन्दत्वादिति । जुम्बनेन हि रस आस्वाद्यते ।

अधरादिवद् बाहौ न रसोऽतः कथं तपोर्याशङ्कानिरासायेदमुक्तम् । चन्दनाले-
१० ३० १२ पतापर्यमाहुः विवेकधैर्येति । अङ्गसागरस्यानुभावात्मकत्वेन प्रचुरभाव-
विशेषजननात्तेन तयोर्नादा इत्यर्थः । बाहौ तथा कृतिर्न लोकादिनाऽतः सत्तीना समक्षं
कथमयं करोमीति विवेकः । एकातसमयप्रतीक्षया स्थितिर्धैर्यकार्यम् ।

कस्याश्चिद्रात्रविसिम्भयत्र, अनेन तस्यै स्वविद्येति । यथा सर्ववेदात्त-

१० ३० १३ वायाना निष्पीडिताऽर्थो मन्त्रविद्या, तथोपनिषदादिव्यामधिपतिना रसामकेन
स्यात्तरव भक्तविषयकस्नेहकलमिर्निष्पीड्य स्थापितं ताम्बूलचर्वितमिति
तथेयर्थः । दानप्रयोजनमाहुस्तेनेषमेवेति । विप्रयोगदशायामुपस्थितमरणनिर्यतक-
याक्यकथनेन मन्तीना जोषयित्री भविष्यतीत्यर्थः । मन्त्रविद्या हि मन्त्रप्रापिका । अत्रापीयं
स्वामिनी रिय प्रापयन्तीति भावः ।

नृत्पती गायती परवामाम । अपरा पुनर्वैराग्यात्मकमि यदि । अत्रायं भावः ।

१० ३० १४ एवमपि स्नेहानिमग्नं विप्रयोगासहिष्णुत्वेऽयासा समाधानं न सम्भवतीति
तदापि यथा यामा समाधाने शक्तिर्भवति, तथा पूर्वदत्तज्ञानकार्यसिद्धयर्थं
विचारस्तिरूपमभुनीयान्न तदापि कार्यभ्रममिच्छाद्वयेन फलभित्तिकार्यज्ज्ञानेन तदापि
तत्कार्यनिवर्तकं तथाऽकरोदिति नापनिरतकथं ज्ञानमहायत्र च वैराग्ये प्रसिद्धम् ।
यत्पि स भावोऽप्याप्रतिबध्यमानाश्च तथापि प्रभुसम्बन्धिनेन यथा न तथा तथा हस्ताजमपि
तथेति । नन्देभ्योऽनुष्ठायोभयकार्यमभवेन विनिश्रामहारमा मको भाव उपपद्यत इति भावः ।
ननु पूर्वोक्तोक्तोक्तानां यकयोर्मिथो भेदेन सर्वमनुपपन्नमिति चेत् । मैवम् । अत्र
लैक्यदिपदगुणरूपा ण्ता एव । अत्र ण्तादिशेषमेव स्वरूपं भगवच्छब्दवाच्यमिति निरूप्यते ।
धर्ममेवैवभास्यक, तथापि धर्मभेदासमवोपपत्ते । तथाच भगवतो ज्ञानवैराग्ये विप्रयोगदशायां
स्वामिनीनामेतार्थं उपपद्यते । पुनर्न भवति । एतेन तस्मै समये प्रभोरपि रसा मक वेन
स्वामिनीवैराग्यरूपकयन्तीति तस्या भवतीति सूच्यते ।

गायन्त्यस्तं विजहिर इत्यत्र, इयं क्रिया शक्तिरूपेति । शक्तिरूपा भग-
१०-३०-१५. वत्सार्थ्यरूपेत्यर्थः । तस्मिन्सति स्वातन्त्र्यमुचितमिति भावः ।

उपक्रमाप्राप्तेषु नृत्ये यत्पुनर्वाचोक्तिपूर्वकं नृत्यकथनं तत्कञ्चन विशेषमाश्रित्येति
३०-३०-१६. तमाहुः अतः परं राधादामोदरवदिति । अथवा रसावेशजनिता
मर्यादारहिता क्रिया चिह्नार इति तदुक्त्योत्तरस्यादिना पूर्वस्यावसानमिति
न्यायवत् पूर्वनृत्यविरामो ज्ञाप्यते । तथा सति पुनर्नृत्योक्तिरुचिता । तच्चेत्पूर्ववदेव
स्यात्तदा तरयागो न स्यात् । रसार्थमेव तत्करणात्तदुदयं त्रिना तत्यागासम्भवात् । एवं
सत्यपूर्वरसार्थमेवापूर्वमेव नृत्यमथोच्यत इति ज्ञायते । तदेवाहुरतः परमित्यादिना ।
फणोत्पलालकेत्यत्र, स्वतो चेत्यादि । श्रमाभावजापकघर्मशोकधनेन रसावेशादे-
वैतदपि नृत्यं जायत इति तस्मिन्भवति सति स्वत एव पूर्वविहारवृत्तिर्जातेति सूच्यते
इत्यर्थः । अथवा । क्रीडाया अनिवृत्तिः कोडानिवृत्तिः । श्रमाभावसूचनेन पूर्वक्रीडाया
निवृत्तिर्न स्वामिनीनामशक्येति सूच्यत इत्यर्थः । गोप्य इति । भगवत् एवेत्यादि ।
भगवत्साम्येन नृपवृत्तिर्न पूर्वशिक्षया गोपजातीयानां, तथापि कुलबधूनां, तदसम्भवात्,
किन्तु तथा रसाविर्भावो येन तथा नृत्यं स्वत एवाभूदिति ज्ञापनायेत्यर्थः ।

रेमे रमेश इत्यस्याभासे, ननु प्राकृतीभिरित्यादि । अत्राप्राकृतीत्वं निरूपयितुं
तद्विपरीतधर्मोक्तिः पूर्वपक्षे । सिद्धान्तस्तु ब्रह्मानन्दरूपत्वेनाप्राकृती रमा ।
१०-३०-१७. भगवांस्तु तदीशत्वेनाप्राकृतीरमणैकस्वभावः, तेनात्र रमणोक्तयैवप्राकृती-
त्वमप्युक्तमेव भवतीति भावः । किञ्च । स्वामिनीनामप्राकृतत्वे का नाम शङ्का, यत एत-
त्सम्बन्धद्वारैव रमापि प्रभुसम्बन्धं प्राप्तवती, नान्येत्याहुः रमापि भगवदाज्ञयेत्यादि ।
तदुक्तं 'श्रयत इन्दिर' इत्यादि । तथा च स्वामिनीषु प्रभोः स्नेहमरदर्शनेन स्वयं तत्र प्रविश्य
तद्वारा प्रभुसम्बन्धं प्राप्तुमिच्छन्त्यपि तन्महत्त्वपूर्व्या स्वयं न प्राविशत्, किन्तु तदार्तिं
दृष्ट्वा तजिह्वयर्थं प्रभुणाज्ञापिता तयाकरोदिति ज्ञापनायोक्तं भगवदाज्ञयेति । अपरश्च ।
यदा नागरीवदशमदतिरिक्तायाः प्रभुसम्बन्धो ना भवत्विति चित्तक्रीडित्यं स्यात्, तदा रमा
न तथा कर्तुं शक्नुयात्, एतास्तु सर्वथाज्ञोक्तमजसम्बन्धिभ्य इत्यतिसौजन्यादिगुणभ्य
इति सुखाराध्या इति रमायास्तथाकरणमिन्याशयेनाहुस्ता अप्यधिष्ठानयोग्या इत्याहेनि ।
मन्वेत्तद्रसप्राप्यर्थं होतदाज्ञापनम् । सा चोभयोरपि दम्पतिवभावस्य जागरूकत्वेनाज्ञा-
संभाविता । एवं सति प्रियस्यापि पूर्वमात्रविलक्षणभावो पत्या रमाभामप्रसंगेन पूर्वमस्यापि
भञ्जिकेयमाज्ञा, स्वीयस्पर्शमप्यसहमाना शिष्यस्थमपि क्षीरं नीरं पानयन्तो गौरिव-
शतस्तत्सम्पादनमनुचितम् । किञ्च । ब्रह्मभावे हि ब्रह्मानन्दविर्भागे, रमा चैतद्रूपा ।

स्वामिन्यस्तु ततोऽधिकमगवद्समावय योऽतस्तत्सम्बन्धोऽत्राशङ्क्यवर्चन इत्याहुर्नन्वेत-
दप्यनुचितमित्यादिना । अत्रार्थरुद्धधत्तेन संहितेरयमाशयः । यदुक्तं रमावेशे
रसाभासप्रसंगः पूर्वसविष्टेदधेति, तत्रोच्यते । यथा स्वप्रतिबिम्बं पश्यन् बाहो
दर्पणादौ गृहादिप्रतिबिम्बे सत्यपि स्वप्रतिबिम्ब एव रमते, न तु तदन्यस्मिन्, अत एव
मूले स्वपदोपादानम्; तथा स्वामिनीषु रमासमागमेपि स्वस्य रसरूपात्वेन तदोत्तमकान्
मावाग्यत्र दृष्ट्वास्तत्रैव तदनुगमभावचेष्टावानेव रमे, न तु रमास्फूर्तिरपि, येन भार्यावज्जातेन
पूर्वसविष्टेद स्यात् । तस्य रसस्य तादृक्स्वभावोवादेव तथा बं प्रमोः । अर्मकस्वभावस्य
तथावात्तत्त्वेय । रमायास्तु भगवति भर्तृभाववत्त्वेन न मुग्धरसप्राप्तिः, अत एव
'नायं श्रियोक्त उ नितान्तरते'सिति श्रोमदुदवचनम् । किन्तूक्तभावविशिष्टप्रियाङ्गसंगितं प्रा-
ङ्गनाङ्गसंगिवेनैव पूर्वमननुभूतजानीयः कथनानन्दविशेषः समजनि, येन सर्वविस्तृतिरभूत् ।
एतेनैव रमाप्रवेशे स्वामिनीनां भाववैयर्थ्यात्त्वेन पूर्वसविष्टेद इति निरस्तम् । नहि
प्रतिबिम्बाभ्रमभ्रमज्ञानं लोके कचिद्दृष्टचरम् । ज्ञानम्यत्तमधर्मत्वेन सत्र तदसम्भवात् ।
अपिच । स्वामिनीनां प्रमोद्य तज्जानेपि न काचि क्षतिः । यतो रसाभासमाधामासैर्मुद्ध्यो
रसः पोष्यते । प्रकृते च तदावेशात् क्षणमात्रं तथाभावोऽप्रमदक्षणजायमानरसविशेषानुभा-
वक इतीष्ट एव । अतः प्रस्तुतस्वोपोभासधाराभरणेन शिष्यस्थभक्तद्वान्पत्यतिशयेन
पूरयन्त्यद्भुता गौरिवेद्यमात्रेयुचिततरा ।

यत्तोलं प्रत्यभावभासात् तदानन्दरूपाया रमायाः सम्बन्धोनुपपन्न इति तत्रोच्यते ।
न हि प्रथमासामकमार्थेनार्थवैयर्थ्यान्देशो रमा, तस्य तदिशिष्टेषु पुरुषेष्वप्याविर्भावान्,
अस्याः पुरुषोत्तमैरनिष्टात्, किन्तु पुरुषोत्तमस्य रसात्मकत्वेन स यावद्विधस्ताद्विधोयं
निरूपणीयः । तथा च स्निग्धदम्पतीभावोऽप्येकमप्रकार इति तदामकानन्दप्रकाशिका ।
'अर्पो वा एष आत्मनो यपाती'ति श्रुते स्वयमपि तदर्धत्वेनानन्दरूपा । प्रथमः पुरुषोत्तमस्य
या शक्तिः सा रमा प्रमानन्ददायकत्वेन । तथा च एतादृश्याः सम्बन्धयोग्यतास्तोऽयत्र
प्रवेश उपपद्यत इति । स्वामिनीनां प्रमोद्य रमानुमन्थानपञ्चमाश्रित्य 'वात्को ही'त्यारम्भ
'मप्यिवे'त्यन्तो ग्रन्थ उक्त । अनुमन्थानपञ्चमाश्रित्य ग्रन्थे'त्यादिः । अत्र प्रथमपदेनो-
पपन्नानुभावकदाकृतिमिगविमोचिनो व्यभिचारिभावपुष्टो मुरयो रस उच्यते । अचिकृतो
नियोऽयं रस इति ज्ञापनाय मन्थपदोपादानम् । प्रमानन्दपदेन पूर्वोक्तो मुरयरसोपपत्तो
रमावेशजनितो भावविशेष उच्यते ।

ननु रमामार्थ्यादिस्थापनेनैव चेद्रमणम्, तदा त्वेन उत्तमनायिकाचाप्राप्त्या
'स्वामिनीषु भगवन्तश्च रमामार्थ्यादियोजन'यासंगेनोत्तमरमानुभवप्रसंग इत्यस्या पद्यान्तरं

यर्थे तु तेषामुद्भावार्थेति नन्वेतदपीत्यादिना । समर्प्यादि योजयि वा रमणे क्लृप्तकर्म वप्रसंगे
नोनुचितमिदमित्यर्थः । पश्चात्तरे दृष्टातस्याभासर्माहुः किमनेनेति चेदित ।
स्वामिनीनामेवार्थे अस्या लीलया क्रियमाण वादभावेन रमणेन स्वामिनीनां किं फल
सम्पादितवानित्यर्थः । इयमाशङ्का दृष्टा तेनापास्यते । तथाहि । यदा यशाद्विशोहिण्यादिसमक्ष
तैर्लोकान्तः रम्यमाश्लेषायकरणेनायार्तानां व्रजसु दरीणामार्तिहरणार्थं बालभावव्याजेन
तदुरस्तु धीविधनिहारान् करोति, तदैतासा रसरीत्यैव रसपूर्तिरार्तिहरणं च भवति, अयासा
तु विचित्रबालचैष्टव्यमानेन बाललीलारसानुभव एव भवति, एवमिहापि स्वामिनीनां
निजरसभवनुरूप एव रसानुभवा रमायास्तैस्तत्प्रसंगेन निजभावनुरूप एव स इत्यर्थः ।
तथा च दृष्टा तद्वयमत्र ज्ञेयम् । यथार्थको रमे तथेत्येकः, अमिषधापरः । साभि यास एव
तथाविधो ययेति । अत्रावृत्तेर्नार्थरूपदेन लौकिकः स उच्यते । द्वितीयो दृष्टात
पूर्वोक्तप्रकारक एवेत्याचार्यैरन नोक्तः । एव सति रमाप्रवेशत एवात्र रमणयोग्यतेति
कश्चि नयेत्तत्त्वस्या पश्चात्तरमाहुः यद्वे यादि ।

कामादिताः शशाङ्कधेतय । एतस्मिन् चाक्य उक्तयावद्भर्मप्रतिष्ठेन येन सम
यस्योक्तस्यानुकस्योभयोर्या समुच्चयस्तस्य तयोर्वा तान्द्वर्माव्यमानस्यकमिति
१० ३० १९ चन्द्रेषि कामादित्तत्र चक्रेण बोध्यते । तत्रैतस्मिन् राक्येऽनुक्तोऽकलद्वन्द्वो
प्यनेन समुच्चयत इत्याहुः आनन्दमयोऽपीति । अग्रे लौकिकेदार्निरूपणम् ।
उक्तसमुच्चितमर्थमाहुः चकाराधित्यारभ्य तथा चन्द्रोऽपीत्यतः । भगवति
निवेशनार्थमित्यारभ्य जात इत्यतेनालौकिकस्येदाः कथनम् । अथवा तथा
चन्द्रोपीत्यतिदेशेनैव कामादित्तत्र प्राप्तमेवेति पुनर्नोक्तं स्यात् । अत्रैव निरूपणे नियामकमाहुः
अनेनाग्र इत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । 'एव परिवृङ्गे'त्यादिना रसशान्तोक्तरीत्या रमणोक्त्या
सहस्रवणादिकमपि प्राप्तमेव भवति, तस्य तान्द्रूपत्वात्, परस्परसङ्गरूप भगवति त्वमुदया
तन्मोपपद्यितुं शक्यत इति गोप्य गन्ध प्रकट न वक्तुं शक्यमित्यनेन प्रकरणेन
शुद्धदेवैर्ज्ञापितमित्याचार्यैस्तथाऽगादि । सोमस्य रेतोरूपत्वं श्रुतिसिद्धमिति नानुपपत्तिः
काचिदज्ञानवर्तन इति दिक् । ननु स्वरूपस्य रसामकवेनैव सर्वमुपपत्त्यन इति
किमेतत्प्रवेशेनोच्यते चेत् । मैवम् । अस्य रेतोरूपत्वात्तस्य चाध्यात्मिकरूपत्वं स्वरूपान्तर्ग
तत्वात्तेन रूपेण प्रवेशस्यानस्यकत्वात् । न च तस्य तत्रैव स्थितर्नेदं साधय इति चाशयः,
प्रकारबोधनपरत्वादस्या लीलाया । अथवा तमिन्वापामिय लीला न स्यादिति ।

आत्मारामोऽपि लील्ये यत्र, चन्द्रप्रवेशादिति । तत्र पापस्य भावपापक तादिनि
भाव । अस्यामपि दन्तायामिति । प्रमाणसिद्धवर्नाभयोरप्रविरोधाभावादिति
१० ३० २० भाव । एतद्विद्वन्मण्डने प्रपञ्चिनमस्माभि । वस्तुतस्तु लीला

स्वरूपात्मिकेति तन्मध्यपातिन्योपि तथैवेत्यात्मरमणमेवात्रापि याशयेनाहुः तत्रापि आत्मरमण एवेति । अत एवाग्रे वक्ष्यति 'गोपीना तत्पत्नीना चे'ति श्लोकम् । लीलापदध्वनितमर्थमाहुः यथा महानपीत्यादिना । ईश्वरोऽपि सत्राधिकप्राधान्येन स्वस्य गौणभावेन रमे, तस्य रसस्य तथाचादित्यर्थः ।

गोप्यः स्फुरदित्यत्र, गाने हीति । एतमत्र ज्ञेयम् । पूर्वश्लोकेन हि स्वाधो-
नभर्तृकाग्रमुक्तम्, अस्मिन्नपि कुण्डलनु-तलगण्डशोभा प्रियकरकमलसम्पा-
१० ३० १२ वितैत्र । अत एवास्या मानधारणे हेतुवम् । स्वनिष्ठत्वेन सहज रमस्य । एवं सयुक्ताहविशेषो यो गानजनकः स रजोगुणशब्देनोच्यते । तथा च पूर्वं मानेन दुस्त्व-
भूदिति तादृशावाभावाच्च गुणगानमिति । अत्रैव मूलभूतगुणेति । भगवन्चातुर्यकार्यमित्यर्थः ।
गानजः पुष्टो भावविशेषोऽलौकिकेष्टसाधकत्वेन पुण्यपदेनोच्यते ।

तामिर्द्युत इयस्याभासे, तुल्याभिरिति । निर्दोषपूर्णगुणात्वेन भावैरानन्दा-
त्मकत्वेन च तुल्याभिरित्यर्थः । अत एव प्रतिपेक्षं सम्पद्यते । रमण
१० ३० २३ जलस्थलभेदेन द्विविधम् । तच्च पूर्णरात्रिसाम्यम् । तत्रैतस्य पूर्तावितरस्यारम्भ
इति महारात्रसमय इत्युक्तम् ।

वैमानिकैरियस्याभासः । ननु देवैरिति । अविचारमत्यर्थं बहुभिरेकदा कृतः
परिपेक्षो लोके व्याकुलतासम्पादको दृष्ट इत्यत्रापि तथा सम्भारनयान्तर-
१०-३० २४ क्रमकै र्यामिनीषु शनैः परिपेक्षः कार्यो नैवमिति विजति कथं न कृते-
त्यर्थः । अयस्य भक्तस्यापि तदा दर्शनं दुर्लभम्, परन्तु पूर्वं विमानशतसकुलमित्युक्तमिति
तत्स्थितानां दर्शनं सम्भाव्यते । तेषां तु प्रभुलीलोपयोगिमण्डपरिस्थितिलक्षणसम्बन्धेनैव
जनितानन्देन भगवद्विद्यया पुण्यदृष्टितुतिरसामिनिवेश एव भवति, न तु दर्शनमपीति
भावः । यद्यपि दर्शनेपि तैर्न किञ्चिद्वक्तुं शक्यम्, भगवदतिरिक्तस्यैनामु वस्तुमनधिकारात्,
तथापि यद-यत्र दुःखद दृष्ट तदेताभिः कृत प्रभोरतिमुखदमिति ज्ञापयितुमाचार्यैराभास-
स्वथोक्तः । अत एवात्तगजेन्द्रलील इत्युक्तम् । अत एवोत्तिष्ठजलप्रतीकार
उत्तानपाणिभ्यां सम्भवत्यपि प्रभुर्न करोति, प्रत्युत तदभिमुखमेव बाहू प्रसारयतीत्याश
येनाहुः सर्वे देवा इत्यादि । बाह्वेर्देवतारूपत्वेन तदवयवभूताङ्गुलीकरतलादीनामपि
देवत्वमिति भावः । अन्यथा लोके इति । भगवता निवारणे कृते स्वामिनीलक्षणे लोके
तथा न भवेदित्यर्थः ।

यथा मदच्युदित्येतत्ता पयोक्तो, ततः अविचारेणेति । पूर्वस्या लीलाया
१० ३० २५ देशकालनायिकाविचारपूर्वकं रमणं कृतम्, तदनं तरं न तथेत्यर्थः ।

प्रभतात्पर्यं तु लौकिक्यपि यदा दृष्टिरित्यत्र निरूपितम् ।

प्रतीपमाचरदित्यत्र, धर्मो नष्ट इत्यादि । अधर्मनाशवर्मस्थापनतत्करण-

१०-३०-२८. तदुक्तितदक्षाणां पूर्वमुक्तानां प्रतीपा अर्था अनेनोक्ताः ।

नैवत् समाचरेदित्यस्याभासः, ननु तेजीयसामपीत्याह न्यायादित्यतः ।

१०-३०-३१. यद्यप्येतत्समाहितिनैतेन श्लोकेन भवति, तथाप्युत्तरार्धेऽयस्य कर्तुर्नाशो-
न्येष्टराणांमनाशज्ञापनेन च समाहितिर्भविष्यतीत्याशयेनेदमप्युक्तमिति
ज्ञेयम् । अन्तरहारेवेत्यग्रे वदयन्ति च ।

इच्छयात्तवपुष इत्यत्र, वपुश्शब्दस्य वपुःप्राकृत्यपरत्वमित्याचार्याणामाशयः ।

१०-३०-३५. (अत्रैवाग्रे यथाज्ञभेदेनेति । यावत्तद्व्याप्तेन देहः पोषितो भवति,
तावत्तदीयत्वेन लोके व्यवह्रियते । पुनरस्यस्याज्ञेन पोषितः स एव
तावत्तदीयत्वेनापि व्यवह्रियते । एवमेकदेहस्याज्ञभेदेन भेदव्यवहार इत्यर्थः ।)

योन्तश्चरतीत्यत्र, वस्तुतस्तु नायमियादि । देहकृततत्तन्निषेधोऽत्र क्रियते ।

१०-३०-३६. प्रभुस्तु त्यत एव पुमान् । अत एव ध्रुतावेकस्मिन्नेव वाक्ये पुरयं पुरय-
विधमित्युक्तम् ।

भजते तादृशीः क्रीडा इत्यत्र, तत्तद्धर्ममवेशेति । श्रोतृणामिति शेषः ।

१०-३०-३७. यल्लोकाश्रयणमेव भगवद्भावसाधकम्, तल्लीनामप्यपातिनां स्वल्पं किं
वक्तव्यमिति भावः ।

प्रक्षरात्र इत्यत्र, वासुदेवपदतापर्यमाहुः यतो भगवानित्यादि । द्रिया

१०-३०-३८. त्रिप्रयोगजार्तां सत्यां दिनान्ते प्रियसगमे य आनन्दो, न स सदा दर्शन
इति सोऽत्र मोक्षपदेनोच्यते ।

श्रुतिसिद्धरसम्भवात् प्रकटीकृत्य भूतञ्च ।

क्रीडामल्लोचने शशच्छिशिरीशुरस्ते प्रभुः ॥ १ ॥ इति त्रिशोऽध्यायः ।

अपैकत्रिशाध्यायं विवृण्वन्त उक्तलीलानन्तरमन्यभजनं कुतुकादपि प्रजना-

१०-३१-०. सिनामनुपपन्नमियाज्ञाङ्क्य इदं प्रकरणं न सर्वथा पूर्वप्रकरणमप्यपानोति
ज्ञापनाय पूर्वप्रकरणार्थमनूयैतदुक्ततात्पर्यमाहुः नामलीलात् इत्यारभ्य
हरिणैव त्वित्यन्तेन । नामलीलातो यो रसस्तदर्थमन्यभजननिवृत्तिपूर्वकमिदं प्रकरणमुच्यते
इत्यर्थः । यथा रूपलीला स्वप्नरा, तथा नामलीलापोनि ज्ञापनाय भिन्नोत्क्रमेणैतदप्र-
करणारम्भः कार्यः । तत्रान्यभजननिवृत्तिपूर्वकं भगवन्माहात्म्यज्ञानमङ्गं तदर्थं तथोच्यते ।

एवमुद्धृतमक्ता इति । इन्द्रभजननिवृत्तिपूर्वकमित्यर्थः । एतावान्पर विशेषो युद्धपलीला-
रसानुभवे वेष्णवधर्माणामपि त्यागोऽङ्गम्, नामलीलारसानुभवेऽन्यदेवताभजननिवृत्तिस्तथा,
न तु विहितानां भगवद्धर्माणामपि । विधेरपि नामलीलामध्यपातित्वान् मर्यादापुष्टिभेदेन
तस्या द्विविधं न मर्यादाभिन्नपुष्टिमार्गीयाः पूर्वाध्याये कथ्यन्ते । शुद्धपुष्टिमार्गीया द्वितीये ।
मर्यादामार्गीयस्य सदोषत्वज्ञापनाय शब्दचूडप्रसङ्गः ।

रजनीं तां महाभागा इत्यत्र, अग्रिमानिष्टमिति । सर्वथा परिग्रहो

भाष्ये महत्त्वं तद्वत्त्वादेतेषामन्यमजने दुःखसम्भव, उपेक्षायां सुखमेव
१० ३१ ४ - भवेदिति भावः ।

स्वेन पाप्मनेत्यत्र, पूर्वं हीति । ब्रह्मशृङ्खलपहारस्य सर्पयोगिकलङ्कारादिति भावः ।

प्रपञ्चोऽस्मि महायोगिजित्यत्र, तत्र नैते पित्रादय इत्यादि । सर्पवाहीनाधि-

१० ३१ १६ कारिभगदेव कथनमिति ज्ञेयम् ।

तदात्मवैभवमि यत्र, यत्र क्रियाज्ञानादीनामिति । तेषां प्रयोजनाभावा इत्यर्थः ।

कदाचिदय गोविन्द इत्यत्र । इयं हि लीलेत्यादि । तत्तत्काष्ठ एव
१० ३१ १९ कर्मविधानाजामलीला फलप्रधाना । स चोपाधिरूपत्वेन स्वयंशक्तिपुण्यदानपि

कालयति, दैत्याश्च तादृशा इति तदनुगुणः कालो भवतीति-कालप्रधाने मार्गे दैत्यानां
बाधकत्वमारयकम्, राजसे मार्गे नामसानां प्रभावस्योचितत्वाच्च । एव सति तन्निरागणे
भगवन्माहाभ्येन जातेषु तत्र नामलीलात्तस्यैव प्रयोजकत्वात् माहात्म्यं नामलीलापर्यवसोऽप्येव
भवतोऽयप्रजाय मणिदानेन जायते इत्यर्थः । अत एव प्रकृते शिरात्रिरात्रिनिशांमुखसमान-
नायुकानि । तत्र बाधनिवारणस्यावश्यकत्वात्तुः लौकिकलौकिकेति । लौकिकं

शब्दचूडवत्शृङ्खलापि दृश्यमानेन ब्रह्मशापसाहित्यस्यापि नाशोऽपूर्वरूपसंश्रुतिधालौकिकेर्मा

ज्ञात एव । लौकिकैः प्रत्यक्षतया ज्ञात एवेत्यर्थः । विपरीते बाधकमाहुरन्यथेति ।

लौकिकलौकिकमाहाभ्यानुभवे पञ्चमतेर्यथाश्रुतार्थस्य प्रत्यक्षसाधितत्वेन तथोपेक्षापरत्व

कल्प्येत । यथा यजमानस्य बर्हिर्मुष्टिरूपत्वं प्रत्यक्षबाधितमिति यजमान, प्रस्तर इति

वाक्यं यागोपयोगिवेन, उपयोगित्वेनोपेक्ष्यते यजमान इति कल्पयन्ति । वस्तुतस्तु

लौकिकमानानुरोधेन वदार्थबाधका भ्रान्ता एव । यतो लौकिक मानमलौकि-

कार्यमपमर्शे न समर्थम्, अतो यथाश्रुतार्थ एव प्रामाण्यं श्रुतेर्मन्वयमिति मानः । क्रियाज्ञा-

क्तिप्रधान इति । इदमेव देवशक्त्येति भावः । अनेन मध्यमाधिकारिणामिति ।

प्रमाणरूपशब्देवपराणामपि युगपदलोकोपेति भावः । अत एवेतादृशातामधिकारिणामन-

न्य वक्तव्येति नैयातुः अन्यथेति । आपेक्षामात्र इत्यर्थः । तेनैव तेषामङ्गीकारात् तदभ्य

इति भावः । अद्भुतविक्रम इत्यस्य तात्पर्यान्तरमाहुः केवलार्थपराणामिति । अत्रायमर्थः । अद्भुतं हि लौकिकोपपत्तिरहितं मनस उल्लासकं भवति । प्रकृते वेदरूपसामर्थ्य विक्रमः क्रियाशक्तिफलरूपो विचित्र स्वर्गादिस्तिन्निरूपक्रम्य वेदस्य श्रुतितात्पर्याविदुषां यथाश्रुतार्थपराणामुपयोग । वस्तुतस्तु स्वर्गशब्देन 'यज्ञ दु खेन सम्भिन'मिति वाक्याद्वात्ममुखमेवोच्यते इति तत्त्वनिबन्धे विस्तृतं पितृचरणैरिति तात्पर्यविद्वन्मञ्जनराहित्येन प्रमुमेव भजेत् । तथा च केवलार्थपराणामित्यस्य यथाश्रुत्यर्थपराणामित्यर्थो वेदपक्षे । भगवत्पक्षे तु स्वप्रयोजनपराणाम्, न तु निरुपधिभगवत्पराणामित्यर्थः । अत्र स्वरक्षा काममुखं च स्वप्रयोजनम् । एवं सत्यधिकारिभेदेन भजनभेदा फलभेदोपोति तदुपपर्यर्थमुभयरूपेण श्रीडेति भावः । विपरीते बाधकमाहुः अन्यथेति । उभयरूपेणैतल्लीलाया अकरणे शङ्खचटवधः श्रीणां स्वप्रयोजनसमर्पणं चेति कार्यद्वयभेदेनैव रूपेण न सम्भवतीति तद्वक्ष्ये रूपांतरं प्रकटनीयं स्यादित्यर्थः । नामलीलायां शब्दप्राधान्य मत्वा पक्षान्तरमाहु वेदे चेति । यदि साधनरूपेण यथाश्रुतार्थपराणामर्थनिष्कर्षणं फलरूपेण च तात्पर्यविदुषामितरनिगमकरणं न कुर्यात्तदा 'हिंसायां यदि राग स्याद्यज्ञ एव न चोदने'ति वाक्यात्तात्पर्यमणि कुर्वीत न निर्विघ्नेत यावता । मत्क्रथाध्वनादौ वा श्रद्धा यावन् जायत' इति वाक्याच्च यागादिविधीनां 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति वाक्यस्य तदितरभक्षणनिषेधपरत्वस्यागातिरिक्तकर्मनिषेधपरत्वमेव सिध्यति, न तु यागविधानपरत्वम् । अकरणे प्रत्यवायध्वनाद्वदयकर्तव्यताकारविधानपरत्व चेत्येकैव विधे स्वार्थपरं च स्वार्थातिरिक्तनिषेधपरत्वं चेति द्विगुणा वृत्तिः स्यादित्यर्थः ।

चिरजाम्बरावित्यत्र, श्रद्धा प्रापेत्यादि । वेदमार्गे हि द्विधा प्रवृत्तिः । कर्म-
जडत्वेनैका, भगवदिच्छा नात्वा भगवत्परत्वेन चाया । उभयत्रापि माया
१०-३१-२१. सहकारिणी । तत्र रजस्तमोयुक्ताऽऽद्ये । एतद्वहिता द्वितीय इति तथेति भावः ।

उदितोद्भुतारकमित्यत्र, प्रमाणं चन्द्र इत्यादि । अत्रायं भावः । अत्र हि
रामप्रभ्वोर्लालोच्यते । तौ च प्रमाणफलरूपौ । सामर्थ्येण तद्वैषेयपुच्यते ।
१०-३१-२२. तथा च रसप्रमाणपञ्चादिद्विस्तथा । 'सुवृत्तां वा एतानि न्योतीषि

यज्ञक्षत्राणी'ति श्रुतेः सुवृत्तफलानुभवसामयिगतेजोरूपशुद्धिना तदुदयोक्त्या फलोदयो
ज्ञाप्यते इति । मत्तालिजुष्टमित्यत्र, पदपदत्वादिति । गवर्थशब्दानां ज्ञानार्थ-
व्याज्ज्ञानसाधनपदत्वत्वमत्र सूच्यते । तानि दर्शनस्याग्यंवेति सर्वज्ञत्वम् ।

मणिमादाय भास्वरमित्यत्र, मणिग्रहणेन मणिगता देवतेति । गृहीतेन शेषः ।
तदधिष्ठानं विना भास्वररामाशब्दयथा विशेषणं न वेदेति भावः ।
१०-३१-२२. ताः कामयतीति पक्ष इति । वल इति शेषः । उपभोगायान्वा अपि कामयन्

इति ज्ञापनाय बहुवचनम् । नन्वेवं चेदेस्ताया एव ग्रहणमुचितम्, न तु मणेरपीयत
 आहु तत्रैवेति । मणिनियामस्वल्क्षणाधिकाररूप देवता च हि भगवदत्तम् । तच्च तत्रैव
 स्थिताया भवति । तथा च तत्रैव मणावेव स्थिता या देवता वै भनते तस्या
 अपीत्यर्थः । यत्किञ्चित्करोतीति । यन्मार्गसम्बन्ध यत् करोति तत् तन्मार्गाधिष्ठितरि
 त्थेत्यर्थः । प्रकृते प्रमाणमार्गसवधिपत्न्य मक्रमप्याहरण कृतमानिनि तथेति भावः । तर्हि
 सर्वमूलवाद्भगवतस्तत्रैवास्य स्थापनमुचितम् । प्रसुरसृष्टस्य मुख्यमात्रधानुपपन्न
 इत्याशङ्क्याहुः प्रमाणबलमेवेति । [इत्येकविंशोऽध्यायः ॥]

द्वाविंशाध्यायायार्थोक्तौ, द्वाविंशेऽन्तरियादि । यद्यप्यानन्द सर्वत्रैवा
 -त्तेवानुभूयते, तथापि बाह्यरमण शरीरचेष्टयोरिव प्राधायास्वरूपस्य मूर्तत्वेन
 १० ३२० तद्वत्प्रकाशस्यापि तथा गच्छरारेन्द्रियादिष्वपि स्वरूपतः स्थापितस्य
 मनसाऽनुभूतो भवति । प्रकृते त्वन्तःसगेन प्रकृतेना देन शरीरिन्द्रियादिषु बाह्यरमणेनेव
 धर्मा भवन्तीत्यामप्रेत्यान्तरियुक्तम् । स्वानन्द पूरयाप्राप्त इतीर्यत इति सम्बन्धः ।
 ननु धर्मिस्वरूपविरहजदुःखनिवारण धर्मरूपेण गुणगानेन कथं सम्मान्यते । तत्रापि
 स्वरूपेणैवानन्दपूरण चेत्यत आहु येनैवेति । यथा स्वरूप पूर्णानन्दमकम्, तथा
 नामलीनापीति सर्वमुपपद्यत इत्यर्थः । यद्वा । येन स्वरूपलक्षणेन हेतुना पूर्वं तथा कृत-
 वास्तेनैवा त स्थितनैवत्युद्वेगेण मुख्यमलङ्कारा निर्गतेनाधुनापि तथा कृतवानित्यर्थः ।
 एतदेव विवृतमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना । यद्वा । यथा यथा स्वरूपविका भक्तानामार्ति
 पश्यति भगवास्तथा तथा मुदितो भवतीति वस्तुस्थित्या दिवा विरहवार्तिपूर्णानां साय
 मिलने यो रसो भगवतः स न दिवा सगमे सतीति च येनैव स्वानन्देन स्वयं पूर्णानन्दो
 ज्ञानो भक्तैस्तादृश त पूरयाप्राप्तेर्यर्थः । यद्यपि गुणगान भागस्वभावादेव भवति,
 न तु प्रयोजनानुसंधानेन, तथापि पूर्वभाषस्थैर्यमप्यनेन भवतीत्याहुः अन्तःप्रविष्ट इत्यनेन ।
 पूर्वं या नादद्वारा सुधा प्रविष्टा भावा मक्रमगद्वत्प्रकाश १ प्रा वेणोरधरमुधया पूरय'मित्यत्र
 निरूपिता सा पूर्वोक्तप्रकारैर्विह फलानुभूतपर्यन्तैः क्रमेण पुष्टा सती स्वविषयरूप स्वपोषक
 बहि सम्बन्धमलम्बमाना तदर्थं स्वयं गुणगानरूपेण प्रकटाप्यलम्बविषया सती
 स्वप्राकृत्यापूर्वमतः साक्षात्प्रियप्राप्त्यापुनस्तत्रैव स्वस्या यासा च श्रोत्रद्वारा प्रविष्टा तत्र
 स्वविषय पोषक प्राप्य सुस्थिरा जाना । तदेतदुक्तमन्तःप्रविष्ट इत्यादिना । युग्मश्लोकेणैव
 हेतुमाहुः शब्दार्थयोरिति । पूर्वं नादमात्रमनुभूतमिति नादप्राप्तायेन 'भक्ष्यता'मियादिना
 गीतम्, अधुना स्वरूपानुमगोपि साक्षाद्वृत्त इयुभयोरपि महारसरूपवज्ञापनाय द्वाभ्या
 कथनमुभयोरप्येकरूपवमिति ज्ञापनायैकत्राक्यता चेत्यर्थः । सत्यातापर्यमाहुः सर्वेऽप्येति ।

निरूप्यते यत इति शेष । अत्र हि वर्षे वर्ष यावती लीला प्रभु करोति, तावती सर्वा लीला क्रमेण स्वामिनीभिर्गीता, न त्वेतावमात्रेति ज्ञापनाय पूर्णवर्षस्य द्वादशमासमस्त्वान् माससमानसख्याका युग्माः श्लोका उच्यन्ते इत्याहुः अतोऽत्रेति । किञ्च । उपक्रमोपसहाराभ्यां चैकं युग्मं भवति, तेनाधिमासेषि यकरोति तत्रापि स्वामिनीभिर्गीयत इति ज्ञाप्यत इत्याशयेनाहुः आग्रन्त इति । समाहारोऽत्र । तत्र प्रतिपाद्यं रूपमाहुः मक्रम इति ।

गोप्य कृष्ण इत्यत्र, केवलपदादिति । गानजयोपितामिति यदपकर्षज्ञापक-
धर्मानुक्तिपूर्वकं शुद्धमात्रज्ञापकगोपीपदाद् रासमण्डलमध्यस्था पवोच्यते,
१० ३१ १ न तु पूर्वाव्यायोक्ता इत्यर्थः ।

अन्त्ययुग्मद्वयतापर्योक्तौ जानाति भगवानेवेति । ततः पुस्विनि । त्रिविधेधिति
१० ३२ २ शेष । लताना तरुमप्यपाति वेव पुस्वेव गणना कृता । वल्गितभ्रुसित्यस्याभासे,
मानुषभावादिति । मानुषभासमनतिक्रम्य लीला करोतीति तथोक्तम् ।

मुमुन्दतात्पर्योक्तौ वेषुनादेनेति । परोक्षवादोऽत्र कृतो, विविक्षितार्थस्य गोप्यत्वात् ।
१० ३२ ३ शुद्धिर्भगवद्भावायभावरहितः, मोक्षो भजनान् दानुभवः ।

हन्त चित्रमित्यत्र, सोमोत्पत्तौ निर्णय इति । तत्रापारास्पाया सोमस्य दिवा
स्थितिस्थानमुक्तम् । त्रिमुहूर्तं वसेदकं त्रिमुहूर्तं जलं रसेत् । त्रिमुहूर्तं वसेन्नोपु
१० ३२ ४ त्रिमुहूर्तं वनस्पतामिति । एव सति दिनस्य द्वादशमुहूर्तात्मकवातप्रतिमुहूर्तं
या या लीला प्रभु करोति, सा सा लीलाऽत्र गीयत इति सत्यया ज्ञापितं भवति ।
लीलासहितो भगवान् हृदि प्रकट इति यद् या लीला प्रिय करोति, तदैव सैन लीला
स्वामिनीहृदयेषु स्फुरतीति नानुपपत्तिरिति । हारहास इत्यत्र, करलमुक्ताहारतुल्यवे
चित्रता नास्तीति यथा रनैरियुक्तम् । अधरप्रभाभिररुणवदन्ताना सहजम् ।
हासविभागस्थैर्यमूचिन्तमर्ममाहुः अनेनेति । भगवत्स्नेहेन सर्वान् मनः मायापपगमः
प्रमाणवत् । तस्थैर्यमूच्यतां तु तन्निराकरणं भवति । एवं सति स्नेहमायाकार्ययो सहभाव-
करणेन भगवत्स्नेहवतोऽपि जगतो ब्रजीयनीवरूपस्य प्रपञ्चे विषयरूपे तथात्व तथेयर्थः ।
इदमप्येकं चित्रम् । एतादृशस्य सूचितस्यार्थस्योक्तौ हन्तेति खेदोक्तिशीलम्, भगवति
रागवतामन्यप्रापि रागदर्शनं भक्तानां खेदोपचेतस्यस्यत्वात् । अथवा तु स्नेहेन
सर्वयोगे तैः सह लोके लीला न स्यादिति तथा कृतिरिति भावः । गेके नैन हासः
सम्भवती यत्राप्यसम्भावना मा भवतिविति प्रमाणमुक्तं श्रुतार्थापत्तिरित्यादिना ।

अग्रिमपदेयेवमेव ज्ञेयम् । अचिरस्थायिवर्षमसाम्येन विद्युत्पदेन धनं लभ्यते । यद्वा ।
 हारवद्भगवदुरस्येन हासस्थित्या विभागश्चैर्यमृचिता या प्रपञ्चविषयिण्यासक्तिस्तामपि
 स्वविषयिणीमेव करोति । एव सति प्रपञ्चे प्रपञ्चविषयको यो मोहस्तस्य स्वविषयकत्वेन
 जनकत्वं स्थिरीकृतं स्वस्मिन्निति टीकार्थं सम्भवते । स्वभावाप्रियकासक्तिजनकत्वं
 लोकेऽयमप्रसिद्धमिति चित्रता । एवमेवाग्रेषि ज्ञेयम् । अस्मि-पक्षे हन्तेति हर्षे । अत्र न
 कस्यापि बलं प्रभवतीति ज्ञापनाय सम्बोधनम् । विशेषणयोर्मुद्रयार्थोऽतिगोप्य इति
 पितृचरणैर्न लिखित । अत एव स्वामिनोभिरपि गूढार्थज्ञानार्थं साधनतया श्रोतव्य-
 मित्याशयेनेदं शृणुतेत्युक्तम् । अस्माभिरप्यत एव न लिख्यते । तदनुग्रहवता स्वत एव
 तत्स्फूर्तेः, अन्येषां तज्ज्ञानस्यानुचितत्वात् । भगवन्मात्रस्नेहवतोऽन्यधर्मनिवृत्तिः स्वाभा-
 विकीति प्रमाणबलनिरासः ।

कहिंचित् सखल आलीत्यत्र, गोप्यतयायमर्थ इति । एतेन कहिंचिदेव
 सखलः, कहिंचिदेव गावै सहित इत्यपि सम्बन्धो जायते । तेन सदैकान्ते
 १० ३२-६ भोक्तृवेति स इत्यनेनोच्यते । मुकुन्द इत्यत्र, दर्शनमुखमात्रं मोक्ष,
 स्वरूपरसज्ञानं स्वरसस्थापनमिति ज्ञेयम् ।

वनचर इत्यत्र, सात्त्विकभावापन्न इति । वृन्दावनस्य रसोदीपकत्वेन
 स्तम्भादिसात्त्विकभावाहेतुत्वात्तुक्त इत्यर्थः । आदिपुरुषस्य तदहितत्वेन
 १० ३२ ८ धराणात्तस्माद् भेदेन वर्णनमुचितमिति भावः । वनकृतास्तरव इत्यत्र,
 पञ्चधर्मपुक्ता इति । 'पश्यतैतामहाभागा'नित्यादिनोक्ताश्चत्वारो भगवद्दीप्तयश्चैकमिति तथा ।
 १० ३२ ११ एतयेत्यस्याभासे, ज्ञानरूपे वेति । आत्मन्येव ब्रह्मत्वेन ज्ञात इत्यर्थः ।

विदधत्प्रतपन्नमित्यस्याभासे, किन्तु राज्यमपीति । सरभोदृष्टगोविन्दाभिपे-
 १० ३२ १३ कन्दस्यापि स्वाधिपतित्वेनैव वरणमिति तथोक्तम् ।

स्वरजातीरनपदित्यत्र, नूतनत्वेनेति । यद्यपि स्वरजातिप्रापकत्वमेव मूल-
 १० ३२-१४ उच्यते, निजशिक्षा इति विशेषणनापूर्वत्वं च प्राप्यते, न तु नूतनो-
 रसति, तथाप्ययजानमपेदेदमुक्तमिति ज्ञेयम्, अतो नादप्रक्ष नियमिति
 पूर्वप्रन्यासिरोऽपि ।

रववञ्चितचित्ता इत्यत्र, इदानीमेवोपयोग इत्यादिना प्रतीतिप्रकारकथनम् ।
 १० ३२-१९ उपयोगो नायिकावदुपयोग इति यावत् । वेषुनादस्यैतादृगनुभासो यदेतासामन्येवं
 भावस्तत्रायासाश्च वर्तन्ति भावः ।

वत्सलो ब्रजगवामित्यत्र, गावो मुच्येरनिति । एकैकेक्षणादिलीलारसस्य
१० ३२ २२ निरवधिमहारसत्वेनैकत्र निगम्या नात्मानमपि जानीयुः, किमुता-यदित्यर्थः ।

मदविघूर्णितेत्यत्र, रजोगुणो मुख्य इति उदीप्तो रसभाव इत्यर्थः, तस्मिन् सत्येव

१० ३२ २४ कुरुणात् । मदविघूर्णितेत्यत्र मदोऽत्रेत्याभ्योक्तमित्य तम् । पूर्वानुभूत
विविधनायिकाविविधविलाससृतिधाराजनितान दम-दोहानुभवः पूर्णानुबोध

इयुष्यते । स चेतरेविस्मारक इति मदरूपः । सोऽधुना भवतीनामिदं नमपि भवतोसम्ब
न्धस्मृत्यैव बनेऽपि मोद, न त्व यनायिकाविषयिण्या निययापीति जापयितु ज्ञानप्रापकन
यनयोरेव मदः प्रदर्श्यते । ज्ञानमपि भवतीमात्रविषयरूपम्, न अन्यविषयरूपपीति जापयितु
विघूर्णितेत्यम् । तादृग्बहि प्रसरद्रूप न भवतीति तथा । प्रचुरप्रेमवतीना तत्रापि दिवा
ह्लिष्टाना प्रियदर्शने तत्रैवाभ्यप्रवेशः स्यादिति तदभावायेपदेव मानं ददाति यावता पृथक्
स्थितिर्भवतीत्याशयेनाहु स्वरूपस्थित्यर्थमि यादि । यद्वा । इयदवधि पृथक्स्थित इति
ज्ञानेन माने सम्भवत्यपि जापितार्थज्ञाननेपदेव मानो भवतीति तथा । अथवा । उक्तजापनेने-
पदपि मानं यतीत्यर्थः । यद्वा । प्रचुरस्मरभाव एव मद्यस्तेन तथेति पूर्ववत् । यद्यप्ये
तादृशस्य स्वप्रियाभ्य पूर्णमेव सम्माननं कर्तव्यं भवति, तथापि मध्येमार्गमपि येषि
पश्यन्तीति तेषामनुचितज्ञानं यावता न भवति, तावदेव कृतवानिति मानम् । अत्र
हेतुः कीर्तिमत्त्वमेव, अन्यथा तु लोका अन्यथा वदेयुरित्याशयेनोक्तं वनमालीति ।
ईपत्वे हेतुमाहु त्रिष्वपीति । त्रिष्वपि पक्षेऽप्यर्थः । ते स माननमानमानखण्डनरूपाः ।
रूपेणाश्रयाना स्मितेक्षणादिना य आश्वासः स ख-य एव कार्यः सम्माननस्य ।
पृथक्स्वरूपस्थितिमात्र मानस्य । पूर्णमानवतीनामशेषमानखण्डने सति प्रचुरप्रेमवत्त्वेन
लोकाद्यनुरोधाभाषवत्त्वात्तदेव खानुरूपं सर्वं कुर्यु । अतस्तखण्डनं तावदेव यावता
तदा लोकविगीतं न भवति । बदरपाण्डुवदनमित्यत्र, ईपन्मानदत्वादिति ।
अप्रे पूर्णमानप्रद इति तस्माद्विशेष इत्यर्थः । मृदुगण्डमित्यत्र, मृदुत्वं भोगार्थमिति ।
रसविशेषानुभवार्थमित्यर्थः । तदुक्तं 'अनङ्कुरितकूर्चकं श्रुतसितोपलाब्धं पश्यततोद्गुरित-
कूर्चकं सलग्नाभ्यु' तत्र पयः । तत पलितकूर्चकः कथितगुग्गुलद्वेगवद् भवति
हरिणीदृशा सततमेव भावालय' इति ।

यामिनीपतिरिवैष इयम्, नन्वहर्षतिरपीति । च दृष्टान्तन दिवा मुखदानं न

प्राप्यते, तस्यातथात्वात् । भगवास्तु दिवापि मुखं ददातीति कथमयं दृष्टान्तो

१० ३२ २५ युज्यत इत्यर्थः । अङ्गीकृत्योत्तरमाहु सर्वालसारेति । सर्वामामलकारभूतो

१ 'तत्र पयः' इति मूलपाठः । तत्रोपम' शोधितपाठः ।

२ सततमेवेति मूलपाठः । प्रियतमेषु' इति शोधितपाठः ।

वृन्दमध्ये तिष्ठति यन्ता विहाय स्थातुमशक्तः परस्परगुणानुवादश्रवणतद्भावानुभवजनितानन्दसमुद्रलहरीभिरार्द्राद्रौ रसपोषायाप्रकट इव दिवा यः स एष इत्यनेन प्रदर्श्यते । इतोऽप्यानन्दपोष इति ज्ञायते । यथान्यासां लीनानां परिज्ञानं भावबलत्, तथा स्थितेरपि । परन्तु कादाचित्कमिदं ज्ञानम्, अन्यथा गानरस एव न स्यात् । तथा च दिवा निकट एवाप्रकटः सन्मुखयति प्रकारान्तरेण । दिनान्ते तु प्रकटः सन् दूरादेव चन्द्र इव तापनाशकः । यामिनीपतिपदाचथाप्रे यामिनी पूर्णा साश्चाद्बुद्धे सः, तथा प्रियोऽप्यस्मान् भोक्ष्यतीति ज्ञाप्यते । मोचयन् व्रजगवामित्यथ, गवां चेति । सद्यःप्रमूतानामिति शेषः । यद्वा । यथा रात्रिजं विरहजं तपं दिवा स्वरूपनादादिभिर्गवां मोचयति, तथा व्रजस्थिताः सर्वे तदेकनाथन्वेन तदेकरोप्यन्वेन तदधोनप्राणादिधर्मवेन, यथा तदेहप्राणादिरक्षां दिवा ता वने नीयन्ते, तथा तदर्थं निशीति च गाव इवेति गोपदेन स्वामिन्य एवोच्यन्ते ॥

पितृपात्राञ्जकृपया निरोधविवृतिर्मथा । स्फुटीकृता यथाशक्ति भक्तानां तुष्टये हरेः ॥१॥
अनेनैव प्रकारेण निरोधविवृतौ बुधैः । छेत्तव्यः संशय इति तं प्रदर्शयोरन्यते ॥२॥
न हि व्रजवधूपदाम्बुजपरागरागं विना मनामपि विचारणे भवति शक्तिरस्यास्तः
मया चिरविचारद्वन्द्वतदीयतात्पर्यमाश्रितेन लिखितं सदा गिरिवरेशपादाम्बुजम् ॥३॥
संशयपङ्ककलङ्कितहृदया गोविन्दविहतिविवृतौ ये । ते श्रीविठ्ठलवाणीपाथोभिर्निर्मलाः सन्तु ॥४॥

इति श्रीगोपीजनवल्लभचरणैकतानश्रीविठ्ठलेश्वरदीक्षितविरचितो दशमस्कन्ध-
प्रकरणद्वयविहृतिप्रकाशः समाप्तः ॥

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

भ्रमरगीताध्यायटिप्पणी

श्रीमद्विद्वत्श्वरप्रकटिता ।

श्रीकृष्णः शरणं मम ।

विविधापराधकूटभ्रमाश्रमांस्तातचरणयुगरेण् ।

नत्वा तत्तात्पर्यं प्रकटीकुर्मो यथाशक्ति ॥ १ ॥

तत्पादरजसागत्य यादृग्भावः कृतो मम ।

तादृशेनैव तद्भावं वर्णयाम्यवशः कश्चित् ॥ २ ॥

ननु व्रजसीमन्तिनीनां 'ता मन्मनस्का' इत्यादिवाक्यैः प्रमुणा स्तुतानां ज्ञानोपदेशो

निरोधविरोधी, तयोः सहानवस्थाननियमात् । एवं सत्यस्याध्यायस्यैतत् स्फुट्या-
१०-४४०.

प्रवेशश्च स्यात् । 'तस्मान्मदभक्तिमुक्तस्य योगिनो वै मदात्मनः । न ज्ञानं न च
वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विहे'ति भगवद्वाक्यादस्तुचावस्थां प्रापितानां नीचावस्थाप्रापणमयुक्तं
चेत्याशङ्कानिरासमध्यायार्थोक्त्यैव कुर्वन्ति चतुश्चत्वारिंशोऽध्याय इति । अस्मिन्नध्याये
निरोधमेवाहेति संबन्धः । उद्देश्यत्वेन ज्ञानोक्तिर्यच्छेदायैवकारः । 'तं वीक्ष्ये'त्युपक्रमेण
'भक्त्युद्देकं व्रजौकसा'मित्युपसंहारेण च स्नेहस्यैवोक्तः सम्यक्त्वम् । पूर्वमहर्निशं पूर्णो
भगवद्भावो निरूपितः । अधुना तु यथा प्रियेण समं स्वसंबन्धव्यवच्छेदकोपरिधत्ताचार्य-
तिशयोऽनिर्वचनीयो भवति लौकिकानामपि, तथा तादृग्ज्ञानोपदेशश्रवणेनातितमत्तैलपति-
तजलबिन्दुसदृशोनायुक्तभावो वर्ण्यत इति पूर्वस्माद्विशेषः । ननुपदेशस्य न भावजन-
कत्वम्, किन्तु स्थितस्यैव प्राकट्ये हेतुत्वं । एवं सत्येतदुक्तिर्यथैवत आहुः याते
कृष्ण इति । अन्यथेति शेषः । हृदि सर्वदा प्राकट्यान्नेकट्याभावो बाधित इत्यत उक्तं
लोकरीत्येति । देहलीदीपवल्लोकरीत्येयुमयत्र संबध्यते । तथा सति लोकरीयैव
याते, वस्तुतस्तु व्रज एव सदा प्राकट इत्यर्थः । लोकवन्नेकट्याभावः पूर्वमपीति स्फुट-
मित्युक्तम् । यथेतत्कथनं न स्यात्तदा बहिः प्राकट्याभावेऽपि कालक्षेपदर्शनात् सर्वेषां
भक्तानां तथा मतिः स्यात्, तदभावाद्यर्थमेतत्कथनमावश्यकमित्यर्थः । ननु ज्ञानोपदेश-
श्रवणेनापि सा मतिर्भविष्येवेत्यत आहुः सेवकेनेति । सा उक्तप्रकारेनिरुद्धा एव ।
तत्र हेतवः सेवकेनेत्यादिनोच्यन्ते । यदि ज्ञानमार्गे प्रवेशयेद्, ज्ञानमार्गिणैर्बोपदेशं
कारयेत् । सेवकेन कृत्वोपदेशं यन्कारितवांस्तेन भक्तिमार्ग एव प्रवेशोऽभिमतो, नेतरस्मि-
न्नित्यर्थः । किञ्च । एताः पूर्वं प्रयोजनवशाज्ज निरुद्धाः । तथा सति प्रयोजने जाने निगोपो

गच्छेत् । किन्तु 'शुद्धभावप्रसादितः' 'प्रोन. प्रोवाच सस्मितम्' 'माश्मूयितु नार्हथ तत्प्रियं प्रियाः । न पारयेह'मित्यादिवाक्यै भगवतो व्रजसीमन्तिनीविषयिणी या प्रीतिस्तथैव ता निरुद्धाः, अतः कथमन्यथा कुर्यात् । अतो ज्ञानेन उपदेशजनितज्ञानेनापीत्यर्थः । तत्र प्रकारमाहुः आत्मस्त्वेनेति । नहि स्वात्मनः स्वेन सम वियोगः स्वरिस्पति रसाहिताचरण वा संभवत्यतस्तथागतासु किं समाधेयमस्तीति स्वरिभ्रमसाधारणनिरपधिरेह प्रियस्य जातवय इति पूर्वस्मादनिविलक्षणः स्नेहभाव उपपन्नः । अत एव मूले प्रियतमपदमुक्तमेवं प्रियतमादिष्टमिति । अथवा । सेवकेनेत्यादिना भगवतः कायवाङ्मनोभिन्तनिरोध उपपद्यते । सेवकः कायरूप, उपदेशो वाग्रूपः, प्रीतिर्मानसी । अत उपदेशजेनहमत्वेन ज्ञानेनापि प्रियस्वरूपपरत्वेमेवासाय, न तु ज्ञानिनामिष स्वास्थ्यम्, अन्यथा 'वृष्णावेशामविकल्प'मिति न वदेत् । तथा चैतावपर्यन्तं स्वसत्ताज्ञानमपि स्थितम्, अतः परं तु तामपि न ज्ञास्यतीति पूर्वस्मादधिको निरोधः सेस्यतीत्यर्थः । अत एव सूर्ययैतिपदम् । एवं भक्तिमार्गविराट् परिहृत्य ज्ञानोपदेशस्यावश्यकतामाहुः वस्तुन इति । 'विज्ञाय सदेहहर'मित्तिवाक्यात् स्वार्थमेवागत इति निश्चयेन मानोपत्तिरिति निश्चयस्यापि दोषवत् । भगवदोयत्वनिश्चयाभाव उपालम्भासंभवादिति भावः ।

चतुश्चत्वारिंशाध्यायविवरणे स्वामिनीभावेण दोषशब्दप्रयोगस्यायमाशयः । लोके ह्यन्त्यावस्थाहेतुर्दोषो भवति, विरहभावात्स्य च तथात्वं प्रसिद्धमेव । यथातिप्रचुरे दोषे तीक्ष्णोपपदान् विषमाशीविषदंशश्च कार्यते मर्मस्थानेषु, तेन बहिःसंवेदनं तत्कालीनमरणनिवृत्तिश्च, ततो विविधरसेः शनैः शनैः सर्वा मना दोषापगमे स्वाभाविकजीवनहेत्वन्नदानम्, तेन च सर्वा मना स्वास्थ्यम्, तथात्राप्यन्यत्प्राणवाधया हि प्रिये दोषारोपः । स चाचिरादेवात्यागरथात्रापको भवति, अतस्तं दृष्ट्वा तन्निवृत्त्यर्थमेवोक्तस्वरूपसदृशोपदेशं दद्यात्तस्य प्रियभिपजा प्रेषित इत्युदवस्थादृशं दत्तवान् । तदा बाह्यानुष्ठानमभूत् । अत एव 'तसंसंदेशागतस्मृती'रिति वचनम् । 'ततस्ताः वृष्णासंसंदेशैर्यपेत्तविहङ्गवरा'इति वरपदप्रयोगश्च । भगवतोऽत्रैव तात्पर्यमियेतदेव फलत्वेनानुवृत्ते, न ज्ञानमार्गाय ज्ञानम्, अन्यथान्ते 'वृष्णावेशामविकल्प'मिति न वदेत् । तर्हि ज्ञानोपदेशस्य कोपयोग इति चेत् । उच्यते । यथा योगिनो वपुर्योगसंस्कारसंसृजत सन्नाम्याद्युपहत भवति, तथा भगवानामेति महापुरुषोपदेशेन ज्ञानाद्यसंस्कारे संपन्ने विरहेऽन्त्यावस्था भवितुं शक्नोतीति तत्रैकोपयोग इति । अत्रागतस्मृतिवै विरहव्यरसाहित्ये, च हेतुः संदेशो प्रियसंबन्धि वज्रानमेव, न तु ज्ञानार्थाऽयमिति ज्ञानम् । अन्यथोपदेशपदमेव वदेदुभयत्र, न तु संदेशपदम् । निश्च । ज्ञानोपदेशलक्षणसंदेशो सुक्तरूप एव ।

तत्रोपक्रमे 'श्रूयतां प्रियसंदेश' इति संदेश एकत्वमेवोक्तम् । 'कृष्णसंदेशै'रिति बहुवचं पश्चादुच्यते । एवं च सति ज्ञानोपदेशस्य स्मृत्युपयोगो विविधा-तरङ्गवार्तानां तज्ज्वरा-पगम इति मन्तव्यम् । अत एव भगवतापि 'मत्संदेशै'रिति बहुत्वमुक्तं संदेशेषु । विप्रयोगे प्रियसंदेशस्यापि तत्तुल्यत्वभावेन तदा स्वास्थ्यस्य रसशास्त्रसिद्धत्वादपि । अपरञ्च । स्मृतिर्हि पूर्वानुभूतस्य, पूर्वमनुभवश्च निर्दोषपूर्णगुणस्य भगवतः । मध्ये विरहस्याभावाद्दोषारोपक्षणे व्यभिचारिभावे जाते यथा पैत्तिकदिन्द्वरभरेण दोषवशात् प्रलापे सत्यज्जनादिना प्रकृत्यनुसंधानेन प्रलापनिवृत्तिः, न तु उग्रस्यापि, तत्रोपदेशसंदेशेन विरहभर-निवृत्त्या पूर्वोक्तव्यभिचारिमाघनिवृत्तिः, न तु विरहस्यापीति । अत्र वयं त्वेवं मन्मथे । पूर्वमुपक्रमे दुःखमेवोक्तम्, तत उपदेशः, तदनन्तरमपि 'हि नाथे'त्यन्तेन ग्रन्थेन क्लेशो निरूपितः । ततो विविधसंदेशैर्विरहतापनिवृत्तिर्भगवत्प्रत्यक्षत्वेन ज्ञानं चोक्तम् । ततोन्ते 'दृष्ट्वा क्रीणां भगवति कृष्णावेशात्मविकलव'मिति सर्वदानुवर्तमानः क्लेश उक्तः । एवं सत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां विरहमार एव दृढो निरूपितो भवति । मध्ये यद् 'ज्ञात्वात्मानम-धोक्षज'मित्युक्तम्, तत्तु 'असावहं' 'कृष्णोहं' 'पश्यत गति'मितितत्कादाचित्क एव भाव उक्त इत्युपसंहारानुगोष्ठमन्तव्यम् ।

नन्वेवं सत्युद्भवप्रेषणं किंप्रयोजनकम्, उक्तमावस्थ सावैदिकवादिति चेत् । अत्राप्युच्यते । उदवे हि प्रभोः परमा कृपा, अतः पूर्णो भगवद्भावो यादृशोऽस्ति, तादृशोऽत्र देयः । अत्र च ब्रजसुन्दरीष्वेव सिद्धः । पुंस्यक्तावसंभावितश्च । अतो मदभाव एतादृश इत्युद्भावात् प्रदर्शनमेकं प्रयोजनम् । ततस्तद्दर्शनेन सततं तद्भाववत्या प्रियसंदेशहासकत्वेन तासामन्यनु-ग्रहेण चोद्वेषेति तज्जातीयभावोपपत्त्यर्थमिति द्वितीयं प्रयोजनम् । विप्रयोगे प्रियसंदेशागमनेन यः कश्चन संतोषः स नाभ्यदा नाभ्यधा चेति तृतीयम् । 'मद्वियोगाधि'मित्यवचनामप्ये मध्ये यदैव प्रियेणैवमेवं संदेशः प्रेषित आसीदिति स्मरिष्यन्ति, तदा च पूर्वनिर्लक्षणां भावो भविष्यतीति तुरीयम् । ज्ञानाद् भक्तिरधिका, यतस्तदुपदेशेऽपि भक्त्यैव तदुपमदो, न तु तेन भक्तिरिति निदर्शनार्थमपीति पञ्चमम् । अत एवैतादृशो भगवद्भजनं 'न ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेद्विद्वे'ति । पित्रोः प्रीतिजननमुक्तमेव । भगवतः स्वामिनोर्ना चान्योन्यसंदेशैरन्योन्यं ये भावा जायन्ते, तेऽनन्ता एषेत्यनन्ताभ्येव प्रयोजनानीति द्विः ।

प्रकरणार्थानाहुः बीजमिति । वक्ष्यमाणस्तोत्रादौ बीजं स्नेहः । स पूर्वं निरूप्यते । स्तोत्रोपदेशयोरनन्तरं दोषस्य प्रिये दोषारोपस्य मानस्य च निवृत्तिः, तथा च पूर्वमन्देशः । ततो ज्ञानस्य फलं प्रिये निर्दोषपूर्णगुणत्वज्ञानं स्वमिन्नस्वज्ञानं च । तत्तु उद्भववाक्यैः कृतार्थवम् ।

१० ४४ १ मानादोपपद्यमिति । उपात्तम्यो अमर याजोक्त्या दोषात्तिथेति द्वयम् ।

जानीमस्त्वामि यादिवाच्यप्रतिपाद्या अत्र यत्र तत्र न स्यादधिदेव तामसतामस्या
इति । अयुक्तभक्तिमार्गाभाववत्त्वेन जानामार्गायजानोदयसभावनारहिताया

१० ४४ ४ इयर्थ । सत्परजन्तमासि प्राकृतेभ्यो भिन्नानि भगवद्भूमिरूपाणि सतीति
पूर्वमेव बहुशोक्तम् । समियुपसर्गमृचितमर्थमाहुः तत्रापीति । मृषणात्सिर्गसपद्युक्त आगत
इति । भर्तेरपि कुशल जायते तत्रापि तयर्थ । एव कथने गृहामिमधिमुदघाटयति
अन्यथेति । स्वयमापदप्रस्तोऽयानुपक्षेत् चत्, न दोषः स्यात्, सर्वतः कुशली
स्वयमयान् दुःखिताधेदुपेक्षेत्, तदा सा दोषायैव स्यात्, प्रकृत स्वपेक्षाकरणा-
त्तथावमिति भाव । दुःखिता अपि तदीयचममयमानाधेत्, तत्रा तदुपक्षा
न दोषाय स्यात्, न तु तद्विपरीतानामपीयासयेन स्वस्य केवलतदीयचमाहुः भर्तेरिति
पदेन । विराहिता हि भर्ता भवति । अत्र तदभावेपि स्वस्य केवलतदीयच वक्तु
तथोक्तम् । किञ्च । न पातचमात्रम् कृतु भरणार्हत्वंमपि, एतादृशधेदुपक्षेते तदा
तासा जीवन्मव न भवतीति भाव ।

पुमि स्त्रीषु कृते यत्र विवाहिता पुमासं त्रियश्च ज्ञेया । अत एव विरागं
श्रुयुक्तयागोक्ति । स्नेहमेव कुर्वन्तीति । न त्वपराधेपि क्रोधानुवृत्तिमिति
१० ४४ ६ भाव । अथवा । कुर्वन्त्येवेति सव धा ज्ञेयः ।

तत्र सात्त्विकादिभावेत्त्विति । आद्यो दृष्टा तो राजससात्त्विक । ततो राज-
सराजस । ततस्तामसतामस । ततस्तामसराजस । ततो निर्गुण । तत
१० ४४ ८ सात्त्विकराजस । ततस्तामससात्त्विक । तत सात्त्विकमात्त्विक । तत
सात्त्विकतामस । ततो राजसतामस इति दश ।

मधुप कृतित्वेव्यस्याभावे, मधम तामसतामसीति । अत्रेदमाकृतम् । विप्रयोगे

प्रलपदै यादिवदोपाराधोपि व्यभिचारिभाव एव । तथा सति रसामकचा
१० ४४ १२ विशोपेय्युपभावो पत्नी भगवद्भूमिरूपो रसामक प्रमाणादिसर्वबलनिरासको पुष्प-
स्तामसत्वेनोपचर्यमाणो य स एव हेतुरिति श्रव्यम् । भावात् मिथ उपमद्योपमर्दकभावस्तु
'रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्व भवति भारत । रज सत्त्व तमश्चैव तम सत्त्व रजस्तथे'ति
प्रमुवाक्या सत्तादोना यथा, तथैवेति तत्प्रमुपचारेणो यते । एव सति रसामकप्रमुधर्म
एवाविर्भवतीयारोपो दोषस्यायमिति न वक्तु शक्यम् । भगवदितरास्मरणात्,
स्मर्यमाणस्य तस्य स न वक्तु शक्य । इतः एव नानुमूयमानस्य, प्रमुत्वरूपे
तस्मैपु वा दोषवाभावात् । ज्ञानवत् आमस्फूर्तिधावत्यकी । एवं सति तदा

तदभावादोषत्वेनैव प्रभुधर्मेण ज्ञानादुच्यमानधर्मात्मकत्वमेव स्वामि यास्तदा सपन्नमिति तामसतामसीत्युक्तम् । श्रीमदुद्भवानामपि स्वामिन्या एतादृशस्थानदर्शनेन प्रभुरतादृशार्ता कथं न मिलतीति भावो दोषारोप इव जात इत्यपि ज्ञापनायैतत्स्वरूपत्वमेवोक्तम्, एतादृश्याः स्वामिन्या ह्यवागमननैतद्भावोदयात् । उपचारोयमित्यरुच्या पक्षात्तरमाहुः तद्भावयुक्ता वेति ।

यद्युप कृतवैत्यत्र, मतान्तरभावेयमित्यादि । अत्रायमाशयः । शुद्धपुष्टि मार्गायभक्तानां ज्ञानमार्गबोधन भक्तिमार्गविरुद्धतमम्, अतो न समाधिभाषायामस्य प्रवेशो षक्तु शक्यः । वर्ण्यते चायुक्तो रसा मरुः स्नेहपात्र । स एव च परमपुरुषार्थरूपः । तद्विषातकथं स । यद्यपि ज्ञानस्य स्वात येणात्रानुदेश्यत्वम्, किं तु प्रिये दोषारोपमात्र निवर्तकत्वेन, तथापि तदारोपस्यापि रसात्मकत्वाद् व्यभिचारिभावात्पेनास्वरत्वाच्च न सर्वथा ज्ञानस्योपयोग । न होतावर्ण्यत साधिते निरोधे काचि यूनास्ति, येन ज्ञानमुपयुज्येत । तस्मात् सुप्पक्त मतान्तरे यदि । कथने तूपपत्तिरियमेव । यत्सगमस्तदा तिर्वा पुरुषार्थ इतिशालार्थ । एव सति विप्रलम्भे प्रिये दोषस्फूर्ति स्वतु स्वद्वज्ज्ञान हेतुः । तथा सति स्वरूपस्वद वेनोत्तमस्य प्रियव च सिध्यति, न तु स्वरूपतः । तथा सति स्नेहस्य निरपधित्व भज्येतेति तत्समाधानायात्मकेन बोधनम् । तथा सति भगवदे- तासामेतासु च भगवत सहजः स्नेहः ग्वितो भवति, तु स्वद वासभवश्च । यथा स्वाधिष्ठित देह पीडायतु जीवात्मा नोसहते, तथा स्वाधिष्ठित जीवात्मान भगवा- नि युक्त भवति । अत एव श्रुतिगाह 'यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आ मा निवृणुते तनू र्वा'मिति । तथा च विप्रयोगे तर्लभ', सयोगे बहिरिति तदा तदा तत्तद्गर्गा, स्नेहवशाद्वा- विर्भवति । तावपि स्नेहजनितत्वेन, अ यथा सर्वेषां तौ स्याताम् । तथा च स्नेहस्यैव दोष स्फूर्तिहेतुत्व पर्यवस्यतीति निर्दाफव प्रिये भाति । इदं तु मर्यादारी योच्यते । वस्तुतस्त्वं स्फुटस्नेहेनैव दोष स्फुरति, सोपि भगवद्भाव एवेति न भ्रमरूपो, न वा दोषरूप । रसात्मकभगवत्स्वरूपमेतादृशमेवेति नाधिक विचारणीयमत्रास्ति । अथवा रसाभाव (रसामासः) एव सिध्यतीति न प्रतिभाति । ज्ञानात् भक्तेर्गन्धिन्यमप्यनेन ज्ञाप्यते ।

समाधिभाषायामिति, तत्र हि माहात्म्यज्ञानस्नेहौ कचिद् व्यवस्तौ कचि समस्तौ च निरूप्येते । प्रकृते तु 'काचि मयुक्तर'मि यादिना प्रस्तुता कथा न तादृशीत्यस्या कथायाः समाधिभाषात् तद्विरुद्धार्थकत्वं च विरुद्धमिति कस्यचिद् भाति, विहितस्नेहा भावेन भक्तिमार्गविरोधश्च तथा, स बोध्यते विरोगोत्र नास्तीति । तत्र मतान्तरभाषा च कामशालानुरोधित्व चेति हेतुद्वयम् । अत्रेदं ज्ञेयम् । मर्यादानामार्ग्यमतात् पुष्टिमार्गाय

तत् मतान्तरमित्युच्यते । समाधौ तु व्यासैर्द्विविधोपि भक्तिमार्गो दृष्टः, 'अनर्थोपशमं साक्षाद् भक्तियोग'मिति वाक्यात् । तदर्थस्तु 'अनर्थोपशमं भक्तियोग'मिति पदेन साधनरूप उच्यते, 'साक्षाद् भक्तियोग'मिति पदेन फलरूपः । 'अज्ञानतो लोकस्य' आशयः । 'समाधौ दृष्ट्वा स्वयं विद्वा'निति द्वितीयमपि तमुक्तवान् नजसोमन्तिनीषु । अयं पुष्टिमार्गोऽय इति मतान्तररूपः । एतादृशेषु ज्ञानोक्तिरपि तथा । कामशास्त्रानुसारेणैव पूर्वं स्वरूपा-
नन्द दत्तवानित्यधुनापि तथैवोच्यत इति न कोपि विरोधः । तथाचेयं समाधिभाषैव । तथाचात्र समन्निभापायां सत्यां भक्तिमार्गो च सत्युक्तरीया न विरोध इत्यर्थः ।

कालस्य दूतत्वमुपपादयन्ति कालद्वारां हीत्यादिना । तत्काले तथा तथा भगवत्पूजाप्यानस्तोत्रादेर्विहितत्वेन स स काल एव भगवत्प्रापकः, तदभावे तदक-
रणादिति भावः ।

मिसखेयत्र, प्रथमपर्यायादित्यादि । 'काचिन्मधुरं दृष्ट्वै'त्यादिनोक्तः प्रथमः पर्यायः ।
१०-४४-२२. तदैतद्दर्शनेन यादृशो बुद्धिर्जनितः तस्याः सकाशादन्यथा प्रकारान्तरेण
बुद्धिमधुना जनयतीत्यागमनमपि तथैव संभावयतीत्यर्थः । कालपक्षे
अर्थसंगतिमाहुः हेमन्ते तासामित्यादिना । पूर्वं वस-तर्तोरागमनमुक्तम् । तथा च 'पुनरागा'
इति पदात्तस्यैवाधुनाप्यागमनं वक्तुमुचितम्, न तु हेमन्तस्येति शङ्कां निरस्यन्ति
तासां साधनोपक्रम इत्यादिना । अत्रेदमाकृतम् । पूर्वोक्तस्तु नेष्टसाधकत्वेन प्रतीतः,
अधुना प्रतीयमानस्त्विष्टसाधकत्वेन प्रतीयते, तादृशश्च हेमन्त एव । व्रते कालस्याप्यङ्गत्वात्तेन
तत्त्वमुच्यते । तथा च व्रततत्फलदानसमये पूर्वमागत आसीत्, अधुना किं पुनरागा इष्टं
साधयितुमित्यर्थं पर्यवस्यति । किञ्च । चैत्रादिकस्य संवत्सरस्य नवमो मासो, हेमन्तस्य
प्रथमो मासो मार्गशीर्षो भवति । उक्तिश्चेयं नयमीति स एव तद्वापारविषयक्रियते ।
गतस्य तस्यैराहुतिरसंभावितेति शङ्काभावायाहुः पुनर्दण्डकलितवदिति । यथा गतोपि
पुत्रः पुरुषान्तरेण दण्डेन प्रेरितः पुनरावर्तते, कुललचक्रप्रादेशो वा, तथा पुनरस्मद्विष्टं
सिपाधयिपुत्रं प्रेषितवानित्यर्थः । कालो हि सर्वनिधामकः, तस्यान्यशेषवेनागमनम-
संभावितमित्यत आहुः सात्त्विक इति । दोषाभावज्ञापनपूर्वकप्रियत्वादित्यज्ञानानुगुणत्वेन तथा ।
भक्त्यनुगुणत्वेन गुणातीतो वेत्यर्थः । प्रेषितो हि प्रेषकवाक्यमङ्गीकृत्यागत्य तदुक्तं वचनं
निवेदयति । प्रकृते कालस्तादृश इति तस्मिन्स्तद्धर्मानाहुस्तदीयेत्यादिना । कालपक्षे स्वस्य
श्रुतिरूपत्वान्मन्त्रदेवतारूपत्वम् । तत्काले कृतं पूजनादिकं मन्त्राधिष्ठातृदेवतावरेणैव फलितं
भवतीति वस्येत्युक्तमित्यर्थः । विभज्यैवेति । शक्तीनां भगवद्दर्मेन तत्स्वरूपाश्रितत्वेपि
पृथकार्यकरणार्थं तथेत्यर्थः ।

सान्त्वयन् प्रियसदेशैरित्यत्र, तथापि प्रियसदेशेनैव, न तु स्वतः

इति । अत्रायमाशयः । एतादृशीनां सान्त्वनं प्रभुप्रादुर्भावं विना तद्वाक्या-

१० ४४ २२

नामप्यशक्यम्, किं पुनर्मम, तच्चवश्यम्, तत्र स्नेहस्यैवाय सहजो धर्मो

यत्तत्सर्वविध-यपि तत्त्वेनैव मानम् । तेन शब्दार्थस्यानभिप्रेतत्वेपि प्रियसर्वधिवेन

शब्दाज्ञानेनैव तच्छ्रवणेनापाततः सान्त्वनं भविष्यतीति ज्ञानं श्रीमद्भुवैविवक्षित

मुक्तमिति ज्ञापनाय प्रियपदमुक्तमिति । अत एवोपक्रमोपसहारयोरपि 'श्रूयतां प्रियसदेश'

इति, 'तत्सदेशागतस्मृती'रित्येवाक्तम्, न तूपदेशपदम् । वस्तुतस्तु सदेशोऽप्येतादृशीषु

न वक्तुं शक्यः, तथापि प्रभोराज्ञा तथेति तत्पालनार्थमुक्तमिहाहुराज्ञा चेत्यादि । स्वरू-

पातिरिक्तस्य सान्त्वनहेतोः स्वस्याज्ञानेऽप्याज्ञानुभावेनैव सान्त्वनं भविष्यति, नो चेत्प्रभु-

कथं वदेदिति इति कृत्वा घटन्तीति भावः । एतदवस्थादर्शने तादृग्वाक्यश्रवणेपि

यदेतेषां वाक्यप्रसवः स तु 'मत्सदेशैर्विमोचये'त्याज्ञानुभावेन, न तु स्वसामर्थ्येनेति ज्ञेयम् ।

वस्तुतस्तवश्यमाभ्यसामर्थ्ये प्रेपणवैयर्थ्यं ज्ञात्वा स्वसामर्थ्यमेव वरमिव दत्तवान् 'मत्स-

देशैर्विमोचये'ति वचनेनेति प्रतिजानीमः ।

अहो यूयमित्यादेराभासे, तासां स्वाभाविक इत्यादि । पङ्क्तिः स्तोत्रकरणे

तात्पर्यमुच्यते । श्रीगदिस्तत्स्वभावश्च भगवद्गुणवृत्त एवेति । 'ता म मनस्का'

१० ४४ २३

इति भगवद्वाक्याच्च तद्धर्मा भगवद्धर्मा एवेति निर्दोषगुणरूपा एवेति

ज्ञापयितुमैश्वर्यादिगुणसंख्यासमानसंख्याकैः श्लोकैः स्तवनमित्यर्थः । भगवद्गुणैः अत-

स्थितभगवत्स्वरूपा इति तद्धर्मा एव वागादिरूपेणाविर्भन्तीति तथेत्यर्थः । साधार-

ण्यार्थविति । कतिपयानामेव न पूर्णार्थवम्, किं तु सर्वासाम् । लाक्षा अपि न तथा

किंतु सर्वं इत्यर्थः । तेषामिति । लोकानामित्यर्थः ।

भवतीनां वियोग इत्यत्र, जीवब्रह्मणोस्तु भेदेऽज्ञानमेव हेतुरित्यादि ।

अत्रेदं प्रतिभाति । 'एतावानस्य महिमा अतो ज्यायाश्च पूरुष' इत्यादिश्रुतिभ्यो

१० ४४ २५

'यस्मात्क्षरमतीतोह'मित्यादिवाक्यैश्च प्रपञ्चातीतत्वं पुरुषोत्तमस्य निर्विवादम् ।

'एतावानस्य महिमा' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यः प्रपञ्चस्य विभूतिरूपप्रकाशमकृत्तम्,

पुरुषोत्तमस्य तदतीतं च चोपपद्यते । एवं पुरुषोत्तमलीलापदार्थानां पुरुषोत्तमात्मरूपमेव,

न तु पूर्वमध्यपातिव्रमिति मत-व्यम्, अन्यथा 'ते ते धामा युष्मसी'त्याद्यृक्षु 'विष्णो

परमं पद'मिति न वदेत्, 'विष्णो कर्माणि पश्यत' 'तद्विष्णो परमं पद'मित्यादि च ।

एव सति सर्वस्यापि लीलापदार्थस्यामरूपेण सह भवतीनां वियोगो न समवति । न हि

त्वेन साकं वियोगः समवति । एतदेव मूले सर्वात्मनेति पदेनोक्तम् । सर्वात्मना

सर्वयेत्यर्थः । तथा च तत्तद्देशकालज्ञानक्रियान्तराणां देरातृणस्तत्त्वस्य नित्यत्वेन श्रीरासोत्सवस्वनृत्यप्रभुवाहुगृहीतकण्ठानि स्वस्वरूपाणि पूर्वमनुभूतान्यधुनापि वर्तमानैस्तैः साकमेतद्वरथापन्नानामपि म्वानामभेदजापने पूर्वोक्तानामनिर्वचनीयनिरवधानान्द्रास्मत्त्वात् तथा चमेवाधुनापि रास्मिन्भातं भवतीति स्वास्थ्यं भवति । यद्यप्यस्य कादाचित्कत्वेन तस्य च सर्वोपमर्दिनेन न सर्वा मना स्वास्थ्यसंभावना, तथाप्यस्य प्रियसंगमरूपत्वेन निरवधानान्द्रूपत्वेन भवति तत्रां तथा म्, येन तत्सामयिकोक्तदुःस्निग्धत्वा किञ्चि-कालं सस्मितस्याभिनीमुखाज्जदर्शनेन रागमनमार्थरुचिजानेन स्वस्थापि दुःस्निग्धतिः । एवं सति भवतीनां मे विद्योगो, मम च भवतीनां विद्योगः, सर्वा मना सर्वा मरूपेण वर्तमानस्य मम न संभवतीत्यर्थं संपद्यते । अयमेवाथोऽमे व्यक्तीकृती यथा भूतानीत्यादिना । आश्रयकरणकर्मणामभेदोक्त आत्मन्येवेत्यादिना । सृष्टिः स्वरूपस्थितिहेतुः, सोऽत्र प्रसुसंगम एव । हननं विद्योगकरणम्, सर्वतिरोधायकत्वात् । तदपि रसार्थमेतरेष्वनु पश्चात्पालये स्वरूपानन्ददानेन । अत्र एतत् पालनमुक्तम् । अत्र हेतून् क्रमेणाह आत्मन्यादिना । आत्मानुभावे सृजे, तदपि माया योगभाषान्तरा लीलोपयोगिनी तदनुभावेन मानं सति हस्मि, तेन सर्वतिरोधाने भूतेन्द्रियगुणस्वरूपेण पुनराविर्भूयानुपालये । ननु देहाद्यध्यासवानामा प्रतीयत इति कथं भगवद्भक्त्यविति चेत्तत्राह आत्मा हानमय इति । जानप्रचुर इत्यर्थः । लीलासंबन्धिदेहानामपि तदात्मस्वरूपत्वात्तत्राहमिति ज्ञानं वास्तवमेव, न तद्विद्याकृतम्, यत्नः शुद्धोऽविद्यासंबन्धरहितः । अत्र हेतुर्व्यतिरिक्तः प्रापञ्चिकेभ्यो जीवेभ्य इति शेषः । तत्र हेतुर्गुणाश्रय इति । पुरुषोत्तमगुणाश्रय वा तत्रा । न हि प्राकृतेषु लीलां स्वयं करोतीति भावः । स्वापाद्यवस्थावत्त्वेनापि प्राकृतं वं न शङ्कनीयम् । यतः सुषुप्त्यादयो लीलोपयोगिन्या मायया संपादिता या वृत्तपस्ताभि स संबध्यते । 'लोकवत्तु लीलाकैरभ्य' मिति न्यायेन लोकमध्ये क्रियमाणा लोकसमानाकारा चेन्न भवेत्, तदा लीलारसो न भवेत् । अत एव व्यासैरपि लोकसमानाकारवत्, न तु लोकमध्यस्थतिरिति ज्ञापनाय 'लोकवत्'दियुक्तम् । ननु लीलाविपर्ययणी कस्यापि नैवं प्रतीतिर्दृश्यत इत्याशङ्क्य प्रतिग्रन्थकवशाच्चैवं प्रतीतिर्लोकस्य, तदपगमे सा भवतीत्याशयेनाह येनेति । सर्वतो मनसो निवृत्तौ केवलमगम परत्वे तथैव प्रतिपद्यते जानानीत्यर्थः । नन्वेवं सति शास्त्रानेकत्वं कथमित्याशङ्क्य साधनप्रकारभेदत एव तदभेदः, न तु तत्र फलभेदोप्यस्तीत्याह एतदन्त इति । नन्वेवं सति विशेषाभागा संनिकर्ष एव कुनो न साध्यते, दु खहेतुर्विपर्ययः किमर्थं इत्याशङ्क्यायां तत्रा पर्यमाह यथेयादिना । अत्रेदमाकृतम् । पूर्वमनुमाचितो यो भजनानन्द संतु ब्रह्मानन्दतः शारीरभक्त्यानन्दतश्च कोटिगुणाधिकोऽनिर्वचनीयश्च भवति । तथा च संनिकर्ष

त्वग्रिमापिमनूतननूतनरसाकाङ्क्षा तदनुकूलो यत्नश्च भवति, न तु पूर्वानुभूतलीलास्वरूपतल-
स्पर्शः कदापि । विप्रकर्षे तु मनआदीनां बहिःस्वविषयालभेऽन्तर्विद्यमानमेव तं गृह्णन्ति,
तदा यथा बहिः प्रकटाप्रियाद्रसानुभवः पूर्वगासोत्तथान्त प्रकटात्प्रियात् पूर्वस्मादपि विलक्षणो
रसोऽनुभूतो भवति, यः संगमेपि दुराप । अतो महारसदानार्थमेवैवं ऋणम् । एतदेवोक्तं
मदनुध्यानकाम्ययेतिपदेन, ययेत्यादिना च । संगमे मदुपयोगित्वेन देहादिस्फूर्तिरप्यस्ति,
द्वितीये तु सार्पि नास्त्यपि रसाधिक्यम् । एतदेवोक्तं विमुक्ताशेषट्टचीति विशेषणेन ।
एतेन रसानुभवे नैरन्तर्यमुक्तं भवति । बहिरनुसन्धाने तु तदेव बहिः साक्षात्संवन्धात्मकं
फलं क्षीप्रमेव साधयति । अतस्तथैव भविष्यतीत्याह अचिरादित्यादिना । एतासां त्वधुनैव
बहिःसंगमोऽभिलषितः, तदभावादर्गमदनभिप्रेतामप्यस्मदधिकारविरुद्धामपि ज्ञात्वेश्वरभावे-
नाज्ञापितयान्, अनभिप्रेतमपि बलाद् ग्राहयितुमियनाकर्णनीयमिदं भवति यद्यपि, तथापि
प्रियतमसम्बन्धीत्याकर्णनमावश्यकमिति तथा । एताभिः प्रियसंबन्धित्वेनैव श्रुतवास्तथैव
फलित्यति, न तूपदेशत्वेनेतिजापेनाथाग्रे संदेशपदम् । एतेनैव 'ननु वयमिव भगवानपि
पूर्वमस्मदयोगासहिष्णुरनुभूतः, अधुना तं कथं सहत' इत्याशङ्का निरस्ता । भगवदुक्तिवा-
ज्ञात्वमेव प्रतीतम्, न तु प्रीतिवचनत्वम् । सात्वीश्वरभावेनैव भवतीत्यैश्वर्यमेवाधुना स्वस्मिन्
जानाति, ईशितव्यतामेवास्माद्यु जानातीति युक्तमनागमनम् । न चैवं भक्तिमार्गविरोध इति
वाच्यम्, 'स्वागतं व' इत्यादिवचनत्पूर्वतिरोधानवदस्यापि रसविशेषानुभावरूपात् ।
एवमेव प्रभावपि ज्ञेयमिति विद् । मतान्तरभाषेयमित्याचार्यवर्यैः पूर्वमेवोक्तमिति नाधिकं
शङ्कनीयं समाधेयं वास्तवम् । परन्तु 'यन्मायया दुर्जयया मुह्यन्ति ज्ञानकाशये'तिवाक्याज्ञानस्य
मोहरूपत्वाद्धर्मिमात्रपराणामन्येन मोहासमवात् तस्य फलत्वेन मोहकत्वासंभवात् भगवद्वाच्युक्ति-
कदापि भविष्यतीति सर्वं सुस्थम् । अत एव 'जानिनामपि वाक्येन न भक्तं मोहयिष्यती'त्या-
चार्यवचनमेतस्मै सर्वस्वपालकमस्तीत्यतिनिश्चिता वयम् ।

ईश्वरस्य कृतौ वाचि पूर्वपक्षममाहिता ।

ब्रह्मादीनामप्यशक्ये तथापि स्वस्य सर्वथा ॥ १ ॥

तदीयत्ववशाद्वाष्ट्यापि शक्तिश्चित्तथयामि तत् ।

क्षमतां तातचरणास्तेनैवाग्रेपुमुत्तमम् ॥ २ ॥

यो बीजावापमारभ्य फलपाकावधि रयम् ।

पोषितस्तं वज्रतरुं नाथो नापि जिहासति ॥ ३ ॥

इति श्रीमद्विष्णुशेखरविरचितभ्रमरगीताध्यायटिप्पणी ।

परिशिष्टम् ।

: १ :

श्रीहरि । नम इति । श्रीकृष्णस्य यथादाग्ने तयोस्तले तत्र यदञ्जिते कुङ्कुमपङ्के
तयोः रुचे नमः । श्रीकृष्णपदेन भक्तसहितलीलारसावष्टय सूचितम् । तादृशस्य
चरणयोरञ्ज बोधया लीलाया परस्परसम्बन्धेन उभयोस्तापहारकत्वं सुखदात्वं च
ज्ञापितम् । किञ्च । अञ्ज विकसित भवति । अत्रापि तत्तद्व्यञ्ज्यादिषु तत्तदर्थं भवति ।
अञ्जे अरुणत्वं भवति सहजमपि विशेषतः कुङ्कुमपङ्केन तादृशम् । पद्मिनीना
तलमप्यारक्त भवति । शृङ्गारादिषु कुङ्कुमपङ्केन रञ्जितमपि क्रियते । अत एव रुचे
नम इत्युक्तम्, न तु पङ्काय, तदभावादिति । उक्ता ते सर्वोत्कृष्टव्यञ्जनाय
नमनमेवोक्तम् । तदेवाहु यदरुणमिति । मदीय इत्याम्बुजं यत् सम्बन्धेन
शब्ददारक जातम् । निरन्तर तत्कान्तेः स्थित्या तदात्मकतया तादृशमेव जातमिति
भावः । यद्वा । अत्र प्रभुचरणसरोजतलसम्बन्धि कुङ्कुमपङ्कमुक्तम् । तत्रायिकानामेव
सम्भारति, न तु नामकस्येति कथमुपपद्यत इति चेत् । तत्रोच्यते । श्रीकृष्णपदेन
गूढभावः प्रकटः । तेन तद्भावा मरुस्य विरचितप्रियावेषोचितसकलशृङ्गारस्य प्रभो
चरणतलमपि तेन रञ्जितं क्रियत इति तत्सम्बन्धं तथोक्तम् । प्रियायाम्बु पूर्वं तादृशमेवे
त्युभयोश्चरणतलस्यारण्यमुक्तम् । अत एव पङ्कयोरिति द्विवचनं चोक्तम् । अन्यथा
पङ्कस्यैकरूपत्वात्कथमेव वदेयुः । तयो रुचे नम इति । तत्तलशोभा दृष्ट्वा प्रणयभरे-
णायातुरतया रसेन नमनम् । अन्यथा चरणविहास्य रुचे नम इति कथमुक्तं स्यात् ।
किञ्च । यत्सम्बन्धेन मामक इत्याम्बुजं सततमरुणं जातम् । रसतलकृतसम्बन्धेन
हृदयमपि तल्लीलारसोक्तं जातम् । तादृशलीलसमये प्रियासहितप्रभुचरणतल
स्वकरतलेन यदा छलितं क्रियते, तदा तच्छोभादर्शनेन परमरसावेशेन तदात्मकतया
तच्चरणतल हृदये स्थायते । तदा तदा तद्हृदय पूर्वमप्यम्बुजवेन सरसं तथापि
तदानीन्तनप्रभुभावैनात्तल्लीलारसभरेण पुष्टं विरोपतो जातमिति तथोक्तम् । अत एव
तादृशीलाविचरणमभूत् । सर्वदा तल्लीलामकमेव तिष्ठतीति शब्ददित्युक्तम् । किञ्च ।
यथा रविसम्बन्धेन कमलं विकसितं भवति, तथा तदरुणकान्तिसम्बन्धेनैतद्हृदयाम्बुजमपि

विकसितम् । पुनस्तस्य तदसात्मकतया तद्रूपत्वमेव जातमिति तथोक्तम् । किञ्च । यथा प्रियमिलने तदात्मकतया प्रियरूपत्वं भवति, तथा तलस्यारुणत्वे तत्सम्बन्धेन हृदयस्याप्यरुणत्वं युक्तमित्यर्क्तादिपदानि विहायारुणपदोपादानादवगम्यते ॥ १ ॥

: ३ :

[illegible]

अयमर्थो निजाचार्यचरणाम्बुजभावनात् ।

भासते भाग्यराशीनां सततं हृदि तिष्ठति ॥ १ ॥

: ३ :

‘श्रीगोपीजनकृष्णाय नमः । टिप्पण्यां-तेन लोके सत्यं व्रतं चैत्यारम्य
 पर्मां चेति षोडशवेत्यन्ते ग्रन्थे सयं विवियते । लोकं सत्यं वचनम् । व्रतमेकादश्या-
 धुपोपणादिरूपम्, लोके लौकिकं नियामकं सयं तप्तैलादौ शपथरूपम् । वैदिकं
 द्वादशविधम् । भगवतो व्रतानि ‘कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति’ ‘द्विःशः’-
 मित्यादिना निरूपितानि । लोकानुसारेण देवहितकारिणो नियामकं भगवतो भगवद्वचन-
 सत्यम् । भूरादित्रयम्, कायादित्रयम् । इदमष्टविधं सत्यम् । लोके व्रतं शपथरूपं
 च सयमुक्तद्वादशविधं वैदिकं चेति द्विविधम्, लोके सत्यवचनम् । व्रतमेकादश्यादि
 तप्तैलादौ शपथरूपं सत्यं चेद् अथ लौकिकत्वेनैकविधमुक्तद्वादशविधं वैदिकत्वेनैक-
 विधमिदं द्विविधमपि परचेनैकम्, शपथस्य नियामकत्वेनाथेपमुक्तत्वेन च परत्वात् ।
 भगवतो व्रतं नियामकं भगवद्वचनं चेति द्विविधं, भगवद्वचनं चेनैकम् । भूरादयः फलरूपाः ।
 कायादयः साधनानि । भूरादीनां फलत्वेन कायादीनां साधनत्वेन वैक्यम् । इदं चतुर्विधं
 सत्यं, प्रमाणरूपं सत्यं वेदो भगवद्वचनः प्रमेयरूपं सत्यं सत्यस्य कारणरूपो भगवान्
 साधनरूपं सत्यं सत्ये स्थितः सत्यरक्षको भगवान् । फलरूपं सत्यं सत्यस्य लयस्थानमाधि-
 वैदिकसत्यरूपो भगवान् । भगवति प्रतिष्ठितं वस्तु सत्यं चैतदुभयं फलितसत्यत्वेन
 पञ्चमं सयम् । इदं पञ्चविधं सत्यम् । सत्यत्वेन परत्वेन साधनत्वेन ऐहिकफलमूलत्वात्
 फलत्वेन रमणादिकरणत्वेनतिप्रकारैः पञ्चविधं सयं वेदे निरूपितम् । तदष्टविधं एव
 प्रविशति । पूर्वोक्तमष्टविधप्रमाणान्तररूपं पञ्चविधं चेति त्रयोदशधा । इदं त्रयोदशधा ज्ञान-
 शक्तिद्वयं वेदो भगवद्वचनं धर्मा चेति षोडशधा । वेदे भगवद्वचनं प्रमाणत्वात् प्रमा-
 णत्वोपाधिना नियाशक्तिरूपं पञ्चविधसत्यमन्ये प्रवेशोऽपि द्रुतं भगवत्साक्षात्कारसाधकत्वेन
 वज्रज्ञानशक्तिवेनापि निरूपणं न दोषाय, सर्वत्रोपाधिभेदेन भेदात् । इति सत्यविवरणम् ॥

: ४ :

श्रीकृष्णाय नमः ॥ निष्ठायनैरित्यस्य विवरणे, ब्राह्मणोर्पोत्यादेष्टिप्पणे कारि-
 ण्यभिरर्थनिरूपणं श्रुत्यमरूपेणोपादि । अत्र ब्राह्मणक्षत्रियभगवन्योस्तात्पर्याणि यथानुक्रमं
 निरूप्यन्ते, परोक्षवादप्रकाशनाय । तत्र यथा वात्रणो नम्रतादिभिः कृत्रिमसूक्ष्मरूपेण
 स्वस्मिन् विश्राममुत्पाद्य स्वकार्यप्रतिबन्धकनिवर्तनं । यतः सर्वं एव शुद्धं साधुः प्रशान्तः,
 न चैनस्मात्किञ्चनान्यथा भविष्यतीति बुद्ध्या तादृशं तं विश्वस्य परिजननिकटस्थमपि
 नृभिः विहाय स्वस्वकार्यायाव्यग्रा गच्छन्ति, तथा भगवानपि कृत्रिमतयाङ्गस्थापनादिना

स्वस्मिन् शुद्धत्वादिक विबोध्य सर्वेषा विश्वासमुत्पाद्य स्वलीलाप्रतिबन्धकनिर्गतक
इत्यर्थः । तदेतदुक्त सूक्ष्मरूपेणैव यारभ्य तेनैवापगत इत्यन्तेन । तेनैवेति ।
विश्वासोपादानेन, न तु सामर्थ्यादिनेत्यर्थः । क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः स्वेष्टरूपमिति ।
यथा क्षत्रिय स्वकीयानामन्यतः स्वतो वात्सर्तौ तन्निवर्तनाय स्वस्मिन् विद्यमानमेव
तदनुकूलसामर्थ्यादिविशिष्टं युद्धोपयिक्तसकलसामग्रीसहितं तदिष्टं रूपं तत्प्रतिबन्धके
निवृत्ते सुखे भाविनि प्रकटयति, तथा भगवानपि स्वतः परतो वा स्वजनार्तौ तदभावाय
स्वस्मिन् विद्यमानमेव रसोपयोगिसकलसामर्थ्यवन्मन्त्रायोगनानुकूलसकलसामग्रीविशिष्ट
निजजनेष्ट रूपं तत्प्रतिबन्धकापगमे प्रकटयतीत्यर्थः । न-वेकरसस्य मक्षण एव करणे
किं तापर्यमियाशङ्क्याहुः भक्तातिहतिरित्यादि । अत्र हि द्वय कर्तव्यम्, भक्तानामा
तिहतिपूर्वकमिष्टप्रापणं तदतिरिक्तिनिरोध्यनिष्ठप्रभुविषयकदोषारोपाभावश्च । तत्र प्रति
बन्धकाभावाय ब्राह्मणत्वप्राकट्ये प्रतिबन्धकसद्भावेन भक्तानामातिहतिं क्षत्रियवानाविमर्षे
तदिष्टप्रातिष्ठ न स्यात् । तस्माच्च स्वामिनीतरव्रजस्थेषु प्रभुविषयकदोषाभावश्चेत्यर्थः,
तेषामपि निरोच्यत्वेन प्रभो सर्वार्थमागतस्य तेषु तथाकृतेरुचितवात्, प्रभो स्वामिनीषु
तल्लीलाया दोषारोपे तन्निरोपासिद्धेरिति भावः । पुनर्ब्राह्मणभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिदिति ।
यथा ब्राह्मणो गुर्यावधीन एव भवति, न तत्र, सर्वं कुर्वन्नपि तदनुज्ञयैव
करोति, अनुज्ञापरतया निर्दोषश्च, तथा भगवानपि स्वभक्तपित्रावधीन एव,
तदनुज्ञयैव च सर्वं करोति, भक्तानुज्ञापरतया भक्तिमार्गे निर्दोषश्चेत्यर्थः । एतादृशोऽर्थः
आज्ञादातत्वाय भक्तवमुक्तम् । अ यथा अ येपा भगवदिह्नितातिरिक्तस्फुरगानियमात्तथा
न स्यादिति भावः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः कदाचिदिति । यथा क्षत्रियो गूढमत्रो
महासाहसः सर्वथा स्वकार्यसाधको निर्भयः सर्वरसभोक्ता, तथा भगवानपि गूढ समन्त्रो
वनसेवनामहासाहसः कथञ्चिद्याजादिना सङ्केतितस्थले भक्तागत्या सर्वथा लीलारूप
स्वकार्यसाधक इत्यर्थः । निर्भयत्वबोधनायैवानिज्ञ रमत इत्युक्तम् । पुनर्ब्राह्मणभवन-
तात्पर्यमाहुः कदाचिद्वक्तेति । यथा ब्राह्मणः परमाग्रह सकलासहिष्णुप्रतापधानसा
मर्थ्येऽपि चातुर्येणैव स्वकार्यमाधरु, तथा भगवानपि कदाचिदेव भक्तानां स्वामिनीनां
ये पित्रादयस्तत्कृते एतत्सङ्गे न गन्तव्यमित्यादिरूपनिषेधेऽपि मया गृहीत्वैवैना गन्त-
व्यमित्यतिविहिताग्रह सर्वघर्षणक्षमप्रतापवान् बालभावेनासामर्थ्येऽपि व्याजादिप्ररु
त्पन्नचातुर्येण स्वेष्टदेशनयनरूपकार्यसाधक इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनतात्पर्यमाहुः
कदाचिदित्यारभ्य सर्वत इत्यन्तेन । यथा क्षत्रियः कुतुकावेशी स्वधर्मजापनपरं प्रति
पक्षागतिशङ्क्या सेनासहितो दुर्गादिस्थितस्तुग्रहणाय विविधोपायकारी सकलप्रतिन-प-

निरर्तकश्च, तथा भगवानपि माल्गीटानुनुकायेनो वृन्दनादिना स्वाम्येज्ञापको टीट्रा-
 वृत्तिपरिपथिममार्गातिशङ्कया कपिसेनासहितः पुलिनस्थितभक्तप्राप्तये च विविधसेतुबन्ध-
 नाद्युपायकर्ता निजभक्तमुखप्रामिप्रतिबन्धनिवर्तक इत्यर्थः । पुनर्ब्राह्मणभजनना पर्यमाहुः
 अन्यथेदिति । यथाभिमानेन स्वप्रयोजनप्रतिबन्धार्थमन्यमित्रागने प्राप्नोति निजप्राप्तेष्वैव
 तन्निरासश्च स्वप्रित्वाप्रेक्षेण तन्निरासको, न तु स्वमागर्थ्येन, ननथ स्वकार्यसाधकः,
 तथा भगवानपि स्वमन्त्र्याभिमानेन भक्तनैकत्रयमन्यमित्राद्विर्हृते समगते मनि
 स्वनालभावाप्रेक्षेणैव तन्निरासको, न तु स्वसामर्थ्येन, तेन तथाहन्तौ नादशरूपे, तथा
 सामर्थ्यदर्शनेनान्येषा ज्ञानात् सम्यक् लीलाभिदे । तन्धानेकविधलोलात्परस्वकार्यसाधक
 इत्यर्थः । पुनः क्षत्रियभवनना पर्यमाहुः स्यापयिस्त्विति । यथा शत्रयो दुर्गादिष्वन्य-
 प्रवेशप्रतिबन्धकमटादिस्थापक स्वगतिमात्रसाधनावधाना, तथा भगवानपि पुलिनादि-
 ध्वग्यगतिमंभारितस्थलेषु रक्षकगोपादिस्थापकः स्वमात्रगतिमाधनसेतुबन्धविधानेत्यर्थः ।
 अतः परं सर्वमेव रसमेकत्र रित्येवैवादितापर्यमाहुः भक्ता ह्रीनि । भक्ता हि भगवति
 प्रत्येकं स्पर्शानिविधिविभाज्यन्तः, तथा भगवानपि तेषु । तथा चैकैकस्यामेव स्वामि-यां
 सर्वानेवालिङ्गित्यामिनोजनमनःस्थितान् भागान् क्रमेणोपाय तत्तद्भावरसांस्तुत्रैव मुह्यन्
 इत्यर्थः । एतेनैकत्र मुद्यो रसो निरूपितः । भोगे प्रकाशान्तरमाहुः कदाचिरमत्यैक-
 मिति । कदाचिक्वदुत्पद्यते तत्र तत्र तस्या तस्या स्वागिन्या स्थितः प्रत्येकमभितान्
 भावरसान् मुह्यन् इत्यर्थः । एकत्रैवस्य तात्पर्यान्तरमाहुः अथवेति । एकत्र पुत्रिन् स्थितो
 वेषुवादनलीलाया सर्वेषु भक्तेषु सङ्गतेषु अभिलानेन भावरसान् रामलीलास्थितानपि
 मुह्यन् इत्यर्थः । एतेन मिश्ररूपेणैव क्रियमाणा सर्वा अपि लीला अत्र केवलरूपेण
 कृता इत्युक्तं भवति । अत्र एवोक्तमाचार्यैर्विराणे न तु तस्य कापि मर्यादा प्रतिब-
 न्धिकेति । अत्राभ्युक्तप्रत्युदासीरिति । बालो ह्युदारमुदिर्भवति । अत एवात्र
 परीक्षासाधनावसम्भारकश्च द्वितीयतुलीयाध्यायीयलील्येन । एतेन लोकवेदातीन-
 पुरुषोत्तमस्वरूप सर्वलीलाविशिष्टमेतदिति समर्थितम् । उपसंहरन्ति एतदेवेत्यादि,
 सुगोपितमिति । आचार्यस्तथोक्तमिदमस्माभिरपि तथैरोच्यत इत्यर्थः । अतः परं विष-
 रणस्थमूलरूपलीलादेस्तापर्यमाहुः एतदग्न इति । तद्भावा इति । तापर्यवृत्तिनिरू-
 पितोर्थः प्रकरणेरोच्यत इत्यर्थः । सम्भ्यगिति । नात्र पूर्ववत् परोक्षवादो या निरूपणमित्यर्थः ।
 तदनुग्रहत इति । स्वाचार्याशयस्यानुग्रहैकत्रभ्यवादित्यर्थः । स्फुटमिति ।
 अथ भावः । प्रकटन एव पूर्ववत् परोक्षरूप इत्यर्थः । रसामकेतरग्रन्थार्थानामत्र
 निरूपणेन तत्साम्यस्यात्र प्रकटत्वादिति भावः । तमेवाहुः मयाणाख्यप्रकरण

इति । तदुपक्रमे हि तथा प्राकट्येन तादृगुत्सवहेतुतया पूतनासुपयःपानादिचरित्रै स्वामि-
नीकृतक्षया च शुद्धत्व मलत्वं च भगवति निरूपितम् । तदुपसंहारेऽपि यदि नोच्येत
तदोपक्रमोपसंहाराविरोधात्तद्व्ययं न सिध्येत्, अतस्तत्परिचायकलीलात्रयं प्रोक्तमित्यर्थः ।
तदेवाहुः सर्वाज्ञातस्वरूपमिति । पूर्वं प्रपञ्चरूपेणाविर्भागपूर्वं सर्वेषां सूक्ष्मरूपेण तदु-
दरस्थत्वेऽपि तेपामज्ञातमित्यर्थः, 'न तं विदामहे'ति श्रुतेः । सृष्ट्युत्तरं तु तज्ज्ञानसम्भवोऽपि,
सर्गस्य मोक्षे प्रति कारणत्वात् । 'दैवी सम्पद्भिर्मोक्षाय'ति वाक्यादित्यर्थः । अनेन
महाणो निलायनलीलोक्ता । सेतुबन्धसूचितमर्यादाधारतयाक्षिता जगद्रूपलीलामाहुः
रिरंसया तत इति । ततस्तदनन्तरं प्रपञ्चरमणेच्छयास्त्रिलजगद्रूपं जडजीवान्तर्यामिभेदभि-
न्नतद्रूपमात्मानं दृष्ट्वा तत्र प्रपञ्चरूपेतिदुस्तरा सर्वथानुलङ्घ्या मर्यादाः स्वलीलासिद्धयै
बन्धमोक्षरूपक्रीडासिद्धये कुरुत इत्यर्थः । ननु सेतुबन्धैः परंपरस्थितप्राप्त्युपायभूतैर्न प्रप-
ञ्चमात्रपर्यवसितमर्यादामुच्यते भवतीत्येवमप्या पक्षा तरमाहुः यद्वेति । प्रपञ्चतोऽतीतस्य स्व-
स्याप्तये प्राप्तये भक्तिमार्गान् सेतुबन्धरूपान् सर्वथानायासेन विवरणसाधनान् दृष्ट्वा कर्मा-
दिवत् शैथिल्येन पातसम्भावनारहितानकरोदित्यर्थः । एव जगद्रूपलीला निरूप्य वेदरूप-
लीला निरूपयन्ति अशेषेति । अशेषाः सञ्ज्ञा या वेदशास्त्रास्तामूक निरूपित यत्फल
स्वर्गापवर्गादिरूपं तद्भोगाय स्वसृष्टजीवानां तप्राप्तये आत्मनः पूर्वमेव विद्यमाना यदरूपता
प्रेकटीकृत्य नामलीलायापि रूपप्रपञ्चे नोडतीति सूच्यत इत्यर्थः । शुद्धमलतापरिचायक-
तच्चरित्रत्रयमत्राप्यतिदिशन्ति तथात्वाय भक्ता इति । भक्तिमार्गे भगवतो मूलचरि-
त्रप्राकट्यं भक्तार्थमेवेति जापनायाहुः भक्ता इति । यथा भक्ताः सर्वं गृहादिकं परित्यज्य
प्रमुखास्त्यै रह एकान्ते सङ्केतितवृक्षमूलाद्याश्रयेण स्थिताः, तथा भगवानपि तदर्थं रहःस्थित-
श्चेत्तदा सर्वाज्ञातस्वरूपतया निलायनक्रीडावत्त्वेन पर पराकाशपन्नो लोकवेदातीतः
पुरुषोत्तम इत्यर्थः । एतेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इत्यादिमर्यादाकर्तृत्वेन लीलासिद्धिजग-
द्रूपलीलाप्युक्ता । नन्विह प्रतिज्ञा सर्वसाधारणी, नासाधारणव्यवधानां, यतः सर्वस्येवमेव
स्वप्रपन्नेषु वदन्ती याशङ्क्याहुः यतो नान्यप्रतिज्ञेयमिति । एतादृक्प्रतिज्ञाकरणं भगवत
एव सम्भवति, ना यस्य, सर्वसामर्थ्याभावात्, परमफलप्रेप्सया प्रपन्नो तदानाशक्तत्वात्,
यतो मूलचरितमेवेदमिति भावः । सा केत्याकाङ्क्षायामाहुः । आदिपदेन 'न मे भक्तः
प्रणश्यतीत्याद्या अनुसन्धेया । एतल्लीलाया मूलचरित्रत्वं प्रकाशतरेणाहुः साक्षादिति ।
अस्या भजनानुरूपभजनलीलाया साक्षात्स्वरूपदानम्, तच्च ना-यस्य सम्भवति । न हि
साक्षात्स्वरूपं दातुमन्य- शक्ती, रसात्मकत्वाभावात्, मोक्षपर्यन्तमेव दातुं तच्छक्तेः, तत्र
भगवतः प्राप्तिर्न त्वस्येति स्वरूपदानमप्येतल्लीलाया मूलचरित्रत्वे हेतुरित्यर्थः । वेदरूपली-

नामयत्रातिरेकं लीलासृष्टिरित्यतस्वरूपमाहुः लीलासम्बन्धीति । अत्र लीलासृष्टौ सर्वं लीलासम्बन्धि । अत एव भगवद्रात्मकम्, लीलाविशिष्टस्यैव भगवत्त्वात् । अतस्तत्प्रवर्तकत्वमयस्य न सम्भवतीति स्वयमेव तत्प्रवर्तनाय तद्वारा सर्वफलभोगाय शब्दामकवेषु नादरूपेण प्रकटीभवतीत्यर्थः । एव लीलात्रयमतिदिशोपसंहरन्ति एतत्सर्वमिति । गोप्यत्वं चापीति । परोक्षवादरोत्या निरूपणे यर्थः ॥
 इति श्रीवल्लभाचार्यरूपामात्रसहायवान् । यरूपयन्निजस्वामिदास^१स्तत्कारिकाशयम् ॥ १ ॥
 विद् वेतेन विद्वांसः श्रुतिसारमसिद्धितम् । लोकवेदाद्यतोत्त यत् पुरुषोत्तमसज्जकम् ॥ २ ॥

છે તેથી જ તે તેવા શુભવાળી લીલાને મિદ્ધ કરાવે છે, પરંતુ અસત્ય પદાર્થો દેખાડતી નથી જેમ સસારના કારણરૂપ માયા જીવને સ્વરૂપનું વિશ્વરથ કંગાવી પ્રપચના વિષયોમાં તેની આસક્તિ કરાવે છે, તેમ આ માયા પણ બ્રહ્માને તેમના સ્વરૂપની વિશ્વરૂપિતા કરાવી, બ્રહ્માનામાં તેમની આસક્તિ કરાવે છે આટલો ધર્મ સમાન હોવાથી આને માટે પણ 'માયા' શબ્દ યોગ્ય છે વાસ્તવિક રીતે તો જેમ લીલામાં ઉપયોગી બીજા પદાર્થો જેવા કે ગોપીઓ ગોપો વિગેરે આનંદરૂપ છે, તેમ આ (માયા) પણ આનંદરૂપ છે તેમ જણાવવા 'આત્મ' 'પોતાની' પદ યોગ્ય છે તેમ ન હોય તો પુરુષોત્તમના અર્થવાળા 'બ્રહ્મા' શબ્દ પછી તરત જ 'માયા' શબ્દ કહેવું હોવાથી જ, તે માયા બ્રહ્માનાની જ છે એમ થતું હોવાથી 'આત્મ' 'પોતાની' શબ્દ વ્યર્થ ધર્મ બન્યા. તેથી બ્રહ્મસૂત્ર ૩-૨-૨૮ પ્રમાણે આ માયા બ્રહ્મરૂપ હોવાથી, અર્થે કર્મધાર્ય સમાસ પણ કરવાનો છે એમ જણાયું (આ મા યત્ર માયા = આત્મમાયા એ પ્રમાણે કર્મધાર્ય સમાસ થાય એવો અર્થ થતો બ્રહ્માના જ માયા છે એમ થાય)

વળી આ (આત્મમાયયા) પદનો સર્વત્ર સંબંધ લેવાનો છે,

(૧) કારણ કે અર્થે લીલા કરવા માટે બ્રહ્માને વસ્તુવે અને દેવપ્રીત્તને પિતા અને માતા તરીકે સ્વીકાર્યા છે, તેથી બ્રહ્માનાની સક્રિયતા જ તેઓનો પિતા તથા માતા તરીકે આવિર્ભાવ થયો છે તેમ ન હોય તો નિષેકથી બ્રહ્માનાની ઉત્પત્તિ થએલી નહિ હોવાથી, તેમને પિતા અને માતા કહી શકાય નહિ આ જ અર્થ 'પોતાની માવાથી પિતા અને માતા (બનેતા)' શબ્દોથી કહેવો છે

(૨) " 'તમે બેને આ રૂપના દર્શન કરાવો' (શ્લોક ૪૪) આ વાક્ય પ્રમાણે પહેલાના રૂપના દર્શન સંબંધી (દર્શન કરાવવાની) જ બ્રહ્માનાની ઇચ્છા કહેવી હોવાથી, અને 'મનુષ્યના ચિહ્નવાળામાં માગ બલનું જ્ઞાન થાય નહિ એમ ત્યાં કહેવું હોવાથી (બ્રહ્માના સિવાય) બીજા કોઈથી જોવા દર્શન કરાવી શકાય તેમ નહિ હોવાથી, આવા રૂપના દર્શન આ બેને કેમ થયા? ' એવી શંકા થાય તેથી 'પોતાની માવાથી સારી રીતે દેખતા' શબ્દો યોગ્ય છે આથી એમ સૂચ્યું છે કે અનુભૂતા સામર્થ્યથી બ્રહ્માનાના દર્શન થતા નથી જે આનંદા વિષયના કાર્યમાં ધણું ઉપયોગી હોય તે 'સારી રીતે' થએલ કહેવાય તેથી પહેલાં વસ્તુવે અને દેવપ્રીત્ત જેમને ઈશ્વર જ્ઞાનુભૂતા હતા તેમના (તેઓને) નીતામાં ઉપયોગી માવાથી જે દર્શન થયા, તે 'સારી રીતે' દર્શન થયા પોતાના પુત્ર તરીકે દર્શન થયા (તે પણ 'સારી રીતે' દર્શન થયા) એમ જણાયું, કારણ કે તેની જ રીતે લીલા જાણીએ કરવાનો છે અને 'માતાપિતા' શબ્દ પણ યોગ્ય છે અથવા (બ્રહ્માનાના વિષે) લૌકિકજ્ઞાન હોય ત્યારે જ લીલા થઈ શકે તેથી, લીલામાં ઉપયોગી માવાને દર્શન કરાવનારી કહી તેથી, માતાપિતા કહ્યાં તેથી, 'આ મારા પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન તેમને થયું જ તેવું જ માત્ર થયું એમ નહિ, પરંતુ 'આ ઈશ્વર છે તે અમારા પુત્ર છે એવું જ્ઞાન થયું એટલે તે જ સારી રીતે જ્ઞાન ('દેખતા' શબ્દથી જણાવે) થયું 'તમે બે પુત્રભાનથી અને બ્રહ્માવાથી મારું (વારવાર ચિંતન કરતા)' (શ્લોક ૪૫) એ બ્રહ્માનાના વાક્યથી અથવા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે માવાએ જેવા દર્શન કરાવ્યા તેથી

વિરુદ્ધ ન જોવું, એ જ 'સારી રીતે જોવું (દેખતાં)' છે વળી અલભાવ લીનાનો વિરોધી હોવાથી, અલભાવ વિનાનાં અમારાથી ઉત્પન્ન થયાં એવું જો જાન, તે જ 'સારી રીતે દેખવું' છે આમ હોવાથી 'માયાથી જ્યારે તે બે જોતાં હતાં ત્યારે (બગવાન) પ્રાકૃત બાલક થયા' એ પ્રમાણે તેમના જોવાનો પ્રકાર કહેલો છે

વાસ્તવિક રીતે તો બગવાન છ ગુણોવાળા, પરમકાષ્ઠાવાળા શુદ્ધધ્વજરૂપ જો બાલક એટલે બાલરૂપ (હતા), તેમણે સચ્ચ તે જ ક્ષણે માસીત્ દર્શન દીધાં અથવા પ્રકટ થયા એવી (વાક્યવતી) યોજના છે ૧-૧૯-૨૫માં ત્યાં બ્વાસજના ધ્રુવ 'અમવત્' 'પ્રકટ થયા' વાક્યમાં 'અમવત્' જગ્ગ 'પ્રકટ થયા' અર્થમાં યોજાયેલ છે, પણ 'ઉત્પન્ન થયા' એવો તેનો અર્થ નથી તેમ અહિં 'માસીત્' શબ્દ 'ઉત્પન્ન થયા' અર્થમાં યોજાયેલો નથી, એવો અર્થ છે, કારણ કે બાલક ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તે રહે છે અને રહવાથી દ્વારપાસો જાગી જાય, તેથી (બગવાન) શાત રહ્યા બગવાન પ્રત્યક્ષ હોવા છતાં, તે અલૌકિક છે એવું જાન નહિ રહેવાથી, અલૌકિક અથવા પરોક્ષ (જણાયા વિનાનો) જ હોવાથી (અમુક પદમાં) પરોક્ષજૂતકાવનો પ્રયોગ કરેલો છે

વળી અહિં તે તે ક્ષણના સંબંધવાળી કહેતી બધીએ લીલા શુદ્ધધ્વજના ધર્મરૂપ અલૌકિક જ અને નિત્ય છે તેથી ૧૦-૯-૧૧માં વર્ણવેલા સ્વરૂપ પેઠે નાલ વિગેરેવાળું બાલરૂપ પણ શુદ્ધ અલ જ હોવાથી, જેવું સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે તે અલૌકિક હોવામાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી ૧૦-૯-૧૧માં વર્ણવેલ સ્વરૂપ જ શુદ્ધ અલ છે એમ શુકે ૧૦-૯-૧૩માં જણાવેલું હોવાથી, અહિં પણ આ સ્વરૂપ અલ નથી' એવી કાંઈ શંકા રહેતી નથી (બકતોના) નિરોધ માટે (બગવાન) લીલા કરતા હોવાથી, જેમ કરવાથી નિરોધ સંભવે તે પ્રમાણે જ બગવાન લીલા કરે છે તેથી લીલામાં બગવાન પ્રાકૃતનું અનુકરણ કરે તેથી કાંઈ ન્યૂનતા થતી નથી, પણ તેથી ઉલટું બગવાન બકતો માટે તેમ પણ કરે છે તેથી તેવી લીલાથી બગવાનનું અદ્વિત માહાત્મ્ય જણાય છે આ બધું લેક્યમાં રાખીને જ 'ચોતાના સર્વ' થવાના સામર્થ્યથી (બગવાને) તેમ કહ્યું 'એમ કહેવું છે એમ જણવું તેથી જ 'જેમ પ્રાકૃતને બાધે તેમ બાંધ્યા એવું દર્શાવે ૧૦-૯-૧૪માં આપેલું છે

(આ જ શ્લોકમાં પ્રાકૃતઃ છે ત્યાં ત્રીગુણધર્મ જણાવે છે કે—

અથવા, ૪-૨-૬૨ શ્લોકે ધ્રુવ પ્રમાણે અણ પ્રત્યય જેને અ તે છે તેનો 'પ્રકૃતિ' શબ્દ અહિં યોજેલ છે, તેથી જેમ યક્ષથી જેનું ગ્રહણ થાય તે રૂપ 'સાક્ષ્ય' એવા શબ્દો થાય છે તેમ 'પ્રકૃતિયા ગ્રાહ્ય' પ્રકૃતિથી જેનું ગ્રહણ થાય તે 'પ્રાપ્ત' એવો અર્થ થાય છે) લૌકિક અને અલૌકિક એવા બેદથી, જીવે બે પ્રકારના છે તેમની પ્રકૃતિ પણ તેવા બે પ્રકારની છે તેથી ૧૦-૪૦-૧૭ શ્લોકમાં કહેતી રીત પ્રમાણે જેઓ અનૌકિક પ્રકૃતિવાળા છે તે બગવાનને અલૌકિક જાણે છે અને લૌકિક પ્રકૃતિકાળા લૌકિક જાણે છે એવા, પણ વાસ્તવિક રીતે તો અનૌકિક જ બાલ પ્રકટ થયા એવો અર્થ થાય છે અર્થ (આનો અર્થ કરીએ ત્યાં) લૌકિક બાહ્યરમાં ઉપરોગી જ્ઞાન લૌકિક છે, અને તેના જ્ઞાનવાળા લૌકિક (પુરુષ) છે આજનું જ્ઞાન અનૌકિક છે, અને તેના જ્ઞાનવાળા અનૌકિક (પ્રકૃતિવાળા)

છે, એમ કહેવાય છે તેથી નહિ વિગેરેને (ભગવાન) લૌકિક છે એવું જ્ઞાન હોવા છતાં, (ભગવાનની) લીના અલૌકિક હોવાથી, અને તેમનું જ્ઞાન વિગેરે તે લીલામાં આવેશ દેવાથી લૌકિક નથી નહિ વિગેરેનું 'આ મારા પુત્ર છે' એવું જ્ઞાન સાત્ત્વ પાછલથી જણાવે છે, પરંતુ ઉત્પન્ન કરવું નથી તેથી સાત્ત્વની રીત પ્રમાણે તેને લૌકિક કહેવું છે આદનાથી કાષ્ઠ ન્યૂનતા અર્થિ થતી નથી, (કારણ કે) તે લીલા હોવાથી અલૌકિક છે એમ કહેવું છે

અથવા જેમ ૧-૬-૪૦ માં 'પ્રકૃતિ' શબ્દ બીજા ભગવાનના સ્વરૂપના અર્થમાં યોગ્ય છે તેમ અર્થિ પણ તે શબ્દ તે અર્થમાં યોગ્યએના છે એટલે પહેલાની પેઠે 'પ્રકૃતિથી' એટલે ભગવાનના સ્વરૂપથી જ જેનું મહત્ત્વ થાય તે પ્રાકૃત, એવો અર્થ છે તેને સૂર્ય પ્રકાશનો નથી' વિગેરે ત્રુતિઓ, તથા 'વેદોથી માફ કર્શન થતું નથી' (ગીતા ૧૧-૫૩) વિગેરે સ્મૃતિઓ, ભગવાનનાં દર્શન બીજા કાષ્ઠ સાધનથી થતાં નથી એમ કહે છે અને 'આ આત્માની પ્રવચનથી પ્રાપ્તિ થતી નથી' ત્રુતિ બીજા સાધનથી ભગવાનની પ્રાપ્તિ થતી નથી એમ કહી 'જેનું તે વરણ કરે છે તેનાથી જ તે પ્રાપ્ત થાય છે વિગેરેથી ભગવાનથી જ ભગવાનની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ જણાવે છે તેથી આવા શુદ્ધ ભક્તિયુગ્મ લોક અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ બાનક પ્રકટ થયા એવો અર્થ છે

માતાપિતાના દેખતા જ એ પ્રમાણે બીજી રૂપ ધારણ કરવાની યોગ્યતા અર્થિ જણાવેલી છે સામર્થ્યને' એટલે 'સામર્થ્ય પ્રકટ કરવું તેને' એવો અર્થ છે અર્થિ ભાવાર્થ નીચે પ્રમાણે છે —

આ (અનૌકિક) રૂપથી જ આ જ સમયે કસને હણી સર્વનું સમાધાન કરવાનું (કુ બ કરવાનું) સામર્થ્ય ભગવાનમાં હોવા છતાં ભગવાને (તેમ નહિ કરતાં) જે બીજી રૂપ ધારણ કયુ તેનું કારણ પાછળ ૨૮ માં શ્લોકમાં જણાવ્યા પ્રમાણે દેવકીજીનો લૌકિક રીતનો ભગવાનમાં અતિશય સ્નેહ જ છે આ સ્નેહને લીધે ભગવાન જો કસની સામા માત્ર (યુદ્ધ માટે) ઉભા રહે, તો તેટલાથી જ દેવકીજીના પ્રાણ જતા રહે વળી લેખિકા દ્વા કરે એવા બપથી દેવકીજીએ ભગવાનને અનૌકિક રૂપ છપાવવાની પ્રાર્થના કરી તેથી પણ લૌકિક રીતથી જ તેમનો ભગવાનમાં ધણો સ્નેહ જણાય છે વસુદેવને ભગવાનના માહાત્મ્યનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોવાથી તેમના મનધર્મા એવી શકા રહેતી ન હોવા છતાં, આ અનૌકિક રૂપથી જ ભગવાન જો હમણાં જ કસને હણે તો ભગવાન કુ બ કરે થતાં, ભગવાનને (મૂળ ૫૨) રહેવાનું પ્રયોજન નહિ રહેવાથી, આપણને જો ફરી તેમનું દર્શન નહિ થાય તો આપણા પ્રાણ પણ રહેશે નહિ એવા અભિપ્રાયથી, તેમણે કસ સમધી વૃત્તાંત (શ્લોક ૨૨ માં) ભગવાનને જણાવ્યો તેથી અનૌકિક રૂપ છપાવવું અને હમણાં બીજા પધારવું એવો વસુદેવનો પણ અભિપ્રાય હતો એમ જણાય છે તેમ ન હોય તો ભગવાનના માહાત્મ્યનું તેમને જ્ઞાન હોવાથી, ભગવાન સર્વજ છે એમ પણ તે જણાવતા હતા તેથી કસ-સમધી વૃત્તાંત વસુદેવ ભગવાનને જણાવત નહિ તેથી ભગવાને બીજું રૂપ તેઓના દેખતાં ધારણ કર્યું એમ કહ્યું તેથી તેમનું ઉપર જણાવેલું (લૌકિક અને અનૌકિક) જ્ઞાન (ભગવાને બીજી પ્રાકૃત રૂપ ધારણ કરવાનું) કારણ હતું એમ સ્પષ્ટ છે તેથી ભગવાને તેમના દેખતા જ બીજી રૂપ ધારણ કર્યું એ યોગ્ય જ છે

૧૦-૯-૧૫ માંના વચ્ચમાનસ્ય શબ્દ ઉપરના ધીટિપ્પણી

‘દોરડાંથી બધાનું’ એ દડા સહન કરવાનું છે. અહિં તેમ થવામાં બે અઠગણો છે (૧) ભગવાનનું કુદરતી ઇશ્વરપણું અને (૨) દાસનું કુદરતી દાસપણું, કારણ કે પ્રભુનું દાસથી બધન ન થાય જો કે માતાની સત્તા સ્વીકારી ન અને તેથી સર્વ રીતે માતા સત્તા ચલાવી શકે તોપણ જેમ ભગવદ્ધર્મથી એ સત્તાનો સ્વીકાર કર્યો તે બલવાન છે, તેમ જ એશ્વર્ય પણ બનવાહુ છે, આગે તેને કોઈએ રોકેલ નહિ હોવાથી તે માતાની સત્તા પૂરેપૂરી ચાલતી નથી જ્યારે ભગવાને માતાની સત્તા પૂરેપૂરી સ્વીકારી ત્યારે બધન થયું, કારણ કે ભક્તોમાં પ્રભુને વશ રાખવાનો ધર્મ પણ નિત્ય છે તેથી ભગવાને (માતાની સત્તા એશ્વર્યને લીધે પૂરી સ્વીકારી નહિ હોવાથી) દોરડું બે આંગળ ઘટયું તેથી જ સર્વને ઉપયોગી એના (આંગળના) માપથી દોરડું કેટલું ઘટયું તે જણાવેલ છે. ભગવાન ઇશ્વર હોવાથી અન્યથા કરવાને પણ સમર્થ હોવાથી તે જ દોરડાંથી બધાના એમ આંગળ ‘કૃપાથી પોતે બધાના’ એમ (શ્લોક ૧/મા) કહેવામાં આવશે કૃપા ઇશ્વરનો ધર્મ હોવાથી, ભગવાન પોતાના એશ્વર્યથી જ બધાના એમ જણાય છે બીજી રીતે આ કાર્ય (ભગવાનનું બધન) ન થાય, કારણ કે ઇશ્વર વિના બીજો કોઈ પોતે સ્વતંત્ર નહિ હોવાથી પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાનું ઉત્કલ્પન કરવા તથા છુનના સ્વરૂપની મર્યાદાનું ઉત્કલ્પન કરવા શકિતમાન નથી. જેમ ‘જગતના કર્તા હોવાપણું’ પણ ઇશ્વરનો ધર્મ છે તેમાં સ્વરૂપનું અતિક્રમણ થયું નથી, તેમ ભક્તો પણ ભગવાનને વશ રાખે, એ એમનું મોટા પૌરુષ (પુરુષાત્તન)નું કાર્ય છે એમ જણાવેલું છે.

અથવા બધન (વચ્ચમાનસ્ય) અને તેનું બે આંગળ ઘટયું (દ્વગુલોનમ્) એ બે વચ્ચે બે વિશેષણો (૧ સ્વાર્મકસ્ય, ૨ કૃતાગત) કહેના છે, તે બંનેમાં બધન થવામાં અને ઘટવામાં કારણરૂપ છે, એવો અભિપ્રાય જણાય છે બધન થવામાં કેવી રીતે કારણભૂત છે. એ કહ્યું બે આંગળ દામણા કેમ ઘટયા તેનું પણ કારણ આ વિશેષણોથી જણાવેલ છે વિશેષણો યાનનો પ્રકાર જણાવે છે ભગવાન તો (૧) ઉપાધિ ભગવાનના સ્નેહથી (૨) તેમને માથે દોષ નહિ અડાવવાથી વસ યાય છે યશોદાનો પુત્ર તરીકે સ્નેહ હતો તે ઉપાધિવાળો હતો અને તેણે ભગવાન ઉપર દોષ મૂકેનો તેથી ભગવાનને વશ કરવામાં આ બે (સ્વાર્મકસ્યથી સૂચવાએલ પુત્ર તરીકેનો ઉપાધિવાળો સ્નેહ અને કૃતાગમ થી સૂચવાએલ દોષનો આરોપ) અડચણ કરનાર હતા, એમ જણાવવા ‘બે આંગળ ઘટયું’ એમ કહેલ છે તેથી જ ‘સ્વાર્મકસ્ય પોતાના પુત્રના’ એમ સ્વ પોતાના’ ૫૬ વોળેનું છે.

અથવા ‘સ્વાર્મકસ્ય કૃતાગમ’ એ માતા (યશોદા)નું વિશેષણ છે, (‘જેણે પોતાના પુત્રનો અપરાધ કર્યો હતો’ એવો અર્થ થાય) ધવરાવર્તા ભગવાનને તૃપ્તિ થયા પહેલાં તેમને તણ દીધા (શ્લોક ૫), આગૂરણ (શ્લોક ૧૧) અને બાધવાનો ઉલ્લેખ (શ્લોક ૧૨) કર્યો, એ યશોદાએ ભગવાનના અપરાધો કરેના એક તો બાધક અને તેના પણ પોતાનું, તેવાના અપરાધ કરવા યોગ્ય નથી એમ જણાવેલ છે તે આવી અપરાધો હોવાથી તેનું દામણ

એ પ્રમાણે ઘટયું એમ જણાવેલ છે. તેણે બહારના (આગૂરણ, બાંધવાનો ઉદ્યમ) અને અંદરના (અત્મનો ત્યાગ) અપરાધો કરેલા હોવાથી, તેનું (તેનાં મનઘવાણું) દોરડું એ આગળ ઘટયું, એવો ભાવ છે. દામણમાં ચક્રિત હતી, છતાં ભગવાને પોતાની ઇચ્છાથી બધનમાં ઘટાડ્યું. આમ હોવાથી વસ્તુના સામર્થ્યને લીધે (અપરાધી યશોદાનું) દામણું દોવાથી તેના સ્વભાવથી) તે ઘટયું એમ જણાવેલ છે.

‘આગવાના અને પાછવાના ભાગમાં ભગવાન જ હતા’ એમ કહેવાનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે ‘આ પ્રમાણે (ભક્તને વશ હોવાપણું) દર્શાવ્યું’ (શ્લોક ૧૬), એ વાક્યથી એમ જણાય છે કે ભગવાન ભક્તને વશ ■ એમ જણાવવા, તેમણે આ લીધા કરેલી છે. ભક્ત ભગવાનને અજ વસ્ત્ર, બૂરણ વિગેરે ધરે છે, તેના ભગવાન ભક્તની ઇચ્છાથી જ અંગીકાર કરે છે, તેથી તે પણ ભગવાન ભક્તને વશ હોવાથી થાય છે. તોપણ લોકમાં એ અનન વસ્ત્ર વિગેરે ઇચ્છેલાં (પ્રિય) હોવાથી, તેમનો અંગીકાર કરવાથી ‘ભગવાન ભક્તને વશ છે એવો ભેદ થતો નથી બધન તો દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ લોકમાં અનિષ્ટ (અપ્રિય) છે, તેથી તેના (ભક્તની ઇચ્છાથી) અંગીકાર કરવાથી ભગવાન ભક્તને વશ છે એમ સારી રીતે જણાય તેથી આ પ્રકારથી ભગવાને એ દર્શાવ્યું, એમ (શ્લોક ૧૬માં) કહેલ છે તેથી જ ‘અમુક કાર્ય નહિ કરવાથી’ ભગવાન ભક્તને વશ છે એમ કેબાડી ચકાવ નહિ, પરંતુ આતુ કાર્ય કરવાથી જ તે કેબાડી ચકાવ. તેથી જ શ્લોક ૧૬માં ‘આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું’ એમ કહેલ છે. વળી ઇશ્વરને દુઃખ (યતું) નહિ હોવાથી, એ પ્રમાણે ભક્તની ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં તેમને કાંઈ વિશેષ નથી, છતાં માતા સિવાયના ભક્તોને આ બધનનું શ્રવણ કરવાથી પણ દુઃખ થાય, તેથી ભક્તને દુઃખ થાય તેમ કરવું એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ હોવાથી પુરુષોત્તમે કોઈ પણ સંજોગોમાં તેમ કરવું એ યોગ્ય નથી. છતાં તેણે કાર્ય ભગવાન દરે તેથી તે પોતે ભક્તને વશ છે, એ બહુ સારી રીતે જણાય આમ હોવાથી (ભગવાનનું) ઉદર બાપક (સર્વ સ્થિતિએ રહેતું) હોવાથી, હરકોઈ સ્થિતિ દામણ રહે તેમ ભગવાનની પીડના ભાગમાં અથવા બાબુએ તે રહે તેમાં કાંઈ વિરોધ નથી, પરંતુ ભગવાન દામણથી બંધાય એમાં વિરોધ આવે છે. દામણના પહેલો બને બીજો છેડો મળે ત્યારે જ બંધ થાય જેમ પીડના ભાગમાં અથવા બાબુએ દામણ રહે તેમ ઉદર પર પણ રહી શકે, અને જેમ પીડના ભાગે અથવા બાબુએ તેના બે છેડાઓ મળે તેમ ઉદર ઉપર પણ મળી શકે, પરંતુ અહિં ઉદર ઉપર ભગવાનનું સ્વરૂપ પ્રકટ ને વાધી, તે સ્વરૂપના બાપકપણું વિગેરે ધર્મો પણ પ્રકટ હોવાથી અને પોતાના કાર્યમાં તત્પર હોવાથી, ત્યાં દામણના બે છેડાઓ મળે તેણે સંભવતું નથી ભગવાન જેમ પોતે બંધાય તેમ પોતે જ (બાપકપણું તજી) હલવાળા થાય, પરંતુ એમ કરવાથી પોતે ભક્તને વશ છે એમ દર્શાવાય નહિ અને તેમનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન નહિ ચવાથી તે પોતે લોકના જેવા જ જણાય. તેથી ઉદરને લીધે જ દામણના બે છેડાઓ મળતા નથી, એટલે દામણ ઘટયું જ નહિ. તેથી ‘(૧) લોકના પરિભ્રાણમાં પ્રથમ પરિભ્રાણ આગળનું છે, તેમાં પ્રથમનું ઉદયન કરવાનું કારણ નહિ હોવાથી અને (૨) થોડો ફેર હોવા છતાં મોટાને જોડવામાં આવે તેથી આશ્ચર્ય પણ થાય તે માટે’ તે બે આશય ઘટયું. આગળ ‘શ્રીકૃષ્ણ પોતે કૃપાથી બંધાય’ એમ (શ્લોક ૧૬માં) કહેવું છે. તેથી એમ કહેવું છે કે ભગવાન

પોતે પોતાના સ્વરૂપની મર્યાદાનું અતિક્રમણ કરી જધાયા 'સર્વ' જાંબુએ પાણિ (હસ્ત) અને ચરણ (પાદ)નો અંતવાણુ" બહારને જણાવેલ છે, ત્યાં પણ હસ્ત અને ચરણના સ્વાભાવિક ધર્મરૂપ વસ્ત્રો તથા જૂથણવાળા જ હસ્ત અને ચરણ હદ વિનાના છે એમ કહેલું છે, તેથી વસ્ત્રા અને જૂથણથી તેમની હદ જધાય છે (તેમનો અંત જણાય), એવી રાંકા કરવી નહિ.

: ૪ :

૧૦-૨૬-૧ ઉપરનાં શ્રીમુખોધિનીમાં કહેલ છે કે :—તેથી ભવિષ્ય કાળમાં જગતમાં એ માગેતો પ્રચાર થશે—એક પ્રમાણાતિરિક્ત માર્ગનો અને ખીન્ને ભક્તિમાર્ગનો ' તે ઉપરનાં શ્રીટિપ્પણી (પૃ. ૧૦૭)

અહિં 'પ્રમાણાતિરિક્ત માર્ગ' એટલે પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો માર્ગ, કારણ કે (આ માર્ગમાં) એક વિષયનાં પ્રમાણને ખીજા વિષયમાં પણ પોતે (લાગુ પાડે) છે; તેથી ખીજાનું ભજન કર્યા વિના પરણેલા પતિનું જ ભજન કરવું એવી આજ્ઞા કરનારાં શાસ્ત્રનો એવો અર્થ પણ કહે છે કે તે (પરણેલા પતિનાં ભજન)નો ત્યાગ કરી ભગવાનની સેવા જ કરવી. ગોપીઓએ એ પ્રમાણે (પરણેલા પતિનું ભજન તથા ભગવાનનું જ) ભજન કર્યું, અને ૧૦-૨૬-૨૨માં ભગવાને તેમના તે ભજનને તેમને મળેલ તેમના ભજનનો પ્રત્યુપકાર કહેલ છે. તેથી તેમને તે ભજનથી ફલ પ્રાપ્ત થએલ હોવાથી તે ફલરૂપ હોવાનું, અને તે ભજનમાર્ગ હોવાનું હવે જણાય છે. જો તેમ ન હોય તો તે વહેલ માર્ગજ થાય. વળી ગોપીઓએ પણ ૧૦-૨૬-૩૨માં તેવું (પરણેલા પતિનું ભજન તથા ભગવાનનું) ભજન કરવાનું સિદ્ધ કરેલું છે. (આ પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો માર્ગ થયો.)

વળી ઈશ્વરનું વચન સર્વ પ્રમાણોથી અધિક બલવાળું હોવા છતાં ગોપીઓનાં વાક્યથી કુર્બલ થયું (કારણ કે ભગવાને ગોપીઓને ધેર જવા કહ્યું તે ન સીકારતાં ગોપીઓએ વનમાં તેમની પાસે જ રહેવા જણાવ્યું, તે ભગવાને કષ્ટલ રાખ્યું.) એ પણ પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો માર્ગ થયો એમ જણવું.

અથવા પ્રજુ પ્રાપ્ત થાય તે માટે યુરુની સેવા કરવી, અને તેમની આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તવું એ ભક્તોનો પ્રમાણ માર્ગ છે. આણુ વિષય (પ્રમાણમાર્ગથી જૂદા માર્ગ) માં તો સ્વામિનીઓની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે પ્રજુ યોગમાયા વિગેરેનો આશ્રય કરે છે અને કરશે પણ ખરા—તેથી આ પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો માર્ગ છે, કારણ કે એકમાં રહેલા આનંદને ખીજામાં રથાપે છે. તેથી આ (ગોપીઓનાં જવા) ભાવથી ભજન કરવારૂપ અને ઘણું જ વધેલા સ્નેહથી થએલ વિરહની સ્થિતિને લીધે સર્વનો ત્યાગ કરી પોતાના દેહ વિગેરેને જુદી જાડ ભગવાનને જ શોધવાનો ઉત્થમ કરવારૂપ આ (પ્રમાણમાર્ગથી જૂદો) ભક્તિમાર્ગ છે. આ ૨૭મા તથા ૨૮મા વિગેરે અખ્યાસોમાં રખાઈ છે. આમ હોવાથી આ માર્ગમાં ગોપીઓ જ યુરુ છે એમ જણાવેલું છે. ગોપીઓને વિરહની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવાનું કારણ તેઓનો સૌભાગ્યનો મદ વિગેરે છે, અને તેવા મદ તેમને થવાનું કારણ ભગવાનનાં યુરુનો તેમનામાં થએલ પ્રવેશ જ છે તેમ ન હોય તો ભગવાનના ચરણકમલની રજને ચરણે આવેલી (૧૦-૨૬-૩૭) આ ગોપીઓને મદ અથવા માન ન થાય.

શકા 'લૌકિક ચક્રનાં કિરણોથી જે રાત્રિઓ શોભતી હતી તેમાં (ભગવાને) રમણ ક્યું' એમ ૧૦-૩૦-૨૬માં કહેતું હોવાથી એમ જણાય છે કે લૌકિક રાત્રિઓમાં પણ ભગવાને રમણ કરેલું આમ હોનાથી અનૌકિક રાત્રિઓમાં રમણ ક્યું એમ સ્વીકારવાથી ગૌરવ (નકામાં ભારરૂપ બીજો અર્થ સ્વીકારનાનો) દોષ થાય છે અને તેથી કાંઈ ખાસ ગુણ જણાતો નથી (તેથી લૌકિક રાત્રિઓમાં જ ભગવાને રમણ ક્યું એમ માનવું નિષેધિ)

સમાવાન એ શકા દૂર કરવા જ શ્રીસુમોધિનીમાં તે રાત્રિઓ લૌકિક હોવા છતાં તેમનું સ્વરૂપ જણાવવા કહેતું છે કે - 'ભગવાને જે રાત્રિઓ રમણને માટે જ બનાવી હતી તે જ રાત્રિઓનું તેમણે આ પ્રસંગે પ્રહણ ક્યું' (પાના ૪) 'બનાવી હતી' સંબંધથી એમ જણાય છે કે ભગવાને સૃષ્ટિના આરભમાં કોઈક રાત્રિઓ આ (રમણ) માટે જ બનાવેલી તે રાસલીલા ચર્ચ ત્યાંથી ભગવાનમાં જ રહેતી અને તે લીલા સમયે તેમને ભગવાને લૌકિક રાત્રિઓમાં જ મૂકી, અને તે (રાસલીલાની રાત્રિ) બનાવી લૌકિક ચક્ર જ આ રાત્રિઓમાં પ્રકાશ કરતો હતો, અને ગીતગોવિંદ વિગેરેમાં વર્ણવેલા પ્રકારે લૌકિક રીતે જ ભગવાન તેમાં રમણ કરતા હતા, તેથી આ રાત્રિઓને લૌકિક કહેતી છે તે રાત્રિઓ કહેના અર્થથી પ્રકાશ પામેલી હોવાથી, નાપક (ભગવાન) ને માન કથ્યેન હોવાનું અને નાપિકા (ગોપી)ઓએ તેમને પ્રણામ કર્યાનું (૧૦-૨૬ શ્લો ૩૧-૩૭-૩૮-૩૯) કહેલ હોવાથી પણ ગોપીઓને માન થતા (૧૦-૨૬-૪૭) નાપક ભગવાન અતર્ધાન (શ્લો ૪૮) થતા નાપિકા ગોપીઓની દીનતા કહેતી (અ ૨૭-૨૮ તથા અ ૨૯ શ્લો ૧) હોવાથી, અને આ કારણથી ભગવાન પ્રકટ થતાં (અ ૨૯-શ્લો ૨) આ ગોપીઓને આધીન થયેલ હોવાનું (અ ૨૯-શ્લો ૪થી ૬) કહેન હોનાથી, અને ગોપીઓએ પ્રભ કર્યા અને ભગવાને તેના ઉત્તર આપ્યા તેમાં ભગવાને પોતે અદૃશ્ય રહી તેમનું બજન કરેલ હોવાનું કહ્યું (અ ૨૯-શ્લો ૨૧) તેથી પહેલાં (ભગવાન અદૃશ્ય રહ્યા ત્યારે) તેમને ભગવાનના પ્રત્યક્ષ દર્શન થયેન ન હોવા છતાં, તેમણે એવો ઉત્તર આપ્યો તે પ્રત્યક્ષથી વિરૂદ્ધ હોવા છતાં ગોપીઓને ભગવાનની વાણીમાં વિશ્વાસ થયાનું કહેન (અ ૩૦-શ્લો ૧) હોવાથી, અને ભગવાને જે સ્વરની જાતિઓ વિચારેતી તે પ્રમાણે જ ગોપીઓએ તે ઉચ્ચે ચઢાવી (અ ૩૦-શ્લો ૧૦) તેથી, એમ જણાવેન છે કે ભગવાને ગોપીઓને અનૌકિક રીતે જ અનૌકિક રસનું દાન કરેલું છે ઉપર જે વિષયો કહ્યા તેમાં લૌકિકથી ભેદ હોવાનું મ્પટ જણાય છે આમ હોવાથી તે રમણની રાત્રિ સ્વરૂપથી જ અનૌકિક હતી એવો નિશ્ચય થાય છે આમ કહેવામાં તર્કનો આધાર હોવાનું એમ કહી જણાવેન છે કે - 'જો આ પ્રમાણે ન ક્યું હોત અને સાધારણ રાત્રિઓના સ્વીકાર કર્યો હોત, તો આખા જગતમાં અધેય આનંદ પ્રકટ થઈ જાય' (પાના ૪) જો રાસલીલા સાધારણ લૌકિક રાત્રિઓમાં ચર્ચ હોત તો તે રાત્રિઓ સર્વ સ્થને એકસરખી હોવાથી બધા દેશમાં આ આનંદ પ્રકટ થાત, એવો તે વાક્યનો અર્થ ॥ શ્રુતિ સર્વ સ્થને એક જ હોવા છતાં, આ (જ્યાં રાસ થતો હતો તે) શ્રુતિમાં લીલાના આધારરાણી શ્રુતિ રહેતી હોનાથી બીજા સ્થળે આનંદ પ્રકટ ન થાય તેમાં કાંઈ અયોગ્યતા નથી

● ગોપીઓ વનમાં આવવા તેમને ઘેર પાછા જવાનું ક્યું તે ભગવાનનું માન જણાવે છે

રાંદા : 'સર્વ જાણનાર ભગવાન રાત્રિ જુએ તે પણ સદા જુએ છે, તેથી આ (લીલાનો) સમયે તે જોવામાં શુ ખાસ ગુણ થયો ?'

સમાધાન : 'સરદ્ધ ઋતુમાં ઉત્કૃષ્ટ-વિકસિત-થએલાં છે ગદ્વિકા પુષ્પો જેમાં એવી રાત્રિએને ભગવાને ખરાબર જોઈ અને રમણુને માટે મન કયું' (પાનાં ૪) એમ એ ખાસ ગુણ જણાવવા જ કહેલું છે.

રાંદા : રાત્રિનાં જે વિશેષલુધો તમે તેનો ખાસ ગુણ કહ્યો તે પણ નિત્ય (સદા રહેવ) હોવાથી, તે (રાત્રિના) સમયે જ તે જોયો એમ ન કહેવાય.

સમાધાન : તમો સાચુ કહો છો. જેની લીલાનું વર્ણન કરેલું છે તેવી જ લીલા નિત્ય હોવાથી, અત્યારે પણ તે રાત્રિ તે વિશેષ (ખાસ ગુણ)વાળી એમ કહેવામાં પણ કંઈ દોષ નથી. આ વિષયનુ ખરાબર કયન મે વિદ્-મંડનમાં કર્યું છે.

ઈશ્વર બીજનો આશ્રય કરે તે લૌકિક પ્રકાર છે અર્થે તે (ભગવાને યોગમાયાનો કરેલ આશ્રય) કહીને, અર્થે તે (લૌકિક) પ્રકારથી પણ રમણુ કરેલ હોવાનુ સૂચવેયું છે આમ હોવાથી મધ્યસ્થ (દ્વિતી) તરીકે તે સમયે તેનો (યોગમાયાનો) વધારે ઉપયોગ હોવાથી, તેનો આશ્રય કર્યાનુ કહેલું છે એમ જાણવું. વળી પોતાથી જે થઈ શકે તેમ ન હોય તેવા વિષયમાં બીજનો આશ્રય કરવામાં આવે છે, અને ભગવાન સર્વ કરવાની શક્તિવાળા હોવા છતાં પણ, પોતાના આનંદનુ ગોપીઓને દાન કરવાના સમયે રસને પરવશ થવાને લીધે ઈશ્વરપણું વિગેરે પોતાના ગુણો પોતામાં નથી એમ કરવા તે શક્તિવાળા નથી, અને તેથી જ રીતે જ્યારે ગોપીઓ વનમાં આવવા ઘેરથી નીકળ્યા ત્યારે ગોપીઓ તેમને જતાં શકવા માંડ્યા હોવાથી ગોપીઓ ભગવાન પાસે ગઈ એમ ગોપી જાણતા હતા, તેથી ગોપીને આ રાસનીવાનુ જ્ઞાન ન હતું એમ પણ તે કહી શકે નહિ તેથી અદ્વૈતિક રીતે રમણુ કરવા છતાં, આ અને આવાં બીજાં કાર્યો થઈ શકે તે માટે ભગવાને યોગમાયાનો આશ્રય કરેલો. તેથી જ ભાગવતમાં આગળ ઉપર 'ભગવાનની માયાથી મોહિત થએલા મજ્જાસીઓએ પોતાપોતાની સ્ત્રીઓ પોતાની પાસે જ છે એમ માનીને' (૧૦-૩૦-૩૮) એમ કહેશે તેથી જ જે જે કાર્ય રસ ઉત્પન્ન થવા માટે ઉપયોગી હોય તે સર્વ કાર્યો યોગમાયા યોગ્ય સમયે કરવાની શક્તિવાળી હોવાથી ભગવાને પોતાની પાસે જ દેહ ધારણ કરેલી યોગમાયાને રાખી એમ જણાવવા ૧૦-૨૬-૧ માં 'અર્થ' (આશ્રય કર્યો) શબ્દમાં 'રવ' (સમીપમાં) એ ઉપસર્ગ યોજેલો છે, અને શ્રીસુમોધિનીમાં 'યોગમાયાનો સમીપમાં જ આશ્રય લીધો' (પાના ૪) શબ્દોથી આ જ અર્થ કહેલો છે.

. ૫ :

૧૦-૨૬-૪૨ ઉપરનાં શ્રીસુમોધિનીમાં 'અધીય ક્રિયાઓ તેની તેજ અર્થે છે, પરંતુ કામ નથી' વિગેરે કારિકાઓ ઉપરનાં શ્રીટિપ્પણી (૫ ૧૨૦)

આ કારિકામાં એમ કહેવ છે કે ભગવાન અને ભક્તો અધૌકિક છે, અને તેમનામાં લૌકિક કામ નથી. લોકમાં રસના મંજલવાળી ક્રિયા લૌકિક કામના સંબંધવાળી જ હોવાનું પ્રસિદ્ધ છે, અને ભગવાનની આ ગચ્છસીમાની ક્રિયા તેમના જેવી જ છે, તેથી કાઈ મૂખને

એવી શકા થાય કે ભગવાનમાં પણ લૌકિક કામ હશે તેથી તેવી શકા દૂર કરવા આચાર્યશ્રી અર્થે કહે છે કે ‘પરંતુ કામ નથી (ભગવાનમાં તથા ભક્તોમાં) લૌકિક કામ નથી, એવો તેનો અર્થ છે

શકા — ભગવાન પુરુષોત્તમ હોવાથી તેમનામાં લૌકિક કામ બને ન હોય, પરંતુ ગોપીઓમાં તો લૌકિક કામ હશે

સમાધાન — ગોપીઓનો કામ નિષ્કામ ભગવાનથી પૂર્ણ થયો, તેથી તેઓ પણ નિષ્કામ જ હતી’ ને ગોપીઓનો કામ લૌકિક હોત, તો ભગવાનના અતીક્રિક કામથી તે પૂર્ણ ન થાત કારણ કે તે બે જુદી જુદી જાતના કામ થયા, અને એક જાતના કામથી જુદી જાતનો કામ પૂર્ણ થવાનું સંભવતું નથી તેથી ભગવાનના કામથી જ ગોપીઓનો કામ પૂર્ણ થએલ હોવાથી ગોપીઓ પણ ભગવાનના જેવી જ હતી એમ જણાવવા ‘તેઓ પણ નિષ્કામ હતી’ એમ કારિકામાં આચાર્યશ્રીએ કહેલું છે જેમ ભગવાન અપ્રાકૃત લૌકિક કામરહિત છે, તેવી જ આ ગોપીઓ પણ છે, એવો તેનો અર્થ છે, ને ગોપીઓ ભગવાનના જેવી જ ન હોય, તો ભગવાનનો પૂર્ણ રસ ખીને નહિ, મરણ કે ગોપીઓમાં ઓછો અને ભગવાનમાં પૂર્ણ રસ હોવાથી બંનેના બાવ જુદા પ્રકારના થાય

શકા — ‘કામ નથી એમ કારિકામાં કહેલું છે તેથી ભગવાનમાં અને તેમના સંબંધને લીધે ગોપીઓમાં બંને પ્રકારના એટલે લૌકિક તેમજ અલૌકિક કામ નથી એમ માનવું જોઈએ

સમાધાન — એમ માનવાથી ત્રીસમાં અધ્યાયના આરંભમાં કહેલી પાંચમી તથા છઠ્ઠી કારિકાનો વિરોધ થાય તે કારિકામાં આચાર્યશ્રી કહે છે કે—‘આ લોકમાં જ જીવોનું આધિદેવિક રૂપ જે રીતે પ્રકટ થાય તે રીતે કામ નામનું ઉત્તમ અને ઉત્કૃષ્ટ સુખ શ્રીકૃષ્ણ ભોગવે છે, બીજો કોઈ નહિ (પાનાં ૨૨૦) આ કારિકામાં લૌકિક કામ ન હોવાનું જણાવીને, ભગવાનમાં અતીક્રિક કામ હોવાનું કહેતો છે ‘અર્થે કામનાં આધિદેવિક અને ઉત્તમ સુખના ભોક્તા ભગવાન છે એમ કહેતું હોવાથી તેમનામાં લૌકિક કામ જ ન હોવાનું જણાવેલું છે પરંતુ અતીક્રિક કામ ન હોવાનું જણાવેલું નથી તેથી ભગવાનને ભોગ કરવા યોગ્ય ગોપીઓમાં પણ લૌકિક કામ જ નથી પરંતુ અતીક્રિક કામ છે અતીક્રિક કામ તેમનામાં ન હોય, તો ભગવાને ભોગ કરવા યોગ્ય તેઓ રહે નહિ

આથી જાતે એમ માનીએ કે લૌકિક કામ છે, તો જે વિરોધ થાય, તે ત્યારપછીની કામથી પૂર્ણ થએલ કામ સંસાર ઉત્પન્ન કરે પરંતુ કામરહિત ભગવાનથી પૂર્ણ થએલ કામ કામનારહિત છે તેમાં સંસાર નથી કારિકામાં કહેલું છે આ કારિકામાં ‘કામથી પૂર્ણ થએલો’ શબ્દ પૂર્વે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ અધ્યાહાર છે કારણકે આવો પ્રાકૃત અથવા લૌકિક કામ અવસ્થા સંસાર ઉત્પન્ન કરે છે, કેમકે પ્રાકૃત પુરુષોમાં સર્વ સ્થિતે સંસાર ઉત્પન્ન થતો હોવાનું જોવામાં આવે છે આ ગોપીઓમાં સંસાર (સંતાનો) ઉત્પન્ન થયો નથી તેથી તેમનામાં પ્રાકૃત કામ હોવાનો સંસાર રહેતો નથી, એમ જણાવવા કારિકામાં ‘તેમાં સંસાર નથી’ એમ કહેલું છે

તેમનામા પ્રાકૃત કામ ન હોવાનું ત્યારપછીની 'તેથી કોઈ પણ મર્યાદાનો ભગ થયો નથી' એ કારિકામા કહેતું છે આ ભગવાનનો અને ગોપીઓનો ભાવ અનૌકિક હતો, તેથી જ મર્યાદામાર્ગનો મોક્ષ ઇચ્છનારાઓને પણ આ લીલાનું અવલું કરવાનો ઉદ્દેશ કરવામા કાંઈ અડચણ નથી, કારણ કે કામ જેમને ન હોય તેમનો જ મોક્ષમાર્ગમા અધિકાર છે 'કામથી ન હણાએલા વિદ્વાન ધ્યાદાણુ એ શ્રુતિ પણ એમ જ કહે છે તેથી જ આ ભાવ પ્રાકૃત હોત તો તે ભાવથી કરેલી લીલા પણ પ્રાકૃત થાય અને જેમ લૌકિક કાવ્ય વિગેરેનું અવલું કરવાથી કામ ઉત્તેજિત થાય છે, તેમ તેનું અવલું કરવાથી કામ ઉત્તેજિત થાય અને તેથી મોક્ષ ઇચ્છનારાઓ તેમજે ઇચ્છે ન દાંથી વિરૂદ્ધ દાં આપનારૂં આ લીલાનું અવલું કરવાનો ઉદ્દેશ ન કરત રાખી આ કારિકામા 'અને' શબ્દ યોજેન છે તેથી એમ જણાવેતું છે કે આ લીલામા ભક્તિમાર્ગની મર્યાદાનો પણ ભગ થયો નથી તેથી આ ભાવ અનૌકિક હોવાથી મર્યાદાના મોક્ષને ઇચ્છનારાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત કરવા આ લીલાનું અવલું કરવા ઉદ્દેશ કરે છે એમ તેથી આનું અવલું કરવાથી લોક જાણી રીતે નિષ્કામ થાય છે' શબ્દોથી આ કારિકામા કહેતું છે આ લીલાના અવલુંથી બધાએ લોક-સાધારણ લોક પણ-લૌકિક કામરહિત થાય છે

'આટલું (લીલાનું) માત્ર અવલું કરવાથી લૌકિક કામ કેમ દૂર થાય?' એવી સંકા થાય, તેથી ત્યારપછીની કારિકામા કહે છે કે 'કારણ કે ભગવાનનું સર્વ ચરિત નિષ્કામ કહેલું છે', તેથી વરણ (ભગવાનના ચરિત)ના સ્વભાવને લીધે જ નિષ્કામ છે જે વરણ જેવી હોય, તે પોતાની આદર શ્રદ્ધાવાળાને પણ તેવો જ કરે છે આ રાસનીના લૌકિક કામ વિનાની અને અનૌકિક કામને પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવાથી આ લીલામા આસન્નિ રાખનાર પણ લૌકિક કામ વિનાનો અને અનૌકિક નિર્દોષ કમલવદ્ભારવાળો થાય છે, પરંતુ લીલાના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરીને તેનું અવલું કરતું જોઈએ, જેમ તેમ અવલું કરેતું હોતું ન જોઈએ આ લીલા લૌકિક કામરહિત છે તેથી આનું અવલું કરવાથી—જેમ લૌકિક કાવ્યનું અવલું કરવાથી કામ જન્મત થાય છે તેમ લૌકિક કામ જન્મત થતો નથી, અને તે કારણથી 'ધીર પુરુષ હાંમના રોગરૂપ કામનો તરત જ અપ્ય સમરમા જ નાશ કરે છે' એમ શુકે ૧૦ ૩૦-૪૦મા કહેતું છે

૬

૧૦-૨૬-૨૨ ના શ્રીમદ્ભાગવતીના આભાસમા 'ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ દૂર કરવાને માટે ભગવાન ગોપીઓની શ્રુતિ કરે છે' (પૃ ૧૪૧) એમ જણાવેતું છે તે ઉપરના શ્રીટિપ્પણી

સંક્રા ૧૦-૨૮-૨૦ માં એમ કહેલું છે કે સાધનમાર્ગના ભક્તો ભગવાનને ભજતા હોવા છતાં ભગવાન તેમનું ભજન કરતા નથી, અને ગોપીઓનું ભજન ભગવાને અદક્ષ રહી કરેતું (૧૦-૨૬-૨૧) એમ કહેતું છે, અને ભગવાનમાં ગોપીઓના ચિત્તની વૃત્તિ રહે તે માટે ભગવાને અદક્ષ તરી તેમનું ભજન કરેતું, તેનું કારણ ૧૦-૨૬-૨૨મા કહેતું છે તેથી ગોપીઓએ જે પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કરેતું તે પ્રકારે જ ભગવાન તેનું ભજન કરે તે યોગ્ય છે, પરંતુ કોઈ પણ મર્યાદા રાખીને ભગવાન તેઓનું ભજન કરે

તે યોગ્ય નથી ગોપીઓએ જે પ્રકારે ભગવાનનું ભજન કર્યું તે પ્રકારે ભગવાન તેઓનું ભજન કરે, તો ભક્તિમાર્ગનો વિગેધ થાય, અને ગોપીઓ જેવા ભક્તોને દુઃખ થાય તે ભગવાન જુએ તો તે પણ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે.

સમાધાન : ગોપીઓએ જે પ્રકારે ભજન કર્યું તે પ્રકારે ભગવાને તેમનું ભજન કરેનું નથી એવી શકા તમે કરી છે. ગોપીઓએ કરેલ ભજન તો પ્રવાહના યુધ્ધરૂપ છે. 'એ આપેનાં ફળ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી જોએ' માર્ગ જે પ્રકારે ભજન કરે છે, તેઓને તે ફળ આપીને હું (તેમનાં ઋણથી) છૂટું છું' એવા અભિપ્રાયથી ભગવાને 'જોએ' અને જે પ્રકારે બને છે, તેઓને હું તે જ પ્રકારે ભજનું છું' (ભ ગી. ૪-૧૧) વાક્યથી આજ અર્થ કહેવો છે. એ વાક્યમાં 'જે પ્રકારે' અને 'તે પ્રકારે' સમ્બોધી બંનેનાં ભજનનો એક જ પ્રકાર હોવાનું કહેવું છે. ગોપીઓએ તો ભગવાનનું હાસીગો તરીકે ભજન કરેલું, અને હાસપણ ભજાતોજ યુધ્ધ છે. તે ઈશ્વરમાં હોવાનું સંભવનું નથી. કોઈક સમયે ભગવાન હાસપણ કરે તોપણ તે અનુકરણ (બનાવડી) જ થાય, કારણ કે કોઈ સમયે સતોષથી મહારાજા પોતાના મેલકાનાં અંગનું મદન કરે, તો તે હાસ થતા નથી. તેવી રીતે ભગવાન પણ રમને અધીન થવાને હીંમત માનવાળા ગોપીઓના ચરણકમલની રમનું સેવન કરે તોપણ તે પતિ જ રહે છે, હાસ થતા નથી. તેથી ભગવાન ગોપીઓએ જેનું તેમનું ભજન કર્યું તેવું જ ગોપીઓનું ભજન કરે અને તેમને તેમનાં ભજનનો સામો બદલો આપે તેવું બને જ કેવી રીતે ? (ન જ થઈ શકે) આમ હોવાથી સામો બદલો લેવાની ઇચ્છાથી, તે ન મળતાં ગોપીઓએ ભગવાનને દોષ દેવો ન જોઈએ, કારણ કે ભગવાનથી તેવો બદલો આપી શકાય તેમ નથી જ.

શકા એમ હોય, તો ભગવાને અદૃશ્ય રૂપિને ગોપીઓનું ભજન કર્યું તે ધણું જ અયોગ્ય ગણાય, કારણ કે જેનો બદલો આપી ન શકાય તેવું ભજન કરનારીઓને દુઃખ થાય તેવું કરવું (અદૃશ્ય રહેવું) યોગ્ય ન હતું.

સમાધાન : ભગવાન રસરૂપ છે તેમાં કોઈ શકા નથી. અને સયોગ અને વિપ્રયોગ એવા બેદથી રસ બે પ્રકારનો છે. તે બેમાંથી એક પણ પ્રકારનો રસ ન હોય, તો રસ અપૂર્ણ જ રહે, તેથી ભગવાને (ગોપીઓ સાથે) રસ રમીને સયોગરસનું અને પછી અંતર્ધાન ધર્મને વિપ્રયોગ રસનું એમ સંપૂર્ણ રસનું ગોપીઓને દાન કર્યું અને ત્યારપછી ગોપીઓએ ભગવાનમાં દોષ જોયો (૧૦-૨૯-૧૬). એ રસથી વિરુદ્ધ ભાવ તેમનામાં ઉત્પન્ન થયો ત્યારે ભગવાને પોતાનાં વચનથી તેનો નાશ કર્યો (૧૦-૨૯-૨૦, ૨૧-૨૨), કારણ કે ત્યારપછી મહારાજામાં જે રસનો અનુભવ થવાનો હતો, તેથી તે ભાવ વિરુદ્ધ હતો. તેથી આમાં કોઈ અયોગ્યતા નથી. આથી જણારો કે 'ગોપીઓ જેવાં ભક્તોને દુઃખ થાય તે ભગવાને જેવું એ ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ છે' એ શંકા પણ જોડી છે, તેથી ગોપીઓએ જેનું ભગવાનનું ભજન કર્યું તે પ્રકારનું ભજન ભગવાને ગોપીઓનું ન કર્યું તેનું કારણ ભગવાનની તેનું ભજન કરવાની અશક્તિ જ છે એવા અભિપ્રાયથી ભગવાન ૧૦-૨૯-૨૨ શ્લોક કહે છે, એમ આચાર્યશ્રીએ 'ભક્તિમાર્ગનો વિરોધ કર કરવાને સ્મૃતિ કરે છે' શબ્દથી કહેવું છે.

શિકા આ ૧૦-૨૯-૨૨ સ્થોકમા પણ ભગવાન પોતાનું ઈશ્વરપણ જ જણાવે છે, પણ ગોપીઓની મૃતિ કરતા નથી.

સમાધાન ભગવાન ઈશ્વર હોવાથી ઉપર જણાવ્યું તેમ ગોપીઓના ભગવનો બદલો તે આપી શકે તેમ નથી, છતાં પણ (મનથી) ચિંતન કરેલો બદલો વિચારીને ભગવાન કહે છે કે જો હરકોઈ પ્રકારે હું દાખ્ય કરવા યોગ્ય થાઉં છતાં પણ તમારા ઋણમાથી કોઈપણ સમયે છુટી શકું તેમ નથી એ પ્રમાણે ભગવાને ગોપીઓનું ભાવન અત-રહિત ઉત્તમતાવાળું કહ્યું આનાથી બીજી કંઈ અધિક મૃતિ હોઈ શકે? જો આ સ્તુતિ ન હોત, તો 'તમારા ઉપકારનો બદલો હું વાળી શકું એમ નથી' એમ કહેવાથી જ કાર્ય સિદ્ધ થાય તેમ હોવાથી, 'બલ્લાના આયુધથી પણ (વાળી શકું તેમ નથી)' એવું ભગવાન ન કહેત

શિકા ભગવાનનું આ વચન પણ બીજા ભક્તોને ભગવાન કહે તેના જેવું જણાય છે, કારણ કે ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષ ઇચ્છનારાઓને ભગવાન તે તે પુરુષાર્થનું દાન કરે તે બદ્ધારૂપ થતું હોવા છતાં પણ, જેઓ એકધારી ચાનુ ભક્તિ કરે તેઓને સેવા સિવાય બીજું કાંઈ જોઈતું ન હોવાથી, અને સેવા રત ન પુરુષાર્થ હોવાથી, કંઈ વસ્તુ તેમને આપવાના બદ્ધારૂપ થાય? ગોપીઓને પણ દાખ્ય સિવાય કાંઈ જોઈતું ન હોવાથી તેમને બદલો આપવાનું સંભવતું નથી, તેથી તેના એકધારી ચાનુ ભક્તિ કરનારાઓમા અને ગોપીઓમા શું ભેદ?

સમાધાન બલ્લાની જરૂર હોય તેને યોગ્ય બદલો અપાય એવું સંભવતું નથી, કારણ કે થોડું કાર્ય કરી અધિક બદલો ઇચ્છનારાના સંબંધમા તે નિયમનો ભંગ થાય છે તેથી પહેલાંએ કરેલા કાર્યનો રત્રૂપથી બદલો થાય તેવું (કાંઈક બદલો આપનાર) બીજાએ શોધવું જોઈએ તેની (બદલો લેનારાને) જરૂર છે કે નથી તે નિરર્થક છે ગોપીઓએ જેવું ભગવાનનું ભજન કયું તેના જેવું ભજન ઈશ્વરથી પણ થવાનું સંભવતું નથી, તોપણ જીવથી તો કેમ જ ધર્મ શકે? વળી 'જેઓ એકધારી ચાનુ ભક્તિ કરે' વિગેરે જે કહ્યું, તે સંબંધમા કહેવાનું કે તેની ભક્તિ કરનારાએ પહેલાં કામનાને લીધે અથવા ભક્તિ સદા કરવી જોઈએ એવા યાનને લીધે તેની ભક્તિ કરવા માટેનો પછી ભક્તિ કરતાં ભગવાનની કૃપાથી સેવાના રસનો તેમને અનુભવ થતા, તેમણે પોતાના જ કાર્ય માટે (સેવા સિવાયના) બીજા પદાર્થની કામનાનો ત્યાગ કરેલો, પરંતુ ભગવાનના કાર્ય માટે કામનાનો ત્યાગ કરેલો નહિ આમ હોવાથી તેની સેવા એક પછી એક કરે જવાથી તેની સેવાથી પ્રાપ્ત થતું સુખ જ તેમને આપતું, એ જ તેમને તેમની સેવાનું ફલ મળે છે 'આપની સેવા કરવાની આશાથી જામે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી આપના ચરણના મૂલને પ્રાપ્ત થયા છીએ' (૧૦-૨૧-૩૮) એ ગોપીઓના વાક્યથી અને 'મારા માટે જ લોક વેદ અને સર્ગજોતો ત્યાગ કરનાર' (૧૦-૨૬-૨૧) એ ભગવાનના વાક્યથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ગોપીઓએ તો સેવા પ્રાપ્ત થયા પહેલાં જ ધનનો ત્યાગ કરેલો તેમને ભગવાન ઉપર કુદરતી મ્નેહ હતો, તેથી ભગવાનના સુખ માટે પોતાનો ઉપયોગ કરવાનું વિચારી, તેમ કરવામા નડતા વિધેને દૂર કરી તેમણે પોતાનું નિવેદન કર્યું, તેથી જ ૧૦-૨૮-૧૯નું તેમનું વાક્ય થતું છે તેથી જ ૧૦-૨૬-૨૧ મા 'દેવ' પોતાનો ત્યાગ કર્યાનું પણ કહેતું છે.

‘નૃપ’ અને બંધાથી રસ જન્ય તથા તેથી, અને ભગવાને પોતાનાં-સ્વરૂપથી જ ગોપીઓને આનંદનું દાન કર્યું-તેથી ભોગ થઈ જ ગયો; તો પછી રાસકીલામાં જલ અને વાયુનો (જુઓ. ૨૪-૨૫) ‘શુ’ ઉપયોગ ? એવો પ્રશ્ન થાય, તેથી પાંચમી કારિકામાં કહેલ છે કે: ‘અમને લીધે અને શીતલપણાને લીધે જલ અને વાયુ (એ બે રાસકીલામાં) સામગ્રી થાય છે.’ જલમાં અને સ્થલ ઉપર એવા બેદથી રમણ બે પ્રકારનું થાય છે. તેમાં જલમાં રમણ કરવામાં જલ સામગ્રી છે, સ્થલ ઉપર રમણ કરવામાં વાયુ સામગ્રી છે. આ બંને સામગ્રી થવાનું કારણ રમણમાં ભગવાનને તથા ગોપીઓને યતો અમ છે. જલ અને વાયુમાં શીતલપણું રહેલ હોવાથી તે બંને સામગ્રી થઈ શકે છે. ભગવાનને તથા ગોપીઓને રમણમાં અમ થાય છે તેથી, અને જલ તથા વાયુમાં શીતલપણું હોવાથી, તે બે રમણમાં સામગ્રી થાય છે. અહિં ‘થાય છે’ શબ્દ ચોક્કસ છે તેથી એમ જણાવેલું છે કે આ જલ અને વાયુરૂપ સામગ્રી નથી જ થાય છે, અને ભગવાનની લીલા થાય તે માટે અને (જ્યારે તેમની લીલામાં જરૂર પડે) તે સમયે જ થાય છે.

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠમ્	પંક્તિ	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્	પૃષ્ઠમ્	પંક્તિ	અશુદ્ધમ્	શુદ્ધમ્
૩	૧૯	વાળો	વાળો:	૨૪	૨૧	મન્નગ્રિગસ્વ	મન્નગ્રણસ્વ
૪	૧૭	શામ્લો	શામ્લો	૨૬	૨૬	સર્વથાસવરય	સર્વથાસવલય
૭	૮	સ્મૃતિશ્ચ	સ્મૃતિશ્ચ	૨૮	૧૦	દ્રઘ્વેતિ	દ્રઘ્વેતિ
	૧૬	દવાનુશુળ	દેવાનુશુળ	૨૯	૯	વિઘ્નમાય	વિઘ્નમાય
	૨૭	અતઃ	અતઃ	૩૨	૨૯	તત્કૃતિઃ	તત્કૃતિઃ
	૨૮	રજથા	જથા	૩૬	૨૦	પુમાચેના	પુમાચેના
૮	૬	સર્વોત્કર્ષે	સર્વોત્કર્ષે	૪૩	૩૦	તિરપ્યાહ	ધૃતિરપ્ય હ
	૨૫	વાર્ષિક	વાર્ષિક	૪૫	૪	મતિમકમ	મતિમકમ
૯	૧	મહત્ત્વેતિ	મહત્ત્વેતિ	૪૬	૧૨-૧૩	૧૦-૯-૧૬	૧૦-૯-૬
૧૩	૮	મૈસત્	મૈસત	૪૭	૨-૩	૧૦-૯	૧૦-૯-૮
	૧૦	અત્યોરતા	અત્યોરતા	૫૨	૬	પ્રપચત	પ્રપચતઃ
	૨૧	માસ્તન્મ	માસ્તન્મ	૫૩	૧૧	માનય	માનય
૧૪	૯	પુરુષવમ	પુરુષ વમ્		૨૩	માચાર્યઃ	માચાર્યઃ
૧૬	૩	સ્મારયન્તિ	સ્મારયન્તિ	૫૫	૧૬	દયેવર્ધઃ	દૃષ્ટ્યેવર્ધઃ
૧૮	૧૮	અયુક્	અયુક્		૨૬	કુર્વજિવિ	કુર્વજિવિ
૧૯	૨૪	ગતિમેતિ	ગતિમેતિ	૫૬	૧૪	તદુક્તસ્યા	તદુક્તસ્યા
૨૦	૪	અવા	અવા		૧૮	ગીરદય	ગીરદય
૨૨	૧૧	અતદા	અતદા	૫૯	૧૧	મુદટ	મુદટઃ
	૧૩	વાચય	વાચય	૬૦	૮	શાપિન	શોપિન
	૨૦	સાપવરવમ્	સાપવરવમ્		૧૫	ધર્મ	ધર્મે
	૨૩	યઃ શિશુ	યઃ શિશુ	૬૧	૨૮	મુકવર્થ	મુકવર્થ

पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठम्	पंक्ति	अशुद्धम्	शुद्धम्
६६	२७	नारद	नाः	१२२	११	पूर्णाति	पूर्णाति
६९	२०	तस्याधि	तस्याधि		२५	मात्रेण	मात्रेण
७१	९	पूर्णा	पूर्णो	१२३	२१	पुरुषयो	पुरुषोत्त
७४	२७	अत्रेव	अत्रेव	१२७	११	कथामा	कथमा
	२९	अद्वयगत	अद्वय-नर्गत	१२९	१०	गां गोपी	गां गोपी
७६	२५	तद्दर्शना	तद्दर्शना	१३०	२१	गुप्तो	गुप्तो
७८	१	मेतद्	मेतद्	१३४	५	प्रविशो	प्रविशो
	७	सम्बद्ध	सम्बद्धे		१०	विमूर्तः	विमूर्तः
	९	सम्भव	सम्भव		१७	नारोदा	नारोदी
८१	७	ने यदि	नेत्यादि	१३५	२४	विमंन	विमूर्त
	१८	ननोत्था	नोत्त्वा	१३६	२८	सादृश्या	सादृश्या
८३	९	गङ्गापारस	गङ्गापारसः	१३७	२०	अनिना	अनिनी
८६	२४	परस्परोक्तम्	परस्परोक्तम्		२४	अगदि	अगदि
८८	२३	सप्तम्यधित्वा	सप्तम्यधित्वा	१३८	४	दानुमावो	दानुमावो
८९	३०	सप्तगुणम्	न सप्तगुणम्		१३	साधनात्मकेनय	यः
९०	२५	विहितान्	विमितान्	१४२	२०	एत दद्यानापि	एतादृशानपि
९१	२३	द्वीति	द्वीतिः	१४४	२०	निमित्तैत	धुतिमित्तैत
९३	८	अन्यथा	अन्यथा	१४५	३	गोविम	गोपीम
९७	८	पर्यवस्यमि	पर्यवस्यमि		९	अत	अत
	२४	अथते	अथते	१४९	२	चेदित	चेदिति
९८	१८	भावप्रकृति	भाव प्रकृति	१५०	९	पूर्व दि	पूर्व हि
१००	२७	मागोय व	मागोयवे		२२	फलभते	फलभुते
१०१	३	यथ भत	यथाभुत	१५३	२५	अते	भुते
१०३	२९	विधेति	विधेति	१५४	१६	निमित्ते	निमित्ते
		नास्ति	नास्ति		१८	जातिपूर्णा	जातिपूर्णा
१०६	१४	द्विशेषो	द्विशेषो	१५६	२६	मेयोपयोग	मेयोपयोगः
	१६	जातदार	गानुदार	१६२	२१	स्फूर्तिद्या	स्फूर्तिद्या
	२५	विशेष	विशेष	१६५	५	वा-दाशाने	वा-दाशाने
	२९	मूले	मूले	१६६	१३	आम्मानुमाये	आम्मानुमायेन
१०९	११	माह ।	माह	१६७	११	धत्तवा	धुतवा
	१६	रक्षत्वे	रक्षत्वे		२३	पार्यव	पार्यव
११०	२५	भस्ति	निर्त	१६८	२५	तथा	तदा
११३	१७	रास्यः	रास्य	१७३	५	अते	भुतेः
११५	१	वैराग्य	वैराग्य	१७७	८	छन्द	छन्द
११५	१२	चगन्ति	चगन्ति	१७९	२२	छे. ए कृत्ये	छे ए कृत्ये
११७	१०	रक्षावर्दाधि	रक्षा वेदाधि			जोडाक्षरानो र ने बदले र	जोडाक्षरानो र ने बदले र
	२४	छान्तस्थिति	छान्त स्थिति			ते यथे सुधारेन नधी	बाचकने ते पोतानी
११९	४	अ वा	धुत्वा			सा-ी वाची	त्रिपति छे